

Naslov izvornika  
Elias Canetti: Masse und Macht  
Copyright c 1960 by Claassen Verlag GmbH, Düsseldorf  
Neuauflage 1978

Elias Canetti

# MASA I MOC

—  
—  
1984.

## Sadržaj

### Masa

|                                                 |    |
|-------------------------------------------------|----|
| Nestajanje straha od dodira                     | 9  |
| Otvorena i zatvorena masa                       | 10 |
| Rasterećenje                                    | 11 |
| Zelja za razaranjem                             | 13 |
| Izbijanje mase iz okvira                        | 14 |
| Osjećaj progonjenosti                           | 16 |
| Obuzdavanje masa u svjetskim religijama         | 17 |
| Panika                                          | 19 |
| Masa kao prsten                                 | 21 |
| Osobine mase                                    | 22 |
| Ritam                                           | 23 |
| Iščekivanje                                     | 26 |
| Sporost ili udaljenost cilja                    | 31 |
| Nevidljive mase                                 | 33 |
| Podjela po dominantnom afektu                   | 38 |
| Nahuškane mase                                  | 39 |
| Mase u bijegu                                   | 42 |
| Mase zabrane                                    | 45 |
| Mase obrata                                     | 47 |
| Svečane mase                                    | 50 |
| Dvostruka masa    Muškarci i žene. Živi i mrtvi | 51 |
| Dvostruka masa    Rat                           | 55 |
| Kristali mase                                   | 60 |
| Masovni simboli                                 | 62 |

### Hajka

|                                                 |     |
|-------------------------------------------------|-----|
| Hajka i hajke                                   | 77  |
| Lovačka hajka                                   | 80  |
| Ratna hajka                                     | 82  |
| Žalobna hajka                                   | 86  |
| Hajka množenja                                  | 89  |
| Pričest                                         | 94  |
| Unutrašnja hajka i tiha hajka                   | 95  |
| Određenost hajki. Njihova povijesna postojanost | 97  |
| Hajke u legendama o precima plemena Aranda      | 98  |
| Formacije ljudi kod plemena Aranda              | 102 |

| <i>Masa I moć</i>                                           |     |
|-------------------------------------------------------------|-----|
|                                                             | 105 |
| Hajka i religija                                            | 105 |
| Preobražaj hajki                                            | 106 |
| Šuma i lov kod plemena Lele pokraj rijeke Kasaj             | 110 |
| Ratni plijen naroda Jivaro                                  | 113 |
| Kišni plesovi Pueblo-Indijanaca                             | 115 |
| O dinamici rata: Prvi poginuli. Trijumf                     | 117 |
| Islam kao ratnička religija                                 | 119 |
| Religije oplakivanja                                        | 122 |
| Muharemska svečanost kod Šijita                             | 129 |
| Katolicizam i masa                                          | 132 |
| Sveta vatra u Jeruzalemu                                    |     |
|                                                             | 139 |
| Masa i povijest                                             | 139 |
| Masovni simboli nacija                                      | 143 |
| Versajska Njemačka                                          | 151 |
| Inflacija i masa                                            | 156 |
| Suština parlamentarnog sistema                              | 158 |
| Raspodjela i množenje. Socijalizam i proizvodnja            | 160 |
| Samouništenje plemena Ksosa                                 |     |
|                                                             | 167 |
| Utroba moći                                                 | 167 |
| Hvatanje i gutanje                                          | 174 |
| Šaka                                                        | 181 |
| O psihologiji jedenja                                       |     |
|                                                             | 187 |
| Preživjeli                                                  | 187 |
| Preživjeli                                                  | 188 |
| Preživljavanje i neranjivost                                | 190 |
| Preživljavanje kao strast                                   | 191 |
| Vladar kao preživjeli                                       | 194 |
| Spas Flavija Josipa                                         | 201 |
| Odbojnost vladara prema preživjelima. Vladari i nasljednici | 204 |
| Oblici preživljavanja                                       | 208 |
| Preživjeli u vjerovanju primitivnih naroda                  | 217 |
| Mrtvi kao nadživljeni                                       | 227 |
| Epidemije                                                   | 229 |
| Kako se čovjek osjeća na groblju                            | 230 |
| O besmrtnosti                                               |     |
|                                                             | 233 |
| Elementi moći                                               | 233 |
| Sila i moć Moć i brzina Pitanje i odgovor                   | 234 |
|                                                             | 236 |

| <i>Sadržaj</i>                                                    | 7   |
|-------------------------------------------------------------------|-----|
| Tajna                                                             | 241 |
| Suđenje i osuđivan je                                             | 246 |
| Moć opraštanja. Pomilovanje                                       | 248 |
| <b>Zapovijed</b>                                                  | 251 |
| Zapovijed: Bijeg i žalac                                          | 251 |
| Pripitomljavanje zapovijedi                                       | 254 |
| Trzaj i strah od zapovijedanja                                    | 255 |
| Zapovijedanje velikom broju ljudi                                 | 257 |
| Očekivanje zapovijedi                                             | 259 |
| Očekivanje zapovijedi kod hodočasnika na Arafatu                  | 260 |
| Žalac zapovijedi i disciplina                                     | 262 |
| Zapovijed. Konj. Strijela                                         | 263 |
| Vjerske kastracije: škopci                                        | 265 |
| Negativizam i shizofrenija                                        | 268 |
| Obrat                                                             | 270 |
| Rastvaranje žalca                                                 | 273 |
| Zapovijed i smaknuće. Zadovoljni krvnik                           | 275 |
| Zapovijed i odgovornost                                           | 276 |
| <b>Preobražaj</b>                                                 | 279 |
| Predosjećaj i preobražaj kod Bušmana                              | 279 |
| Preobražaji u bijegu. Histerija, manija i melankolija             | 283 |
| Samorazmnožavanje i jedenje vlastitog tijela. Dvostruk lik totema | 288 |
| Masa i preobražaj u deliriju tremensu                             | 297 |
| Oponašanje i pretvaranje                                          | 307 |
| Lik i maska                                                       | 310 |
| Raskrinkavanje                                                    | 314 |
| Zabrane preobražaja                                               | 315 |
| Ropstvo                                                           | 319 |
| <b>Aspekti moći</b>                                               | 321 |
| O fizičkim položajima ljudi: Kakvu moć sadrže                     | 321 |
| Dirigent                                                          | 327 |
| Slava                                                             | 329 |
| Računanje vremena                                                 | 330 |
| Dvor                                                              | 332 |
| Rastuće prijestolje bizantskog cara                               | 333 |
| Megalomanske ideje paralitika                                     | 334 |
| <b>Vlast i paranoja</b>                                           | 341 |
| Afrički kraljevi                                                  | 341 |
| Delhijski sultan Muhamad Tughlak                                  | 352 |

|                            |     |
|----------------------------|-----|
| Slučaj Schreber. Prvi dio  | 361 |
| Slučaj Schreber. Drugi dio | 373 |
| <b>Epilog</b>              | 385 |
| <i>Bilješke</i>            | 391 |
| <i>Bibliografija</i>       | 399 |

## Nestajanje straha od dodira

Čovjek se ne boji ničeg toliko koliko dodira nečeg nepoznatog. To što ga pokušava dohvatiti, čovjek želi vidjeti, prepoznati ili barem nekamo svrstati. On svugdje izbjegava dodir nepoznatog. Prestravi jenost od neočekivanog dodira može se noću ili u mraku općenito pretvoriti u paniku. Čak nam ni odjeća ne daje dostatno sigurnosti; kako se lako ona može razderati, kako je lako prodrijeti do golog, glatkog, bespomoćnog mesa napadnutoga!

Sve distance koje su ljudi stvorili oko sebe nastale su po diktatu tog straha od dodira. Čovjek se zaključava u kuće, u koje nitko ne smije ući; samo se u njima osjeća donekle sigurnim. Strah od provalnika ne postoji samo zbog njegovih grabežnih namjera već je to istodobno i bojazan da će nas on iznenada, neočekivano zgrabiti iz mraka. Ruka pretvorena u šapu s pandžama uvijek se iznova pojavljuje kao simbol tog straha. Ova je činjenica velikim dijelom sadržana u dvostrukom značenju riječi »napasti« (njem. »angreifen« — napasti, uključuje značenje »ščepati«, »zgrabiti« — prim. prev.). Ona uključuje i bezazlen dodir i opasan napad, a prvo značenje uvijek nosi u sebi prizvuk drugoga. Imenica »napad« ograničena je, međutim, na negativno značenje te riječi.

Ta nas odbojnost prema dodiru ne napušta ni onda kad idemo među ljude. Način na koji se krećemo na ulici, među mnogo ljudi, u restoranima, u vlakovima i autobusima, određen je tim strahom. Čak i tamo gdje stojimo sasvim blizu drugih, kad ih možemo pomno promatrati i odmjeravati, izbjegavamo dodir s njima ako je to ikako moguće. Ako postupamo suprotno, znači da nam se netko sviđa, i onda približavanje potječe iz nas samih.

Brzina kojom dolazi isprika koju dajemo zbog mekog nenamjernog dodira, napetost s kojom se ona iščekuje, burna i ponekad agresivna reakcija koja slijedi ako isprika izostane, odvratnost i mržnja koje osjećamo prema »prestupniku-«, čak i onda kad ne možemo biti sasvim sigurni da je to on — cijeli taj splet duševnih reakcija na dodir nečeg nepoznatog svojom izuzetnom labilnošću i razdražljivošću dokazuje da se ovdje radi o nečem vrlo dubokom, uvijek budnom i vječito osjetljivom, o nečem što čovjeka više nikada ne napušta, čim je jedanput utvrdio granice svoje ličnosti. Čak se i san,

u kojem je čovjek mnogo bespomoćniji, može vrlo lako poremetiti ovakvim strahom.

Jedino se u *masi* čovjek može osloboditi tog straha od dodira. Ona je jedina situacija u kojoj se taj strah pretvara u svoju suprotnost. Za to je potrebna *zbijena* masa, u kojoj se jedno tijelo stiže uz drugo, masa koja je zbijena po svom raspoloženju, zato što čovjek ne obraća pažnju na to tko ga »pritišće« (bedraengen — njem. »pritiskati«, preneseno: »mučiti« — prim. prev.). Cim se čovjek jedanput prepusti masi, više se ne boji njezina dodira. U idealnom slučaju svi su jednaki. Nije važna nikakva razlika, čak ni razlika među spolovima. Bez obzira na to tko nas gura, on je isti kao mi. Osjećamo ga kao što osjećamo sami sebe. Odjedanput se sve odigrava kao *unutar jednog tijela*. Možda je to jedan od razloga zašto se masa nastoji zbiti tako gusto: ona se želi osloboditi straha pojedinca od dodira koliko god je to moguće. Što se više ljudi guraju jedan uz drugog, to više osjećaju da se jedan drugoga ne boje. Taj *gubitak straha od dodira* pripada masi. Olakšanje koje se u njoj širi, i o kojem ćemo još govoriti u drugom kontekstu, postaje upadljivo veliko tamo gdje je masa najzbijenija.

## Otvorena i zatvorena masa

Pojava koja je isto tako zagonetna kao i univerzalna jest masa koja se odjedanput nađe tamo gdje prije nije bilo ničega. Možda je tu prije stajalo nekoliko ljudi, pet ili deset ili dvanaest, ali ne više. Ništa nije najavljeno, ništa se nije očekivalo. Odjedanput se sve crni od ljudi. Drugi pritječu sa svih strana, kao da sve ulice vode samo u jednom smjeru. Mnogi ne znaju što se dogodilo, i nemaju što reći na pitanja. Pa ipak im se žuri da stignu tamo gdje se nalazi većina. U njihovim je kretnjama odlučnost koja se jasno razlikuje od izraza obične znatiželje. Čovjeku se čini da se kretnja prenosi s jednih na druge, ali to nije točno: oni imaju jedan cilj. A on je tu prije nego što oni nađu riječi za njega: cilj je najcrnji — mjesto gdje se nalazi na okupu najviše ljudi.

Može se reći dosta toga o ovom ekstremnom obliku spontane mase. Ona tamo gdje nastaje, u svojoj pravoj jezgri, nije baš tako spontana kao što se čini. Ali inače, na svim drugim mjestima, ako zanemarimo pet ili deset ili dvanaest ljudi od kojih je potekla, ona je zaista spontana. Cim nastane, masa želi obuhvatiti još više ljudi. Potreba za rastom prva je i najvažnija značajka mase. Ona želi obuhvatiti svakog koga može doseći. Može joj se pridružiti svatko tko ima ljudski oblik. Prirodna je masa *otvorena* masa: njezin rast nema nikakvih granica. Ona ne priznaje kuće, vrata ni ključaonice. Sum-

njivi su joj oni koji se pred njom zaključavaju. Ona je »otvorena« u svakom smislu. Ona postoji svugdje i u svim smjerovima. Otvorena masa postoji tako dugo dok raste. Cim prestane rasti, počinje se raspadati.

Jer, masa se raspada isto onako naglo kao što je nastala. U ovom spontanom obliku ona predstavlja osjetljivu tvorevinu. Njezina je otvorenost, koja joj omogućuje rast, istodobno ugrožava. U njoj stalno živi slutnja raspadanja koje joj prijeti. Masa se povećava, i tako pokušava izbjeći raspadanje. Ona prima u sebe sve dok može. Međutim, budući da u sebe prima sve, mora se i raspasti.

Nasuprot otvorenoj masi, koja može rasti u beskonačnost, koja postoji svugdje i upravo zato zaslužuje opći interes, stoji *zatvorena* masa.

Ona ne ovisi o rastu, već najveću pažnju poklanja, svojoj postojanosti. Ono što kod nje najviše upada u oči jest *granica*. Zatvorena se masa ukorjenjuje na jednom mjestu. Ona stvara svoj prostor tako što se ograničava. Njoj je dodijeljen prostor koji će ispuniti. Taj se prostor može usporediti s posudom u koju se ulijeva tekućina. Zna se koliko u nju stane. Točno se zna koliko ima ulaza u taj prostor. Čovjek ne može dospjeti unutra bilo kako. Granica se poštuje. Ona može biti od kamena ili čvrsti zid. Možda je potreban poseban dokument o primanju. Možda se mora platiti određena pristojba za ulaz. Kad se prostor popuni, više nikoga ne puštaju unutra. Čak i kad je prostor prepun, još je uvijek najvažnija zbijena masa u zatvorenom prostoru, kojoj oni izvan njega u stvari ne pripadaju.

Granica sprečava nekontrolirani rast, ali istodobno otežava i odgađa raspadanje. Ono što masa gubi u pogledu mogućnosti rasta, to dobiva na stabilnosti. Zaštićena je od vanjskih utjecaja, koji bi mogli biti neprijateljski i opasni. Međutim, ona naročito računa na *ponavljanje*. Zahvaljujući izgledima na ponovno okupljanje, ta masa svaki put zatvara oči pred svojim raspadanjem. Zgrada je čeka, ona je tu radi nje, i tako dugo dok je ona tu, svi će se ponovno okupiti na isti način. Prostor pripada njoj i onda kad je u njemu oseka i kad njegova praznina upozorava na dolazak plime.

## Rasterećenje

Najvažniji proces koji se odvija u masi jest *rasterećenje*. Prije toga masa u stvari ne postoji, stvara je tek rasterećenje. Ono je trenutak u kojem se svi koji pripadaju masi rješavaju svojih različitosti i osjećaju *jednakima*.

Pod različitostima naročito mislimo ina razlike nametnute izvana, razlike u položaju, staležu i imovini. Ljudi kao pojedinci uvijek su svjesni tih razlika. One ih opterećuju i odvajaju jednog od drugoga. Na jednom određenom, sigurnom mjestu stoji čovjek i pomoću djelotvornih i propisanih kretnji drži na udaljenosti od sebe sve što mu se približi. Kao mlin na nekoj ogromnoj ravnici stoji čovjek, izražajan, u pokretu, a do slijedećeg mlina nema ničega. Cijeli se život, kakav on poznaje, temelji na distancama: kuća u kojoj zaključava sebe i svoju imovinu, mjesto na kojem radi, položaj za kojim teži — svi oni služe stvaranju, učvršćivanju i povećavanju distance. Zabranjena je svaka dublja kretanja od jednog prema drugom. Kretanje i odgovori na te kretanje prešušu kao u pustinji. Nitko ne može u blizinu ni u visinu drugoga. Čvrsto utvrđene hijerarhije na svakom području života ne dozvoljavaju nikome da se približi višima, da se, osim prividno, udostoji spustiti do nižih. U različitim su društvima te distance i različito usklađene. U nekima je naglasak na razlikama u podrijetlu, a u drugima na razlikama u zanimanju i imovini.

Nije nam cilj da označimo te hijerarhijske razine u pojedincu. Bitno je to da one postoje svugdje, da su se svugdje uvriježile u svijesti ljudi i da suštinski određuju njihovo ponašanje prema drugima. Zadovoljstvo koje čovjek nalazi u činjenici da u hijerarhiji zauzima više mjesto nego drugi, ne nadoknađuje gubitak slobode. Čovjek se u svojim distancama okamenjuje i vene. On vuče taj teret, ali se ne uspijeva pomoći s mjesta. Zaboravlja da ga je sam uzeo na svoja leđa i te težine za tim da ga se oslobodi. Ali kako da se oslobodi sam? Što god učinio, čak i kad bi bio odlučan, uvijek bi se nalazio među ljudima koji bi onemogućili njegova nastojanja. Tako dugo dok se oni drže svojih distanci, on im se nije ni najmanje približio.

Samo se svi zajedno mogu osloboditi tereta svojih distanci. Upravo je to ono što se događa u masi. U *rasterećenju* se odbacuje sve što ih razdvaja, i svi se osjećaju *jednakima*. U toj gužvi, budući da između njih gotovo uopće nema mjesta, budući da je jedno tijelo pritisnuto uz drugo, čovjek je blizu drugom kao samome sebi. *Olakšanje* je pri tome ogromno. Ljudi se okupljaju u masu radi tog sretnog trenutka, u kojem nitko nije više, nitko nije bolji od drugoga.

No, trenutak rasterećenja, koji je tako sretan i za kojim toliko čeznu, nosi u sebi svoju vlastitu opasnost. On pati od jedne osnovne iluzije: ljudi koji se odjedanput osjećaju jednakima, u stvari, nisu jednom zauvijek postali jednaki. Oni se vraćaju u svoje odvojene kuće, liježu u svoj krevet na spavanje. Zadržavaju svoju imovinu, ne odbacuju svoje ime. Ne odbacuju svoje rođake. Ne napuštaju svoje obitelji. Samo u ozbiljnim obraćanjima ljudi napuštaju stare veze i ulaze u nove. *Takve* saveze, koji po svojoj prirodi mogu primiti samo ograničen broj članova i koji svoj opstanak moraju osigurati pomoću strogih pravila, nazivam kristalima mase. Još ćemo opširno govoriti o njihovoj funkciji.

Međutim, sama se masa raspada. Ona osjeća da će se raspasti. Ona se boji raspadanja. Masa može opstati ako se nastavi proces rasterećivanja ja, uz pomoć novih ljudi koji joj se pripajaju. Samo *rast* mase sprečava njezine pripadnike da ponovno odgmižu natrag pod svoj vlastiti teret.

## Želja za razaranjem

Cesto se govori o želji mase za razaranjem. To je ono što kod nje najprije uočavamo, i ne može se poreći da ta želja postoji svugdje, u najrazličitijim zemljama i kulturama. Njezino se postojanje, istina, ustanovljuje i osuđuje, ali se nikada nije stvarno objasnilo.

Masa najradije uništava kuće i predmete. Budući da se često radi o krhkim stvarima, kao što su stakla, zrcala, lonci, slike i posude, ljudi su skloni vjerovati da upravo ta lomljivost predmeta potiče masu na uništavanje. Sasvim je sigurno točno da buka pri razaranju, razbijanje suda i zvuk razbijenog stakla bitno doprinose užitku koji masa osjeća pri uništavanju. To su snažni zvukovi života jednog novog stvorenja, plač novorođenčeta. Buka postaje još omiljenija upravo zato što ju je tako lako izazvati. Sve više zajedno s pojedincem i s masom. Zveka je odobravanje stvari. Čini se da posebna potreba za ovakvom bukom postoji na početku zbivanja, kad je masa još malobrojna i kad se dogodilo malo, ili uopće ništa. Buka obećava pojačanje zvuka kojem se čovjek nada. Ona je dobar znak za buduća djela. Ali, bilo bi pogrešno vjerovati da je presudna činjenica da je uništavanje lako. Masa je znala napadati i skulpture od tvrdog kamena, te ne bi stala tako dugo dok nisu postale potpuno osakaćene i neprepoznatljive. Kršćani su uništavali glave i ruke grčkih bogova. Pristaše reformacije i revolucionari skidali su slike svetaca, ponekad i s opasnih visina, dok je kamen koji su željeli uništiti znao biti tako tvrd da su svoju nakanu sprovodili u djelo samo djelomice.

Uništavanje slika koje nešto predstavljaju jest razaranje hijerarhije koja se više ne priznaje. Tako se krše općepriznate distance, koje su svima vidljive i koje vrijede svugdje. Njihova je čvrstoća bila izraz njihove trajnosti. One su postojale dugo, čovjeku se čini: oduvijek. Uspravne i nedodirljive. I bilo je nemoguće da im se čovjek približi u lošoj namjeri. A sada su srušene i leže u krhotinama. Taj čin razaranja značio je *rasterećenje*.

Međutim, razaranje ne ide uvijek tako daleko. Obično razaranje, o kojem smo govorili na početku, nije ništa drugo nego napad na *granice*. Stakla i vrata pripadaju kućama, ona su najosjetljiviji

dio njihove odvojenosti od vanjskog svijeta. Kad se razbiju vrata i stakla, kuća gubi svoju individualnost. Onda svatko može ući po želji, jer nitko i ništa unutra nije zaštićeno. Međutim, u tim se kućama obično nalaze, kako se vjeruje, ljudi koji se pokušavaju odvojiti od mase, njezini neprijatelji. A sada je uništeno sve što ih od nje razdvaja. Između njih i mase nema ničega. Oni mogu van i mogu se pridružiti masi. Masa može do njih.

No, tu ima još nešto. Čovjek pojedinac ima osjećaj da u masi nadilazi svoje vlastite granice. On osjeća olakšanje zato što su prevladane sve distance koje su ga vraćale u granice njegovih okvira. Zahvaljujući ukidanju opterećenja distance čovjek se osjeća slobodnim, a njegova je sloboda prekoračenje tih granica. Ono što se događa njemu, treba se dogoditi i drugima. On od njih očekuje isto. Zemljani ga lonac izaziva zato što nije ništa drugo nego giranica. Kuća ga izaziva svojim zatvorenim vratima. Ritual i ceremonije, sve što održava distance, sve ga to ugrožava, i čini mu se nepodnošljivim. Uvijek se svugdje nastoji da se razbijena masa ulije natrag u ove naprijed napravljene posude. Masa mrzi svoje buduće tamnice, koje su oduvijek bile njezine tamnice. Goljoj masi sve izgleda kao Bastilja.

Najimpresivni je sredstvo uništavanja jest *vatra*. Vatra se vidi nadaleko i privlači druge. Ona uništava bespovratno. Nakon vatre više ništa nije kao što je bilo. Masa koja podmeće vatru je neodoljiva. Svi će nagnuti prema njoj dok se vatra rasplamsava. Vatra će uništiti sve što je neprijateljsko. Ona je, kao što ćemo još vidjeti, naj snažniji simbol koji postoji za masu. Nakon potpunog razaranja ona se mora ugasiti, isto kao što se masa mora raspasti.

## Izbijanje mase iz okvira

*Otvorena* masa je prava masa, koja se slobodno prepušta svojoj prirodnoj želji za rastom. Otvorena masa nema jasan osjećaj ili predodžbu o tome *kako* bi mogla postati velikom. Ona nije vezana ni za kakvu zgradu koja bi joj bila poznata i koju bi morala ispuniti. Njezina veličina nije određena: ona želi rasti u beskonačnost, a za to treba sve više i više ljudi. Masa je najuočljivija u tom golom stanju. Pa ipak, ona sadržava u sebi nešto neobično te se, budući da se uvijek raspada, nikada ne shvaća potpuno ozbiljno. Možda joj se ne bi ni posvećivala pažnja koju zaslužuje da ogroman porast broja stanovnika i brzi rast gradova, koji karakteriziraju naše moderno doba, nisu pružali sve više prilika za stvaranje mase.

Sve su *zatvorene* mase iz prošlosti, o kojima ćemo još govoriti, postale dobro poznate institucije. Neobično stanje u koje su često

zapadali njihovi pripadnici doimalo se kao nešto prirodno; ljudi su uvijek bili zajedno s nekom određenom svrhom, pa bila ona vjerskog, obrednog ili ratnog karaktera, te se činilo da svrha opravdava to stanje. Onaj tko bi prisustvovao nekoj propovijedi, sigurno je čvrsto vjerovao u to da mu je stalo do same propovijedi te bi se začudio, a možda i razljutio, da mu je netko objasnio da mu veliki broj prisutnih pruža veće zadovoljstvo nego sama propovijed. Sve ceremonije i pravila, koja su dio takvih institucija, u biti teže za *okruženjem* mase; bolje jedna sigurna crkva puna vjernika nego jedan cijeli nesigurni svijet. Redovitim odlaskom u crkvu, poznatim i brižljivim ponavljanjem određenih obreda, masi se osigurava neka vrsta obuzdanog doživljavanja same sebe. Vršenje tih obreda u točno određeno vrijeme postaje nadomjestak za potrebe tvrde i žešće prirode. Možda bi takvi običaji bili dostatni da je broj ljudi ostao otprilike isti. No, u gradovima je bilo sve više ljudi, tijekom nekoliko posljednjih stoljeća sve se brže povećavao broj stanovnika. Zbog toga je bilo sve više povoda za stvaranje novih i većih masa, tako da ih više ne bi mogle onemogućiti ni najiskusnije ni najrafiniranije vode.

Sve pobune protiv tradicionalnog ceremonijala, o kojima piše povijest religije, okrenute su protiv organičenja mase, koja ponovno želi osjetiti svoj rast. Sjetimo se propovijedi na Svetoj gori u Novom zavjetu: ona se odvija na otvorenom, mogu je slušati tisuće, i nema nikakve sumnje da je ona uperena protiv zatvorenog vršenja obreda u službenom hramu. Sjetimo se tendencije pavlinskih kršćana da izađu iz nacionalnih i rodovskih okvira židovstva i da postanu univerzalna vjera za sve ljude. Sjetimo se prezira koji je budizam gajio prema podjeli na kaste u ondašnjoj Indiji.

I *unutrašnja* je povijest pojedinih svjetskih religija bogata događajima sličnog značenja. Hram, kasta i crkva su uvijek pretijesni. Križarski ratovi vode do stvaranja masa takve veličine kakvu ne bi mogla obuhvatiti nijedna crkva tadašnjeg svijeta. Kasnije se cijeli gradovi pretvaraju u promatrače obreda flagelacija, koji tada još putuju od grada do grada. Još u 18. st. Wesley temelji svoj pokret na propovijedima na otvorenom. On je potpuno svjestan značenja ogromne mase svojih slušalaca te ponekad u svom dnevniku izračunava koliko ga je ljudi pojedini put moglo čuti. Izbijanje iz zatvorenih obrednih prostora svaki put znači da masa želi obnoviti svojti staru želju za naglim, brzim i neograničenim rastom.

*Izbijanjem iz okvira*, dakle, nazivam nagli prijelaz *zatvorene* mase u *otvorenu*. Taj je proces čest, ali se ne smije shvatiti prostorno. Često to izgleda tako kao da se masa prelijeva iz jednog prostora, u kojem je bila dobro zaštićena, na trg ili na ulice grada, gdje postaje razuzdana, jer vuče sve za sobom i jer je svemu izložena. No, važniji od ovog vanjskog procesa jest njemu odgovarajući unutrašnji proces: nezadovoljstvo zbog ograničenosti broja sudio-

nika, iznenadna želja za *privlačenjem*, strastvena odlučnost da se dopre do *sviju*.

Od francuske revolucije to je izbijanje iz okvira dobilo oblik koji smatramo modernim. Možda zato što se masa toliko oslobodila sadržaja tradicionalnih religija, od tada možemo lakše vidjeti golu masu, vidjeti je, mogli bismo reći, biološki, bez transcendentnog osmišljavanja i ciljeva koje su joj ucjepljivali prije. Povijest posljednjih 150 godina zaoštrila se zahvaljujući sve većoj učestalosti takvih izbijanja; u njih su uključeni i ratovi, koji su postali masovni ratovi. Masa se više ne zadovoljava pobožnim uvjetima ni obećanjima; ona želi sama doživjeti najveći osjećaj svoje životinjske snage i strasti, i u tu svrhu uvijek iznova koristi sve društvene povode i zahtjeve.

Bitno je da najprije shvatimo da se masa nikada ne osjeća sitom. Ona osjeća apetit sve dok postoji još neki čovjek kojeg nije zahvatila. Nitko ne može sa sigurnošću reći da li bi ga ona zadržala i onda kad bi stvarno obuhvatila sve ljude, no to se može naslućivati. Njezina nastojanja da se *održi* imaju u sebi nešto bespomoćno. Jedinu put koji nešto obećava jest stvaranje dvostrukih masa, pri čemu se jedna masa mjeri s drugom. Što su one bliže jedna drugoj po snazi i intenzitetu, to duže obje ostaju na životu.

## Osjećaj progonjenosti

Jedna od najuočljivijih značajki života masa jest ono što bi se moglo nazvati osjećajem progonjenosti, posebna, pretjerana osjetljivost i razdražljivost prema svima koji su jedanput obilježeni kao neprijatelji. Bez obzira na to što oni rade, da li postupaju nemilosrdno ili susretljivo, suosjećajno ili hladno, tvrdokorno ili blago — svaki će se njihov postupak objasniti kao rezultat uporne zlonamjernosti, neprijateljstva prema masi i namjere da se masa uništi, bilo na otvoren ili na podmukao način.

Da bi se objasnio ovaj osjećaj neprijateljstva i progonjenosti, moramo ponovno krenuti od osnovne činjenice da će masa, kad jedanput nastane, brzo rasti. Teško je zamisliti snagu i nepokolebljivost kojom se ona širi. Tako dugo dok masa raste — na primjer u revolucionarnim uvjetima, koji počinju s jako malim masama u kojima, međutim, vlada velika napetost —, ona sve što sprečava njezin rast doživljava kao ograničenje. Masu može raspršiti ili rastjerati policija, ali to ima samo privremeno djelovanje — kao ruka koja rastjeruje roj komaraca. Ona se, međutim, može napasti i iznutra, i to tako da se udovolji zahtjevima koji su doveli do njezina stvaranja. Tada se od nje odvajaju slabiji, dok se oni koji su joj se spremali pridružiti, okreću na pola puta.

Napad na masu *izvana* može samo ojačati masu. Kad se masa fizički rastjera, ona osjeća još snažniju potrebu za ponovnim okupljanjem. Nasuprot tome, napad *iznutra* je istinski opasan. Štrajk kojim su se izborile bilo kakve pogodnosti izaziva vidljivo osipanje. Napad iznutra apelira na pojedinačne želje. Masa ga doživljava kao podmićivanje, kao nešto »nemoralno«, zato što se on suprotstavlja njezinom jasnom i čistom osnovnom uvjerenju. Svatko tko pripada takvoj masi nosi u sebi malog izdajnika, koji želi jesti, piti, voditi ljubav i imati svoj mir. Tako dugo dok on te zahtjeve zadovoljava, usput i ne radi od njih velike probleme, puštaju ga na miru. Međutim, čim on postane glasan, masa ga počinje mrziti i bojati ga se. Tada se zna da se polakomio za mamcem neprijatelja.

Masa je uvijek kao opsjednuta tvrđava, ali opsjednuta u dvosstrukom smislu; njezin je neprijatelj pred zidinama i u podrumu. Tijekom borbe ona privlači sve više pristaša. Pred svim se vratima skupljaju njezini novi prijatelji i snažno lupaju tražeći da ih puste unutra. U povoljnim se trenucima udovoljava njihovoj želji. No, oni se penju i preko zidina. Grad se sve više puni borcima. Međutim, svaki od njih donosi sa sobom svog malog, nevidljivog izdajnika, koji se nabrzinu povlači u neki podrum. Opsada se sastoji u tome da se pokušavaju uhvatiti pridošlice. Za vanjskog su neprijatelja zidine važnije nego za one u opsjednutoj tvrđavi. Oni koji opsjedaju tvrđavu stalno grade zidine, koje tako postaju sve više. Oni nastoje potkupiti pridošlice, i ako ih već ne mogu potpuno odvratiti od njihove namjere, onda se uvijek pobrinu za to da mali izdajnik kojeg nose sa sobom na svoj put u grad ponese dostatno neprijateljstva.

Osjećaj progonjenosti od kojeg pati masa nije ništa drugo nego taj osjećaj dvostruke ugroženosti. Zidine izvana postaju sve tješnje i sve više stežu obruč, dok je podrumi iznutra sve više potkopavaju. Sredstva kojima se služi neprijatelj dok gradi zidine otvorena su i očita, dok su ona u podrumima skrivena i podmukla.

Kod ovakvih je metafora problem uvijek u tome da one samo djelomice pogađaju istinu. Oni koji pritječu izvana i koji žele u grad, nisu samo nove pristaše, pojačanje, podrška, već i *hrana* mase. Masa koja ne raste — gladuje. Postoje načini kako da se taj post prebrodi. U tom su pogledu religije pravi majstori. Pokazat ćemo kako svjetske religije uspijevaju očuvati svoje sljedbeništvo čak i bez akutnih i velikih povećanja masa.

## Obuzdavanje masa u svjetskim religijama

Kad religije koje teže za univerzalnošću jedanput postanu priznate, vrlo brzo mijenjaju težište svoje propagande. U početku in

je stalo do toga da dosegnu i pridobiju sve koji se mogu doseći i pridobiti. Masa za kojom teže je univerzalna; važna je svaka pojedina duša, i svaka duša mora postati njihova. Međutim, barba kroz koju moraju proći postupno ih vodi do neke vrste skrivenog poštovanja prema protivniku, čije institucije već postoje. Shvaćaju kako je teško održati se. Sve im se važnijim čine institucije, koje im jamče solidarnost i održanje. Potaknuti institucijama svojih protivnika, oni poduzimaju sve da bi i sami uveli neke institucije; a kad im to pođe za rukom, onda one s vremenom postaju najvažnija stvar. Autonomno značenje institucija, koje onda počinju živjeti svojim životom, postupno obuzdava silovitost prvotne propagande. Crkve se grade tako da prime u sebe već postojeće vjernike. Povećavaju se nevoljko i promišljeno, onda kad za tim stvarno postoji potreba. Prisutna je jaka tendencija da se postojeći vjernici obuhvate u odvojenim cjelinama. Upravo zato što su postali tako mnogobrojni, postoji velika tendencija raspadanja, koja predstavlja opasnost protiv koje se stalno treba boriti.

Povijesnim svjetskim religijama leži, tako reći, u krvi osjećaj za podmuklost mase. Njihova ih vlastita tradicija, koja ima obvezan karakter, uči kako su i same narasle naglo i neočekivano. Njihove im se priče o masovnim obraćenjima čine čudesnima, a one 'to i jesu. U heretičkim pokretima, kojih se crkve boje i koje progone, to se isto čudo okreće protiv njih, dok su rane koje im tako zadaju, njima samima bolne i nezaboravne. I jedno i drugo, nagli rast na početku i isto tako naglo narasle hereze, pothranjuju njihovo nepovjerenje prema masi.

One ne žele masu, već poslušno stado, koje se od nje razlikuje. Uobičajeno je da vjernike promatraju kao ovce i da ih hvale zbog poslušnosti. Oni se odriču bitne tendencije mase, naime tendencije brzog rasta. Zadovoljavaju se privremenom iluzijom o jednakosti vjernika, koja se, međutim, nikada ne provodi suviše strogo; zadovoljavaju se određenom zbijenosti, koja se održava u umjerenim granicama, i snažnim usmjerenjem. Svoj cilj postavljaju u veliku daljinu, na drugi svijet, u koji čovjek ne može odmah ući zato što još živi, i koji tek mora zaslužiti velikim naporima i pokornošću. Tako usmjerenje postupno postaje najvažnije. Što je cilj dalje, to su veći izgledi da će se održati. Na mjesto onog drugog načela, na izgled neophodnog načela rasta, dolazi nešto potpuno drukčije: ponavljanje.

Vjernici se okupljaju u određenim prostorima u određeno vrijeme te se pomoću uvijek istih obreda dovode u blaženo stanje mase, koje na njih ostavlja dojam, a da pri tome ne postaje opasno, i na koje se oni onda navikavaju. Osjećaj jedinstva posreduje im se *dozirano*. O ispravnosti tog doziranja ovisi opstanak crkve.

Svugdje gdje su se ljudi naviknuli na taj precizno ponavljani i precizno ograničeni doživljaj u svojim crkvama ili hramovima, oni

više ne mogu bez njega. Ovisni su o njemu kao o hrani i svemu što inače čini njihov život. Iznenadna zabrana njihova kulta, potiskivanje njihove religije pomoću nekog državnog dekreta ne može ostati bez posljedica. Narušavanje njihove brižljivo izbalansirane masovne organizacije mora nakon stanovitog vremena dovesti do izbijanja *otvorene* mase. Ona tada ima sve one elementarne osobine koje poznajemo. Ona zahvaća sve oko sebe. Umjesto prividne jednakosti ta masa provodi stvarnu jednakost. Ona postiže novu i mnogo intenzivniju zbijenost. Ona za trenutak napušta onaj daleki i teško ostvarljivi cilj s kojim su je odgajali i postavlja sebi cilj *ovdje*, u neposrednoj okolini ovog konkretnog života.

Sve religije koje iznenada postanu zabranjene osvećuju se nekom vrstom *posvjetovljenja*: u provali velike i neočekivane divljine potpuno se mijenja karakter njihove vjere, a da oni pri tome sami ne razumiju prirodu te promjene. Oni je smatraju svojom starom vjerom i misle da se drže svojih najdubljih uvjerenja. Međutim, u stvarnosti su one iznenada postale potpuno drukčije, stekavši snažan i jedinstven osjećaj otvorene mase, koju sada tvore i iz koje ne žele izaći ni po koju cijenu.

## Panika

Panika u kazalištu je, kao što smo već zamijetili, *raspadanje* mase. Što su ljudi bili povezaniji tijekom predstave, što je zatvoreni oblik kazališta koje ih izvana drži na okupu, to je žestice njihovo raspadanje.

Međutim, sada predstava ne znači da je tu postojala prava masa. Cesto publika nije ponesena predstavom i ostaje na okupu samo zato što se već tamo našla. Ono što nije ostvarila predstava, odmah postiže *vatra*. Za ljude je ona isto onako opasna kao za životinje, najjači i najstariji masovni simbol. Opasnost od vatre zaoštava naglo i do krajnosti osjećaj zajedništva publike, bez obzira na to kakav je on bio do tog trenutka. Zbog opće, nedvosmislene opasnosti nastaje strah, koji je zajednički svima. Zbog toga u publici kratko vrijeme postoji prava masa. Da nisu u kazalištu, ljudi bi mogli zajedno pobjeći, kao životinjsko krdo u opasnosti, i pomoću isto usmjerenih pokreta povećati energiju bijega. Takav je aktivan masovni strah zajednički doživljaj svih životinja koje žive u krdu i koje se kao dobri trkači zajednički spašavaju.

Nasuprot tome, u kazalištu se masa mora raspasti nasilno. U svakom pojedinom trenutku vrata propuštaju samo jednog ili nekoliko istodobno. Energija bijega sama od sebe postaje energijom

odbijanja. Između redova može proći samo po jedan čovjek, čovjek je jasno odvojen od drugih; svaki sjedi sam za sebe, svaki stoji sam za sebe, svaki ima svoje mjesto. Udaljenost do najbližih vrata je za svakog drukčija. Normalno je kazalište zamišljeno tako da ljude fiksira na mjestu i da im ostavlja samo slobodu ruku i glasa. Micanje nogu je ograničeno koliko je to moguće.

Iznenadna zapovijed za bijeg, koju ljudima daje vatra, odmah nailazi na nemogućnost zajedničkog kretanja. Vrata kroz koja svatko mora proći, koja svatko vidi, u kojima svatko vidi sebe, potpuno odvojenog od svih ostalih, jesu okvir slike koja ubrzo obuzima svakog pojedinca. Zbog toga se masa, dok je još na vrhuncu, mora nasilno raspasti. Preobražaj se najsnažnije izražava u pojedinačnim nastojanjima: čovjek se gura, udara i divlje gazi oko sebe.

Što se čovjek više bori »za vlastiti život«, to jasnije postaje da se bori *protiv* drugih, koji mu smetaju sa svih strana. Drugi tamo stoje kao stolice, balustrade, zaključana vrata, no, s tom razlikom da nas oni napadaju. Oni nas guraju amo-tamo, kako njima odgovara, ili zapravo tamo kamo guraju i njih. Nitko ne šteti žene, djecu ni starce, nitko ih ne razlikuje od muškaraca. To je dio shvaćanja mase, u kojoj su svi jednaki; i dok se pojedinac više ne osjeća kao masa, ona ga još uvijek potpuno okružuje. Panika je raspadanje mase u masi. Pojedinac se od nje odvaja i želi od nje pobjeći, zato što je ona kao cjelina ugrožena. Međutim, kako je on fizički još uvijek u njoj, mora se okrenuti protiv nje. Prepustiti se masi sada bi značilo njegovu propast, jer i njoj samoj prijeti propast. U takvom trenutku pojedinac neprestano želi naglasiti svoju posebnost. Guranjem i udarcima izaziva guranje i udarce. Što više udaraca dijeli, to ih više prima, to jasnije osjeća *sebe*, to se jasnije za njega ponovno utvrđuju granice njegove vlastite ličnosti.

Neobično je promatrati kako masa za onog koji se bori unutar nje poprima karakter vatre. Ona je nastala s neočekivanim pogledom na plamen i uzvikom »Vatra!«; ona se poput plamenih jezika igra s onim koji joj pokušava pobjeći. Ljude koje gura od sebe čovjek doživljava kao goruće predmete, njihov je dodir za njega neprijateljski i užasava ga na svakom dijelu njegova tijela. Svatko tko mu stoji na putu, zaražen je ovim općim neprijateljskim raspoloženjem vatre; način na koji se vatra širi, kako postupno okružuje pojedinca, kako na koncu potpuno steže obruč oko njega, vrlo je sličan ponašanju mase koja ugrožava pojedinca sa svih strana. Nepredvidljivi su pokreti u masi, pojava neke ruke, šake ili noge, kao plameni jezici vatre koji iznenada mogu proplamsati sa svih strana. Vatra kao šumski ili stepski požar *jest* neprijateljska masa, i taj se intenzivni osjećaj može probuditi u svakom čovjeku. Vatra kao simbol za masu ušla je u duševni »inventar« pojedinca i sada predstavlja njegov nepromjenljivi sastavni dio. Međutim, ono mahnito gaženje ljudi, koje se često zamjećuje pri izbijanju panike i koje se čini tako besmislenim, nije ništa drugo nego *gašenje vatre nogama*.

Panika kao raspadanje može se izbjeći jedino tako da se produži prvotno stanje jedinstvenog masovnog straha. To se može postići u crkvi koja je ugrožena: ljudi se mole u zajedničkom strahu pred zajedničkim bogom, koji nekim čudom može ugasiti vatru.

## Masa kao prsten

Dvostruku zatvorenu masu čovjek ima pred sobom u *areni*. Valja ispitati tu njezinu neobičnu karakteristiku.

Arena je jasno razgraničena od vanjskog prostora. Ona je obično vidljiva izdaleka. Njezin je položaj u gradu, prostor koji ona zauzima, općenito poznat. Čovjek uvijek osjeća gdje se ona nalazi, čak i kad na nju ne misli. Pozivi iz nje dopiru daleko. Ako je gore otvorena, velik dio života koji se u njoj odvija prenosi se u grad koji je okružuje.

No, bez obzira na to kako uzbudljivi bili znaci tog života, ograničeno pritjecanje u arenu nije moguće. Ograničen je broj sjedišta koja obuhvaća. Njezino je gustoći postavljen određen cilj. Sjedišta su postavljena tako da se ljudi previše ne guraju. Ljudima u areni treba biti udobno. Oni moraju dobro vidjeti, svaki sa svog mjesta, i ne smiju jedan drugom smetati.

Prema van, u odnosu na grad, arena pokazuje *beživotan* zid. Prema unutra ona gradi zid od ljudi. Svi prisutni okreću gradu *leđa*. Oni su se izdvojili iz sklopova grada, njegovih zidova, njegovih ulica. Za vrijeme njihova boravka u areni ne zanima ih ništa što se događa u gradu. Oni ostavljaju za sobom život svojih odnosa, pravila i navika. Njihovo je zajedništvo u velikom broju stanovito vrijeme osigurano, obećano im je njihovo uzbuđenje — ali pod bitnim uvjetom: masa se mora rasteretiti prema *unutra*.

Redovi su postavljeni jedan iznad drugog, tako da svi vide što se dolje događa. No, posljedica je toga da masa sjedi nasuprot sama sebi. Svatko ima pred sobom tisuću ljudi i glava. Tako dugo dok je pojedinac tamo, tamo su i svi drugi. Ono što uzbuđuje njega, uzbuđuje i njih, i on to *vidi*. Oni sjede ponešto udaljeni od njega; brišu se pojedinosti koje ih inače razlikuju i čine individuama. Svi postaju vrlo slični, slično se ponašaju. On na njima zamjećuje samo ono što sada ispunjava i njega samog. Njihovo vidljivo uzbuđenje povećava i njegovo uzbuđenje.

Masa koja tako izlaže samu sebe nije nigdje prekinuta. Prsten koji ona tvori je zatvoren. Ne izmiče joj ništa. Prsten fasciniranih lica, postavljenih jedno iznad drugog, ima u sebi nešto neobično homogeno. On obuhvaća i sadrži sve što se dolje događa. Ne ispušta

nikog, a nitko ni ne želi otići. Svaka praznina u tom prstenu mogla bi upozoriti na raspadanje, na kasnije razilaženje. No, nikakve praznine nema: masa je zatvorena prema van i u sebi, dakle dvostruko zatvorena.

## Osobine mase

Prije pokušaja *podjele* mase valja kratko opisati njezine osnovne osobine. Treba istaći četiri slijedeće crte:

1. *Masa uvijek želi rasti.* Njenom rastu nisu po prirodi postavljene nikakve granice. Tamo gdje se postavljaju umjetne granice, dakle u svim institucijama koje se upotrebljavaju za očuvanje zatvorenih masa, uvijek je moguće izbijanje iz okvira, koje se s vremena na vrijeme i događa. Ne postoje institucije koje bi jednom zauvijek mogle spriječiti rast mase i koje bi bile potpuno sigurne.

2. *Unutar mase vlada jednakost.* Ona je apsolutna i neosporna, te je sama masa nikada ne dovodi u pitanje. Ona je toliko suštinski važna da bi se stanje mase gotovo moglo definirati kao stanje apsolutne jednakosti. Glava je glava, ruka je ruka, a razlike među njima nisu važne. Čovjek želi u masu radi te jednakosti. Zanimljivo je se sve što bi moglo od nje odvratiti pažnju. Svi zahtjevi za pravednošću, sve teorije o jednakosti, u krajnjoj liniji crpe svoju energiju iz tog doživljaja jednakosti, koji je svakom pojedincu na određen način poznat iz mase.

3. *Masa voli zbijenost.* Nikada joj nije dosta zbijenosti. Ništa ne smije stajati unutar nje, ništa ne smije u nju pasti, sve mora po mogućnosti biti sama masa. Masa ima osjećaj najveće zbijenosti u trenutku rasterećenja. Kasnije ćemo moći pobliže odrediti tu zbijenost i izmjeriti je.

4. *Masa treba usmjerenje.* Ona se kreće, i kreće se prema nečem. Smjer koji je zajednički svim njezinim pripadnicima jača osjećaj jednakosti. Cilj koji je izvan svakog pojedinca i koji je za sve jednak, potiskuje privatne, zajedničke ciljeve, koji bi za masu značili smrt. Cilj je neophodan za njezin opstanak. Strah od raspada nje, koji je u njoj uvijek živ, omogućuje usmjeravanje mase prema određenim ciljevima. Masa postoji tako dugo dok ima neki neostvareni cilj. — No, u njoj postoji još jedna mračna tendencija kretanja, koja vodi do viših i novih formacija. Cesto nije moguće predvidjeti karakter tih formacija.

Svaka od ove četiri utvrđene osobine može biti prisutna u većoj ili manjoj mjeri. Ovisno o tome na koju od njih obratimo pažnju, dolazimo do jedne od nekoliko *podjela* mase.

Govorili smo o otvorenim i zatvorenim masama i objasnili da se ta podjela odnosi na njezin *rast*. Masa je otvorena tako dugo dok se ne sprečava njezin rast; zatvorena je čim se njezin rast ograničava.

Postoji još jedna razlika, između ritmičke i zadržane mase, o kojoj ćemo još čuti. Ona se odnosi na obje glavne osobine mase, *jednakost* i *zbijenost*, i to na obje istodobno.

*Zadržana* masa živi u očekivanju rasterećenja. Ali, ona je sigurna u rasterećenje pa ga odgađa. Ona želi da zbijenost traje relativno dugo da bi se pripremila za trenutak rasterećenja. Mogli bismo reći da se ona zagrijava svojom zbijenošću te da odgađa rasterećenje koliko god može. Proces mase kod nje ne počinje jednakošću, već zbijenošću. Jednakost tu postaje glavni cilj mase, koji ona na koncu dostiže; svaki zajednički povik, svaka zajednička izjava onda u potpunosti izražavaju tu jednakost.

Potpuno je suprotna *ritmička* masa, kod koje se od početka podudaraju zbijenost i jednakost. Ovdje sve ovisi o pokretima. U njoj su unaprijed određeni svi tjelesni podražaji koji trebaju uslijediti i koji se u ritmu prenose dalje. Zbijenost se svjesno oblikuje izmicanjem i ponovnim primicanjem. Međutim, jednakost predstavlja samu sebe. Simuliranjem zbijenosti i jednakosti umjetno se izaziva masovni osjećaj. Te ritmičke formacije nastaju brzo a okončava ih jedino tjelesni umor.

Slijedeći par pojmova sačinjavaju *spora i brza masa*, i on se odnosi isključivo na karakter njezina cilja. Sve su upadljive mase, o kojima obično govorimo i koje sačinjavaju tako bitan dio našeg modernog života, političke, sportske i ratničke mase, koje danas imamo svakodnevno pred očima, *brze* mase. Potpuno su različite od njih religiozne mase *onoqa svijeta* ili *hodočasnici*; njihov je cilj u daljini, put dug a konkretno stvaranje mase pomaknuto u neku daleku zemlju ili u carstvo nebesko. Mi vidimo, u stvari, samo pritoke tih sporih masa, zato što su krajnja stanja za kojima one teže *nevidljiva*, a za nevjernike i nedostižna. Spora se masa okuplja sporo i vidi sebe kao nešto trajno u velikoj daljini.

Svi se ovi oblici, čiju smo bit ovdje samo skicirali, moraju pobliže razmotriti.

## Ritam

Ritam je izvorno ritam nogu. Svaki čovjek hoda, i budući da hoda na dvije noge i stopalima naizmjenice udara o tlo, jer napredovati može samo ako se stalno gura od tla, nastaje ritmički šum, bez

obzira na to da li on to želi ili ne. Stopala nikada ne stupaju na tlo istom snagom. Razlika između njih može biti veća ili manja, ovisno o ličnosti pojedinca ili raspoloženju. No, čovjek može i hodati brže ili sporije, može trčati, iznenada zastati ili skočiti.

Čovjek je oduvijek osluškivao korake drugih ljudi, i potpuno je sigurno da je veću pažnju obraćao njima nego svojim vlastitim. I životinje imaju svoj dobro poznati hod. Mnogi su životinjski ritmovi bili bogatiji i uočljiviji nego ritam ljudskih koraka. Kopitari su bježali u krdima kao regimente bubnjara. Čovjekovo je najstarije znanje bilo poznavanje životinja koje su ga okruživale, ugrožavale i koje je lovio. Prvo pismo koje je naučio čitati bili su *tragovi*: to je bila neka vrsta ritmičkog notnog pisma koje je postojalo oduvijek. Ono se samo urezivalo u meko tlo te je čovjek, koji ga je čitao, povezivao s njime šum njegovog nastanka.

Mnogi od tih tragova stopala pojavljivali su se u gusto zbijenom mnoštvu. Ljudi, koji su prvotno živjeli u malim hordama, mogli su čak i pri mirnom promatranju takvih tragova postati svjesni razlike između svoje malobrojnosti i ogromnosti nekih krda. Bili su gladni i stalno u potrazi za plijenom. Što veći plijen, to bolje za njih. No, oni su htjeli da i njih bude više. U čovjeku je oduvijek bio jak osjećaj za vlastito množenje. To se nipošto ne smije shvatiti samo kao ono što se obično neodgovarajuće naziva nagonom za razmnožavanjem. Ljudi su željeli biti mnogobrojni, sada, na tom određenom mjestu, u tom trenutku. U njihovu su se osjećaju na poseban način objedinili broj životinja u krdu k'vje su lovili i njihov vlastiti broj, koji su željeli povećati. To je došlo do izražaja u određenom stanju zajedničke uzbuđenosti, koje ću nazvati *ritmičkom* ili *ustreptalom* masom.

Izražajno sredstvo za to stanje bio je najprije ritam njihovih stopala. Kad hoda većina, hodaju i ostali. Koraci koji se brzo ponavljaju iza drugih koraka ostavljaju dojam većeg broja ljudi. Oni se ne miču s mjesta, već stalno plešu na istom mjestu. Zvuk se njihovih koraka ne gubi, već se ponavlja i dulje vremena ostaje jednako glasan i živ. Tako koraci intenzitetom nadoknađuju malobrojnost. Kad stupaju snažnije, zvuči kao da ih ima više. Oni djeluju na sve ljude u njihovoj blizini kao privlačna snaga, koja ne popušta tako dugo dok ples ne prestane. Sve što živi u dosegu tog zvuka, hrli k njima i ostaje na okupu. Bilo bi prirodno da k njima hrle stalno novi ljudi. No, budući da uskoro više nema novih ljudi, oni moraju simulirati porast iz sebe, iz svog ograničenog broja. Kreću se tako kao da ih ima sve više. Njihovo uzbuđenje raste i pretvara se u mahovitost.

Međutim, kako oni nadoknađuju ono što ne mogu imati u smislu brojčanog porasta? Bitno je, između ostalog, da svaki od njih radi isto. Svatko stupa nogama, i svatko to radi na isti način. Svatko maše rukama, svatko maše glavom. Jednakost sudionika *grana* se

u jednakost njihovih udova. Sve što se na čavjeku može micati dobiva vlastiti život, svaka noga, svaka ruka živi kao za sebe. Svi se udovi poklapaju. Nalaze se sasvim blizu, često se oslanjaju jedan na drugoga. Tako se njihovoj jednakosti pridružuje zbijenost, zbijenost i jednakost postaju jedno te isto. Na koncu pred nama pleše jedno jedino stvorenje s pedeset glava, sa stotinu nogu i stotinu ruku, koje se sve kreću na potpuno isti način ili u istoj namjeri. Na vrhuncu uzbuđenja ljudi se zaista osjećaju kao jedno, i samo ih fizička iscrpljenost obara s nogu.

Sve ustreptale mase imaju u sebi nešto slično — upravo zahvaljujući ritmu koji u njima vlada. Opis koji nam treba predočiti *jedan* takav ples potječe iz prve trećine prošlog stoljeća. Radi se o *maorskom* plesu *haka* s Novog Zelanda, koji je izvorno u suštini ratnički ples.

»Maori su se postavili u dug red, po četiri čovjeka 'jedan iza drugog. Ples, koji se naziva *haka*, morao je ispuniti užasom i strahom svakog tko ga je doživio prvi put. Svi su bili međusobno pomiješani, muškarci i žene, slobodnjaci i robovi, bez obzira na položaj koji su zauzimali u zajednici. Muškarci su bili potpuno goli, samo su lim oko tijela bile ovješene puške. Svi su bili naoružani puškama ili bajonetama, koje su pričvrstili na vrhove kopalja i batine. Mlade žene, uključujući i poglavičine, sudjelovale su u plesu gole do struka.

Strogo su se pridržavali takta pjesme koja je pratila ples. Bili su nevjerojatno gipki. Iznenada bi svi u istom trenutku skočili sa zemlje u zrak, kao da sve plesače zajedno pokreće *jedna* volja. U istom bi trenutku zavitali oružje i izobličili lica, tako da su sa svojom dugom kosom, koju muškarci kod njih nose često kao i žene, nalikovali na armiju Gorgona. Pri doskoku bi svi istodobno udarili objema nogama o zemlju. Taj su skok u zraku ponavljali često i sve brže.

Lice su izobličavali onoliko koliko to dopuštaju mišići ljudskog lica, i svi bi plesači istodobno napravili istu novu grimasu. Kad bi jedan od njih skupio lice, kao da ga je netko zategao vijkom, svi bi ga odmah oponašali. Okretali su oči, tako da su se ponekad vidjele samo bjeloočnice, te se činilo da će im oči slijedećeg trenutka ispasti iz duplja. Razvlačili su usta od uha do uha. Svi bi istodobno isplazili jezik tako daleko da ih u tome ne bi mogao doći nijedan Evropljanin. Tome su se naučili ranim i dugotrajnim vježabama. Lica su im izgledala stravično; bilo je pravo olakšanje odvratiti od njih pogled.

Svaki je ud njihova tijela u tom kretanju **bio odvojen, prsti** na rukama, nožni prsti, oči, jezici, isto kao ruke i noge. Zatim su se glasno udarali dlanom čas na lijevu stranu grudi, čas o bedra. Buka njihove pjesme bila je zaglušna, u plesu je sudjelovalo više od 350 ljudi. Možemo zamisliti kakvo je djelovanje taj ples imao u

doba rata, koliko je povećavao hrabrost i zaoštravao neprijateljstvo zaraćenih strana do vrhunca.«<sup>1</sup>

Kolutanje očima i plaženje jezika znakovi su prkosa i izazova. No, iako je rat općenito stvar muškaraca, i to slobodnih muškaraca, svi se prepuštaju uzbuđenju koje donosi haka. Masa ovdje ne poznaje ni spol ni dob ni položaj: svi se ponašaju kao jednaki. Međutim, ono po čemu se ovaj ples izrazlikuje od drugih koji imaju sličan cilj, jest izuzetna *razgranatost* jednakosti. Čini se da je cijelo tijelo raščlanjeno na svoje sastavne dijelove, ne samo na noge i ruke, jer to se često događa, već i na nožne prste, prste na rukama, jezike i oči, tako da se u jednom trenutku svi jezici slože i izvode nešto potpuno jednako. Cas su jednaki svi nožni prsti, čas sve oči u jednom te istom kretanju. Ljudi su obuzeti tom jednakošću sve do najmanjeg djelića svog tijela, i ona se uvijek iznova prikazuju u nekoj aktivnosti koja se naglo Intenzivira. Pogled na 350 ljudi koji istodobno skaču u zrak, istodobno plaze jezik i istodobno kolutaju očima mora ostaviti dojam nesavladivog jedinstva. Zbijenost nije samo zbijenost ljudi, već i zbijenost pojedinih udova. Čovjek bi pomislio da bi se prsti i jezici, čak i kad ne bi pripadali tim ljudima, isto tako složili i sami borili. Ritam hake ističe svaku od tih jednakosti posebno. Te su jednakosti, intenzivirane i objedinjene, jednostavno neodoljive.

Sve se, naime, događa pod pretpostavkom da to netko *gleda*: da ih promatra neprijatelj. Haka se sastoji u intenzitetu zajedničke prijetnje. Ali, kad je ples jedanput nastao, on se razvio u nešto više. On se uvježbava od malih nogu, ima različite oblike i izvodi se u svim mogućim prilikama. Tim je plesom mnogim putnicima izražena dobrodošlica. Spomenuti opis također možemo zahvaliti jednoj takvoj prilici. Kad jedna trupa naiđe na neku drugu, prijateljsku trupu, pozdravljaju ise tako da otplešu jedan haka; a pri tome sve izgleda tako ozbiljno da se neupućeni promatrač boji da će svakog časa izbiti borba. Na pogrebnim svečanostima povodom smrti nekog velikog poglavice, nakon svih faza velikog naricanja i samo-sakaćenja, koji su kod Maora običaj, nakon svečanog i vrlo obilnog obroka, odjedanput svi skaču u zrak, hvataju puške i počinju ples.

U tom se plesu, u kojem mogu sudjelovati svi, pleme osjeća kao masa. Oni plešu svaki put kad osjete potrebu za tim da budu masa i da se tako prikažu drugima. Postignutim ritmičkim savršenstvom haka sigurno ispunjava svoju svrhu. Zahvaljujući njemu njihovo jedinstvo nikada nije ozbiljno ugroženo iznutra.

## Iščekivanje

*Iščekujuća* je masa gusto zbijena, tako da se uopće ne bi mogla slobodno kretati. U njezinu stanju ima nečeg pasivnog, jer ta masa

*čeka*. Ona čeka da se pred njom pojavi neka glava, ili čeka riječi, ili promatra neku borbu. Ovdje *zbijenost* nije naročito važna: pritisak koji se osjeća sa svih strana može pogođenom služiti kao mjerilo snage te tvorevine čiji je on dio. Što se više ljudi okupi, to je taj pritisak veći. Noge se ne mogu nikamo pomaknuti, ruke su sputane, slobodne su samo glave, da bi mogle vidjeti i čuti; tijela neposredno prenose poticaj jedno na drugo. Čovjek istodobno sudjeluje u svim tijelima ljudi u tom krugu. On zna da ima više ljudi, ali budući da se oni nalaze tako blizu jedan drugoga, on ih osjeća kao jedno. Ovakva zbijenost ne žuri; njezino je djelovanje konstantno tijekom određenog vremena; ona je amorfnost i ne podliježe nikakvom poznatom ni uvježbanom ritmu. Dugo se vremena ne događa ništa; no, želja za djelovanjem se gomila i jača, i zato konačno izbija još snažnije.

*Strpljenje* iščekujućih masa možda neće biti tako neobično ako si točno predočimo značenje koje za nju ima taj osjećaj zbijenosti. Što je masa zbijenija, to više ljudi privlači. Prema zbijenosti ona *mjeri* svoju veličinu, no zbijenost je u stvari poticaj za daljnji rast. Najgušća masa raste najbrže. Odgađanje rasterećenja je ekshibicija te zbijenosti. Što ga masa duže odgađa, to duže osjeća i pokazuje svoju zbijenost.

S gledišta pojedinaca koji sačinjavaju masu, trajanje odgađanja jest trajanje čuđenja; čovjek odlaže oružje i trnje, kojima je inače tako dobro naoružan protiv drugih; dodiruje se s drugima, pa ipak se ne osjeća stisnutim; dodiri više nisu grabežni i čovjek ne osjeća strah od dodira. Prije nego što se krene, u ma kojem pravcu, svi žele biti sigurni da će ostati na okupu. Riječ je o zajedničkom rastu koji zahtijeva neometanost. Iščekujuća masa još nije potpuno uvjerena u svoje jedinstvo i zato ostaje mirna što duže može.

Međutim, to strpljenje ima svoje granice. Rasterećenje je konačno neizbježno, bez toga se uopće ne bi moglo reći da li je masa zaista postojala. Uklanjanje, kakvo je prije bilo uobičajeno prilikom javnih smaknuća kad bi krvnik podigao glavu zločinca, ili uklanjanje koje danas poznajemo sa sportskih natjecanja, jest glas *mase*. Njegova je spontanost izuzetno važna. Uvježbani povici koji se ponavljaju u jednakim vremenskim razmacima ne pokazuju da je masa počela živjeti vlastitim životom. Oni je, istina, trebaju dovesti do toga, ali oni mogu ostati vanjska stvar, kao uvježbane kretnje neke vojne jedinice. Nasuprot tome stoji spontani krik, koji masa ne može točno odrediti unaprijed, nesumnjivi znak, čije je djelovanje ogromno. On može izraziti sve vrste afekata; često nije toliko važno o kojim se afektima radi, već je važan njihov intenzitet i različitost te njihov slobodan slijed. Oni su ti koji masi daju njezin duševni prostor.

Istina je da oni mogu biti tako snažni i koncentrirani da odmah *rastrgnu* masu. Taj efekt imaju javna smaknuća; jedna te ista žrtva

može se ubiti samo jedanput. A ako se radi o nekom tko je uvijek slovio kao neuništiv, onda se do posljednjeg časa sumnja u to da on može biti ubijen. Sumnja, koja ovdje potječe iz povoda, povećava prirodnu sporost mase. Zbog toga pogled na odrubljenu glavu djeluje još upečatljivije i oštrije. Urlanje koje tada slijedi bit će strašno, no to je posljednji krik ove točno određene mase. Može se, dakle, reći da u ovom slučaju masa plaća svoje predugo iščekivanje, kojim se sama najintenzivnije naslađuje, svojom vlastitom smrću, koja nastupa odmah.

Naša su moderna sportska natjecanja svrsishodnija. Gledaoci mogu sjediti; opće strpljenje postaje vidljivo. Oni mogu slobodno toptati nogama, ali ipak ostaju na istom mjestu. Mogu slobodno pljeskati rukama. Za priredbu je predviđeno određeno vrijeme; u načelu ne treba očekivati da će vrijeme njezina trajanja biti skraćeno; sigurno je da će barem tako dugo svi ostat i zajedno. A unutar tog vremena može se dogoditi svašta. Nikada se ne može znati unaprijed da li će, kada i na kojoj strani pasti gol; a pored tih željenih glavnih događaja ima i dosta drugih, koji izazivaju glasne reakcije. Glasovi se čuju često i u različitim prilikama. Međutim, bolni karakter konačnog raspadanja, razilaženja, donekle je ublažen time što je trajanje određeno unaprijed. Osim toga, pobijedeni će imati priliku da se osveti, i nije sve gotovo zauvijek. Masa se ovdje zaista može raširiti; ona se gomila tek na ulazima, a onda miruje na sjedištima; onda više na sve moguće načine kad za to dođe pravi trenutak; pa čak kad je sve gotovo, može se nadati budućim sličnim prilikama.

Iščekujuća masa mnogo pasivnije vrste stvara se u *kazalištu*. Idealan je nastup pred punim kazalištem. Željeni je broj gledalaca dan od samog početka. Oni se okupljaju sami i, izuzevši manje redove pred blagajnama, svaki čovjek odvojeno nalazi svoj put u dvoranu. Gledaoce odvođe do njihovih mjesta. Sve je određeno: predstava koja će se izvoditi, glumci koji nastupaju, vrijeme početka i sami gledaoci na svojim mjestima. Zakašnjele dočekuju s određenim neprijateljstvom. Ljudi sjede kao poredano krdo, tihi i beskrajno strpljivi. Pa ipak je svatko potpuno svjestan svoje posebne egzistencije; on je platio, i točno zapaža tko sjedi kraj njega. Prije početka on u miru promatra red okupljenih glava; one u njemu bude ugodan, ali ne i presnažan osjećaj zbijenosti. Jednakost među gledaocima sastoji se zapravo samo u tome da svi moraju prihvatiti ono što se događa na pozornici. No, njihove su spontane reakcije ipak ograničene. Čak i pljesak ima propisano vrijeme trajanja, i ljudi uglavnom plješću samo onda kad trebaju pljeskati. Iz same jačine pljeska može se vidjeti koliko su se pojedinci pretvorili u masu; pljesak je jedino mjerilo za to, a tako ga ocjenjuju i sami glumci.

Odgadanje rasterećenja u kazalištu toliko se već pretvorilo u obred da se osjeća izvana kao blag vanjski pritisak, koji na ljude ne djeluje dublje i koji im praktički ne daje osjećaj unutrašnjeg jedin-

stva i zajedništva. Međutim, ne smijemo zaboraviti kako je veliko i zajedničko *očekivanje* s kojim tamo sjede, i kako to očekivanje traje tijekom cijele predstave. Samo u rijetkim slučajevima gledaoci napuštaju kazalište prije kraja predstave; čak i kad su razočarani, izdrže do kraja; to, međutim, znači da tako dugo ostaju na okupu.

Suprotnost između tišine slušalaca i glasnoće aparata koji na njih djeluju još je očitija na *koncertima*. Ovdje je najvažnija potpuna neometanost. Svaki je pokret neželjen, svaki glas zabranjen. Iako glazba koja se izvodi velikim dijelom živi od svog ritma, ne smije se osjetiti ništa od ritmičkog djelovanja na slušaoce. Afekti koje izaziva glazba u neprestanom izmjenjivanju različite su i najintenzivnije prirode. Isključeno je da ih većina prisutnih ne osjeća, a isključeno je i to da ih ne osjećaju *istodobno*. Pa ipak, sve vanjske reakcije izostaju. Ljudi sjede nepomično, kao da uspijevaju ne čuti *ništa*. Jasno je da su tijekom dugo vremena umjetno naučeni na to odgađanje, na čije smo se rezultate već navikli. Jer, objektivno gledano, u našem kulturnom životu ima malo fenomena koji su toliko neobični kao koncertna publika. Sasvim se drukčije ponašaju ljudi koji dozvoljavaju da glazba djeluje na njih *prirodno*; a oni koji još uopće nisu čuli glazbu mogu postati neobuzdano uzbuđeni kad je dožive prvi put. Kad su pri iskravanju u Tasmaniji mornari odsvirali domorocima marseljezu, domoroci su izrazili zadovoljstvo neobičnim iskrivljenjima tijela i tako neobičnim gestama da su se mornari valjali od smijeha. Jedan je mladić čupao kosu, češao se objema rukama po glavi i stalno ispuštao glasne povike.

Neki jadni ostaci tjelesnog rasterećenja sačuvali su se i na našim koncertima. Pljesak je izraz zahvalnosti izvođačima, kaotična, kratkotrajna buka za dobro organiziranu, dugotrajnu buku. Ako pljesak potpuno izostane, onda se ljudi razilaze, isto onako tiho kao što su sjedili, tako da se već osjećaju sasvim kao u sferi vjerske pobožnosti.

Iz te pobožnosti izvorno potječe tišina na koncertu. *Zajedničko stajanje* pred bogom jest vježba koja je raširena u mnogim religijama. Ona se odlikuje istim značajkama iščekivanja, kakvo nam je poznato iz svjetovnih masa, i onda može dovesti do isto tako iznenadnih i snažnih rasterećenja.

Možda je najimpresivniji primjer za to poznato »*Stajanje na Arafatu*«<sup>2</sup>, vrhunac hodočašća u Meku. Na ravnici Arafat, nekoliko sati hoda od Meke, skuplja se točno određenog, ritualno utvrđenog dana 600 000—700 000 hodočasnika. Oni se grupiraju u velikom krugu oko »Brda milosti«, golog brežuljka koji se uzdiže usred ove ravnice. Oko 2 sata poslije podne, kad je najtoplije, hodočasnici zauzima određeni položaj i ostaju tako stajati sve do zalaska sunca. Svi su gologlavi i obučeni u istu bijelu hodočasničku odjeću. Sa strastvenom napetošću slušaju riječi propovjednika, koji im govori s vrha brežuljka. Njegova je propovijed neprestano veličanje boga.

Oni odgovaraju jednom formulom, koja se ponavlja tisuću puta: »Držimo se tvojih zapovijedi, Gospodine, držimo se tvojih zapovijedi!« Mnogi jecaju od uzbuđenja, mnogi se udaraju u prsa. Mnogi od velike vrućine padaju u nesvijest. No, najvažnije je da u tim uža-reno dugim satima izdrže na svetoj ravnici. Tek pri zalasku sunca daje se znak za polazak.

Ostale ćemo postupke, koji spadaju u najzagonetnije vjerske običaje, razmotriti i protumačiti kasnije u drugom kontekstu. Ovdje nas zanima samo taj *moment iščekivanja*, koji traje satima. Stotine tisuća ljudi stoji u sve većem uzbuđenju na ravnici Arafat i ne smije, ma što se dogodilo, napustiti ovo mjesto pred Alahom. Nastupaju zajedno i svi zajedno dobivaju znak za odlazak. Propovijed ih podstiče, a podstiču i sami sebe povicima. U formuli kojom odgovaraju sadržana je riječ »držati se«, koja se kao takva pojavljuje uvijek iznova. Sunce, koje se kreće nezamjetno sporo, utapa sve u istu blještavu svjetlost, u isti žar; mogli bismo ga nazvati *utjelovljenjem iščekivanja*.

Među religioznim masama postoje svi stupnjevi ukočenosti i mirovanja, no najviši se stupanj pasivnosti, koji ona uopće može doseći, nameće masi nasilno izvana. U *borbi* jedna masa navaljuje na drugu, i svaka od njih želi nadjačati drugu. Ratnim pokličima nastoje dokazati sebi i neprijatelju da su oni zaista jači. Cilj borbe jest ušutkivanje protivničke strane. Kad su svi neprijatelji poraženi, onda je njihov snažni glas, koji se stopio u jedan, prijetnja koje smo se opravdano bojali, jednom zauvijek utihnuo. Najtiša je masa *mrtvih neprijatelja*. Što je ona bila opasnija, to nam je draže kad je vidimo nepomičnu na jednoj gomili. Želja za tim da ih vidimo bespomoćne, kao gomilu leševa, posebna je strast. Jer, prije su oni navaljivali na nas kao gomila i kao gomila vikali su na nas. Tu *ušutkanu masu* mrtvaca prije nismo nipošto doživljavali kao nešto beživotno. Pretpostavljali smo da će negdje drugdje na svoj način nastaviti živjeti, opet svi zajedno, i to je u osnovi trebao biti život sličan onom po kojem smo ih sami poznavali. Za promatrače su neprijatelji, koji su ležali pred njima kao leševi, predstavljali ekstremni slučaj iščekujuće mase.

No, i ova je predodžba doživjela još jednu gradaciju. Umjesto sasječenih neprijatelja to mogu postati svi *mrtvi* općenito, koji zajedno leže u zemlji i čekaju svoje uskrsnuće. Svatko tko umre i bude pokopan, povećava njihov broj; njima pripadaju svi koji su jednom živjeli, a takvih ima beskonačno mnogo. Njihova se zbijenost sastoji u zemlji koja ih povezuje, tako da, čak i kad leže odvojeno, imamo osjećaj da su sasvim blizu jedan drugoga. Oni tako ostaju ležati beskonačno dugo, sve do dana *Posljednjega suda*. Njihov se život odgađa sve do trenutka uskrsnuća, a to je trenutak kad će se svi okupiti pred bogom, koji će im suditi. Između toga ne postoji ništa; oni tamo leže kao masa, te će kao masa i uskrsnuti. Nema ve-

ličanstvenijeg dokaza realnosti i značenja iščekujuće mase nego što je stvaranje ove koncepcije uskrsnuća i posljednjeg suda.

## Sporost ili udaljenost ciljeva

Sa *sporum* je masom povezana *udaljenost* cilja. Ljudi se s velikom upornošću kreću prema određenom cilju, koji je nepomičan, a na putu u svakom slučaju ostaju zajedno. Put je dalek, prepreke nepoznate, opasnosti prijete sa svih strana. Rasterećenje nije dozvoljeno prije nego što se stigne na cilj.

Spora masa ima oblik vlaka. Ona se može od početka sastojati od svih koji joj pripadaju, kao pri izlasku djece Izraela iz Egipta. Njihov rje cilj Obećana zemlja, i ona predstavljaju masu tako dugo dok vjeruju u taj cilj. Povijest njihova lutanja jest povijest njihove vjere. Često su teškoće takve da počinju sumnjati. Gladni su ili žedni, i čim počinju gundati, prijeti im raspadanje. Čovjek koji ih vodi neprestano se trudi da učvrsti njihovu vjeru. U tome svaki put i uspijeva, a ako ne uspije on, onda uspiju neprijatelji koji ih ugrožavaju. Povijest lutanja, koja se proteže preko četrdeset godina, sadrži mnoga nagla i akutna oblikovanja masa, o kojima ćemo dosta toga reći kad za to bude vrijeme. No, sva su ona podvrgnuta općenitijoj predodžbi o jednoj jedinjoj, sporoj masi, koja se kreće prema svom veličanstvenom cilju, prema obećanoj zemlji. Odrasli stare i umiru, djeca se rađaju i odrastaju, no unatoč tome što se svi pojedinci mijenjaju, povorka kao cjelina ostaje ista. Ne pridružuju im se nikakve nove grupe. Od samog je početka određeno tko im pripada i tko ima pravo na obećanu zemlju. Budući da ova masa ne može skokovito rasti, tijekom cijelog njezina lutanja ostaje osnovno pitanje: kako spriječiti *raspadanje*?

Drugi bi se oblik spore mase prije mogao usporediti s mrežom vodenih tokova. Ona počinje malim potocima koji se postupno slijevaju u rijeku, u koju se sa svih strana ulijevaju druge rijeke. Ako pred njima ima dostatno zemlje, nastaje od svih njih jedan tok, čiji je cilj more. Hodočašćenje u Meku svake godine možda je najimpresivniji primjer za ovaj oblik spore mase. Iz najudaljenijih krajeva islamskog svijeta upućuju se prema Meki karavane hodočasnika. Mnoge su od njih u početku možda male, a druge, koje su njihovi prinčevi raskošno opremili, trebaju služiti na čast zemljama iz kojih dolaze. No, tijekom svog putovanja sve one nailaze na druge karavane, koje imaju isti cilj, i tako sve više rastu te se u blizini svoga cilja pretvaraju u snažne struje. Meka je more u koje se ulijevaju.

Takvi se hodočasnici ponašaju tako da ostaje mnogo prostora za svakodnevne doživljaje, koji sami po sebi nemaju nikakve veze

putovanja. Čovjek živi dan za danom, nosi se s mnogim ma, uglavnom je siromašan i mora se brinuti za hranu i pi-tih ljudi, koji se odvija u tuđini koja se neprestano mijenja, i izvrnutiji opasnostima nego njihov život kod kuće. To ni-živo opasnosti koje se odnose na karakter njihova pothvata. hodočasnici u velikoj mjeri ostaju individue, koje žive od-za za sebe, kao što ljudi žive svugdje. No, tako dugo dok og *cilja*, a to vrijedi za većinu, oni su uvijek dio jedne spore a — bez obzira na to kako se oni prema njoj ponašaju — dalje, i postojat će sve dok ne stigne na svoj cilj.

oblik spore mase nalazimo u onim tvorevinama koje se na nevidljiv cilj, koji se ne može dostići u ovom životu. svijet, na kojem blaženi čekaju sve one koji su zaslužili sto na njemu, dobro artikuliran cilj koji pripada samo vjer- ni ga jasno vide pred sobom, tako da se ne moraju zado- nekim maglovitim simbolom za njega. Život je kao ho- ki put do tog svijeta, a između njih i drugoga svijeta stoji edinačni su putevi neobilježeni i nepregledni. Mnogi na tom ta ju i izgube se. U svakom slučaju, vjerovanje u drugi svijet žima život vjernika da je opravdano govoriti o sporij masi dno pripadaju sve pristaše jedne vjere. Budući da oni jedan ne poznaju i da žive raštrkani po mnogim gradovima i i, anonimnost te mase je izuzetno impresivna.

itim, kako ta masa izgleda *iznutra*, i po čemu se najviše od *brzih* masa?

oj je masi uskraćeno *rasterećenje*. Mogli bismo reći da je o najvažnije obilježje, tako da bismo, umjesto o sporim, voriti o nerasterećenim masama. Prvi je naziv ipak pogod- ije istina da se ta masa može *potpuno* odreći rasterećenja. vijek sadržano u predodžbi o krajnjem stanju. Ono se pre- i veliku udaljenost. Tamo, gdje se nalazi cilj, nalazi se i ije. Snažna je vizija tog rasterećenja uvijek prisutna, dok zvjesnost dolazi na kraju.

spore se mase cilj sastoji u tome da se proces koji vodi do ja dugoročno *odgađa*. Velike su religije postale pravi maj- n odlaganju. Njima je stalo do toga da zadrže pristaše koje ut stekle. Da bi ih zadržale, te da bi pridobile nove, moraju ena na vrijeme okupljati. Ako je prilikom tih okupljanja lošno do snažnog rasterećenja, onda se ono mora ponoviti i nosti nadmašiti u pogledu intenziteta; u najmanju je ruku onavljanje rasterećenja neophodno onda kad se ne želi edinstvo vjernika. Ono što se događa za vrijeme takve že, koja se odvija u ritmičkim masama, ne može se kon- reko većih distanci. Središnji problem svjetskih religija ola nad vjernicima preko velikih udaljenosti. Ta je kon- ića samo uz pomoć svjesnog usporavanja masovnog proce-

sa. Udaljeni ciljevi moraju dobiti na važnosti, a oni i ju stalno postajati sve beznačajniji, tako da bi se n potpuno bezvrijednima. Ovozemaljsko rasterećenje ni stojano je samo ono što je prebačeno u drugi svijet.

Tako se cilj i rasterećenje poklapaju, no cilj je n obećanu zemlju mogu na ovom svijetu zauzeti i opu telji, dok narod kome je ona obećana može biti istj zauzeli i opljačkali Karmati i odvucli iz nje sveti kan da se dugo godina nije moglo u nju hodočastiti.

Međutim, drugi je svijet sa svojim blaženima nec takvim pustošenjima. On živi samo od vjere i može : njoj. Raspadanje spore mase kršćana počelo je u on kojem se počela raspadati vjera u taj drugi svijet.

## Nevidljive mase

Svugdje gdje žive ljudi, u cijelom svijetu, nalazi *vidljivim mrtvima*. Mogli bismo ih nazvati najstariji vječanstva. Sigurno nema nijedne horde, nijednog ple naroda koji ne bi mnogo razmišljao o svojim mrtvim vijek opsjedali čovjeka; oni su za njega bili od ogror njihov utjecaj na žive bio je bitan dio samog tog živc

Ljudi su ih zamišljali sve zajedno, kao što su živ skloni vjerovati da ih ima mnogo. »■Stari su *Bečua* domoroci južne Afrike vjerovali da je cijeli prostor p hovih predaka. Zemlja, zrak i nebo bili su ispunjeni i su mogli po svojoj volji odlučiti da li će vršiti loš utjec: »Pripadnici plemena *Boloki* na Kongu vjeruju da si hovima koji im u svakoj prilici rade neko zlo, koji škoditi u svako doba dana i noći. Rijeke i potoci p njihovih predaka. I šuma i šikara pune su duhova. Or opasni za one putnike koji putuju kopnom ili morem da ih vani uhvati noć. Nitko nije dostatno hrabar da šuimu koja razdvaja dva sela, tako da se nitko me obećanjem velike nagrade. Odgovor na takve ponuc »U šumi ima previše duhova.«<sup>4</sup>

Ljudi obično vjeruju da mrtvi žive zajedno, u ne mlji, pod zemljom, na mekom otoku ili u nekoj kući i noj pjesmi *Pigmejaca* u Gabonu veli se slijedeće:

»■Vrata spilje su zatvorena. Duše mrtvih se tam milama, kao iroj muha koje plešu navečer. Roj muha

večer kad noć postane tamna, kad nestane sunca, roj muha: šuškanje mrtvog lišća uz zavijanje oluje.»<sup>5</sup>

Međutim, nije dostatno da mrtvih ima sve više i da prevladava osjećaj o njihovoj zbijenosti. Oni se i kreću i spremaju na zajedničke pothvate. Za obične su ljude oni nevidljivi, ali ima ljudi posebnih sposobnosti, *šamana*, koji se razumiju u zazivanje duhova i koji mogu pokoriti duhove i učiniti ih svojim slugama. Kod naroda *Čuk-ča* u Sibiru »dobar šaman ima cijele legije duhova-slugu, i kad ih sve pozove, oni dolaze u takvom mnoštvu da sa svih strana kao zid okruže mali šator u kojem se obavlja zazivanje.«<sup>6</sup>

Šamani govore što vide. »Glasom koji podrhtava od uzbuđenosti šaman zaziva kroz iglu:

'Nebeski je prostor ispunjen golim stvorenjima koja putuju kroz zrak. Ljudi, goli muškarci, gole žene, koji putuju i rasplamsavaju oluju i snježnu mećavu.

Čujete li kako huje? Šume kao lepet krila velikih ptica gore u zraku. To je strah golih ljudi, to je bijeg golih ljudi! Duhovi zraka svojim dahom stvaraju oluju, duhovi zraka tjeraju pršeci snijeg po zemlji.»<sup>7</sup>

Ta veličanstvena vizija golih duhova u bijegu potječe od *Es-kima*.

Neki narodi zamišljaju svoje mrtve ili određen broj mrtvih kao borbene vojske. Kod *Kelta* u Škotskom visočju za vojske mrtvih postoji posebna riječ: *sluagh*. Ta se riječ prevodi na engleski kao »mnoštvo duhova« (»spirit-multitude«). Vojska duhova leti amo-tamo u velikim oblacima — kao čvorci preko lica zemlje. Oni se uvijek vraćaju na mjesto svojih zemaljskih grijeha. Svojim nepogrešivim otrovnim strijelama ubijaju mačke, pse, ovce i goveda koji pripadaju ljudima. Vode borbe u zraku kao ljudi na zemlji. U vedrim, mraznim noćima možemo ih čuti i vidjeti kako suprotstavljaju svoje vojske i kako se povlače, kako se povlače i ponovno prelaze u napad. Nakon jedne bitke od njihove krvi stijenje i kamenje postaje crveno. Riječ »ghairm« znači »krik, povik«, a »sluagh-ghairim« je bio bojni poklič mrtvih. Od nje je kasnije nastala riječ »slogan«: oznaka bojnih pokliča naših modernih masa potječe od vojski mrtvih iz Škotskog visočja.<sup>8</sup>

Dva nordijska naroda, koji žive daleko jedan od drugoga, *Laponci* u Evropi i *Tlinkit-Indijanci* na Aljasoi, imaju istu predodžbu o *polarnom svjetlu* kao borbi. »Kolta-Laponci misle da u polarnom svjetlu vide one koji su pali u ratu, koji se kao duhovi još bore u zraku. Ruski Laponci vide u polarnom svjetlu duhove ubijenih. Oni žive u kući u kojoj se ponekad okupljaju, onda jedan drugom zadaju smrtonosne ubode, tako da je pod pun krvi. Polarno svjetlo pokazuje da duše ubijenih počinju svoju borbu. Tlinkit-Indijanci na Aljasci vjeruju da svi koji umru od bolesti, a ne poginu u ratu, do-

laže samo u podzemni svijet. Samo su hrabri ratnici, koji su ubijeni u ratovima, na nebu. Nebo se s vremena na vrijeme otvara da bi primilo u sebe nove duhove. Šamanu se oni prikazuju uvijek kao ratnici u punoj spremi. Te se duše poginulih često pojavljuju kao polarno svjetlo, osobito kao oni traci polarnog svjetla koji postaju vidljivi kao strijele ili snopovi i koji se kreću amo-tamo, ponekad projure jedni pored drugih ili izmijene mjesta, što jako podsjeća aia način borbe Tlinkit-Indijanaca. Vjeruje se da jako polarno svjetlo najavljuje veliko krvoproliće, zato što mrtvi ratnici čeznu za drugovima.»<sup>9</sup>

Prema vjerovanju *Germana* ogroman se broj ratnika nalazi u Valhali. Svi muškarci koji su od početka svijeta pali u borbi dolaze u Valhalu. Njihov broj stalno raste, jer rat nema svršetka. Tamo banče i opijaju se, a jelo i piće im se stalno obnavlja. Svakog se jutro laćaju oružja i odlaze u borbu. U igri jedan drugoga ubijaju, ali ponovno uskravaju, jer to nije prava smrt. Kroz 640 vrata ponovno ulaze u Valhalu, po 800 muškaraca u jednom redu.

Međutim, ne zamišljaju se samo duhovi umrlih u takvim, običnim smrtnicima nevidljivim gomilama. »Čovjek mora znati«, piše u jednom starom *židovskom* tekstu, »i zapamtiti da nema praznog prostora između neba i zemlje, već da je sve puno jata i gomila. Jedan dio njih je čist, pun milosti i blagosti; no, jedan dio jesu nečista stvorenja, štetočine i mučitelji. Svi oni lete zrakom: neki od njih žele mir, neki traže rat; neki čine dobro, neki zlo; neki donose život, a neki smrt.«<sup>10</sup>

U religiji starih *Perzijanaca* demoni čine posebnu vojsku, koja stoji pod svojim vlastitim vrhovnim zapovjedništvom. Za bezhrojnost tih demona nalazimo u njihovoj svetoj knjizi *Zend-Avesti* slijedeću formulu: »Tisuće i tisuće demona, deseci i deseci tisuća, bezbrojne milijarde.«<sup>11</sup>

*Kršćanski* je srednji vijek ozbiljno razmišljao o broju *đavola*. U »Dijalogu o čudima« (»Dialog iiber die Wunder«) Casarius von Heisterbach piše kako su đavli jedanput tako gusto ispunili kor jedne crkve da su ometali pjevanje redovnika. Onda su redovnici zapjevali treći psalam »Gospodine, koliko ima mojih neprijatelja«. Đavoli su letjeli s jedne strane kora na drugu i miješali se s redovnicima. Ovi više uopće nisu znali što pjevaju te je u općoj pomutnji jedna strana pokušavala nadglasati drugu. Ako se na jednom mjestu okupi toliko đavola samo zato da bi ometali službu božju — koliko ih tek onda mora biti na cijeloj zemlji!<sup>12</sup> Ali, već evanđelje, smatra Casarius, dokazuje da je cijela legija đavola ušla u jednog jedinog čovjeka.<sup>13</sup>

Jedan je grešni svećenik na smrtnoj postelji rekao jednom rođaku koji je sjedio uz njega: »Vidiš li onaj veliki štagalj nasuprot nama? Pod njegovim je krovom toliko slamki koliko je sada đavola okupljenih oko mene.« Oni čekaju njegovu dušu da bi je kaznili.

Ali, oni iskušavaju svoju sreću i na samrtnoj postelji pobožnih. Na pogrebu jedne dobre glavarike bilo je oko nje više đavola nego što je lišća na drveću u velikoj šumi. Oko jednog umirućeg opata bilo ih je više nego pijeska na morskim obalama. Ove podatke možemo zahvaliti jednom đavolu koji je bio osobno prisutan te je jednom vitezu, s kojim je zapodjenuo razgovor, odgovorio na sva njegova pitanja. Nije skrivao svoje razočaranje zbog tih bezuspješnih nastojanja i priznao je da je već pri Kristovoj smrti sjedio na jednoj strani križa.

Vidimo da je napasnost tih đavola bila isto tako strašna kao njihov broj. Kad je opat Riohalm iz Zisterziensa sklopio oči, vidio ih je oko sebe zbijene gusto kao prašina. On je dao točnije procjene njihova broja. Meni su poznate dvije od njih, koje se, međutim, jako razlikuju. U jednoj se spominje 44 635 569 a u drugoj jedanaest bilijuna.

U velikoj i prirodnoj suprotnosti s time stoji predodžba koju ljudi imaju o anđelima i blaženima. Tu vlada opći mir, više se ništa ne nastoji postići, čovjek je na cilju. Ali, i oni su na okupu, nebeska vojska, »nepregledan broj anđela, patrijarha, proroka, apostola, mučenika, vjernika, djevica i drugih pravednika«. Poredani u velikim krugovima, oni stoje oko prijestolja svoga Gospodina, kao podanici na dvoru okrenuti svom kralju. Glave su im priljubljene, dok ih njegova blizina ispunjava blaženstvom. On ih je primio jednom zauvijek, i oni ga neće napustiti, isto kao što se neće razdvojiti jedan od drugoga. Potpuno su zaneseni gledanjem njegova lika, i slave ga. To je jedino što još rade, i to rade zajedno.

Duh vjernika ispunjen je takvim predodžbama nevidljivih masa. Bez obzira na to da li se radi o mrtvima, đavolima ili svecima, čovjek ih zamišlja u velikim, zbijenim gomilama. Mogli bismo reći da religije *počinju* tim nevidljivim masama. Njihov je raspored različit, jer se u svakoj vjeri za njih stvara posebna ravnoteža. Moguća je podjela religija prema načinu na koji raspoređuju svoje nevidljive mase, i koja bi bila vrlo poželjna. Više religije, pod čime podrazumijevamo one koje su postale općeprihvaćene, u tome dokažu svoju veliku sigurnost i jasnoću. Na nevidljive mase, koje održavaju na životu svojim propovijedima, vještaju strahove i želje ljudi. Ti nevidljivi predstavljaju krv vjere. Cim oni problijede, vjera je oslabljena, i dok ona postupno odumire, na mjesto blijedih stupaju druge mase.

O *takvoj masi* — koja je možda najvažnija — još nismo govorili. To je jedina masa koja se i nama, današnjim ljudima, čini prirodnom unatoč svojoj nevidljivosti: *potomstvo*. Čovjek još može imati pregled nad dvjema ili trima generacijama, ali daljnje potomstvo leži potpuno u budućnosti. Potomstvo u svojoj bezbrojnosti nije vidljivo nikome. Svi znaju da se ono mora povećati, najprije postupno a onda sve brže. Plemena i cijeli narodi vode svoje podrijetlo od jednog rodonačelnika, dok je iz obećanja koja je on dobio vidljivo

kakve potomke, ali prije svega, *koliko* potomaka želi: brojne kao zvijezde na nebu i pijesak na morskoj obali. U *Si-Kingu*, klasičnoj kineskoj knjizi pjesama, nalazi se jedna pjesma u kojoj se potomstvo uspoređuje s rojem skakavaca:

»■ Krila skakavaca vele: Guraj se, guraj!

O, neka tvoji sinovi i unuci  
budu bezbrojna vojska!

Krila skakavaca vele: Veži, veži!

O, neka tvoji sinovi i unuci  
slijede u beskonačnom nizu!

Krila skakavaca vele: Spajaj, spajaj!

O, neka tvoji sinovi i unuci  
zauvijek budu jedno!«<sup>14</sup>

Mnogobrojnost, neprekinutost slijeda — dakle, neka vrsta vremenske zbijenosti — i jedinstvo jesu tri želje za potomstvom izražene u ovoj pjesmi. Roj skakavaca kao simbol za masu potomaka osobito je impresivan zato što se te životinje ovdje ne promatraju kao štetna gamad, nego kao nešto uzorno, upravo zahvaljujući njihovoj sposobnosti razmnožavanja.

Osjećaj za potomstvo danas je živ kao što je oduvijek bio. Pa ipak, predodžba o masovnosti oslobodila se vlastitog potomstva i prenijela na buduće čovječanstvo kao cjelinu. Za većinu su nas vojske mrtvih postale čista praznovjerica. Međutim, nastojanje da se unaprijed osjeti masa nerođenih, da im se želi dobro i pripremi bolji i pravedniji život, smatra se plemenitim i korisnim. U općem strahovanju za budućnost zemlje taj je osjećaj za nerođene od najvećeg značenja. Moguće je da je strah od njihova sakaćenja, pomisao na to kako bi mogli izgledati ako bismo danas vodili naše moderne ratove, više zaslužan za izbjegavanje tih ratova i rata uopće nego sve bojazni koje osjećamo za same sebe.

Ako se zamislimo nad *sudbinom* tih nevidljivih masa, o kojima smo ovdje govorili, možemo reći da su neke od njih velikim dijelom, a neke potpuno, nestale. U ovu drugu grupu spadaju đavoli, koje više nigdje ne možemo susresti u njihovu poznatom liku, unatoč njihovoj nekadašnjoj mnogobrojnosti. No, oni su ipak ostavili tragove. Iz vremena svog procvata, vremena Casafiusa von Heisterbacha npr., dali su dosta frapantnih dokaza svoje *nevelikosti*. Otada su izgubili sve crte koje bi mogle podsjećati na ljudski lik i postali još mnogo manji. Ponovno su se pojavili u 19. stoljeću, potpuno promijenjeni i u još većim masama, kao *bacili*. Oni ne napadaju dušu, nego tijelo čovjeka. A za njega mogu postati vrlo opasni. Ima malo ljudi koji su pogledali kroz mikroskop i tamo ih stvarno vidjeli. No, svi koji su za njih čuli, uvijek su svjesni njihove prisutnosti te se uvijek trude da s njima ne dođu u dodir: što je s obzirom na njihovu nevid-

ljivost uzaludno nastojanje. Nema sumnje da su svoj opasni karakter i koncentriranost ogromnih masa na malom prostoru preuzeli od đavola.

Jedna nevidljiva masa koja je oduvijek postojala, ali je prvi put spoznata kao takva nakon otkrića mikroskopa, jest *sperma*. Dvije stotine milijuna spermatozoida istodobno kreće na put. Oni su međusobno jednaki i gusto zbijeni. Svi imaju jedan cilj, ali na tom putu propadaju svi osim jednog. Moglo bi se reći da oni nisu ljudi i da se ovdje ne bi moglo govoriti o masi u spomenutom smislu riječi. No, taj prigovor uopće ne zahvaća srž stvari. Svaka od tih sjemenih stanica donosi sa sobom sve što će ostati sačuvano od predaka. Ona sadrži pretke, *ona jest* isto što i preci. Čovjek se užasno iznenadi kad masu ponovno pronađe ovdje, između dvije ljudske egzistencije, u potpuno promijenjenom obliku: svi se nalaze u *jednom sićušnom*, nevidljivom stvorenju, koje se opet nalazi u nebrojenom mnoštvu istih stvorenja.

## Podjela po dominantnom afektu

Mase koje smo upoznali ispunjene su najrazličitijim afektima. Još nije bilo riječi o karakteru tih afekata. Prva je namjera istraživanja bila podjela prema formalnim načelima. Cinjenica da li je masa otvorena ili zatvorena, spora ili brza, vidljiva ili nevidljiva, malo nam govori o tome što ona osjeća, o njezinu sadržaju.

No, taj se sadržaj nikada ne javlja u čistom obliku. Već su nam poznate prilike u kojima masa prolazi kroz čitav niz afekata, koji se javljaju brzo jedan iza drugoga. Ljudi mogu provesti u kazalištu sate i sate, tako da su njihovi zajednički doživljaji na j različiti je vrste. Na koncertu određeni povod još više izaziva njihove osjećaje nego u kazalištu; mogli bismo reći da ti osjećaji ovdje dosežu vrhunac raznovrsnosti. No, te su prilike umjetne; njihovo je bogatstvo konačni produkt visokih i složenih kultura. Njihovo je djelovanje umjereno. Jedna krajnost ukida drugu. Te institucije općenito služe ublažavanju i smanjivanju strasti, ikojima se ljudi pojedinačno osjećaju izvrnutim.

Međutim, osnovne afektivne oblike mase treba tražiti mnogo dalje. Oni se pojavljuju vrlo rano, njihova je povijest stara kao povijest samog čovječanstva, a u dva svoja oblika još i starija. Svaki od ta dva oblika odlikuje se svojom specifičnom obojenošću, njima vlada jedna jedina osnovna strast. Ako ih jedanput dobro shvatimo, nećemo ih više nikada zamijeniti jednog s drugim.

U tekstu koji slijedi razmatrat ćemo afektivni sadržaj pet vrsta masa. Najstarije su među njima nahuškana masa i masa u bijegu. One se pojavljuju među životinjama isto kao i među ljudima, pa je vjerojatno da se u pojedinostima njezino stvaranje među ljudima svaki put temeljilo na primjeru životinja. Masa zabrane, masa obrata i svečana masa specifično su ljudskog karaktera. Neophodno je potreban opis tih pet glavnih vrsta, koji svojim tumačenjem može dovesti do prilično dalekosežnih spoznaja.

## Nahuškane mase

Nahuškana se masa stvara s pojavom brzo ostvarivog cilja. Taj joj je cilj poznat i točno određen. On je, osim toga, blizu. Njezin je cilj ubijanje, i ona zna koga hoće ubiti. Baca se na taj cilj s nenadmašnom odlučnošću; nitko je ne može prevariti. Dostatno je objaviti cilj, dostatno je raširiti glas koga treba ubiti, i već se stvara masa. Koncentriranje na ubijanje ima poseban karakter, a po svom je intenzitetu nešto najjače što postoji. Svi žele sudjelovati, svi udaraju. Svako se gura u neposrednu blizinu žrtve da bi mogao zadati udarac. Ako je ne može udariti sam, onda želi vidjeti kako je udaraju drugi. Sve ruke udaraju kao iz jednog te istog stvorenja. No, one ruke koje *pogađaju*, imaju veću vrijednost i važnost. Cilj je sve. Žrtva je cilj, no ona je i točka najveće zbijenosti: ona u sebi objedinjuje djelovanje sviju. Cilj i zbijenost se podudaraju.

Važan razlog brzom rastu nahuškane mase jest bezopasnost pothvata. On je bezopasan zato što je premoć mase ogromna. Žrtva joj ne može ništa. Ona bježi ili je vezana. Ne može udariti, te je u svojoj bespomoćnosti još samo žrtva. Žrtva je otvoren put u propast. Njezina je sudbina određena, i nitko se ne mora bojati sankcija zbog njezine smrti. Dozvoljeno ubojstvo sada nadomješta sva ubojstva koja si je čovjek morao uskratiti, zbog čijeg bi se izvršenja morao plašiti strogih kazni. Neopasno, dozvoljeno, preporučeno ubojstvo koje se dijeli u mnogim drugima za većinu je ljudi neodoljivo. Moramo reći da opasnost od smrti koja prijeti svim ljudima i koja je uvijek, unatoč različitim krinkama, djelotvorna, iako je nismo stalno svjesni, stvara potrebu da se smrt *prebaci* na nekog drugog. Stvaranje nahuških masa zadovoljava tu potrebu.

Radi se o lakom pothvatu, koji >se odvija tako brzo da čovjek mora požuriti da bi još stigao na vrijeme. Užurbanost, uzbuđenje i sigurnost takve mase imaju u sebi nešto stravično. To je uzbuđenje slijepaca koji su najviše slijepi onda kad im se odjedanput čini da vide. Masa žuri u susret žrtvi i smaknuću, da bi se odjedanput riješila smrti svih svojih pripadnika. A tada joj se u stvarnosti događa

nešto potpuno suprotno. Zahvaljujući smaknuću, ali tek nakon nje, masa osjeća veću ugroženost od smrti nego ikada prije. Ona se raspada i razilazi u nekoj vrsti bijega. Što je žrtva bila uzvišenija, to je njezin strah bio veći. Ona se može održati na okupu samo ako brzo uslijedi niz takvih događaja.

Nahuškana je masa vrlo stara, njezine korijene nalazimo u najizvornijem dinamičkom jedinstvu poznatom među ljudima — u lovačkoj hajci. Kasnije ćemo detaljno govoriti o hajkama koje su male i koje se i inače u mnogo čemu razlikuju od mase. Ovdje ćemo govoriti samo o nekim općim prilikama koje daju povod za stvaranje nahuškanih masa.

Razlikujemo dvije osnovne vrste smrti na koje pojedinca osuđuje horda ili narod: jedna je od njih *izgon*. Bespomoćnog pojedinca ostavljaju tamo gdje je izložen divljim životinjama ili gdje će umrijeti od gladi. Ljudi kojima je prije pripadao više nemaju s njim nikakve veze; ne smiju mu dati utočište ni hranu. Svaki bi doticaj s njim druge zaprljao te i njih učinio krivcima. Ovdje je najteža kazna usamljenost u svom najstrožem obliku; odvajanje od vlastite grupe je muka koju, osobito u primitivnim društvima, mogu preživjeti samo malobrojni. Jedna vrsta takvog izoliranja jest izručivanje neprijatelju. Ono se, kad se radi o muškarcima i kad do njega dođe bez borbe, doživljava kao nešto izuzetno okrutno i ponižavajuće, kao dvostruka smrt.

Drugi je oblik *zajedničko ubijanje*. Osuđenika izvode van i kamenuju ga. Svatko sudjeluje u ubijanju; krivac pada pogođen kamenjem sviju. Nitko nije izabran za krvnika, ubija cijela zajednica. Kamenje predstavlja zajednicu, ono je znak njezine odluke i njezina djela. Čak i tamo gdje kamenovanje više nije uobičajeno, još uvijek postoji ta sklonost prema zajedničkom ubijanju. S time se može usporediti *spaljivanje*: vatra djeluje na gomilu koja je izabrala smrt za osuđenika. Žrtvu sa svih strana zahvaćaju plameni jezici, žrtvu, mogli bismo reći, dohvaćaju i ubijaju sa svih strana. U religijama u kojima postoji pakao tome se pridružuje još nešto: s kolektivnom smrću u plamenu, koji je simbol za masu, povezuje se ideja progonstva, tj. izгона u pakao, izručenje neprijateljima u paklu. Plameni jezici pakla zahvaćaju zemlju i heretike koji im pripadaju. — Kad se žrtva ubija strelicama, ili kad osuđenoga na smrt strijelja odred vojnika, smaknuće vrši posebna grupa koja predstavlja zajednicu. Pri zakapanju ljudi u mravinjake, koje je poznato iz Afrike i drugih krajeva, taj se neugodni zadatak prepušta mravima, koji predstavljaju mnogobrojnu masu.

Svi oblici javnog smaknuća potječu od starog običaja zajedničkog ubijanja. Stvarni krvnik je masa, koja se okuplja oko stratišta. Ona odobrava predstavu; masa užurbano pritječe iz daljine da bi mogla promatrati predstavu od početka do svršetka. Ona želi da se to dogodi i ne bi htjela da joj žrtva izmakne. Vijest o osudi Krista izražava suštinu tog procesa. »Razapnite ga!« — povik je mase. On je

stvarni aktivni element, i u neko drugo vrijeme ona bi se sama pobrinula za to i kamenovala Isusa. Sud, koji se obično odvija pred ograničenom grupom ljudi, predstavlja veliku masu, koja onda prisustvuje smaknuću. Smrtna presuda koja, izrečena u ime prava zvučno apstraktno i nestvarno, postaje stvarna kad je izvrši masa. Jer, sudi se zapravo za masu, a pod javnošću prava podrazumijeva se masa.

U srednjem se vijeku smaknuća vrše s raskošnom pompom i traže što je dulje moguće. Događa se da žrtva opominje promatrače strastvenim govorima. Ona je zabrinuta za njihovu sudbinu, i oni nipošto ne smiju slijediti njezin primjer. Ona im predočava kamo čovjeka vodi takav život. Žrtvina briga laska promatračima. Njoj to može pružiti posljednje zadovoljstvo da među njima još jedanput stoji kao netko *njima ravan*, pravednik kao što su oni, koji zajedno s njima odbacuje i osuđuje svoj raniji život. Kajanje zločinaca ili nevjernika suočenih sa smrću, koje svećenici nastoje postići svim sredstvima, ima osim navodnog cilja spasa duše i ovaj smisao: ono treba pripremiti nahuškanu masu za prijelaz u buduću svečanu masu. Svatko treba dobiti potvrdu za svoje dobre namjere i vjerovati u nagradu koja ga za to očekuje na drugome svijetu.

U revolucionarnim se razdobljima smaknuća ubrzavaju. Pariški se krvnik Samson ponosi time da je njegovim pomoćnicima dostatna »jedna minuta po osobu«. Velik dio grozničavog raspoloženja mase u tim vremenima proizlazi iz brzog slijeda bezbrojnih smaknuća. Masi je važno da joj krvnik pokaže glavu smaknutoga. Jedino to predstavlja trenutak rasterećenja. Bez obzira na to kome je glava pripadala, taj je u tom trenutku *degradiran*, i u tom kratkom trenutku, u kojem zuri u masu, on je samo glava kao i sve druge. Ona je mogla stajati na ramenima kralja: u munjevitom procesu degradiranja on je pred očima sviju izjednačen s ostalima. Masa, koja se ovdje sastoji od glava koje bulje u prizor, postiže osjećaj jednakosti u onom trenutku kad ta glava zuri u nju. Sto je smaknuti bio moćniji, što je veća bila distanca koja ga je prije dijelila od nje, to je veće uzbuđenje pri njezinu rasterećenju. Ako se radilo o kralju ili nekom sličnom vlastodršcu, onda se tome pridružuje zadovoljstvo zbog obrata. Krvava pravda, kojom je on raspolagao tako dugo vremena, sada je izvršena nad njim samim. Ubili su ga oni koje je on prije dao ubijati. Ne smijemo potcjenjivati značenje tog obrata: postoji jedan oblik mase koji se stvara isključivo zahvaljujući obratu.

Djelovanje glave koja se pokazuje gomili nipošto se ne iscrpljuje u samom rasterećenju. Kad pripadnici mase s velikim naporom prepoznaju glavu kao jednu od svojih, kad ona, tako reći, padne među njih i više nije ništa drugo nego oni sami, te ih tako sve izjednači, onda svaki od njih u toj glavi vidi sebe. Odrubljena glava predstavlja *prijetnju*. Oni su s takvom strašću zurili u njezine mrtve oči da se sada više ne mogu osloboditi njezine slike. Budući da

glava pripada masi, znači da je i sama masa pogođena njezinom smrću: oneraspoložena i preplašena na neki tajanstven način, masa se počinje raspadati. To je neka vrsta bijega od glave, bijega u kojem se ona sada razilazi.

Nahuškana se masa, koja je dobila svoju žrtvu, raspada izuzetno brzo. Ta je činjenica dobro poznata ugroženim vlastodršcima. Oni masi dobacuju neku žrtvu da bi spriječili njezin rast. U tu su svrhu zapovjedeni mnoga politička smaknuća. S druge strane, vođe radikalnih stranaka često uopće nisu svjesni toga da postizanjem svog cilja, javnog smaknuća nekog opasnog neprijatelja, više štete sebi nego protivničkoj strani. Može im se dogoditi da se nakon takvog smaknuća masa njihovih pristaša razbježi i da više nikada ne dosegne svoju staru snagu. O razlozima tog obrata bit će mnogo riječi kad budemo govorili o hajkama, a osobito o žalobnoj hajci.

*Zgražanje* nad zajedničkim ubijanjem je novijeg datuma. No, ne treba ga precjenjivati. I danas svi sudjeluju u javnim smaknućima, preko *novina*. Samo što je to sudjelovanje, kao i sve drugo, mnogo udobnije. Čovjek sjedi na miru kod kuće i može se, suočen sa stotinu pojedinosti, zadržati kod onih koje ga naročito uzbuđuju. Čovjek odobrava tek onda kad je sve gotovo, a užitak mu nije pokvaren ni najmanjim osjećajem krivnje. On nije odgovoran ni za što, ni za osudu, ni za svjedoka, ni za njegov iskaz, niti za novine koje su objavile taj izvještaj. No, danas čovjek o tome zna više nego nekada, kad je morao satima hodati i stajati da bi na koncu vidio sasvim malo. U čitaocima novina očuvala se nahuškana masa, koja tu postoji u ublaženom obliku, ali je zbog svoje distance prema događajima još neodgovorni ja i čak, mogli bismo reći, nahuškana masa u svom najpokvarenijem i istodobno najstabilnijem obliku. Budući da se čak ne mora ni okupljati, ona izbjegava raspadanje, dok promjenu osigurava svakodnevno izlaženje novina.

## Mase u bijegu

*Masa u bijegu* stvara se s pojavom *prijetnje*. Za nju je karakteristično da sve bježi; ona sve povlači za sobom. Opasnost koja joj prijeti ista je za sve. Ona se koncentrira na jednom određenom mjestu. Opasnost ne radi nikakvi razlike. Može ugrožavati stanovnike jednog grada ili sve pripadnike jedne vjere ili sve koji govore jednim te istim jezikom.

Ljudi bježe zajedno jer se tako bolje bježi. Uzbudjenje je isto: energija jednog povećava energiju drugoga, ljudi guraju jedan drugog u istom pravcu. Tako dugo dok su zajedno, osjećaju da je opasnost *podijeljena*. Praiskonska je predodžba da će opasnost udariti

na *jednom* mjestu. Dok neprijatelj ščepa jednog, u međuvremenu svi drugi mogu pobjeći. U bijegu su obje strane gomile otvorene, ali razvučene, tako da je nevjerovatno da će opasnost napasti sve istodobno. U takvoj gomili svatko misli da on nije žrtva. Budući da kretanje sviju ima za cilj spas, čovjek je potpuno prožet osjećajem dosežnosti tog cilja.

Kod mase u bijegu najuočljivija je snaga njezine usmjerenosti. Masa se, tako reći, sva pretvorila u određeni smjer, suprotan opasnosti. Budući da je važan jedino cilj, gdje se čovjek može spasiti, te put koji vodi do njega, distance koje su prije postojale među ljudima postaju irelevantne. Ovdje se iznenada mogu naći zajedno vrlo neobična i različita stvorenja, koja se prije nikada nisu približila jedno drugom. U bijegu se, doduše, ne ukidaju razlike među njima, ali se ukidaju sve distance. Od svih oblika mase bijeg je najsveobuhvatniji. No, nejednolika slika koju pruža nije određena samo sudjelovanjem sviju bez izuzetka; ona postaje još složenija zbog vrlo različite brzine kojom se mogu kretati ljudi u bijegu. Među njima ima mladih, starih, snažnih, slabih, manje ili više opterećenih. Sadržnost te slike može zbuniti promatrača koji stoji sa strane. Ona je slučajna i — u usporedbi s nadmoćnom snagom usmjerenosti — potpuno beznačajna.

Energija se bijega uvišestručuje tako dugo dok svaki sudionik priznaje druge: on ih ne smije gurati naprijed ni u stranu. U trenutku kad pojedinac počne misliti samo na sebe, a one oko sebe doživljavati samo kao zapreku, karakter masovnog bijega se potpuno mijenja i prelazi u svoju suprotnost: on se pretvara u *paniku*, u borbu pojedinca protiv svih koji mu stoje na putu. Najčešće dolazi do obrata kad se neprestano ometa pravac bijega. Dostatno je prepriječiti put masi pa da ona pojuri u drugom pravcu. A ako joj se stalno preprečuje put, onda ona ubrzo više ne zna kamo da se okrene. Masa više ne zna svoj pravac kretanja i zato gubi konzistentnost. Opasnost, koja ju je do sada ubrzavala i ujedinjavala, suočava pojedinca s *drugima* kao neprijatelja, jer svatko pokušava spasiti sebe,

Međutim, za razliku od panike, masovni bijeg crpi svoju energiju iz jedinstva. Tako dugo dok se masa ne da rastjerati, dok us traje u svojoj nepodijeljenosti, dok ostaje moćna struja koja se ne dijeli, tako dugo je strah koji je tjera još podnošljiv. Masovni se bijeg počinje odlikovati određenim uzvišenim osjećajem čim jedanput krene svojim tijekom: radi se o uzvišenom osjećaju zajedničkog kretanja. Nitko nije manje ugrožen od drugih i, iako svatko trči ili jaše iz svih snaga da bi stigao na sigurno, on ipak ima svoje mjesto u cjelini, koje poštuje i kojeg se drži usred sveopćeg meteža.

Tijekom bijega, koji može trajati danima i tjednima, neki zaoštaju, bilo zato što ih napuštaju snage ili zato što ih pogađa neprijatelj. Svatko tko padne daje drugima poticaj za daljnji bijeg. Oni su

izmakli sudbini koja je snašla njega. Pogođeni je žrtva prinesena opasnosti. Ma kako da je pojedinac bio osobno važan drugima kao sudionik bijega, on kao pogođeni postaje još važniji. Pogled na njega daje umornima novu snagu. On je bio slabiji od njih, pa se opasnost okomila na njega. Usamljenost u kojoj on sada ostaje i u kojoj ga još kratko vrijeme mogu vidjeti za njih povećava vrijednost njihova jedinstva. Ne možemo dostatno naglasiti značenje pogođenog za konzistentnost bijega.

Prirodni kraj bijega jest dostizanje cilja. Na sigurnom se masa ponovno razilazi. Međutim, opasnost se može ugušiti u zametku. Kad se proglasi primirje, grad iz kojeg su ljudi pobjegli više nije ugrožen. Ljudi se vraćaju odvojeno, iako su bježali zajedno; i svi su opet onako odvojeni kao što su bili prije. No, postoji još jedna, treća mogućnost; možemo je nazvati presušivanjem bijega u pijesku. Oilj je predaleko, okolica neprijateljska, ljudi izgladnjeli, slabi i umorni. Ne samo jedan već stotine i tisuće njih ostaju ležati na putu. To fizičko raspadanje nastupa postupno, dok se prvotno kretanje održava beskonačno dugo. Ljudi pužu naprijed i onda kad su nestali svi izgledi za spas. Od svih oblika mase najžilavija je masa u bijegu, jer i posljednji sudionici ostaju zajedno do posljednjeg trenutka.

Ima zaista mnogo primjera masovnog bijega. Naše je vrijeme ponovno postalo bogato takvim primjerima. Prije iskustva prošloga rata čovjek bi najprije pomislio na sudbinu Napoleonove Grande Armee prilikom njezina povlačenja iz Rusije. To je izuzetan primjer: sastav vojske, koju su sačinjavali toliki ljudi iz različitih zemalja i različitih jezika, užasna zima, ogromna udaljenost koju je većina prešla pješice: to je povlačenje, koje se moralo izvrnuti u masovni bijeg, poznato u svim pojedinostima. Bijeg takvih razmjera iz jedne *metropole* svijet je prvi put doživio kad su se 1940. Nijemci približavali Parizu. Čuveni »eksodus« nije trajao dugo, jer je ubrzo sklopljeno primirje. No, intenzitet i opseg tog kretanja bili su takvi da su za Francuze postali središnja zajednička uspomena iz prošloga rata.

Ovdje nećemo gomilati primjere iz novijeg vremena. Oni su još živi u sjećanju svih nas. No, čini se da je vrijedno naglasiti da je masovni bijeg ljudima bio poznat i onda kad su još živjeli u sasvim malim grupama. On je igrao određenu ulogu u njihovoj mašti još prije nego što je postao moguć u brojčanom smislu. Sjetimo se one vizije eskimskog šamana;

»Nebeski je prostor ispunjen golim stvorenjima koja putuju kroz zrak. Ljudi, goli muškarci, gole žene, koji putuju i rasplamsavaju oluju i snježnu mećavu.

Čujete li ih kako huje? Sume kao lepet krila velikih ptica gore u zraku. To je strah golih ljudi, to je bijeg golih ljudi!«

## Mase zabrane

Posebnu vrstu mase stvara *zabrana*: Mnogi ljudi zajedno *neće* više raditi ono što su do sada radili kao pojedinci. Zabrana nastupa iznenada; oni je nameću sami sebi. To može biti neka stara zabrana koja je već pala u zaborav; ili neka koja se s vremena na vrijeme obnavlja. No, to može biti i potpuno nova zabrana. U svakom slučaju, ona djeluje velikom silom. Bezuvjetna je kao zapovijed, no kod zabrane je odlučujući njezin negativni karakter. Ona nikada ne dolazi izvana, iako se može činiti suprotno. Zabrana uvijek potječe iz neke potrebe onih koje pogađa. Čim se zabrana izgovori, počinje se stvarati masa. Svi se libe učiniti ono što od njih očekuje okolica. Odjedanput nipošto neće raditi ono što su do sada radili, ne pridajući tome veliku važnost, kao da je to nešto prirodno što im nije teško. Njihovu jedinstvenost možemo vidjeti u odlučnosti njihova odbijanja. Masa spoznaje negativni karakter zabrane od časa svog rađanja i on ostaje njezina značajka sve dok ona postoji. Stoga bismo mogli govoriti o negativnoj masi. Nju tvori odbijanje: zabrana je njezina granica i brana; ništa ne može prijeći tu granicu, probiti tu branu. Jedan čovjek nadgleda drugog da bi vidio da li je on još uvijek dio te brane. Onaj tko popusti i prekrši zabranu postaje predmet prezira.

U naše vrijeme najbolji primjer za negativnu masu ili masu zabrane jest *štrajk*. Radnici su naviknuti redovito raditi u određeno vrijeme. Njihov se rad razlikuje, jedan mora raditi ovo, drugi nešto sasvim drugo. No, oni dolaze na posao u isto vrijeme i u isto vrijeme odlaze sa svog radnog mjesta. Jednaki su s obzirom na taj zajednički trenutak počinjanja i završavanja rada. Većina obavlja rad irukom. Oni su bliski jedan drugom po još nečemu, po činjenici da za svoj rad dobivaju plaću. Međutim, plaće se razlikuju, ovisno o tome isto rade. Kao što vidimo, njihova jednakost nije dalekosežna. Ona sama ne može dovesti do stvaranja mase. Međutim, kad dođe do štrajka, radnici postaju jednaki u jednom dubljem smislu: po svom odbijanju da dalje rade. Čovjek je potpuno obuzet tim otporom. Zabrana rada stvara akutno raspoloženje koje omogućuje otpor.

Trenutak obustavljanja rada je velik trenutak, koji se slavi u radničkim pjesmama. Osjećaju olakšanja koji nastupa sa štrajkom doprinosi mnogo toga. Njihova fiktivna jednakost, o kojoj se priča, ali koja se u stvarnosti svodi na to da za rad svi upotrebljavaju ruke, odjedanput postaje stvarna. Tako dugo dok su radili, morali su raditi najrazličitije stvari, i sve im je bilo unaprijed određeno. Kad obustavljaju rad, onda svi rade isto. Čini se da su svi spustili ruke u istom trenutku, kao da moraju svu energiju potrošiti na to da ih više *ne* podignu, bez obzira na to koliko su gladni. Obustava rada čini radnike jednakima. U usporedbi s djelovanjem tog trenutka

njihov konkretni zahtjev nije toliko važan. Cilj štrajka može biti povišica plaće, i sigurno je da se oni osjećaju jedinstveni i s obzirom na taj cilj. No, on sam ne bi bio dostatan da ih pretvori u masu.

Ruke koje se spuštaju niz tijelo djeluju zarazno na druge ruke. Cijelom se društvu pokazuje što one *ne* rade. Štrajk, koji se zahvaljujući »simpatijama« sve više širi, onemogućuje i drugima, koji prvotno nisu mislili na obustavu rada, da obavljaju svoj svakodnevni posao. Smisao je štrajka u tome da nitko ne smije raditi ništa tako dugo dok ne rade radnici; i u što većoj mjeri uspiju ostvariti svoju namjeru, to su veći njihovi izgledi na pobjedu u štrajku.

Unutar samog štrajka važno je da se svatko drži parole o zabrani. Iz same se mase spontano stvara jedna organizacija. Ona ima funkciju države koja nastaje potpuno svjesna kratkotrajnosti svog života i u kojoj vrijedi samo nekoliko zakona. Ti se zakoni, međutim, najstrože poštuju. Stražari čuvaju prilaze do mjesta s kojeg je potekla njihova akcija: samo je radno mjesto zabranjeno područje. Interdikt pod kojim se nalazi radno mjesto oslobađa ga njegove svakodnevnosti i pridaje mu posebno dostojanstvo. Odgovornost koju radnici za njega snose pretvara ga u zajedničko vlasništvo. Ono se kao takvo štiti i ispunjava višim smislom. U njegovoj praznini i tišini ima nečeg sakralnog. Svatko tko mu se približi, mora otkriti svoje namjere. Onaj tko dolazi s profanim namjerama, onaj tko želi raditi, smatra se neprijateljem ili izdajnikom.

Organizacija se brine za pravednu raspodjelu živežnih namirnica ili novca. Zalihe moraju trajati što duže. Važno je da svatko dobije jednako malo. Jačem neće pasti na pamet da bi trebao dobiti više. Čak i lakomac postaje umjeren. Budući da obično ima vrlo malo za sve i da se raspodjela odvija pošteno, tj. javno, ona svojim karakterom doprinosi jačanju ponosa mase na svoju jednakost. Takva organizacija ima u sebi nešto neobično ozbiljno i vrijedno poštovanja. Tog se osjećaja odgovornosti i dostojanstva takve tvorevine nastale iz same mase moramo sjetiti kad govorimo o divljaštvu mase i njezinoj želji za razaranjem. Analiza mase zabrane neophodna je već i zbog toga što nam otkriva njezine potpuno drukčije, gotovo suprotne karakteristike. Tako dugo dok ostaje vjerna svojoj suštini, ona osjeća odbojnost prema svakom razaranju.

Istina je da nije lako održati je u tom stanju. Ako stvari krenu loše i oskudica dostigne nepodnošljive razmjere, no osobito ako se osjeća napadnutom ili opkoljenom, negativna se masa obično pretvara u pozitivnu i aktivnu masu. Štrajkašima, koji su tako iznenada sami sebi zabranili uobičajeni rad svojih ruku, može nakon nekog vremena postati vrlo teško da ništa ne rade rukama. Čim osjete da je jedinstvo njihova otpora ugroženo, postat će skloni razaranjima, i to najprije razaranjima na području svoje vlastite, poznate djelatnosti. Tu se javlja najvažniji zadatak organizacije; ona mora očuvati

čistoću karaktera mase zabrane i spriječiti svaku pozitivnu pojedinačnu akciju. Ona također treba znati kad je došao trenutak da se ponovno ukine zabrana kojoj masa zahvaljuje svoju egzistenciju. Ako se njihova odluka poklapa s osjećajem mase, organizacija se mora sama rasformirati čim ukine zabranu.

## Mase obrata

»Dragi, dobri prijatelju, vukovi su uvijek jeli ovce; zar će ovaj put ovce jesti vukove?« Ovu rečenicu nalazimo u jednom pismu koje je za vrijeme francuske revolucije Madame Jullien pisala svom sinu. Ona, svedena na sažetu formulu, izražava suštinu obrata. Do sada su malobrojni vukovi napadali mnogobrojne ovce. A sada je vrijeme da se mnogobrojne ovce okrenu protiv malobrojnih vukova. Zna se da ovce nisu mesožderi. No, ta je rečenica, unatoč svojoj prividnoj besmislenosti, važna. Revolucije su razdoblja u kojima, u stvari, dolazi do obrata. Oni koji su tako dugo bili bespomoćni, odjedanput dobivaju zube. Svojom mnogobrojnošću oni moraju nadoknaditi nedostatak iskustva u činjenju zlodjela.<sup>15</sup>

Obrat pretpostavlja raslojeno društvo. Razgraničenost određenih klasa, od kojih jedna ima više prava nego druga, mora trajati neko vrijeme, mora se dulje vremena osjećati u svakodnevnom životu ljudi prije nego što može nastati potreba za obratom. Viša je grupa imala pravo izdavati zapovijedi nižoj, bilo zato što je osvojila njihovu zemlju i zavládala njezinim stanovnicima, bilo zato što je do raslojenosti došlo zbog unutrašnjih procesa.

Svaka zapovijed ostavlja u onom tko je mora izvršiti bolan *žalac*. Kasnije ćemo detaljnije govoriti o karakteru tih žalaca, koji su neuništivi. Ljudi ikojima se mnogo zapovijeda i koji su puni takvih žalaca, osjećaju snažan nagon za tim da ih se oslobode. A osloboditi ih se mogu na dva načina. Tako da zapovijedi koje su dobili odozgo prosljede svojim podređenim; u tu svrhu moraju postojati podređeni koji su spremni preuzeti zapovijedi. Međutim, ljudi mogu i svojim pretpostavljenima vratiti istom mjerom ono što su od njih dugo trpjeli i gomilali u sebi. Pojedincu koji je slab i bespomoćan ta će se prilika ukazati vrlo rijetko. No, ako se mnogo njih okupi u masi, može im uspjeti ono što im je pojedinačno bilo nemoguće. Mogu se zajedno okrenuti protiv onih koji su im do tada zapovijedali. Revolucionarnu situaciju možemo promatrati kao stanje takvog obrata. A masu, čije se rasterećenje uglavnom sastoji u zajedničkom oslobađanju od žalaca zapovijedi, možemo nazvati *masom obrata*.

Smatra se da je početak francuske revolucije bio napad na Bastilju. Ona je počela već ranije krvoprolićem među zečevima. U svibnju 1789. sastali su se predstavnici pokrajina u Versaillesu. Vijećali su o ukidanju feudalnih prava, među koja je spadalo i pravo plemstva na lov. Desetog lipnja, mjesec dana *prije* napada na Bastilju, pisao je Camille Desmoulins, koji je kao poslanik sudjelovao u vijećanju, u jednom pismu svom ocu: »Bretonci za sada provode neke stavke iz svoje knjige žalbi. Ubijaju golubove i divljač. U ovom kraju 50 mladića provodi neviđen pokolj među zečevima i kunićima. Tvrdi se da su pred očima čuvara ubili 4000—5000 divljači u dolini St. Germain.«<sup>14</sup> Prije nego što se usude napasti vukove, ovce napadaju zečeve. Prije obrata koji se okreće protiv samih pretpostavljenih, čovjek se okreće protiv najnižih, koji nisu opasni, protiv životinja koje lovi.

Pravi događaj je onda dan Bastilje. Cijeli se grad opskrbljuje oružjem. Pobuna je uperena protiv kraljevskog sudstva, koje je utjelovljeno u napadnutoj i osvojenoj tvrđavi. Oslobođaju se zarobljenici, koji se onda mogu pridružiti masi. Smaknut je guverner koji je bio odgovoran za obranu Bastilje i njegovi pomoćnici. No, ma laterne se vješaju i lopovi. Bastilja je srušena sa zemljom, nije ostao ni kamen na kamenu. Sudstvo, s oba svoja lica, smrtnom kaznom i pomilovanjem, prelazi u ruke naroda. Na taj je način obrat — privremeno — završen.

Ovakve se mase stvaraju pod najrazličitijim uvjetima: to mogu biti ustanci i robova protiv gospodara, vojnika protiv oficira, obojenih protiv bijelaca koji žive u njihovoj sredini. Uvijek su jedni dugo vremena izvršavali zapovijedi drugih. Pobunjenike uvijek potiču na djelovanje njihovi žalci, te uvijek treba proći dugo vremena prije nego što počnu djelovati.

Velik se dio onoga što zapažamo na površini revolucije odvija zapravo u *nahuškanim masama*. Organizira se lov na pojedine ljude, koje, kad ih uhvate, svi zajedno ubiju, nakon suđenja ili čak bez presude. No, to nipošto ne znači da se revolucija *sastoji* u tome. Stvar ne završava s nahuškanim masama, kojima vrlo brzo dolazi prirodan kraj. Obrat koji je jedanput započeo stalno se nastavlja. *Svatko* nastoji doći u položaj u kojem se može osloboditi svojih žalaca, i svaki ima mnogo takvih žalaca. Masa obrata je proces koji zahvaća cijelo društvo, i iako možda na samom početku ima uspjeha, on se okončava vrlo sporo i teško. Kao što se brzo razilazi nahuškana masa koja leži na površini, isto se tako sporo događa obrat koji u mahovima dolazi iz dubine.

No, obrat može biti još mnogo sporiji: on može biti obećan za onaj svijet. »Posljednji će biti prvi.« Između ovog i onog poretka stoji smrt. Na drugom će svijetu čovjek ponovno živjeti. Onaj tko je ovdje bio najsiromašniji i koji nije učinio nikakva zla na drugome svijetu vrijedi najviše. Egzistira dalje kao novi čovjek, u boljem po-

loža ju. Vjerniku se obećava oslobođanje od žalaca. Međutim, ne govori se ništa pobliže o tom oslobođenju; i premda će kasnije na onom svijetu svi stajati zajedno, u biti se uopće ne ukazuje na masu kao *supstrat* obrata.

U središtu takvog obećanja stoji ideja uskrsavanja. U evanđeljima piše kako je Isus oživljavao ljude na ovom svijetu. Propovjednici čuvenih *reviv al-pokreta*.<sup>15</sup> u anglosaksonskim zemljama na sve su moguće načine primijenili djelovanje smrti i uskrsnuća. Okupljenim su grešnicima prijetili najstrašnijim mukama u paklu<sup>13</sup>, tako da su ovi padali u stanje neopisiva straha. Pred sobom su vidjeli ogromno plameno jezero i sumpor i ruku Svevišnjega, koji se spremao da ih baci u strašan ponor. Za jednog se od tih propovjednika tvrdi da je djelotvornost svojih žestokih prijetnji još povećavao odvratnim izobličenjima lica i gromoglasnošću. Ljudi su dolazili iz mjesta udaljenih 40, 50 i 100 milja da bi čuli te propovjednike. Muškarci su dovođili svoje obitelji u natkrivenim kolima i opskrbljivali se posteljinom i hranom za nekoliko dana. Oko 1800. jedan dio države Kentuckv je pao u grozničavo stanje zbog jedne takve skupštine. Skupštine su se održavale na otvorenom, jer nijedna zgrada ondašnjih Sjedinjenih Država ne bi mogla primiti te ogromne mase. Dva deset tisuća ljudi okupilo se u kolovozu 1801. na skupu u Cane Ridgeu. Još stotinu godina poslije toga nije se u Kentuckvu ugasilo sjećanje na taj skup.<sup>14</sup>

Propovjednici su strašili slušaoce tako dugo dok ovi nisu pali a ostali ležati kao mrtvi. Prijetilo im se Božjim zapovijedima. Te su ih zapovijedi natjerale u bijeg, pa su se pokušavali spasiti u nekoj vrsti prividne smrti. Propovjednik je otvoreno priznavao da ih želi »■oboriti«. Sve je izgledalo kao na bojnopolju — desno i lijevo padali su na zemlju cijeli redovi. Sami su propovjednici uspoređivali ovu situaciju s bojnopoljem. Smatrali su da je ova najveća i posljednja grozota neophodna za moralni obrat koji su željeli izazvati. Uspjeh propovijedi mjerio se brojem »■oborenih«. Jedan očevidac, koji je to točno pratio, piše da je tijekom ovog višednevnog skupa 3 000 ljudi, gotovo šestina svih prisutnih, bespomoćno palo na zemlju. Svi koji su pali, odneseni su u obližnju prostoriju za skupštine. Pod je u svako doba bio barem dopola prekriven ljudima. Mnogo, vrlo mnogo ljudi je tamo satima mirno ležalo, i nisu se mogli pomaknuti niti progovoriti. Ponekad bi nakratko dolazili svijesti i duboko uzdisali, a onda ispustili prodoran krik ili izrekli usrdnu molitvu kao zahvalnost za milost da su još živi. Neki su bubnjali petama o pod. Drugi su vikali kao u smrtnim mukama i bacakali se kao ribe koje su žive izvučene iz vode. Neki su se satima kotrljali po podu. Bilo je nekih koji bi odjedanput divlje skočili preko govorničkih pulтова i klupa vičući: »Izgubljen! Izgubljen!« i pojurili u šumu.

Kad su oni koji su pali ponovno došli svijesti, hili su to drugi ljudi. Ustali bi i povikali: »Spas«. Bili su »preporođeni« te su mog-

li započeti dobar i krepostan život. Svoj su stari grešni život ostavili iza sebe. No, preobraćenje je bilo uvjerljivo samo onda kad mu je prethodila neka vrsta smrti.

Bilo je i pojava koje nisu bile tako ekstremne, ali su djelovale na isti način. Jedna je cijela skupština briznula u plač. Na mnogim bi se ljudi počeli nekontrolirano trzati. A neki, obično grupe od četiri ili pet ljudi, počeli su lajati kao psi. Nakon nekoliko godina, kad je uzbuđenje poprimilo blaže oblike, najprije je pojedince a onda cijeli skup spopadao »sveti smijeh«.<sup>20</sup>

No, sve to što se događalo, događalo se u masi. Ne poznajemo uzbuđenije i napetije oblike mase nego što su ovi.

Preobraćenje za kojim se ovdje teži drukčije je od obrata u revolucijama. Radi se o odnosu ljudi prema Božjim zapovijedima. Oni su do sada radili protiv njega. No, sada ih je obuzeo strah od njegove kazne. Taj ih strah, koji propovjednik pojačava na sve moguće načine, tjera u nesvijest. Pretvaraju se da su mrtvi, kao životinje u bijegu; no, njihov je strah tako velik da od njega gube svijest. Kad se osvijeste, izražavaju spremnost da se drže Božjih zapovijedi i zabrana. Zato se maksimalno intenzivirani strah postavlja pred neposrednu kaznu. Radi se, tako reći, o iprocesu kroćenja: čovjek dopušta da ga propovjednik ukroti u poslušnog slugu božjeg.

Taj je proces potpuno suprotan procesu koji se odvija u revoluciji, koji smo protumačili ranije. Tamo je bila riječ o oslobađanju od žalaca, koji su potpuno opteretili ipojedinca tijekom njegove dugotrajne potčinjenosti nekoj vlasti. Ovdje se radi o novom podvrgavanju Božjim zapovijedima, dakle o spremnosti da se na sebe dobrovoljno preuzmu svi žalci koje bi to potčinjavanje moglo stvoriti. Objema je procesima zajednička samo činjenica obrata i duševna pozornica na kojoj se on zbiva i u ovom i u onom slučaju mase.

## Svečane mase

Petu bih vrstu masa nazvao *svečanim masama*.

Na jednom ograničenom prostoru ima mnogo ljudi i svi oni koji se kreću na tom određenom području mogu sudjelovati. Plodovi, bilo ikoje kulture, izloženi su u velikim gomilama. Tu leži stotinu svinja vezanih u jednom redu. Naslagana su brda voća. U ogromnim je posudama pripremljeno najomiljenije piće, koje čeka da ga popiju. Ima više nego što bi svi zajedno mogli potrošiti, i sa svih strana pritječe sve više ljudi, koji dolaze da bi trošili. Oni uzimaju sve dok nečeg ima, te se čini da tome nema svršetka. Ima obilje žena za muškarce i obilje muškaraca za žene. Ništa i nitko ne prijeti, ni-

šta ih ne tjera u bijeg, za vrijeme svečanosti zajamčen je život i užitak. Mnoge su zabrane i razlike ukinute, dozvoljava se i omogućuje neuobičajena bliskost. Za pojedinca je to atmosfera opuštanja, a ne rasterećenja. Ne postoji cilj koji bi za sve bio isti i koji bi morali dostići svi zajedno. Cilj je *svečanost*, i on je ostvaren. Zbijenost je velika, a jednakost je dobrim dijelom jednakost slobodne volje i uživanja. Ljudi se kreću jedni pored drugih, a ne jedan s drugim. Stvari koje tu stoje nagomilane, i od kojih nešto dobivaju, predstavljaju bitan dio zbijenosti, njezinu jezgru. Te su stvari ljudi najprije sakupljali i tek se onda, kad su sve skupljene, oko njih okupljaju ljudi. Nekad prođu i godine prije nego što sve bude na okupu, a čovjek možda mora pretrpjeti dugo odricanje radi ovog kratkotrajnog izobilja. No, on živi imajući pred očima taj trenutak, koji svjesno priprema. Svečano se pozivaju ljudi u grupama, koji se inače rijetko viđaju. Dolazak pojedinih grupa obilježava se posebno i skokovito povećava opće veselje.<sup>21</sup>

U toj situaciji određenu ulogu igra i osjećaj da se zajedničkim uživanjem u ovom slavlju osiguravaju mnoga kasnija slavlja. Obrednim plesovima i predstavama obnavlja se sjećanje na ranije prilike iste vrste. Njihova je tradicija sadržana u sadašnjosti ovog slavlja. Bez obzira na to da li se slavi u čast pokretača tih svečanosti, mitskih zaštitnika svih užitaka kojima se čovjek raduje, u čast predaka ili, kao u suzdržanijim kasnijim društvima, jednostavno u čast bogatih pokrovitelja — pojedincu se u svakom slučaju jamči buduće ponavljanje sličnih prigoda. Jedno slavlje zove drugo, dok se, zahvaljujući obilju stvari i ljudi, umnožava život.

## Dvostruka masa:

### Muškarci i žene. Živi i mrtvi

Najsigurnija, a često i jedina mogućnost da se masa *održi* jest postojanje jedne druge mase koja je s njom u određenom odnosu. Bilo da se one suočavaju i odmjeravaju snage u igri, bilo da jedna drugu ozbiljno ugrožavaju. Pogled na drugu masu, ili živa predodžba o drugoj masi, ne dozvoljavaju prvoj da se raspadne. Dok noge na jednoj strani stoje zbijene jedne uz druge, oči su uprte u druge oči nasuprot njima. Dok se ruke ovdje kreću u zajedničkom ritmu, uši osluškuju da bi čule povik koji treba doći s druge strane.

Čovjek je u fizičkoj blizini svojih ljudi i djeluje s njima u poznatom i prirodnom jedinstvu. Istodobno su sva radoznalost i očekivanje, ili sav strah, usmjereni na drugu gomilu ljudi, koja je jasno odvojena od njih. Čovjek fascinira pogled na tu suprotnu stranu; a

ako je ne vidi, onda je bar može čuti. O djelovanju ili namjeri druge gomile ovisi sve što čovjek sam čini. Suprotstavljenost, koja kod obje strane izaziva posebnu opreznost, mijenja karakter koncentracije unutar svake grupe. Tako dugo dok se druga grupa nije razbježala, mora i vlastita strana ostati na okupu. Napetost između obje gomile izražava se kao pritisak na vlastite ljude. Kad je riječ o napetosti neke obredne igre, javlja se pritisak u 'vidu stida: čini se sve da se vlastita strana ne bi izložila protivničkoj strani. Međutim, kad protivnici prijete i kad se stvarno radi o životu, pritisak se pretvara u oklop odlučne i jedinstvene obrane.

U svakom slučaju, jedna masa održava drugu na životu, pod pretpostavkom da su po veličini i intenzitetu približno jednake. Da bi se masa održala, ne smije imati suviše nadmoćnog protivnika ili ga barem ne smije smatrati suviše nadmoćnim. Ako prevlada osjećaj da se masa ne može oduprijeti, onda će se ona pokušati spasiti zajedničkim bijegom, a ako se on pokaže bezizglednim, masa se raspada u paniku, te svatko bježi za sebe. No, sada nas ne zanima taj slučaj. Da bi se stvorio *sistem dviju masa*, kako ga možemo nazvati, mora na obje strane postojati osjećaj približno jednake snage.

Ako želimo shvatiti nastanak tog sistema, moramo krenuti od tri osnovne suprotnosti. One postoje svugdje gdje ima ljudi, i svako je društvo koje poznamo bilo svjesno tih suprotnosti. Prva i najočitija suprotnost jest ona između muškaraca i žena; druga je suprotnost između živih i mrtvih, a treća, na koju danas gotovo jedino i mislimo kad govorimo o dvije međusobno suprotstavljene mase, jest suprotnost između prijatelja i neprijatelja.

Ako obratimo pažnju na prvu dihotomiju, između muškaraca i žena, onda ćemo vidjeti kakve bi ona mogla imati veze sa stvaranjem dvostrukih masa. Muškarci i žene žive zajedno u obiteljima. Oni mogu biti skloni različitim djelatnostima, ali je teško zamisliti kako jedni nasuprot drugima stoje u odvojenim i uzbuđenim gomilama. Da bismo dobili drukčiju sliku o obliku te suprotnosti, moramo posegnuti za opisima izvornih životnih odnosa.

Jean de Lery, mladi francuski hugenot, bio je 1557. godine očevidac velike svečanosti kod naroda Tupinambu u Brazilu.

»Zapovjedili su nam da ostanemo u kući gdje su bile žene. Nismo još uopće znali što će učiniti, a onda se odjedanput začula mukla buka iz kuće u kojoj su bili muškarci, koja je bila udaljena jedva trideset koraka od nas i žena. To je zvučalo kao mrmljanje molitve.

Kad su to začule žene, njih oko 200, sve su skočile na noge, načulile uši i stisle se jedna uz drugu u jednu gomilu. Ubrzo nakon toga muškarci su podigli glas. Jasno smo čuli kako svi zajedno pjevaju i stalno uzvikuju: 'he, he, he, he!' da bi se obojili. Jako smo se začudili kad su žene odgovorile na taj povik istim povikom: 'He,

he, he, he!' Urlali su i kreštali tako glasno više od četvrt sata, tako da uopće nismo znali kako da se ponašamo.

Žene su urlajući žustro skakale u zrak, prsa su im se tresla, na usta im je izbila pjena. Neke su bez svijesti pale na zemlju kao ljudi koji boluju od padavice. Činilo mi se da je u njih ušao sam vrug i da su od njega potpuno poludjele.

U neposrednoj blizini začuli smo šušikanje i galamu djece, koja su bila sama u posebnoj prostoriji. Iako sam imao posla s divljacima već više od pola godine i iako sam se na njih navikao, bio sam — ne želim to skrivati — užasno prestrašen. Pitao sam se kako će stvar završiti i priželjkivao da smo opet u našoj tvrđavi.<sup>22</sup>

Vrzino se kolo naposljetku smiruje, žene i djeca utihuju a Jean de Lery čuje muškarce kako divno pjevaju u zboru, pa više ne može izdržati od želje da ih vidi. Žene ga pokušavaju zadržati, jer poznaju zabranu i znaju da one ne smiju preko k muškarcima. On se, međutim, uspijeva prikrasti muškarcima, ne događa mu se ništa zla, pa on i još dva Francuza prisustvuju svečanosti.

Dakle, muškarci i žene su strogo odvojeni jedni od drugih, u različitim kućama, koje su, međutim, blizu. Jedni druge ne mogu vidjeti, ali zato svaka grupa još pažljivije osluškuje glasove druge. Ispuštaju iste povike te se pomoću njih dovode u zajedničko stanje masovnog uzbuđenja. Stvarni se događaji odvijaju kod muškaraca. No, žene sudjeluju u uzbuđivanju mase. Zanimljivo je kako se one na prve glasove koje čuju iz kuće muškaraca zbijaju u gustu gomilu te na divlje povike, koje uskoro čuju s druge strane, same odvrćaju sve divljim povikima. One su jako prestrašene zato što su zatvorene — ni pod kojim uvjetom ne smiju van — te budući da ne znaju što se događa kod muškaraca, njihovo uzbuđenje poprima poseban karakter. One skaču u zrak kao da skaču van. Histerično je ponašanje, koje zapaža promatrač, karakteristično za onemogućeni masovni bijeg. Prirodni bi impuls žena bio bijeg k muškarcima, no, budući da je to strogo zabranjeno, one bježe, tako reći na mjestu.

Zanimljivi su osjećaji samog Jeana de Lervja. On dijeli uzbuđenost žena, ali u stvari ne može pripadati njihovoj masi. On je stranac, i muškarac. Usred njih, a ipak odvojen od njih, on strahuje da će postati žrtvom te mase.

Iz jednog drugog ulomka ovog opisa vidimo da je sudjelovanje žena u stanovitom smislu važno. Plemenski vračevi ili »karajbejci«, kako ih naziva Jean de Lery, najstrože zabranjuju ženama da izlaze iz svoje kuće. No, zapovijedaju im da pažljivo slušaju pjevanje niuškaraca.

Djelovanje okupljenih žena na gomilu njihovih muškaraca može biti važno čak i onda kad su mnogo udaljeniji jedni od drugih. Žene su znale doprinijeti uspjehu ratnih pohoda. Slijede tri primjera,

iz Azije, Amerike i Afrike, dakle od naroda koji nikada nisu došli u doticaj i sasvim sigurno nisu utjecali jedni na druge.

Kod *Kafira* u Hindukušu žene izvode ratni ples dok su muškarci na ratnom pohodu. Tako ratnici ulijevaju snagu i hrabrost i jačaju njihovu budnost, da ih ne bi iznenadio lukavi neprijatelj.<sup>23</sup>

Kod naroda *Jivaro* u Južnoj Americi žene se, dok su muškarci na ratnom pohodu, svake noći okupljaju u određenoj kući i izvode poseban ples. Oko tijela nose zvečke od puževih kućica i pjevaju pjesme zazivanja. Taj ratnički ples žena navodno ima posebnu moć: on štiti njihove očeve, muževe i sinove od kopanja i metaka neprijatelja, uljuljkuje neprijatelja u sigurnost, tako da ne zamjećuje opasnost sve dok nije prekasne, te ga sprečava da se osveti za poraz.<sup>24</sup>

»Mirari« se zove jedan stari ples žena na *Madagaskaru*, koji se smije plesati samo u trenutku borbe. Kad bi bila najavljena bitka, glasnik je o tome obavještavao žene. Onda bi one rasplitale kosu, počinjale ples i na taj način uspostavljale vezu sa svojim muškarcima. Kad su 1914. Nijemci marširali na Pariz, žene u Tananarivi plesale su mirari za zaštitu francuskih vojnika. Čini se da je ples, unatoč velikoj udaljenosti, ipak djelovao.<sup>55</sup>

U cijelom svijetu ima svečanosti na kojima žene i muškarci plešu u odvojenim grupama ali tako da jedni druge vide i obično tako da se u plesu međusobno približavaju. Bilo bi suvišno opisivati ih, jer su svima poznati. Namjerno sam se ograničio na neke ekstremne slučajeve, u kojima su odvojenost, udaljenost i intenzitet uzbuđenja posebno upadljivi. Tu bismo masu mogli nazvati duboko ukorijenjenom dvostrukom masom. U ovom su slučaju obje mase međusobno prijateljski raspložene. Uzbuđenje jedne mase treba služiti dobrobiti i uspjehu druge. Muškarci i žene pripadaju *jednom* narodu te su upućeni jedni na druge.

U *Pričama o Amazonkama*, koje nisu ograničene isključivo na grčku antiku i za koje postoje primjeri čak i među domorocima Južne Amerike, žene su se zauvijek odijelile od muškaraca i vode protiv njih rat kao jedan narod protiv drugog.

No, prije nego što se okrenemo razmatranju rata, u kojem je opasna i na izgled neizbježna dvostruka masa došla do najvećeg izražaja, treba se osvrnuti na iskonsku suprotnost između *živih* i *mrtvih*.

Kod svega što se događa u vezi s umirućima i mrtvima važno je vjerovanje da na drugoj strani djeluje mnogo veća gomila duhova, kojoj će se naposljetku pridružiti umrli. Živi ne puštaju rado pripadnike svoje strane. Gubitak pojedinca ih slabi, a ako se radi o čovjeku u naponu snage, onda se taj gubitak doživljava kao nešto osobito bolno. Tome se opiru koliko god mogu, ali znaju da od njihova otpora nema mnogo koristi. Ona je masa preko veća i jača, i on će otići k njoj. Sve što se poduzima, poduzima se uz svijest o

toj drugoj nadmoćnoj sili. Treba izbjegavati sve što ih razdražuje. Oni imaju utjecaj na žive i mogu im svugdje naškoditi. Kod nekih je naroda većina mrtvih rezervoar iz kojeg se uzimaju duše novorođenih. O njima ovisi da li će žene dobiti djecu. Ponekad duhovi putuju kao oblaci i donose kišu. Oni mogu čovjeku oduzeti biljke i životinje kojima se hrane. Mogu pronaći nove žrtve među živima. Vlastitog mrtvaca, kojeg su ustupili tek nakon ogorčena otpora, živi već umiruju kao pripadnika one ogromne vojske s druge strane.

Umiranje je, dakle, borba, borba između dva nejednako snažna neprijatelja. Krici koje čovjek ispušta, rane koje zadaje sam sebi u tuzi i očaju možda su isto zamišljeni kao izraz te borbe. Mrtvi ne smije misliti da smo ga dali laka srca, jer smo se za njega borili.

Riječ je o vrlo specifičnoj borbi. To je borba u kojoj uvijek gubimo, bez obzira na to kako se hrabro borili. Od početka smo u bijegu pred neprijateljem, i u stvari mu se suprotstavljamo samo prividno, u nadi da ćemo ga se otarasiti boreći se kao osiguranje umirućega. Borba se stimulira i zato da bi se polaskalo umirućem, koji će uskoro biti u redovima neprijatelja. Mrtvac koji odlazi preko mora biti naklonjen živima, ili im barem ne smije biti suviše nesklon. On bi, naime, mogao, kad bijesan stigne preko, nahuškati potencijalne neprijatelje na nov i opasan lov za plijenom.

Najvažnija značajka ove specifične borbe između mrtvih i živih jest njezina isprekidanost. Nikada ne znamo kad će se opet nešto dogoditi. Možda se dugo vremena neće dogoditi ništa. No, na to se ne možemo osloniti. Svaki novi udarac dolazi iznenada i iz mraka. Nema objave rata. Nakon jednog jedinog smrtnog slučaja sve može biti gotovo. No, stvar može trajati i dalje, kao kod pošasti i epidemija. Čovjek se stalno povlači, i tom povlačenju nikad nema kraja.

Bit će još riječi o odnosu živih prema mrtvima. Ovdje smo samo htjeli pokazati oboje kao dvostruku masu čiji se dijelovi uvijek odnose jedni na druge.

Treći oblik dvostruke mase jest rat. To je oblik koji nas danas najviše pogađa. Nakon iskustva ovog stoljeća čovjek bi dao mnogo da shvati i rastvori tu masu.

## Dvostruka masa: rat

U ratu se ubija. »Prorijedeni su redovi neprijatelja.« Riječ je o *masovnom* ubijanju. Kosi se što je moguće više neprijatelja; iz opasne mase živih protivnika treba nastati gomila mrtvih. Pobjednik je onaj tko je ubio više neprijatelja. Čovjek se u ratu suočava sa sve većom masom bližnjih. Njezin je rast sam po sebi zastrašujući.

Njezina prijetnja, koja je već sadržana u samom rastu, oslobađa našu agresivnu masu, koja želi rat. U vođenju rata uvijek nastojimo biti nadmoćni, tj. imati veće grupe na licu mjesta te iskoristiti slabosti neprijatelja u svakom pogledu, prije nego što on sam poveća broj svojih ljudi. Pojedinačno vođenje rata jest, dakle, točna slika onoga što se događa u cjelini: želimo biti veća masa živih. Ali, želimo da na protivničkoj strani bude veća gomila mrtvih. U tom nadmetanju rastućih masa leži važan, mogli bismo reći, najdublji razlog za ratovanje. Mogli bismo isto tako zarobljavati umjesto da ubijamo, osobito žene i djecu, koji onda mogu poslužiti uvećanju mase našeg plamena. No, rat nikada nije pravi rat ako prvenstveno ne teži za gomilom mrtvih neprijatelja.

Taj odnos točno izražavaju svi i više nego dobro poznati izrazi za ratna zbivanja u starim i novim jezicima. Govorimo o »-bici« i »pokolju«. Govorimo o »porazu«. Rijeke su postale crvene od potoka krvi. Neprijatelja kosimo sve do posljednjeg čovjeka. I na vlastitoj strani vodimo borbu »do posljednjeg čovjeka-«. »Bez milosti-«.

Međutim, važno je ukazati na to da se i *gomila mrtvih* doživljava kao nešto *jedinstveno*, te se u nekim jezicima naziva posebnim riječima. Njemačka riječ »Walstatt« za bojno polje sadrži staru osnovu »wal«, koja znači »oni koji su ostali na bojnom polju-«. U staronordijskom »valr« znači »leševi na bojnom polju-«; »valhall« nije ništa drugo nego »kuća palih -ratnika-«. Prevojem je iz starog visokog njemačkog »wal« nastala riječ »wuol«, koja znači »poraz«. Međutim, u anglosaksonskom odgovarajuća riječ »wol« znači »kuga, pošast-«. Bez obzira na to da li se radi o onima koji su ostali na bojnom polju, o porazu, o kugi ili pošasti, svim je tim riječima zajednička predodžba o *gomili mrtvih*.

No, ta predodžba nipošto nije samo germanska. Nalazimo je svugdje. U jednoj viziji proroka Jeremije pojavljuje se cijela zemlja kao jedno jedino polje trulih leševa. »Onda će oni koje je ubio Gospodin istodobno ležati od jednog kraja zemlje do drugoga; nitko za njima neće tugovati, niti će ih podići, niti pokopati, već će morati ležati na polju i pretvoriti se u gnoj.«<sup>24</sup>

Prorok Muhamed ima tako snažan osjećaj za gomilu svojih mrtvih neprijatelja da im se obraća nekom vrstom trijumfalne propovijedi. Nakon bitke kod Bedra, prve velike pobjede nad svojim neprijateljima iz Meke, »dao je ubijene neprijatelje baciti ai jednu cisternu. Samo je jedan od njih bio pokopan pod zemlju i kamenje, zato što je bio toliko napuhnut da mu nisu mogli odmah skinuti oklop: tako je ostao samo on, pa su ga ostavili ležati. Kad su ostali već bili u cisterni, Muhamed je stao pred nju i zavikao: 'Hej, vi ljudi u cisterni! Da li se potvrdilo obećanje vašeg Gospoda? Vidim da je obećanje mog Gospodina bilo istinito.' Njegovi su pratioci rekli: 'Oh, poslanice Božji! Pa oni su leševi!' Muhamed je odvratio: 'Ipak znaju da se obećanje našeg Gospodina obistinilo.'«<sup>27</sup>

Tako je okupio one koji prije nisu htjeli slušati njegove riječi; u cisterni su dobro zaštićeni i tjelesno zbijeni. Ne znam nijedan upečatljiviji primjer takvog ostatka života masovnog karaktera koji se pripisuje gomili mrtvih neprijatelja. Oni ga više ne ugrožavaju, no on im još uvijek može prijetiti. Njima se nekažnjeno može učiniti svaka podlost. Pitanje je da li oni to još osjećaju ili ne, ali se pretpostavlja da osjećaju, zato da bi se uvećao vlastiti trijumf. Njihovo je zajedništvo u cisterni takvo da se nijedan od njih ne bi mogao pomaknuti. Kad bi se netko od njih probudio, imao bi oko sebe samo mrtve, od njegovih bi mu vlastitih ljudi stao dah, jer bi svijet u koji bi se vratio bio svijet mrtvih, a sastojao bi se od onih koji su mu bili najbliži.

Među starim narodima *Egipćani* su sloveli kao narod koji zapravo nije ratoboran, jer se energija njihova starog carstva više trošila na izgradnju piramida nego na osvajanja. No, već je u to vrijeme i kod njih povremeno dolazilo do ratnih pohoda.<sup>28</sup> Sliku toga daje nam Une, viši sudac, kojeg je njegov kralj Pepy imenovao zapovjednikom u borbi protiv beduina. Une opisuje sebe u svom grobu:

»Ova je vojska išla sretno i raskomadala zemlju beduina. Ova je vojska išla sretno i uništila zemlju beduina. Ova je vojska išla sretno i srušila njihove kule. Ova je vojska išla sretno i sasjekla njihove smokve i trsje. Ova je vojska išla sretno i bacila vatru u sva njihova sela. Ova je vojska išla sretno i poklala tamo desetke tisuća vojnika.

Ova je vojska išla sretno i dovela sa sobom zarobljenike, gomilu zarobljenika.«<sup>28</sup>

Ova snažna slika razaranja kulminira u stihu gdje se govori o desetima tisuća poklanih neprijatelja. — U novom kraljevstvu Egipćani su počeli provoditi planiranu agresivnu politiku, iako ona nije dugo trajala. Ramzes II vodi iscrpi ju juče ratove protiv Hetita. U jednom se panegiriku za njega veli ovo:

»Onaj tko razori zemlju Hetita i pretvori je u *gomilu leševa* sličan je Sehmet kad je razjarena nakon 'pošasti'.«<sup>29</sup> Već je u mitu lavoglava božica Sehmet napravila strašno krvoproliće među prkosnima. Ona ostaje boginja rata i pokolja. No, autor panegirika povezuje predodžbu o gomili leševa Hetita s predodžbom o žrtvama pošasti; to nam povezivanje nije novo.

U ovom čuvenom opisu bitke kod Kadeša, koju je vodio protiv Hetita, Ramzes II piše kako je bio odsječen od svojih ljudi i s kakvom je nadljudskom snagom i hrabrošću sam dobio bitku. Njegovi su ljudi »vidjeli kako su svi narodi koje sam napao smlavi jeni ležali u krvi, zajedno sa svim najboljim ratnicima Hetita i djecom i

braćom njihova kralja. Kadeško je polje od njih pobijeljelo, tako da od gomile leševa čovjek nije mogao hodati.«<sup>30</sup> Gomila njihovih leševa i njihova bijela odjeća promijenili su boju polja, što je najstravičniji i najslikovitiji izraz za ishod jedne bitke.

No, taj su ishod mogli vidjeti samo njegovi ratnici. Bitka se vodila u daljini, a narod bi isto tako želio imati nešto od gomile mrtvih neprijatelja. Oni su bili dostatno dovrtljivi da mu pruže i to zadovoljstvo. Za slijedećeg kralja, Merenptaha, sina Ramzesa II, priča se da je dobio veliku bitku protiv Libijaca.<sup>31</sup> Čitav je njihov logor sa svim blagom i s rođacima njihova kralja pao u ruke Egipćanima; nakon pljačke logor je spaljen. Plijen je dopunjavalo 9 376 zarobljenika. No, to još nije bilo sve; da bi narodu kod kuće dokazali broj mrtvih, odrezali su svakom palom neprijatelju spolovilo; ako su neprijatelji bili obrezani, zadovoljili bi se s rukama i natovarili taj plijen na magarce. Kasnije se Ramzes III ponovno morao boriti protiv Libijaca. Broj trofeja je u ovom slučaju iznosio 12 535 komada. Jasno je da taj stravični tovar nije ništa drugo nego reducirana gomila mrtvih neprijatelja, koja se može prenijeti i pokazati cijelom narodu. Svaki poginuli svojim tijelom doprinosi gomili; važno je da kao trofeji svi budu jednaki.<sup>32</sup>

Druge su narode više zanimale glave. Kod Asiraca je bila raspisana nagrada za glavu svakog neprijatelja; vojnik je nastojao skupiti što više glava. Na jednom se reljefu iz vremena kralja Asurbanipala vidi kako pisari stoje u svojim velikim šatorima i zapisuju broj odrezanih glava. Svaki vojnik donosi svoje glave, baca ih na zajedničku gomilu, govori svoje ime i jedinicu i odlazi. Asirski su kraljevi bili opsjednuti takvim gomilama glava. Kad su bili uz vojsku, sami su nadzirali donošenje trofeja i dijelili nagrade vojnicima. Kad su bili odsutni, zapovjedili bi da im se donese cijela gomila tih glava. Ako je to bilo nemoguće, onda su se morali zadovoljiti glavama neprijateljskih vođa.<sup>33</sup>

Dakle, jasan je neposredni i konkretni cilj rata. Ne treba tražiti daljnje primjere. Povijest zaista obiluje takvim primjerima. Dobiva se dojam da ona najradije priča o tome te da se je samo veldkim naporima uspijevala posvećivati i drugim sjećanjima čovječanstva.

Ako pogledamo obje zaraćene strane, onda nam rat daje sliku *dviju dvostruko ukrštenih masa*. Jedna što je moguće veća vojska nastoji stvoriti što veću gomilu mrtvih neprijatelja. Isto vrijedi za drugu stranu. *Ukrštenost* se sastoji u tome da svaki sudionik u ratu uvijek istodobno pripada *dvjema* masama: za svoje ljude on pripada broju živih ratnika; za protivnika on pripada broju potencijalnih i dobrodošlih mrtvih ratnika.

Da bi se održalo ratničko raspoloženje, moramo neprestano uvjeravati svoje ljude u to koliko smo sami jaki, to znači koliko ratnika broji naša vojska i koliko već ima mrtvih neprijatelja. Od najranijeg doba ratne izvještaje karakterizira ta dvostruka statistika:

na ratištu ima toliko naših ljudi a toliko poginulih neprijatelja. Pri tome postoji velika sklonost pretjerivanju, osobito ikad se radi o broju mrtvih neprijatelja.

Dok se vodi rat, ne smije se priznati da je broj živih neprijatelja prevelik. Čak i kad se to zna, to se prešućuje te se taj nedostatak nastoji prevladati rasporedom borbenih trupa. Kao što se moglo često zamijetiti, poduzima se sve da se lakom izmjenljivošću i pokretljivošću vojnih jedinica postigne nadmoć na jednom mjestu. Tek se *nakon* rata govori o vlastitim gubicima.

Činjenica da ratovi mogu tako dugo trajati, da se nastavljaju i onda kad su već odavno izgubljeni, posljedica je najdubljeg nagona mase da se održi u svom akutnom stanju, da se ne raspadne, da ostane masa. Taj je osjećaj ponekad tako snažan, da ljudi radije ginu otvorenih očiju nego da priznaju poraz i tako dozive raspadanje vlastite mase.

No, ikako dolazi do *stvaranja* ratničkih masa? Što to iznenada stvara ovo stravično zajedništvo? Što navodi ljude da odjedanput stavljaju na kocku tako mnogo, čak sve? Taj je proces još tako zagonetan da mu moramo pristupiti s određenim oprezom.

Radi se o vrlo neobičnom postupku. Ljudi donose zaključak da im prijeti fizičko uništenje, i tu opasnost javno objavljuju cijelom svijetu. »-Mogli bi me ubiti-«, veli se, i pri tome tiho misli: »zato što ja hoću ubiti ovog ili onog.« (Rečenica bi, u stvari, morala glasiti ovalo: »Želim ubiti ovog ili onog, i zato mogu ubiti i mene.« No, za početak rata, za stvaranje ratničkog raspoloženja među vlastitim ljudima uvijek se upotrebljava prva verzija. Bez obzira na to da li smo u stvari napadači mi sami ili ne, uvijek ćemo nastojati stvoriti privid da smo mi ti koji su ugroženi.

Prijetnja se sastoji u tome da netko prisvaja sebi pravo da ubije drugog. Svaki je pojedinac na vlastitoj strani izložen istoj prijetnji: ona ih sve izjednačuje, jer se prijetnja odnosi na sve. Od jednog određenog trenutka, koji je za sve isti, od trenutka objave rata, svakom se može dogoditi isto. Fizičko uništenje, od kojeg pojedinca inače štiti život u vlastitom društvu, sada se nadvilo nad njim upravo zbog njegove pripadnosti tom društvu. Svim je pripadnicima određenog naroda izrečena najstrašnija prijetnja. Tisuću ljudi, od kojih je svakome pojedinačno u istom trenutku rečeno: »Moraš umrijeti«, zbija se jedan uz drugog da bi odvratilo smrtnu opasnost. Oni nastoje brzo privući sve koji bi mogli doći u istu opasnost; zbijaju se u veliku gomilu i u želji za samoobranom podvrgavaju zajedničkom pravcu djelovanja.

Obično na obje strane pogođeni vrlo brzo uspostavljaju zajedništvo, bilo u fizičkoj realnosti, bilo u pogledu svojih ideja i osjećaja. Izbijanje rata prvenstveno je *izbijanje dviju masa*. Cim su se jedanput konstituirale, svaka od tih masa u prvom redu ima namjeru da se *održ*i u smislu svog raspoloženja i djelovanja. Odustati

od te namjere, značilo bi odreći se vlastitog života. Ratnička se masa ponaša tako kao da je sve *izvan* nje njezina *smrt*, dok će pojedinac, makar je preživio mnogo ratova, tijekom nekog novog rata opet bespomoćno postati žrtvom iste iluzije.

Smrt, koja u stvarnosti uvijek prijeti svakome, mora se izreći kao *kolektivna osuda*, tako da joj se ljudi mogu aktivno suprotstaviti. Postoji, tako reći, *deklarirano doba smrti*, u kome se smrt okreće prema cijeloj jednoj proizvoljno izabranoj grupi. »Sada su na redu svi Francuzi«, ili »-Sada su na redu svi Nijemci.« Oduševljenje s kojim ljudi primaju itu objavu ima korijene u strahu pojedinca od smrti. Nitko se ne može sam suočiti sa smrću. Smrt je lakša udvoje, kad dva neprijatelja tako reći izvrše osudu jedan nad drugim, a ta smrt je potpuno drukčija ako joj ide u susret tisuću ljudi zajedno. Najgore što se ljudima može dogoditi u ratu jest to da *zajedno* poginu, što ih pošteđuje od pojedinačnog umiranja, kojeg se plaše više od svega.

Međutim, oni uopće ne vjeruju da će se to najgore dogoditi. Oni vide mogućnost da se ta kolektivna osuda, koja je nad njima izrečena, odvрати od njih samih i prenese na nekog drugog. Njihov je »*smrtobran*« *neprijatelj*, i jedino što moraju učiniti jest prestići neprijatelja. Samo moraju biti dostatno brzi i ,ne smiju ni za trenutak odgađati tu igru sa smrću. Neprijatelj im dolazi kao naručen, presuda je izrečena nad njim, zato što je on prvi rekao »Umrите!« Njemu se vraća ono što je htio učiniti drugima. Neprijatelj je uvijek počeo prvi. Ako to možda i nije prvi izrekao, on je to ipak namjeravao, a ako nije namjeravao, onda je tako mislio; a ako još nije ni mislio, onda *bi* sigurno brzo na to pomislio. Smrt kao želja postoji zaista svugdje, i ne treba zgrabiti duboko u čovjeka da bi se ona u njemu našla.

Neobična ali nedvosmislena velika napetost koja prati sve ratne procese ima dva uzroka: čovjek *želi preduhitriti smrt i djeluje u masi*. Bez ovog drugog nema uopće nikakvih izgleda na uspjeh u prvome. Sve dok traje rat, čovjek mora ostati u masi; i čim više nije u masi, rat je zapravo okončan. Omiljenosti ratova mnogo su doprinijeli izgledi na određeno trajanje, koje rat pruža masi kao takvoj. Možemo dokazati da su njezina zbijenost i trajanje u moderno vrijeme povezani s mnogo većim dvostrukim masama u kojima vlada ratničko raspoloženje.

## Kristali mase

Kristalima mase nazivamo male, fiksirane grupe ljudi, koje su jasno razgraničene i duga vijeka, i koje daju impuls za stvaranje

mase. Važno je da su te grupe pregledne, da ih možemo obuhvatiti jednim pogledom. Njihovo je jedinstvo mnogo važnije nego njihova veličina. Njihova funkcija mora biti poznata, mora se znati zašto postoje. Sumnja u njihovu funkciju lišila bi ih svakog smisla; najbolje je da uvijek ostanu jednake. Ne smije postojati mogućnost da se jedna zamijeni drugom. Mnogo im koristi uniforma ili jedno određeno mjesto za njihovu aktivnost.

Kristal mase je *postojan*. On nikada ne mijenja svoju veličinu. Njegovi su pripadnici uvježbani za svoju aktivnost ili raspoloženje. Oni mogu imati svoje funkcije, kao u nekom orkestru, no važno je da se pojavljuju kao cjelina. Onaj tko ih vidi ili doživi, mora najprije osjetiti da se nikada neće raspasti. Njihov život izvan kristala nije važan. Čak i tamo gdje se radi o nekom zanimanju, kao što je to slučaj kod glazbenika u orkestru, nećemo nikada misliti na njihovu posebnu egzistenciju, zato što su oni orkestar. U drugim slučajevima nose uniforme, i samo ih tako vidimo zajedno.' Čim skinu uniformu, to su sasvim drukčiji ljudi. Vojnike i redovnike možemo smatrati najvažnijim oblikom ove vrste. Ovdje uniforma izražava da pripadnici jednog kristala zajednički stanuju; čak i kad se pojavljuju pojedinačno, uvijek mislimo na čvrstu zajednicu kojoj pripadaju, samostan ili vojnu jedinicu.

Jasnoća, odvojenost i postojanost kristala neobično se razlikuju od uzbuđenih procesa u samoj masi. Proces brzog i nekontroliranog rasta te opasnost od raspadanja, koji u masi izazivaju onaj posebni nemir, ne djeluju unutar kristala. Čak i u najvećem uzbuđenju on se uvijek razlikuje od mase. Bez obzira na to koja masa od njega nastane i što se on u njoj prividno rastvara, kristal nikada neće u potpunosti izgubiti osjećaj svoje specifičnosti te će se ponovno zbiti nakon raspada mase.

*Zatvorena* se masa razlikuje od kristala ne samo po većem opsegu već i po tome što sebe osjeća spontanije te ne može sebi dozvoliti ozbiljnu podjelu funkcija. Jedino što ima zajedničko s kristalom jest ograničenost i redovito ponavljanje. No, u kristalu je sve granica; svaki je pojedinac koji mu pripada konstituiran kao granica. Nasuprot tome, zatvorenoj se masi granica postavlja potpuno izvana, npr. u vidu oblika i veličine zgrade u kojoj se okuplja. Unutar te granice, tamo gdje svatko tko joj pripada dolazi u doticaj s drugima, ona ostaje žitka, tako da su u svako doba moguća iznenađenja, neko iznenađenje i neočekivano promijenjeno ponašanje. Unatoč toj ograničenosti, ona uvijek može doseći određeni stupanj gustoće i intenziteta na kojem izbija iz danih okvira. Za razliku od toga, kristal mase je potpuno statičan. Njemu je unaprijed propisan karakter njegove djelatnosti. On je točno svjestan svakog svog izraza ili; krenje.

Začudujuća je i *povijesna* stalnost (kristala mase. Iako se uvijek stvaraju novi oblici, stari i dalje postoje pored njih sa svojim

specifičnim karakterom. Oni se mogu privremeno povući u pozadinu i izgubiti oštrinu i obvezni karakter. Možda su mase koje su im pripadale umrle ili su potpuno potisnute. Onda kristali žive dalje kao bezopasne grupe koje uopće ne djeluju prema van. U zemljama koje su potpuno prešle na novu vjeru i dalje postoje male grupe vjerskih zajednica. Sigurno će doći trenutak kad će one ponovno zatrebati, zato isto će biti novih masa za čije će poticanje i stvaranje biti prikladne. Sve takve okamenjene i »umirovljene« grupe mogu se ponovno izvući u prvi plan i reaktivirati. One se mogu oživjeti i uz neznatne promjene konstitucije ponovno uvesti kao kristal mase. Nema gotovo nijednog većeg političkog prevrata koji se ne sjeti takvih starih, povučenih grupa, koje zatim dohvaća, galvanizira i koristi itako intenzivno da se one doimaju kao nešto potpuno novo i opasno aktivno.

Kasnije ćemo vidjeti kako kristali mase funkcioniraju pojedinačno. Na konkretnim primjerima možemo pokazati na koji način oni stvarno izazivaju stvaranje masa. Kristali su različito konstituirani i zato vode do stvaranja potpuno različitih masa. Tijekom ovog istraživanja upoznat ćemo se — gotovo nezamjetno — s čitavim nizom tih kristala.

## Masovni simboli

Kolektivne jedinice koje se ne sastoje od ljudi, ali se ipak doživljavaju kao mase, nazivamo *masovnim simbolima*. Takve su cjevine žito i šuma, kiša, vjetar, pijesak, more i vatra. Svaki od tih fenomena sadrži u sebi bitna obilježja mase. Iako se nijedan od njih ne sastoji od ljudi, on podsjeća na masu li simbolički je zastupa u mitu i snu, govoru i pjesmi.

Ove simbole treba oštro i nedvosmisleno razgraničiti od *kristala*. Kristali mase pojavljuju se kao grupa ljudi koja upada u oči svojom povezanošću i jedinstvom. Oni se shvaćaju i doživljavaju kao nešto jedinstveno, no oni se uvijek sastoje od stvarno djelatnih ljudi — vojnika, redovnika, cijelog jednog orkestra. Nasuprot tome, masovni simboli sami nikada nisu ljudi te se samo *doživljavaju* kao masa.

Može se činiti da je detaljno razmatranje tih simbola u okviru naše teme nepotrebno. No, vidjet ćemo da se na taj način možemo približiti samoj masi na jedan nov i uspješan način. Analiza masovnih simbola baca prirodno svjetlo na masu; bilo bi nepromišljeno zatvoriti oči pred tim svjetlom.

## Vatra

O vatri bi najprije trebalo reći da je ona svugdje jednaka: bez obzira na to da li je mala ili velika, da li nastaje tu ili tamo, da li traje dugo ili kratko, ona u našoj predodžbi uvijek ima nešto isto, što je neovisno o konkretnim okolnostima. Slika vatre za nas je kao pečat, snažna, neizbrisiva i određena.

Vatra zahvaća sve oko sebe; ona je prelazna i nezasitna. Žestina s kojom zahvaća cijele šume i stepe i cijele gradove jedno je od njezinih najimpresivnijih obilježja. Prije nego što je izbila, stajalo je drvo kraj drveta, kuća kraj kuće, jedno odvojeno od drugog, svako za sebe. No, vatra u najkraće vrijeme povezuje ono što je bilo odvojeno. Izolirani i različiti predmeti planu u istoj vatri. Oni postaju toliko jednaki da potpuno nestaju: vatra zahvaća sve kuće i stvorenja. Ona je prelazna: fascinantna je neotpornost na dodir plamenih jezika. Sto više života nešto ima u sebi, to je ono neotpornije na vatru; samo je ono najbeživotnije, minerali, doraslo vatri. Njezina brza bezobzirnost ne poznaje granica. Ona obuhvaća sve, i nikada joj nije dosta.

Vatra može nastati svugdje: u tome je njezina iznenadnost. Nitko se ne čudi da je na nekom mjestu u neko vrijeme izbio požar, jer je čovjek uvijek spreman na vatru. Međutim, njezina je iznenadnost uvijek impresivna, te će čovjek tražiti njezine uzroke. Budući da se oni često ne mogu utvrditi, to još povećava osjećaj strahopoštovanja koje se povezuje s predodžbom o vatri. U njoj ima neke tajanstvene sveprisutnosti, jer može postati vidljiva u svako doba i na svakom mjestu.

Vatra je višestruka. Ne samo da je čovjek uvijek svjestan da vatra postoji na bezbrojnim mjestima, već je i svaka pojedina vatra višestruka: govorimo o plamićima i plamenim jezicima. U Vedi se vatra zove »*Agni*, višestruko rasplamsali«.<sup>34</sup>

Vatra je razorna; ona se može suzbiti i ukrotiti; ona se gasi. Vatra ima jednog elementarnog neprijatelja, vodu, koja joj se suprotstavlja u vidu rijeka i proloma oblaka. Taj protivnik postoji od uvijek te je po svojim višestrukim osobinama istog ranga kao vatra. Njihovo je neprijateljstvo poslovično, »vatra i voda« izražava najveće i najnepomirljive neprijateljstvo. U starim predodžbama o kraju svijeta pobjeđuje bilo jedno, bilo drugo. U potopu sve živo završava u vodi. Svjetski požar razara svijet pomoću vatre. Ponekad se, obuzdavajući jedno drugo, oboje javlja u istoj mitologiji. No, čovjek je tijekom svoje povijesne egzistencije naučio obuzdavati vatru. Ne samo da joj uvijek iznova može suprotstaviti vodu već je uspio sačuvati vatru i odvojenu. Drži je zarobljenu u ognjištima i pećima. Hrani je kao što hrani životinju; može je pustiti da umre od gladi; može je ugasiti. Time smo već nagovijestili posljednju važnu osobinu vatre: s njom se postupa kao da je živa. Vatra ima nemi-

ran život, i onda se gasi. Ako se ovdje potpuno ugasi — živi dalje na drugim mjestima.

Ako spojimo te pojedinačne osobine vatre, dobivamo iznenađujuću sliku: vatra je svugdje jednaka; ona brzo zahvaća sve oko sebe, prelazna je i nezasićena; može nastati svugdje, potpuno iznenada; višestruka je, razara, ima jednog neprijatelja, gasi se: djeluje kao da je živa, pa tako i postupaju s njom. Sve su to obilježja *mase*, i bilo bi teško dati precizniji sažetak njezinih atributa. Spomenimo ih još jedanput istim redom: masa je svugdje jednaka; u najrazličitijim razdobljima i kulturama, među ljudima svakog podrijetla, jezika i odgoja ona je u biti ista. Kad jedanput nastane, širi se velikom žestinom. Rijetki su oni koji se mogu oduprijeti njezinu djelovanju, jer ona uvijek želi još više rasti, i iznutra joj nisu postavljene nakupe granice. Može nastati svugdje gdje se ljudi nalaze na okupu, nevjerovatno spontano i nenadano. Ona je višestruka a ipak se drži na okupu, sačinjavaju je bezbrojni ljudi, i nitko ne zna točno koliko ih ima. Masa može biti destruktivna. Ona se obuzdava i kroti. Ona traži svog neprijatelja. Gasi se isto tako naglo kao što nastaje, često i isto tako neobjašnjivo; razumljivo je da ima svoj vlastiti burni i intenzivni život. Te su sličnosti između vatre i mase dovele do toga da se one usko povezuju. One prelaze jedna u drugu, i mogu jedna drugu predstavljati. Među masovnim simbolima, koji su u povijesti čovječanstva uvijek bili djelotvorni, vatra je jedan od najvažnijih i najpromjenljivijih. Moramo pobliže razmotriti neke od tih odnosa između vatre i mase.

Među opasnim značajkama mase, koje se neprestano ističu, najupadljivija je sklonost prema podmetanju požara. Ta sklonost ima važan korijen u *šumskom* ■ *požaru*. Ljudi često pale šumu, koja je i sama iskonski masovni simbol, da bi napravila mjesta za naselja. Imamo dobrih razloga za pretpostavku da su ljudi naučili barataći vatrom zahvaljujući šumskim požarima. Između šume i vatre postoji jasna iskonska povezanost. Oranice kasnije stoje na mjestima gdje su izgorjele šume, i kad god su se željele proširiti oranice, morale se uvijek iznova krčiti šuma.

Životinje *bježe* iz zapaljene šume. Masovni strah je prirodna, mogli bismo reći vječna reakcija životinja na veliki požar, a neka da je to bila i čovjekova reakcija. No, čovjek je postao gospodar vatre, on je drži u svojoj šaci, i ne mora je se više plašiti. Stari je strah prekrila njegova nova moć, i oboje se na čudan način povezalo.

Masa, koja je nekada bježala pred vatrom, sada osjeća da je vatra neodoljivo privlači. Poznato je magično djelovanje požara na sve vrste ljudi. Oni se ne zadovoljavaju ognjištima i pećima koje drži za sebe svaka grupa koja zajedno stanuje; oni žele vatru koja se vidi nadaleko, koju mogu okružiti, kraj koje se mogu okupiti. Neobično preobraženi stari masovni strah zapovijeda im da požure

na mjesto požara, samo ako je taj požar dostatno velik, te tamo osjećaju nešto od svijetle topline koja ih je prije objedinjavala. U doba mira često su se dugo morali odricati tog doživljaja. Cim se masa jedanput stvori, jedan od njezinih najjačih instinkata jest nastojanje da sama stvori vatru i njezinu privlačnost iskoristi za to da bi sama narasla.

Danas svaki čovjek nosi sa sobom u džepu mali ostatak ove važne, iskonske povezanosti: kutiju šibica. Jednake šibice predstavljaju šumu koja se sastoji od pojedinačnih stabala, i svaka od njih ima zapaljivu glavu. Čovjek bi mogao upaliti više šibica ili sve zajedno, i tako umjetno stvoriti šumski požar. Čovjek možda i dolazi u to iskušenje, ali to obično ne čini zato što bi sićušni razmjeri oduzeli takvom procesu sav njegov nekadašnji sjaj.

Privlačnost vatre, međutim, može ići još dalje. Ne samo da ljudi trče k vatri i da je okružuju već postoje stari običaji u<sup>1</sup> kojima se oni gotovo izjednačavaju s vatrom. Jedan od najljepših primjera za to jest čuveni vatreni ples Nauajo-Indijanaca.

»Navajo-Indijanci iz Novog Meksika pripremaju ogromnu vatru, oko koje plešu cijelu noć. Između zalaska i izlaska sunca prikazuju jedanaest različitih radnji. Cim sunčev disk nestane, oni, divlje plešući, izlaze na čistinu. Gotovo su goli i namazani bojom, dok im duga kosa slobodno leprša oko glave. Svi nose štapove za ples, na čijem se vrhu nalaze peruške, te se divljim skokovima približavaju visokom plamenu. Ti Indijanci plešu nespretno, držeći se na odstojanju od vatre, napola čučajući, napola puzeći. U stvarnosti je plamen tako vruć da se plesači moraju izvijati po tlu da bi se dostatno približili vatri. Pokušavaju zapaliti perje na vrhu svojih štapova za ples. U zrak podižu jednu ploču koja predstavlja Sunce, pa se divlji ples nastavlja oko nje. Svaki put kad se ploča spusti i ponovno digne, počinje novi ples. Oko izlaska sunca sveti se obredi bliže svršetku. Muškarci namazani bijelom bojom odlaze do vatre i na žeravici pale male komadiće kore, onda ponovno uskaču u divlje kolo oko vatre i bacaju iskre, dim i plamene jezike preko cijelog svog tijela. Oni zaista plešu usred žeravice, znajući da će ih bijela glina zaštititi od ozbiljnijih opekline.«<sup>35</sup>

Oni plešu samu vatru, postaju vatra. Njihove su kretnje kretanje plamena. Ono što drže u rukama i pripaljuju treba izgledati tako kao da oni sami gore. Na koncu iz užarenog pepela raspršuju posljednje iskre sve dok ne izađe sunce, koje od njih preuzima vatru, sunce od kojeg su je preuzeli pri njegovu zalasku.

Ovdje je vatra, dakle, još živa masa. Isto kao što drugi Indijanci u plesu postaju bivoli, ovi u plesu predstavljaju vatru. Kasnije ta živa vatra, u koju se preobražavaju Navajo-Indijanci, za druge postaje jednostavno masovni simbol.

Za svaki masovni simbol koji prepoznavamo možemo pronaći konkretnu masu kojom se on hrani. Ovdje nismo ograničeni samo

na naslućivanje. Sklonost ljudi da se pretvore u vatru, da ponovno ožive taj stari simbol, snažna je i u kasnijim, složenijim kulturama. Opkoljeni gradovi, koji više nemaju nikakve izgleda na oslobođenje, često pale sami sebe. Kad budu bezizlazno stjerani u tjesnac, kraljevi se spaljuju zajedno sa svojim dvorom. Primjere za to nalazimo u starim mediteranskim kulturama isto kao i kod Indijanaca i Kineza. Srednji vijek, koji vjeruje u pakleni oganj, zadovoljava se pojedinačnim hereticima, koji gore umjesto svih okupljenih promatrača. On, tako reći, šalje svoje predstavnike u pakao i brine se za to da oni stvarno izgore. Izvanredno bi zanimljiva bila analiza značenja koje je vatra poprimila u različitim religijama. No, ona bi imala vrijednost samo kad bi bila iscrpna, pa je zato moramo odgoditi za kasnije.

Ipak mi se čini ispravnim da već ovdje razmotrimo značenje *impulzivnog podmetanja požara* za pojedinca koji to radi; za pojedinca koji je zaista izoliran i ne pripada krugu nekog vjerskog ili političkog uvjerenja.

*Krdpelin* opisuje slučaj jedne usamljene starije žene, koja je u svom životu podmetnula oko 20 požara, a prvi već kao malo dijete. Seat puta je optuživana za podmetanje požara, te je više od 24 godine života provela u zatvoru. »Samo kad bi ovo ili ono izgorjelo!« misli ona, to je njezina fiksna ideja. Na to je tjera neka nevidljiva sila, osobito kad u torbi ima šibice. Njoj je važno da promatra požar, ali ona o tome i rado *priča*, i to vrlo detaljno. Mora da je rano doživjela vatru kao sredstvo privlačenja ljudi. Vjerojatno je njezin prvi dojam o masi bio okupljanje mase oko požara. U tom slučaju vatra može lako predstavljati samu masu. Na okrivljavanje i samo-okrivljavanje tjera je osjećaj da je svi promatraju. Ona to želi, i zato sama postaje vatra koju svi promatraju. Njezin je odnos prema podmetanju požara, dakle, dvostruk. S jedne strane, ona želi biti dio mase koja zuri u vatru. Ona je u svim očima istodobno i sve te oči objedinjuje *jednom* ogromnom silom. Zbog svoje tužne prošlosti, koja ju je izolirala od najranijeg doba, ta žena nema nikakve izgleda da će ikada dospjeti u masu, a pogotovo ne za vrijeme beskrajnog sjeđenja u zatvoru. I tada, ikad je završen taj prvi proces požara i kad se ponovno javlja opasnost da će joj masa izmaći, ona je održava na životu tako da se sama iznenada preobražava u vatru. To se zbiva na vrlo jednostavan način: ona priznaje podmetanje požara. Što je njezin opis iscrpniji, što više o tome ima reći, to duže ljudi u njuzure, to duže je ona sama vatra.<sup>36</sup>

Takvi slučajevi uopće nisu onako rijetki kao što mislimo. Čak i ako nisu uvijek tako ekstremni — oni nam daju, s gledišta izoliranog pojedinca, neosporan dokaz o povezanosti mase i vatre.

## More

More je višestruko, ono je u pokretu, ono ima svoju zgusnutu povezanost. Njegova su višestrukost njegovi valovi, koji čine more. Valovi su bezbrojni; onaj tko se nalazi na moru sa svih je strana okružen valovima. Jednoobraznost njihova kretanja ne isključuje razlike u veličini. Oni nikada potpuno ne miruju. Smjer im određuje vjetar, koji dolazi izvana; valovi se valjaju amo ili tamo, ovisno o njegovoj zapovijedi. Gusta zbijenost valova izražava nešto od onoga što ljudi osjećaju u masi: popustljivost prema drugima, kao da smo mi oni, kao da više nismo od njih odvojeni, ovisnost kojoj ne možemo pobjeći, i osjećaj snage, zamaha, koji čovjek dobiva upravo zahvaljujući svima zajedno. Specifični karakter te povezanosti kod ljudi je nepoznat. Ni more ga ne objašnjava, ali ga izražava.

Osim valova, postoji još jedno mnoštvo koje pripada moru: *kapljice*. One su, istina, izolirane, i one su kapi samo onda ako nisu međusobno povezane, a u njihovoj sićušnosti i odvojenosti ima nečeg bespomoćnog. One nisu gotovo ništa te u promatraču bude osjećaj sažaljenja. Zaronimo ruku u vodu, podignimo je i promatrajmo kapi koje se odvojene i slabe kotrljaju niz ruku. Prema njima osjećamo sažaljenje koje bismo osjećali prema beznadno izoliranim ljudima. Kapi *postaju važne* tek onda kad ih više ne možemo brojati, kad su u cjelini ponovno nestale.

More ima *glas*, koji se jako mijenja i koji čujemo uvijek. To je glas koji zvuči kao tisuću glasova. Pripisujemo mu mnogo toga: strpljenje, bol i srdžbu. No, najimpresivniji je upornost tog glasa. More nikada ne spava. Čujemo ga uvijek, danju, noću, godinama, desetljećima; znamo da su ga ljudi čuli još prije nekoliko stoljeća. Svojom silinom i uzburkanošću ono podsjeća na jedno jedino stvorenje koje iste te osobine posjeduje u istoj mjeri, na masu. Međutim, ono ima postojanost koju masa nema. Ona ne presušuje i ne nestaje, već je stalno tu. Ona ostvaruje najveću i još uvijek neispunjivu želju mase, želju za *opstankom*.

More je sveobuhvatno i neispunjivo. Sve bi se rijeke, potoci, oblaci i svi vođeni tokovi na zemlji mogli uliti u more a da se ono od toga stvarno ne poveća; more se ne bi promijenilo, i uvijek bismo imali osjećaj da je to isto more. Ono je, dakle, tako veliko da može služiti kao uzor masi, koja uvijek želi postati još veća. Masa želi postati velika kao more, a da bi to postigla, privlači sve više i više ljudi. U riječi *ocean* more je postiglo nekakvo svečano dostojanstvo. Ocean je univerzalan, on je taj koji doseže sve, koji oplakuje svaku zemlju, on je taj u kome, prema onoj staroj predodžbi, pliva zemlja. Kad more ne bi bilo neispunjivo, masa ne bi imala predodžbu o svojoj vlastitoj nezasitnosti. Ona ne bi mogla postati svjesna svog najdubljeg i najmračnijeg nagona, nagona za povlačenjem sve

većeg broja ljudi. No, ocean koji joj stoji pred očima daje masi neko mitsko pravo na njezin nesavladivi nagon za sveobuhvatnošću.

More, istina, mijenja raspoloženje, ono može umirivati ili prijetiti, na njemu mogu izbijati oluje, no ono je uvijek tu. Čovjek zna gdje je, u njegovu položaju ima nečeg otvorenog, neprikrivenog. Ono ne nastaje odjedanput tamo gdje prije nije bilo ničega. Njemu je tuđa tajanstvenost i iznenadnost vatre; vatra se obara na čovjeka na izgled iz ničega, kao krvoločna zvijer, i takvu je možemo očekivati svugdje. More možemo očekivati samo tamo gdje sigurno znamo da postoji.

No, ne možemo zato reći da ono nema tajni. Njegova tajna ne leži u njegovoj iznenadnosti, već u njegovu sadržaju. Masovni život kojim je more ispunjeno pripada moru isto kao i njegova otvorena postojanost. Tako se veličanstvenost te tvorevine povećava i zbog pomisli na ono što more sadrži: sve raslinje, sve životinje koje ono krije u sebi u ogromnom mnoštvu.

More nema unutrašnjih granica i nije podijeljeno na narode ni područja. Ono ima *jedan* jezik, i taj je jezik posvuda isti. Nema, tako reći, nijednog čovjeka kojeg bi ono isključivalo. More je previše sveobuhvatno da bi točno odgovaralo nekoj od nama poznatih masa. No, ono je uzor zaokruženog humaniteta, u koji se ulijeva sve što je živo i koje obuhvaća sve.

## Kiša

*Kiša* se svugdje, a osobito tamo gdje je rijetka, prije nego što padne, doživljava kao nešto jedinstveno. Ona se približava u vidu oblaka koji najprije prekriva nebo, koje, prije nego što počne kiša, postaje mračno, i sve se zavija u sivo. Čovjek ima jasniju predodžbu o trenutku kad postaje sigurno da će kiša pasti, nego o samom procesu padanja kiše. Jer, čovjek često želi kišu, kiša može postati životno pitanje. Ona se ne može uvijek lako izmoliti, pa ljudi sebi pomažu čarolijama; postoje brojne i zaista različite metode za primamljivanje kiše.

Kiša pada u mnogobrojnim kapima. Čovjek vidi kapi, a osobito njihov pravac. U svim se jezicima veli da kiša pada. Čovjek vidi kišu u mnogobrojnim paralelnim linijama, a jedinstvenost pravca naglašava broj kapi koje padaju. Nijedan pravac ne ostavlja na njega takav dojam kao padanje; u usporedbi s njim svi se ostali doimaju kao nešto izvedeno, sekundarno. Pad je nešto čega se čovjek od malih nogu najviše boji, i protiv čega se u životu najprije obožavamo. Čovjek uči kako da se zaštiti od pada; nakon određene životne dobi pad je smiješan ili opasan. Za razliku od čovjeka, kiša je nešto što treba *padati*. Ništa ne pada tako često i višestruko kao kiša.

Moguće je da broj kapi malo ublažava težinu i tvrdoću pada. Čovjek čuje udaranje kapi, i taj mu je šum ugodan. Osjeća ih na koži, i taj mu osjećaj godi. Možda nije nevažno da u doživljaju kiše sudjeluju najmanje tri osjetila: vid, sluh i dodir. Sva ta osjetila doživljavaju i kišu kao nešto višestruko. Lako je zaštititi se od kiše. Ona je rijetko stvarno opasna te čovjeka zahvaća uglavnom svojom ugodnom gustoćom.

Udaranje kapi doživljavamo kao nešto jednolično. Paralelnost linija, sličnost šuma, isti osjećaj vlažnosti koji na koži izaziva svaka kap kiše — sve je to kao stvoreno da istakne jednakost kišnih kapi.

Kiša može biti jaka ili slaba a njezina se gustoća mijenja. Broj kapi izložen je velikim kolebanjima, čovjek nipošto ne očekuje da će ona stalno postajati sve jača; naprotiv, on zna da kiša ima kraj, i taj kraj znači da će njezine kapi nestati u zemlji bez traga.

Kiša kao masovni simbol ne označava fazu mahovitog i nezaustavljivog rasta, kakav predstavlja *vatra*. Ona nije postojana, a samo ponekad ima nešto od neiscrpnosti *mora*. Kiša je masa u trenutku njezina pražnjenja, a označava i njezino raspadanje. Oblaci iz kojih potječe nestaju u kiši; kapi padaju zato što više ne mogu ostati zajedno, i još se ne zna da li će se i kako kasnije ponovno naći.

## Rijeka

Kod rijeke je najuočljiviji njezin pravac. Ona se kreće između nepomičnih obala, koje stalno pokazuju njezino protjecanje. Neumornost njezinih vodenih masa, koje neprekinuto slijede jedna za drugom tako dugo dok je rijeka uopće rijeka, nedvosmislenost zajedničkog pravca, čak i onda kad se on pojedinačno mijenja, odlučna usmjerenost prema moru, primanje drugih, manjih tokova — sve to ima neporecivi karakter mase. Jer, rijeka je isto jedan od simbola mase, ali ne toliko mase općenito koliko njezinih pojedinačnih pojava oblika. Ograničenost širine, zbog koje rijeka ne može neprestano i neočekivano rasti, objašnjava zašto rijeka kao simbol mase uvijek ima u sebi nešto prolazno. Ona predstavlja procesije; ljudi koji nešto promatraju s obje strane ulice nalikuju na obalama, ono što je čvrsto obuhvaća, ono što je tekuće. Demonstracije u velikim gradovima imaju sličan karakter. Pritoci dolaze iz različitih područja sve dok se ne stvori glavna struja. Rijeke su osobito simbol vremena u kojem se stvara masa, vremena u kojem ona još nije postigla ono što želi. Rijeci nedostaje grabežljivost vatre i sveobuhvatnost mora. No, zato je kod nje pravac doveden do vrhunca, i budući da se on stalno pothranjuje, on je, tako reći, prisutan od početka, pravac koji se čini neiscrpnim i koji čovjek shvaća još ozbiljnije na njegovu ishodištu nego na njegovu cilju.

Rijeka je masa u svojoj *taštini*, masa koja predstavlja sebe. Element viđenosti nije ništa manje važan od pravca. Bez obale nema rijeke, dok je špalir raslinja kao špalir ljudi. Rijeka ima — mogli bismo reći — jednu kožu, koja želi biti viđena. Sve tvorevine koje nalikuju na rijeku — kao što su procesije i demonstracije — pokazuju što je moguće više svoje površine: one se protežu koliko god mogu te se prikazuju što većem broju promatrača. One žele da im se dive ili da ih se plaše. Njihov neposredni cilj nije stvarno važan, važna je veličina udaljenosti koja ga od nje dijeli, dužina ulica kroz koje se protežu. No, što se tiče zbijenosti sudionika, ona nije obvezna. Ona je veća među promatračima, a posebna se vrsta zbijenosti stvara između sudionika i promatrača. U njoj ima nešto od ljubavnog približavanja dvaju vrlo dugih stvorenja, od kojih jedno obuhvaća drugo i pušta ga da sporo i nježno klizi kroz njega. Rijeka raste od izvora, ali putem prostorno točno određenih pritoka.

Razumljiva je jednakost kapi u rijeci, ali ona nosi sa sobom mnogo toga različitog, pa je ono što ona nosi presudnije i važnije za njezin izgled nego što je teret mora, koji nestaje na njezovoj ogromnoj površini.

Kad sve to sažmemo, rijeku ćemo nazvati masovnim simbolom samo uz određena ograničenja. Ona je masovni simbol u potpuno drukčijem smislu nego vatra, more, šuma ili žito. Ona je simbol kontroliranog stanja, *prije* izbijanja i *prije* rasterećenja, njezina je prijetnja veća nego njezina realnost: ona je simbol *spore* mase.

## Suma

Šuma je *iznad* ljudi. Ona može biti zatvorena i zarasla svakojakim šipražjem; čovjeku može biti teško da u nju prodre i još teže da se kreće kroz nju. No, njezina je stvarna gustoća, ono što u stvari čini šumu, *gore*, u njezinu lišću. Lišće pojedinačnih stabala se isprepliće i stvara neprekinut krov, lišće koje zadržava mnogo svjetla i baca veliku, zajedničku sjenu šume.

Čovjek, koji je uspravan kao drvo, pridružuje se drugom drveću. No, ono je mnogo veće od čovjeka, tako da on mora podizati pogled k njemu. Nijedan drugi prirodni fenomen iz njegove okolice nije toliko postojano iznad njega i istodobno njemu toliko blizak i višestruk. Jer, oblaci putuju dalje, kiša nestaje u zemlji a zvijezde su daleko. Od svih tih fenomena, koji u svojoj višestrukosti djeluju odozgo, nijedan nema postojanu blizinu šume. Visina drveća je dostižna; čovjek se na njega penje i s njega bere voće; čovjek je na njemu živio.

Pravac u kojem šuma odvlači čovjekov pogled jest pravac njezina vlastitog mijenjanja: šuma stalno raste prema gore. Jednakost

stabala je približna, i ona je u stvari jednakost pravca. Čovjek koji se jednom nađe u šumi, osjeća se zaštićenim; on nije na njezinu vrhu, gdje šuma dalje raste, odnosno gdje je ona najgušća. Njega štiti upravo ta gustoća, a gustoća je gore. Zato je šuma postala uzor *pobožnosti*. Ona prisiljava čovjeka da podigne pogled i bude zahvalan za svoju nadmoćnu zaštitu. Podizanje pogleda uz mnogobrojna stabla postaje podizanje pogleda uopće. Šuma anticipira osjećaj koji imamo u crkvi, stajanje pred bogom ispod stupova i potpornja. Njezin najuravnoteženiji, i zato najsavršeniji izraz jest svod katedrale, u kojem su svi stupovi isprepleteni u najvećem i nerazdvojnem jedinstvu.

Drugi i ne manje važan aspekt šume jest injezina velika nepomičnost. Svako je pojedino stablo čvrsto ukorijenjeno i ne popušta nikakvoj prijetnji izvana. Njegov je otpor apsolutan, ono se ne miče s mjesta. Stablo se može srušiti, ali ne i pomaknuti. Tako je ono postalo simbolom *vojske*: postrojena vojska, vojska koja hi pod kojim uvjetom ne bježi; vojska koja se daje sasjeci u komadiće do posljednjeg čovjeka prije nego što ustupi i jednu stopu zemlje.

## Žito

Žito je u više smislova reducirana šuma. Ono raste tamo gdje je prije stajala šuma, ali nikada ne izrasta tako visoko. Ono se nalazi u vlasti čovjeka i njegova rada. Čovjek sije i žanje žito; u starim obredima on poduzima sve da bi žito raslo. Žito je savitljivo kao trava, izloženo utjecaju svih vjetrova. Sve se vlasi istodobno ugibaju kretanju vjetra, cijelo se polje istodobno povija. Oluje ga potpuno povijaju na zemlju, i tako ono ostaje ležati dugo vremena. No, žito ima tajanstvenu sposobnost da se ponovno uspravi, pa odjedanput tamo ponovno stoji cijelo polje, ako nije bilo potpuno uništeno. Puni su klasovi kao teške glave; one nam klimaju ili se okreću od nas, već prema tome kako puše vjetar.

Žito je obično niže od čovjeka. No, čovjek uvijek ostaje gospodar žita, i onda kad mu ono izraste preko glave. Klasje se žanje zajedno, onako kao što je zajedno izraslo, kao što je zajedno zasijano. I same stabljike, koje čovjek ne koristi za sebe, ostaju uvijek zajedno. No, koliko ima više zajedničkog u sudbini žita, koje se sije, žanje i pobire, vrši i sprema. Ono ostaje čvrsto ukorijenjeno sve dok raste; ne može se odvojiti od ostalih stabljika. Sve što se događa, događa se *svim* stabljikama. Tako ono stoji zbijeno, po veličini međusobno slično kao ljudi; zbijene stabljike uvijek izgledaju otprilike jednako visoke. Kad ga ustalasa vjetar, njegov ritam nalikuje na ritam nekog jednostavnog plesa.

Jednakost ljudi pred smrću često se predočava slikom žita. No, ono pada *istodobno* i zato podsjeća na neku točno određenu smrt:

zajedničku smrt u boju, jer se prorjeđuju cijeli redovi: na polje kao bojno polje.

Njegova se savitljivost pretvara u pokornost; u njemu ima nečeg od skupa vjernih podanika, kojima nikada ne bi pala na pamet pomisao na otpor. Tako žito stoji lako podrhtavajući u svojoj poslušnosti, spremno na svaku zapovijed. Neprijatelj koji se okomi na njega, nemilosrdno će ga zgaziti.

Podrijetlo žita iz gomile, iz sjemenja, isto je -onako važno i karakteristično kao hrpa žita na kojem ono konačno završava. Bez obzira na to da li žito daje sedmerostruki ili stostruki prinos, hrpe na koje se slaže višestruko su veće od onih od kojih je poteklo. Rastući i stojeći zajedno, žito se umnožilo, i u tom je množenju njegova sreća.

## Vjetar

Njegova se snaga mijenja, a s njom i njegov glas. On može cviliti ili zavijati, tiho, glasno, i malo je tonova koje ne može proizvesti. Zato na čovjeka djeluje kao nešto živo dugo nakon što su druge prirodne pojave za njega izgubile svoju oduhovljenost. Osim glasa, kod njega je najuočljiviji pravac. Da bismo mu dali ime, moramo znati otkuda dolazi. Budući da je čovjek potpuno okružen zrakom, on sve udare koji od njega dolaze osjeća na svom tijelu: čovjek se osjeća potpuno zahvaćen vjetrom, koji ima u sebi nešto objedinjavajuće, u oluji se kovitla sve što dohvati.

On je nevidljiv, ali kretanje koje podaje oblacima i valovima, lišću i travi, otkriva njegovu prisutnost, a ta je višestruka. U himnama *Vede* pojavljuju se bogovi oluje Maruti uvijek u množini. Ima ih tri puta sedam ili tri puta šezdeset. Oni su braća istih godina, stanuju i rođeni su na istom mjestu. Njihova je galama grmljavina i zavijanje vjetra. Oni tresu brda, ruše stabla i gutaju ih kao divlji slonovi šume. Cesto se zovu i »pjevači-«: pjevanje vjetra. Moćni su, razjareni i strašni kao lavovi, ali i vedri i raspoloženi za igri<sup>1</sup> kao djeca ili telići.<sup>37</sup>

Prastaro poistovjećivanje daha i vjetra dokazuje koliko se on ljudima čini koncentriranim. Vjetar ima gustoću daha. No, upravo zahvaljujući svojoj nevidljivosti, on može predstavljati nevidljive mase. On se pridaje *duhovima*, koji dolijeću kao oluja, kao divlja vojska, ili su to duhovi u bijegu, kao u onoj viziji eskimskih šamana.

*Zastave* su vjetar koji je učinjen vidljivim. One su kao odrezani komadići oblaka, bliže i šarolike, pričvršćene i stalnog oblika. Stvarno privlače pažnju svojim kretanjem. Narodi se služe vjetrom, kao da ga mogu podijeliti, zato da bi njime označili zrak iznad sebe kao svoj.

## Pijesak

Od obilježja *pijeska* koja su važna u ovom kontekstu .trebalo bi iposebno istaći dva. Tu je ponajprije sićušnost, istovrsnost njegovih dijelova. To je jedinstveno obilježje, zato što zrna pijeska doživljavamo kao jednaka samo zato što su tako malena. Drugo je obilježje beskonačnost pijeska. On je nepregledan, uvijek ga ima više nego što možemo obuhvatiti pogledom. Ne poklanjamo mu pažnju tamo gdje se pojavljuje u malim količinama. Stvarno je uočljiv tamo gdje je bezbrojan, kao morska obala i kao pustinja.

Zbog svog neprestanog kretanja pijesak stoji na sredini između tekućih i krutih masovnih simbola. On stvara valove kao more, a može se uskovitlati u oblake; *prašina* je još finiji pijesak. Važna je crta opasnost od pijeska, način na koji se on suprotstavlja pojedincu kao nešto agresivno i neprijateljsko. Jednoobraznost, ogromnost i beživotnost pustinje suočava čovjeka s jednom nesavladivom silom: ona se sastoji od bezbrojnih, jednakih djelića. Ona ga guši kao more, ali na način koji je još podmukliji zato što dulje traje.

Odnos čovjeka prema pustinskom pijesku služi kao priprema za njegove kasnije postupke, za borbu protiv velikih gomila sasvim malih neprijatelja, koju može izdržati sa sve većom snagom. Pustošeći karakter pijeska prenio se na skakavce. Čovjek koji sadi biljke boji se skakavaca kao pijeska, jer oni iza sebe ostavljaju pustoš.

Čudno je da je pijesak uopće mogao postati simbolom za potomstvo. No, činjenica da je on tako dobro poznat iz *Biblije* dokazuje kako je snažna želja za ogromnim množenjem. Naglasak ovdje nipošto nije samo na kvaliteti. Sigurno je da čovjek želi cijelu gomilu snažnih, uspravnih sinova. No, za daljnju budućnost kao zbir života generacija, to nije samo pitanje grupa ili gomile, jer tu čovjek želi cijelu masu potomstva, a najveća, najnepreglednija, najbezbrojnija masa koju čovjek poznaje jest masa pijeska. Koliko je pri tome nevažno pojedinačno ocjenjivanje potomaka, vidimo iz jednog sličnog kineskog simbola. U njemu se potomci uspoređuju s rojem skakavaca, ite kvalitete njegova broja, jedinstva i nerazdvojenosti postaju obvezna obilježja potomstva.

Drugi simbol koji *Biblija* upotrebljava za potomstvo jesu zvijezde. I tu je važna njihova bezbrojnost; ne govori se o kvaliteti pojedinih, istaknutih zvijezda. Važno je, međutim, da one ostaju, da ne prolaze, da su uvijek tu.

## Hrpa

Sve su hrpe na koje čovjek nešto dodaje nastale skupljanjem. Jedinstvo hrpe koja se sastoji od voća ili žita jest rezultat određene

djelatnosti. Mnogo je ruku bilo zaposleno u žetvi ili berbi; one su vezane za točno određeno doba godine i toliko važne da od njih potječe najstarija podjela godine. Na svečanostima ljudi slave radujući se hrpama koje su nakupili. Ponosno ih pokazuju. Često su te gomile u središtu svečanosti.

Sve što je doneseno na gomilu je istorodno, određena vrsta povrća, određena vrsta žita. Ono se gomila što je gušće moguće. Što više i što zbijenije, to bolje. Tako čovjek ima pri ruci mnogo i ne mora više ništa donositi izdaleka. Veličina hrpe je važna, čovjek se njome hvali; samo kad je dostatno velika, hrpa je dostatno velika za sve ili za drugo vrijeme. Čim se čovjek navikne na stvaranje hrpa, one mu više nisu nikada dostatno velike. Čovjek se najradije sjeća najplodnijih godina. U analima, ako oni postoje, takve se godine nazivaju najsretnijim godinama. Žrtve se međusobno natječu, iz godine u godinu, od mjesta do mjesta. Bez obzira na to da li pripadaju zajednici ili pojedincima, te gomile služe kao uzor a njihovo skupljanje pruža sigurnost.

Istina je da se one ponovno potroše, ponegdje sasvim naglo u posebnim prilikama, ponekad tek polako, ovisno o potrebi. Njihova je postojanost ograničena dok je njihovo smanjivanje od samog početka sadržano u predodžbi koju čovjek stvara o njima. Ponovno skupljanje hrpa ovisno je o ritmu godišnjih ili kišnih razdoblja. Svaka je žetva ritmičko gomilanje, a održavanje svečanosti određeno tim ritmom.

### Hrpa kamenja

Međutim, postoje i potpuno drukčije hrpe koje se ne mogu trošiti. Hrpe kamenja grade se zato što se takve teško mogu ponovno razni jeti. Čovjek ih gradi za dugo vrijeme, za neku vrstu vječnosti. One se ne bi smjele nikada smanjiti, već bi trebale ostati takve kakve jesu. One ne završavaju u želucu, niti čovjek uvijek u njima stanuje. U najstarijem obliku svaki pojedini kamen predstavlja jednog čovjeka koji ga je donio na hrpu. Kasnije se povećava veličina i težina sastavnih dijelova, tako da ih mogu donijeti samo svi zajedno. Bez obzira na to što te hrpe predstavljaju, one sadrže koncentrirani trud bezbrojnih teških putova. Često je zagonetno kako su one uopće izgrađene. Što čovjek manje shvaća njihovu prisutnost, što je udaljenije podrijetlo kamenja i što su ti putovi duži, to je veći bio broj ljudi koje moramo zamisliti kao njihove graditelje, to je snažniji dojam koji ostavljaju na kasnije generacije. Oni predstavljaju ritmičke napore mnogobrojnih ljudi, od kojih ne preostaje ništa osim ovog neuništivog spomenika.

### Blago

I blago se, kao sve gomile, skuplja na hrpu. No, za razliku od voća i žita, ono se sastoji od jedinki koje nisu jestive ni prolazne. Važna je posebna vrijednost tih jedinica, pa samo vjerovanje u trajnost te vrijednosti mami na gomilanje blaga. To je hrpa koja mora ostati netaknuta i dalje rasti. Ako ono pripada nekom vlastodršcu, onda privlači druge vlastodršce na pljačku. Ugled koji donosi svom vlasniku dovodi vlasnika u opasnost. Zbog blaga su se vodile borbe i ratovi, i mnogi bi živjeli duže da su imali manje blaga. Zbog toga se ono često čuva u *tajnosti*. Specifičnost se blaga, dakle, sastoji u napetosti između sjaja koje ono treba širiti i tajne koja ga štiti.

Uživanje u *rastućem broju* razvilo se u najkonkretnijem obliku kod blaga. Nijedno drugo brojanje, koje uvijek teži za višim ciljevima, kao npr. brojanje stoke ili ljudi, ne može dostići takvu koncentraciju onoga što se broji. Slika posjednika, koji potajno broji blago, isto je tako duboko urezana u duhu čovjeka kao i nada da će iznenada otkriti neko blago: ono je tako dobro skriveno da više ne pripada nikome, te je zaboravljeno ostavljeno u svom skrovištu. Ta je nagla pohlepa za blagom znala zahvatiti i razoriti disciplinirane vojske, i mnoge pobjede izvrnula u njihovu suprotnost. Preobražaj vojske u gomilu kopača blaga, još prije bilo kakve bitke, opisuje Plutarh u »Životu Pompeja«.

»Tek što je Pompej sa svojom flotom stigao do Kartage, k njemu je prebjeglo 7 000 neprijatelja; on je sam doveo u Afriku šest cijelih legija. Tu mu se dogodilo nešto smiješno. Nekoliko je vojnika slučajno našlo nekakvo blago i dobilo priličnu sumu novca. Kad se ta stvar pročula, došli su drugi vojnici na pomisao da taj kraj mora biti pun blaga koje su tada, u svojoj nesreći Kartazani zakopali. Danima Pompej nije mogao ništa poduzeti sa svojim vojnicima, koji su bili potpuno zaokupljeni traženjem blaga. Hodao je naokolo smijući se i gledao kako tolike tisuće kopaju i ruju po zemlji. Na koncu su se zasitili traženja i zatražili od Pompeja da ih povede kamo hoće, jer su već bili dostatno kažnjeni za svoju glupost.«<sup>33</sup>

Pored ove hrpe blaga, koja je neodoljiva zbog svoje skrivenosti, postoje i druge, koje se skupljaju potpuno javno, kao neka vrsta dobrovoljnog poreza, u očekivanju da će onda pripasti jednom jedinom čovjeku ili nekolicini. Tu spadaju sve vrste lutrije, koje predstavljaju brzo gomilanje blaga; zna se da će se neposredno nakon izvlačenja blago predati sretnom dobitniku. Što je manji broj onih kojima će blago na koncu pripasti, dakle, što je blago veće, to je veća njegova privlačnost.

Pohlepa koja ljude privlači takvim prilikama pretpostavlja apsolutno povjerenje u *jedinstvo* blaga. To je povjerenje najveće koje možemo zamisliti. Čovjek izjednačuje sebe s jedinstvenošću svog

novca. Sumnja u to jedinstvo ga vrijeđa, dok će narušavanje tog jedinstva poljuljati njegovu samouvjerenost. Onaj tko smanjuje jedinstvo njegova novca, ugrožava njegova vlasnika, i ponižava ga. Ako se taj proces ubrza, ako dođe do *inflacije*, obezvrijeđeni se ljudi pretvaraju u gomile koje moramo izjednačiti s masama u bijegu. Sto više ljudi gube, to više postaju jedno u svojoj sudbini. Ono što se kod povlaštenih pojedinaca, koji mogu spasiti nešto za sebe same, javlja kao panika, postaje masovni bijeg za sve druge vlasnike koji su lišeni svog novca i koji su po tome jednaki. Posljedice tog fenomena, koji je imao nepredvidljiv historijski utjecaj, osobito u ovom stoljeću, analiziramo u posebnom poglavlju.

## Hajka

### Hajka i hajke

Kristali mase i masa, u modernom smislu te riječi, potječu od jedne starije cjeline koja ih još uvijek objedinjuje; ta je starija cjelina *hajka*. Kod hordi koje sadrže manje članova, koje lutaju naokolo u malim čoporima od deset ili dvadeset ljudi, ona je oblik zajedničkog uzbuđenja, koje srećemo svugdje.

Za hajku je karakteristično to da ne može rasti. Nadaleko i na široko oko nje nema ljudi koji bi joj se mogli pridružiti. Hajka se sastoji od grupe uzbuđenih ljudi koji najviše žele da ih *bude više*. Bez obzira na to što zajedno poduzimaju, da li idu u lov ili rat, za njih bi bilo bolje da ih je više. Za tako malobrojnu grupu svaki bi pojedinac, koji joj se pridruži, značio važan i očigledan, neophodan prirast. Snaga koju donosi sa sobom činila bi desetinu ili dvadesetinu ukupne snage. Svi bi točno znali koje je mjesto zauzeo. On bi u ukupnom ljudstvu grupe zaista bio važan, kao što danas može biti važan rijetko tko od nas.

U hajci, koja se s vremena na vrijeme stvara iz grupe i naj-snažnije izražava svoj osjećaj jedinstva, pojedinac se nikada ne može tako potpuno izgubiti kao današnji moderni čovjek u bilo kojoj masi. U promjenljivijim konstelacijama hajke, u njezinim plesovima i na njenim pohodima, on će uvijek stajati na njezinu *rubu*. On će biti u njoj i opet na rubu, na rubu i opet u njoj. Kad hajka zatvori krug oko vatre, svaki može imati susjede i zdesna i slijeva, no leđa ostaju nezaštićena; leđa su gola i izložena divljini. U zbijenosti hajke uvijek ima nečeg lažnog: hajkaši su zbijeni jedan uz drugog te tradicionalnim, ritmičkim kretnjama predočavaju mnoštvo. No, njih nema mnogo, već malo; ono što im nedostaje u pogledu zbijenosti, nadoknađuju intenzitetom.

Od četiri bitna obilježja mase, koja smo do sada upoznali, dva su u hajci fiktivna, to znači ona se priželjkuju i vrlo brižljivo *simuliraju*; zato su druga dva obilježja još snažnije prisutna u stvarnosti. Simulira se *zbijenost* i *rast*; *jednakost* i *usmjerenost* stvarno postoje. Kod hajke je najuočljivija nepokolebljivost njezine usmjerenosti. A jednakost se izražava u tome da .su svi opsjednuti istim ciljem: na primjer pogledom na neku životinju koju žele ubiti.

Hajka je ograničena na nekoliko načina. Ne samo da joj pripada relativno malo ljudi, deset ili možda dvadeset, a rijetko više,

već se ta nekolicina međusobno dobro poznaje. Oni su oduvijek živjeli zajedno, svakodnevno se susreću, te su u mnogim zajedničkim pothvatima naučili ocjenjivati jedan drugoga. Hajka vrlo rijetko neočekivano raste; ima premalo ljudi koji žive pod takvim uvjetima, i oni su jako raštrkani. No, budući da se sastoji samo od *poznanika*, hajka je u jednom pogledu nadmoćna masi, koja može beskonačno rasti: hajka se, čak i kad je razbiju neprijateljske okolnosti, uvijek iznova okuplja. Ona može računati na opstanak; njezin je opstanak zajamčen sve dok su njezini pripadnici živi. Hajka može razviti određene obrede i ceremonije koje žele izvoditi njezini pripadnici, i sigurno je da će se oni ponovno okupiti. Oni znaju kamo spadaju, i ne daju se odmamiti na drugu stranu. Takva su iskušenja mala, toliko mala da se u čovjeku uopće ne može stvoriti navika da im popušta.

No, ukoliko hajke ipak rastu, onda im se pripajaju odvojene čestice, i to uz međusobni sporazum sudionika. Hajka koja se stvorila iz druge grupe može naletiti na prvu, i ako između njih ne dođe do borbe, moguće je da se ujedine radi nekog prolaznog zajedničkog pothvata. No, odvojena će se svijest obje cjeline uvijek sačuvati; možda će ona za trenutak nestati u žaru zajedničke akcije, ali ne zadugo. Ona se u svakom slučaju ponovno pojavljuje pri dodjeljivanju časti i drugim ceremonijama. Osjećaj pripadnosti hajki uvijek je jači od osjećaja pojedinca o tome što je on sam kad nije sa svojom hajkom. Osjećaj pripadnosti hajki odlučan je na određenoj razini ljudskog zajedništva, i ništa ga ne može uzdrmati.

Svim ostalim zajednicama, kao što su pleme, rod, klan, ovdje namjerno suprotstavljam jednu drugu zajednicu, *hajku*. Ti poznati sociološki pojmovi, ma kako važni bili, imaju u sebi nešto statičko. Nasuprot tome, hajka je zajednica *akcije*, i ona se pojavljuje *konkretno*. Onaj tko želi istraživati izvore ponašanja masa, mora početi od nje. Ona je najstariji i najograničeniji oblik mase, a postojala je prije nego što su postojale onase ljudi, u našem modernom smislu riječi. Pojavljuje se na različite načine. Uvijek je jasno vidljiva. Njezina je aktivnost tijekom desetaka tisućljeća toliko intenzivna da je posvuda ostavila tragove iza sebe, pa čak i u naše vrijeme, koje je potpuno drukčije, postoje još neke tvorevine koje potječu neposredno od nje.

Hajka se oduvijek javlja u *četiri* različita oblika ili funkcije. Njihove su granice nestalne, tako da lako prelaze jedan u drugi, no važno je da se najprije utvrdi po čemu se *razlikuju*. Najprirodnija i najistinskija hajka, od koje i preuzimamo tu riječ, jest *lov*. Ona se uvijek stvara tamo gdje se lovi neka opasna ili snažna životinja, koju bi pojedinac teško mogao uloviti sam; a stvara se i tamo gdje imamo izgled na ogroman plijen, od kojeg želimo uzeti što više možemo. Veličina ubijene životinje, pa bio to kit ili slon, uvijek je takva da je mora ubiti i raskomadati više ljudi zajedno, čak i onda ako ju je

pogodio samo jedan. Na taj način lovačka hajka prelazi u stanje *raspodjele*. Ponekad se ta raspodjela pojavljuje posebno, no obje su pojave usko povezane te se moraju zajedno istraživati. Predmet obiju pojava jest *plijen*, isključivo plijen, njegovo ponašanje i karakter — i onda kad je živ i kad je mrtav — plijen točno određuje ponašanje hajke, koja se stvara radi njega.

Drugi oblik, koji ima dosta toga zajedničkog s lovačkom hajkom i koji je s njome povezan nizom prijelaza, jest *ratna hajka*. Ona pretpostavlja drugu hajku ljudi, kojoj se suprotstavlja, koju doživljava kao hajku čak i onda ako ona u tom trenutku uopće ne postoji. U svom najranijem obliku ona često lovi jednu jedinu žrtvu da bi se osvetila. Po *određenosti* onoga tko treba biti ubijen ratna je hajka naročito bliska lovačkoj hajci.

Treći je oblik *žalobna hajka*. Ona se stvara kad jednog člana grupe smrt otrgne od nje. Grupa, koja je mala i svaki gubitak osjeća kao nešto nenadoknadivo, u takvoj se prilici pretvara u hajku. Pri tome ona može nastojati zadržati umirućega; oduzeti mu onoliko životne snage koliko može upiti u sebe prije nego što je potpuno napusti; možda želi umiriti njegovu dušu, tako da ne postane neprijatelj živima. U svakom joj se slučaju čini da je nužna nekakva akcija, te nigdje nema ljudi koji bi je se potpuno odricali.

U četvrti oblik spada niz fenomena, kojima je, unatoč njihovoj različitosti, jedna stvar zajednička, a to je težnja za množenjem. *Hajke množenja* nastaju zato što se sama grupa ili stvorenja s kojima je povezana, životinje ili biljke, žele množiti. One se često prikazuju u plesovima, kojima se pridaje posebno mitsko značenje. I one su poznate svugdje gdje žive ljudi. U njima se uvijek izražava da grupa nije zadovoljna svojom veličinom. Dakle, jedna od bitnih karakteristika moderne mase, nagon za rastom, javlja se već vrlo rano, u hajkama, koje same po sebi još uopće ne mogu rasti. To trebaju postići silom određeni obredi i ceremonije; ma što mislili o njihovoj djelotvornosti, ne možemo zanijekati činjenicu da su one tijekom vremena zaista dovele do stvaranja velikih masa.

Analiza ove četiri različite hajke dovodi do iznenađujućih rezultata. Ti oblici lako prelaze jedan u drugi i ništa ne izaziva toliko posljedica kao pretvaranje jedne vrste hajke u drugu. Nepostojanost mase, koja je mnogo veća, nalazimo već u tim malim i na izgled čvršćim tvorevinama. Njihovi su obrati često povod za specifične, religiozne fenomene. Pokazat ćemo kako se lovačke hajke mogu preobraziti u žalobne hajke i kako su se oko tog procesa stvorili posebni mitovi i kultovi. Oni koji oplakuju žrtvu onda tvrde da nikada nisu bili lovci, dok je žrtva koju oplakuju tu zato da bi ih iskupila od krvoprolia u lovu.

Izbor izraza »hajka« za taj stariji i ograničeniji oblik mase treba podsjetiti na to da je i ona nastala kod ljudi po uzoru na životi-

nje: po uzoru na čopor životinja koje zajedno love. Vuci, koje je čovjek dobro poznao i koje je tijekom stoljeća odgojio za svoje pse, odavno su impresionirali čovjeka. Pojava vuka kao mitske životinje kod toliko naroda, predodžbe o vukodlaku, priče o ljudima koji, preobučeni u vukove, znaju prepasti i raskomadati ljude, sve one legende o podrijetlu u kojima se pojavljuju djeca koju su odgojili vuci, sve to i mnogo toga drugog pokazuje kako je vuk blizak čovjeku.

Lovačka hajka, pod kojom danas podrazumijevamo čopor pasa uvježbanih za zajednički lov, predstavlja živ ostatak te stare veze. Ljudi su nešto naučili od vukova. U nekim se plesovima uvježbavala uloga vuka. Razumljivo je da su i druge životinje doprinijele stvaranju sličnih sposobnosti kod lovačkih naroda. Upotrebljavam izraz »hajka« za ljude umjesto za životinje zato što on najbolje opisuje njihovo zajedničko brzo kretanje i konkretni cilj koji imaju pred očima. Hajka želi plijen; ona želi njegovu krv i smrt. Da bi dostigla plijen, mora biti brza i uporna, slijediti ga lukavo i ustrajno. Pripadnici hajke međusobno se ohrabruju zajedničkim lajanjem. Ne smijemo potcjenjivati značenje te buke, u kojoj se stapaju glasovi pojedinih životinja. Ona može oslabiti ili ojačati; no, ona se ne da smesti, ona sadrži napad. Konačno dostignutu i ubijenu žrtvu prožduru svi. Općenito postoji »običaj« da se svakom sudioniku prepusti dio plijena; čak i začetke mase raspodjele nalazimo već kod životinja. Upotrebljavam taj izraz i za ostala tri spomenuta oblika, iako kod njih teško možemo govoriti o životinjskim uzorima; ne bih mogao naći bolju riječ za konkretnost, usmjerenost i intenzivnost tih procesa.

Čak i njezina *povijest* opravdava upotrebu u tom smislu. Riječ se izvodi iz srednjolatinškog »motiva«, što znači »kretanje«. Staro-francuska riječ »meute«, koja se razvila iz nje, ima dvostruko značenje: ona može značiti »ustanak, pobuna«, ili »lovačka hajka«. Ljudski je element ovdje još uglavnom u pozadini. Stara riječ označava točno ono što bi trebala izražavati; a nas zanima upravo to dvostruko značenje. Ograničena upotreba u smislu »čopor lovačkih pasa« poznata je iz mnogo kasnijeg vremena, a u Njemačkoj tek od sredine 18. stoljeća, dok se riječi kao »bundžija«, »buntovnik« i »buna«, izvedene iz stare francuske riječi, pojavljuju već oko 1500.

## Lovačka hajka

Lovačka se hajka svim silama kreće prema nečem živom, što želi ubiti da bi ga onda progutala. Dakle, njezin je prvi cilj uvijek ubijanje. Njezina su najvažnija sredstva *dostizanje* i *opkoljavanje*.

Ona juri za jednom velikom životinjom ili za mnoštvom životinja koje se nalaze u masovnom bijegu pred njom.

Plijen se uvijek kreće, i hajka juri za njim. Presudno je brzo kretanje hajke, jer ona mora trčati bolje nego divljač, da bi je izmorila. Ako je riječ o mnoštvu životinja i ako ih hajka uspije opkoliti, onda se masovni bijeg plijena pretvara u paniku: onda svaka od progonjenih životinja pokušava sama za sebe pobjeći iz neprijateljskog obruča.

Lov se odvija na velikom i raznolikom području. Pri lovu na jednu životinju hajka traje tako dugo dok divljač pokušava spasiti svoju kožu. Tijekom lova uzbuđenje se povećava, a izražava se u međusobnom dovikivanju lovaca, koje povećava njihovu krvožednost.

Koncentriranost na jedan predmet koji se stalno kreće, izmiče pogledima, ali se uvijek iznova pojavljuje, koji često gubimo iz vida i uvijek iznova moramo tražiti, ne odustajući od svoje ubilačke namjere prema njemu, držeći ga stalno u stanju smrtnog straha — ta je koncentriranost koncentracija *svih zajedno*. Svatko ima u očima isti predmet, i svatko se kreće prema istom predmetu. Razmak između hajke i njezina plijena, koji se postupno smanjuje, smanjuje se za svakog. Hajka ima jedno zajedničko smrtonosno kucanje srca. Ono traje dulje, preko promjenljivog terena, ubrzava se što se čovjek više približava životinji. Kad je dostigne i kad je treba pogoditi, svaki ima priliku za ubijanje, i svaki je iskorišćuje. Sva se koplja i strelice mogu koncentrirati na *jedno* stvorenje. Oni su produžetak pohlepnih pogleda za vrijeme lova.

Jer, svako takvo stanje ima svoj prirodni svršetak. Isto kao što je jasan i određen cilj za kojim hajka juri, isto je tako velika i nagla promjena hajke kad ona dostigne cilj. Mahnitost popušta u trenutku ubijanja. Odjedanput svi tiho stoje oko oborene žrtve. Od prisutnih se stvara prsten svih onih kojima pripada dio plijena. Oni bi mogli zariti zube u divljač kao vuci. No, proždiranje, koje čopori vukova počinju već na živom tijelu, ljudi odgađaju za kasnije. Međutim, *raspodjela* se odvija bez svađe i prema određenim pravilima.

Bez obzira na to da li je plijen velik ili višestruk — ako ga je gonila cijela hajka, onda je neizbježna podjela plijena među njenim pripadnicima. Proces koji sada započinje potpuno je suprotan *stvaranju* hajke. Sada svatko hoće nešto za sebe, i htio bi što je više nioguće. Da raspodjela nije točno određena i da nema neke vrste tradicionalnog zakona o raspodjeli i iskusnih ljudi koji je nadgledaju, ona bi nužno završila ubijanjem. Zakon *raspodjele* je najstariji zakon.<sup>39</sup>

Postoje dva suštinski različita shvaćanja tog zakona: prema jednom, raspodjela se ograničava na krug lovaca; prema drugom, u nju se uključuju i one žene i muškarci koji nisu sudjelovali u hajci. Po-

jedinac koji nadzire raspodjelu i brine se za to da se ona provodi kako treba, na početku ne uživa nikakve povlastice zbog svog položaja. Može se čak dogoditi, kao pri lovu na kitove kod nekih Eskima, da se on zbog svoje časti odriče svega. Osjećaj zajedništva plijena može ići vrlo daleko: kod Korjeka u Sibiru idealni lovac poziva sve da uzmu nešto od njegova plijena, te se zadovoljava onim što mu preostane.

Zakon raspodjele vrlo je složen i izdiferenciran. Počasni dio plijena ne pripada uvijek onom koji je zadao smrtonosni udarac. Ponekad pravo na to ima onaj tko je prvi ugledao divljač. No, čak i onaj tko je iz daljine promatrao ubijanje može imati pravo na jedan dio plijena. U tom se slučaju promatrači smatraju suučesnicima u djelu, oni snose dio odgovornosti za njega i uživaju njegove plodove. Spominjem ova ekstremna i ne tako česta pravila da bih pokazao kako je snažan osjećaj jedinstva kojim zrači lovačka hajka. Ma kakva bila pravila o raspodjeli, presudnim se smatra *zamjećivanje i ubijanje* plijena.

## Ratna hajka

Bitna razlika između ratne i lovačke hajke sastoji se u *dvosstrukosti* raspoloženja ratne hajke. Sve dok jedna uzbuđena grupa lovi jednog čovjeka, kojeg želi kazniti, riječ je o .tvorevini tipa lovačke hajke. Ako taj čovjek pripada nekoj drugoj grupi koja ga neće izručiti, onda se jedna hajka začas suprotstavlja drugoj. Neprijatelji nisu međusobno jako različiti. Oni su ljudi, muškarci, ratnici. U izvornom obliku ratovanja oni su toliko bliski da ih je teško međusobno razlikovati. Napadaju jedan drugog na isti način, a oružje im je otprilike slično. Obje strane ispuštaju divlje, prijeteće krikove. Svaka ima istu namjeru u odnosu na drugu stranu. Za razliku od nje, lovačka je hajka *jednostrana*. Životinje koje progoni ne pokušavaju opkoliti ni uloviti ljude. One su u bijegu, i ako se ponekad i pokušaju braniti, to se događa onda kad ih žele ubiti. Uglavnom se ipak ne mogu obraniti od čovjeka.

Bitno i u stvari karakteristično za ratnu hajku jest to da postoje dvije hajke koje jedna prema drugoj imaju potpuno iste namjere. Podvojenost je bezuvjetna, a jaz među njima apsolutan sve dok traje ratno stanje. No, da bismo saznali što one zapravo imaju jedna protiv druge, dostatno je da pročitamo slijedeći opis. To je priča o ratnom pohodu jednog južnoameričkog plemena, plemena *Taulipang*, protiv njihovih neprijatelja, plemena *Pišauko*. Cijeli opis potječe od jednog pripadnika plemena Taulipang i sadrži sve što treba znati o ratnoj hajci. Pripovjedač je obuzet pothvatom i odu-

ševljen, te ga opisuje iznutra, sa svog gledišta, na stanovit način ogoljeno, što je istodobno tako uvjerljivo i jezivo da bi bilo teško naći nešto slično.

»U početku je bilo prijateljstvo između naroda Taulipang i naroda Pišauko. Onda su se posvadili zbog žena. Najprije su Pišauko ubili neke Taulipange, zaskočivši ih u šumi. Onda su ubili jednog mladog Taulipanga i jednu ženu, onda tri Taulipanga u šumi. Tako su Pišauko pomalo htjeli istrijebiti cijelo pleme Taulipang.

Onda je Manikuza, ratni poglavica plemena Taulipang sazvaio sve svoje ljude. Taulipang su imali tri vođe: Manikuzu, vrhovnog poglavicu, i dva zamjenika poglavice, od kojih je jedan bio malen, debeo, ali vrlo hrabar muškarac, a drugi je bio njegov brat. Tada je još bio živ stari poglavica, Manikuzin otac. Među njegovim je ljudima bio i jedan malen, vrlo hrabar čovjek iz susjednog plemena Arekuna. Manikuza je dao da se pripremi prevrela masa Kaširi, pet velikih tikava. Onda je dao da se opremi šest čamaca. Pišauko su živjeli u planinama. Taulipang su povelili sa sobom dvije žene, koje su trebale podmetnuti požar u kuće. Onda su otišli, ne znam kojom rijekom. Nisu jeli ništa, ni paprike, ni veće ribe, ni divljač, već samo male ribe sve dok ne bude okončan rat. Sa sobom su ponijeli i boju i bijelu glinu s kojom će se namazati.

Približili su se naselju plemena Pišauko. Manikuza je poslao pet muškaraca do njihove kuće da saznaju da li su svi unutra. Svi su *bili unutra*. Bila je to velika kuća, s mnogo ljudi, okružena okruglom pališ adom. Uhode su se vratile i poglavicu obavijestile o tome. Onda su stari i tri poglavice počeli puhati u prevrelu masu kaširija. Puhali su i na boju i bijelu glinu i ratne toljage. Stari su imali samo luk i strelice sa željeznim vršcima, nikakvo vatreno oružje. Drugi su imali kremenjače i sačmarice. Svaki je imao jednu vreću sačme i šest kutija praha. Puhali su i na sve te stvari. (Da im udahnu čarobnu snagu.) Onda su na sebi nacrtali crvene i bijele pruge: počevši od čela, jednu crvenu prugu gore i jednu bijelu prugu dolje, preko cijelog lica. Na grudima su nacrtali bojom po tri pruge, naizmjenice: gore crvenu a dolje bijelu, isto tako na obje nadlaktice, tako da ratnici mogu prepoznati jedan drugog. Isto su se tako namazale žene. Onda je Manikuza zapovjedio da se u masu kaširija ulije voda.

Uhode su rekle da u kućama ima mnogo ljudi. Bila je jedna jako velika kuća i tri manje, podalje, sa strane. Bilo je mnogo više Pišauka nego Taulipanga, kojih je bilo svega petnaest, osim onog jednog iz plemena Arekuna. Onda su pili kaširi, svaki po jednu tikvu, mnogo kaširija, da se ohrabre. Na to je Manikuza rekao: 'Ovaj ovdje će pucati prvi! Dok on puni svoju pušku, neka puca drugi. Jedan za drugim!' Podijelio je svoje ljude u tri grupe po pet ljudi u širokom krugu oko kuće. Rekao je: 'Neka nijedan pucanj ne bude uza-

ludan! Kad jedan padne, ostavite ga da leži i pucajte na onog koji još stoji!

Onda su krenuli u tri grupe; žene za njima s tikvama punim napitka. Došli su na granicu savane. Tada je Manikuza rekao: 'Sto nam je činiti? Ima mnogo ljudi. Možda je najbolje da se okrenemo i da odemo po pojačanje!' Tada je rekao Arekuna: 'Ne! Naprijed! Kad se ja probijem usred mnoštva, neću imati koga ubijati!' (Sto treba značiti: To mnoštvo ljudi neće biti dostatno za moju toljagu, jer ja ubijam strašno brzo.) Manikuza je odgovorio: 'Naprijed! Naprijed! Naprijed!' Pozvao je sve da krenu. Približili su se kući. Bila je noć. U kući je bio vrač koji je upravo udahnjivao dah jednom bolesniku. On je rekao: 'Dolaze ljudi!' i tako upozorio stanovnike kuće. Onda je gospodar kuće, poglavica Pišauka, rekao: 'Neka dođu! Znam tko je to! To je Manikuza! No, odavde se neće vratiti!' Vrač je i dalje upozoravao i rekao: 'Ljudi su već tu!' Onda je poglavica rekao: 'To je Manikuza! Neće se vratiti odavde! Ovdje će završiti svoj život!'

Onda je Manikuza prerezao lijanu koja je vezivala palisadu. Na to su unutra prodrle obje žene i podmetnule požar u kuću, jedna na ulaz, druga na izlaz. U kući je bilo mnogo ljudi. Tada su se obje žene ponovno povukle izvan ograde. Kuću je zahvatila vatra. Jedan se starac uspeo na kuću da ugasi vatru. Tada je iz nje izašlo mnogo ljudi, koji su pucali iz kremenjača, ali nasumce, jer nikoga nisu vidjeli; samo zato da preplaše neprijatelja. Stari poglavica Taulipanga htio je strelicom pogoditi jednog Pišauka, ali je promašio. Pišauko je bio u svojoj rupi u zemlji. Dok je starac stavljao drugu strelicu, Pišauko ga je pogodio puškom. Manikuza je vidio da mu je otac mrtav. Tada su ratnici počeli mnogo pucati. Opkolili su cijelu kuću, i Pišauko nisu imali nijedan put kojim bi mogli pobjeći.

Onda se unutra probio jedan Taulipang po imenu Evama. Za njim zamjenik poglavice; za njim njegov brat; za njim Manikuza, ratni poglavica; za njim Arekuna. Drugi su ostali vani, da ubiju Pišauko-ratnike koji budu bježali. Ostala su se petorica probila usred neprijatelja i počela ih udarati svojim toljagama. Pišauko su pucali u njih, ali nisu pogodili nikoga. Tada je Manikuza ubio poglavicu Pišauka. Zamjenik poglavice ubio je zamjenika poglavice Pišauka. Njegov brat i Arekuna ubijali su vrlo brzo i mnogo njih. Pobjegle su samo dvije djevojke, koje još žive uz gornji tok rijeke kao žene Taulipang-ratnika. Svi su drugi pobijeni. Onda su zapalili kuću. Djeca su plakala. Na to su svu djecu bacili u vatru. Usred mrtvih jedan je Pišauko ostao na životu. On se sav namazao krvlju i legao među mrtve da bi se neprijatelju učinio mrtvim. Tada su Taulipang-ratnici počeli dohvaćati pale Pišauko-ratnike i sjeći ih mašetama po sredini na dva dijela. Našli su onog živog i ubili ga. Onda su dohvatili poginulog poglavicu Pišauka, privezali ga uzdignutih, ispruženih ruku za jedno drvo i tako dugo pucali u njega municijom

koja im je preostala sve dok se nije raspao u komadiće. Zatim su dohvatili jednu mrtvu ženu. Manikuza joj je prstima rastvorio spolovilo i rekao Evami: 'Pogledaj, ovo je dobro za tebe da ga za bodeš.'

Ostali Pišauko-ratnici, koji su bili u tri druge manje kuće, razbježali su se u okolne planine. Tamo žive još i danas, smrtni neprijatelji drugih plemena i *podmukle ubojice*, koji su se najviše okomili na Taulipange.

Svog starog poglavicu, koji je poginuo, Taulipang su pokopali na istom mjestu. Još su samo dvojica njih bila sačmom lako ranjena u trbuh. Onda su se uputili natrag kući vičući: 'Hej-hej-hej-hej--hej!' Kod kuće su ih već čekali spremljeni ležajevi.<sup>40</sup>

Svađa počinje oko žena. Ubijaju pojedince. Zapaža se jedino koga su *drugi* ubili. Od toga časa vlada nepokolebljivo uvjerenje da neprijatelji žele istrijebiti cijelo pleme Taulipang. Poglavica poznaje svoje ljude i sve ih poziva k sebi; nema ih mnogo, 16 zajedno s pripadnikom susjednog plemena, i svi znaju kako se moraju ponašati u borbi. Svi se strogo drže posta, smiju jesti samo sitne ribe. Iz prevrele se mase priređuje snažan napitak. Prije borbe piju »da bi se ohrabрили«. Bojama slikaju na tijelu neku vrstu uniforme, »da bi se ratnici mogli prepoznati«. Svemu što se smatra potrebnim za rat, a osobito oružju, »udahnjuje se dah«. Tako mu se ulijeva čarobna snaga, i ono postaje sretno.

Cim stignu u blizinu neprijateljeva naselja, šalju uhode da vide da li su svi tamo. Svi su tamo. Žele da svi budu na okupu, jer svi moraju biti uništeni istodobno. Kuća je velika, s vrlo mnogo ljudi, opasna premoć. Sesnaestorica imaju dobar razlog da popiju za hrabrost. Poglavica izdaje zapovijedi, kao oficir. Kad stignu u blizinu neprijateljeve kuće, on osjeća svoju *odgovornost*. »Ima vrlo mnogo ljudi«, veli poglavica, i oklijeva. Da li da se vrate i dovedu pojačanje? No, među njegovim ljudima je i jedan kojem nije dosta neprijatelja za ubijanje. Njegova odlučnost prelazi na poglavicu, i poglavica izdaje naređenje: Naprijed!

Noć je, ali u kući su svi budni. Vrač vodi taj skup, liječi jednog bolesnika, i svi su okupljeni oko njih. Vrač, sumnjičaviji od ostalih, potpuno je svjestan svega oko sebe i osjeća opasnost. »Dolaze ljudi!« — govori on, i ubrzo nakon toga: »Ljudi su već tu!« Među tim, poglavica u kući zna točno o kome se radi. On ima neprijatelja, i ne sumnja u to neprijateljstvo. No, on ne sumnja ni u to da njegov neprijatelj dolazi samo zato da bi tu ostavio svoj život. »Odavde se neće vratiti. Svoj će život završiti ovdje!« Sljepilo onog koji će propasti upečatljivo je kao kolebljivost onog koji treba napasti. Ugroženi ne poduzima ništa: na njega se već okomila nesreća.

Začas gori kuća, jer su žene podmetnule požar, i njezini se stanovnici guraju van. Ne vide tko iz mraka puca na njih, no oni su

sami jasno osvijetljene mete. Neprijatelji prodiru u kuću i počinju ih tući toljagama. Priča o njihovoj propasti dovršava se u malo rečenica. Ne radi se o borbi, već o apsolutnom uništenju. Rasplakanu djecu bacaju u vatru. Mrtve, jednog za drugim, sijeku u komadiće. Njihovu sudbinu dijeli i jedan preživjeli, koji se namazao krvlju i legao među njih, nadajući se da će izbjeći smrt. Mrtvoga poglavicu vežu za drvo i pucaju u njega sve dok se ne raspadne u komadiće. Osramoćenje mrtve žene je jezivi vrhunac. Sve nestaje u vatri.

Malobrojni koji su se spasili iz susjednih, manjih kuća pobjegavši u planine, nastavljaju živjeti kao »-podmukli ubojice«.

Teško je bilo što dodati ovom opisu ratne hajke. Među bezbrojnim sličnim opisima ovaj je najistinitiji po svojoj ogoljenosti. On ne sadrži ništa što u njega ne spada, pripovjedač ništa ne ispravlja niti uljepšava.

Sesnaestero ljudi koji su otišli na pohod, nisu donijeli kući nikakav plijen; njihova ih pobjeda nije učinila bogatijim. Nisu ostavili na životu nijednu ženu ni dijete. Njihov je cilj bio uništenje neprijateljske hajke, tako da od nje ne ostane ništa, doslovce ništa. Pripovjedač s užitkom opisuje što su učinili njegovi ratnici. Međutim, protivnici su bili i ostaju ubojice.

## Žalobna hajka

Najimpresivniji opis žalobne hajke koji poznajem potječe od plemena *Warramunga* u centralnoj Australiji.

»Još prije nego što je bolesnik ispustio dah, počelo je naricanje i namjerno ranjavanje. Cim se saznalo da mu se približava kraj, svi su muškarci velikom brzinom pojurili na to mjesto. Nekoliko žena, koje su se okupile sa svih strana, bacile su se preko tijela umirućeg muškarca, dok su druge stajale u blizini ili klečale i ubadale se oštrim vrhom kamenih kolaca u lubanju: niz lice im je curila krv, a istodobno su, neprestano zavijajući, naricale. Mnogi muškarci, koji su dojurili na to mjesto, u općoj su se pomutnji bacali na bolesnika; žene su ustale i napravile im mjesta, dok se naposljetku više nije vidjelo ništa osim uskomešale mase golih tijela. Odjedanput je dojurio jedan muškarac, vrišteći i vitlajući kamenim nožem. Kad je stigao do tog mjesta, iznenada je nožem zasjekao u oba bedra, usred mišića, tako da više nije mogao stajati, te je pao na masu uskomešanih tijela. Njegova majka, žene i sestre izvukle su ga iz vreve i prinijele usta njegovim razjapljenim ranama, dok je on, iscrpljen i bespomoćan, ležao na tlu. Polako se razmrsla masa tamnih tijela i oslobodila pogled na nesretnog bolesnika, koji je bio predmet ili

prije žrtva ovog dobronamjernog izražavanja ljubavi i žalosti. Iako je već i prije toga bio bolestan, sada mu je bilo još gore, jer su ga napustili njegovi prijatelji; bilo je jasno da neće više dugo živjeti. Ljudi su i dalje plakali i naricali. Sunce je zalazilo, u logoru je padao mrak. Bolesnik je umro iste večeri. Tada je žalobno zavijanje postalo još glasnije. Muškarci i žene, kao pomahnitali od žalosti, jurili su amo-tamo i ranjavali se noževima i oštrim kolcima, dok su se žene udarale toljagama po glavi; nitko se nije branio od uboda ili udaraca.

Sat kasnije, u mraku, pogrebna se povorka uz svjetlo baklji spremila na put. Nosili su mrtvo tijelo u jedan šumarak, koji je bio udaljen otprilike jednu milju, i položili ga na platformu od granja na jedno nisko kaučukovo drvo. Kad je slijedećeg jutra svanulo, u logoru, u kojem je sinoć umro onaj muškarac, nije bilo ni traga ljudskom naselju. Svi su prebacili svoje bijedne kolibe na drugo mjesto i ostavili mjesto smrti potpuno zapušteno. Jer, nitko nije želio sresti duh umrlog, koji je sigurno lebdio oko tog mjesta, a kamoli duh živog muškarca, koji je prouzročio ovu smrt zlim čarolijama, te će sigurno doći na mjesto zločina u obliku neke životinje, da bi mogao likovati.

U novom su logoru na tlu posvuda bili ispruženi muškarci, s otvorenim ranama na bedrima, koje su zadali sami sebi. Oni su učinili svoju dužnost prema mrtvome te će do kraja života nositi duboke brazgotine na bedrima kao znakove časti. Na jednom od njih mogli su se izbrojati tragovi čak 23 rane, koje je sebi zadao tijekom vremena. — U međuvremenu su žene ponovno nastavile naricaljku, što je njihova dužnost. Četrdeset ili pedeset njih, podijeljeno u grupe od pet ili šest, ruku prebačenih jedna preko druge, plakale su i zavijale kao mahnite, dok su se neke od njih, koje su se smatrale bližim rođakinjama, ubadale oštrim kolcima u glavu, a udovice činile još i više od toga, spaljujući rane na svojoj glavi usijanim zapaljenim kolcima.—«

Iz ovog opisa, pored kojeg bismo mogli spomenuti niz drugih, odmah postaje jasna jedna stvar: radi se o samom *uzbuđenju*. U zbivanju igraju ulogu različite namjere, koje treba razmotriti posebno. No, najhitnije je uzbuđenje kao takvo, stanje u kojem svi zajedno imaju za nečim naricati. Divlji karakter žalopojke, njezino trajanje i nastavak slijedećeg dana u novom logoru, iznenađujući ritam kojom se ona intenzivira i čak nakon potpune iscrpljenosti počinje iznova, bili bi dostatan dokaz za to da se ovdje prvenstveno radi o uzbuđenju zajedničkog oplakivanja. Nakon što smo se upoznali s ovim jednim slučajem, koji je karakterističan za australske domoroce, shvatit ćemo zašto ovo uzbuđenje nazivamo uzbuđenjem *hajke* i zašto se čini neophodnim da za nju uvedemo izraz *žalobna hajka*.

Sve počinje viješću da je smrt *blizu*. Muškarci stižu velikom brzinom i tamo već zatiču žene. Najbliži rodaci leže na hrpi preko bolesnika. Važno je da naricanje ne počne nakon što je nastupila smrt, već čim se shvati da bolesniku nema spasa. Čim počnu vjerovati da će umrijeti, više se ne mogu suzdržati od naricanja. Nastaje hajka, koja je vrebala na tu priliku, i više ne dozvoljava da joj žrtva izmakne. Ogromna "snaga kojom se obara na svoj predmet, zapечаćuje njegovu sudbinu. Teško je vjerovati da bi se neki teški bolesnik, koji ee podvrgne ovakvom postupku, ikada mogao ponovno oporaviti. Pod mahnitim zavijanjem drugih on se mora ugušiti; mogli bismo pretpostaviti da se ponekad stvarno i uguši; u svakom slučaju, njegova se smrt ubrzava. Naša tvrdnja da čovjeka moramo pustiti da umre u miru, na koju smo toliko navikli, bila bi ovim ljudima, kojima je cilj uzbuđenje, potpuno nerazumljiva.

Sto znači ta gomila koja se stvara iznad njega, to klupko tijela, koja se očito bore zato da mu se što više približe? Veli se da žene, koje najprije leže, ustaju da bi napravile mjesta muškarcima, kao da i oni, ili u svakom slučaju neki od njih, imaju pravo biti u njegovoj neposrednoj blizini. Kakvo god bilo tumačenje koje domoroci imaju za stvaranje tog klupka — ono što se stvarno događa jest to da gomila tijela još jedanput potpuno obuhvaća bolesnika.

Fizička blizina pripadnika hajke, njezina *zbijenost* ne može biti veća. Oni su zajedno s njim jedna gomila. On još pripada njima, oni ga pod sobom zadržavaju. Budući da sam ne može ustati, da ne može stati među njih, *oni leže zajedno s njim*. Svatko tko smatra da ima pravo na njega, bori se za to da s njim dođe u istu gomilu, u čijem se središtu nalazi umirući. Čini se kao da oni žele umrijeti zajedno s njim: rane koje zadaju sami sebi, bacanje na gomilu i posvuda naokolo, plač samoranjnih — sve to treba pokazati koliko to ozbiljno misle. Možda bi bilo ispravno reći da oni žele biti *jednaki* njemu. No, njihov cilj ipak nije to da se ubiju. Ono što treba ostati, jest gomila kojoj on pripada, a svojim ponašanjem oni joj izlaze u susret. Bit se žalobne hajke sastoji u tom izjednačavanju s umirućim, sve dok ne nastupi smrt.

No, za nju je isto tako karakteristično *odbacivanje* mrtvaca, čim se ustanovi da je mrtav. Suština napetosti žalobne hajke sastoji se u pretvaranju mahnitog zadržavanja i čuvanja umirućega u prestrašeno odbacivanje i izoliranje mrtvaca. Žurno ga odnose još dok je noć. Uništavaju se svi tragovi njegove egzistencije, njegovo oruđe, njegova koliba, sve što mu je pripadalo; čak se i logor u kojem je živio zajedno s drugima krči i spaljuje. Iznenada su se svi oštro okrenuli protiv njega. Postao je opasan zato što ih je napustio. Mogao bi biti zavidan živima i osvetiti im se zato što je on mrtav. Nisu ga mogli zadržati svi znaci ljubavi ni blizina njihovih tijela. Mržnja pretvara mrtvaca u neprijatelja koji se pomoću stotinu lukavština i podmuklih varki može uvući među njih, pa se oni moraju isto tako dovijati kako da se od njega obrane.

U novom logoru oplakivanje se nastavlja. Uzbuđenje koje je u grupi stvorilo snažan osjećaj jedinstva ne stišava se odmah. Taj im osjećaj treba više nego ikada prije, zato što se nalaze u opasnosti. Oni izražavaju svoju bol tako da se dalje ranjavaju. To je kao rat; no, ono što bi im mogao učiniti neprijatelj, to oni čine sami sebi. Muškarac koji nosi na svom tijelu 23 brazgotine od takvih rana, smatra ih znacima časti, kao da ih je donio iz ratnih pohoda.

Moramo se zapitati da li je to jedini smisao opasnih rana koje ljudi sebi zadaju u takvim prilikama. Čini se da žene u tome idu još dalje od muškaraca, a u svakom slučaju pokazuju više izdržljivosti u naricanju. U tom samosakaćenju ima mnogo *gnjeva*, gnjeva zbog bespomoćnosti pred smrću; izgleda kao da oni žele kazniti sami sebe za smrt. Mogli bismo pomisliti i da pojedinac želi pokazati na svom vlastitom tijelu povredu koju je pretrpjela grupa izgubivši jednog svog člana. No, razaranje je okrenuto i prema mjestu gdje je mrtvi *stanovao*, iako je ono bijedno, pa u tom pogledu ono podsjeća na želju za razaranjem koju ima masa, i koju već poznajemo jer smo je opisali na drugom mjestu. Zahvaljujući uništavanju svih pojedinačnih predmeta, pri čemu hajka dosiže vrhunac, ona se duže održava na životu, dok je odvojenost od vremena u kojem je spoznala i pretrpjela prijetecu nesreću, ovdje izraženija. Sve počinje iznova, i počinje u moćnom stanju zajedničke uzbuđenosti.

## Hajka množenja

Bez obzira na to koji primitivni narod promatramo, svugdje ćemo odmah naići na koncentrirana zbivanja njegove egzistencije: lovačku, ratnu ili žalobnu hajku. Tijek ovih triju vrsta hajki je jasan, u svima njima ima nečega elementarnog. Tamo gdje je ova ili ona osobina ove tvorevine potisnuta u pozadinu, obično ipak nalazimo njezine ostatke, koji dokazuju njezinu prisutnost i njezino značenje u prošlosti.

Složeniju tvorevinu nalazimo kao hajku množenja. Ona je izvanredno važna, zato što je bila onaj nagon koji je čovjeka poticao da se širi. Ona mu je omogućila da zagospodari zemljom i vodila ga do sve bogatijih civilizacija. Nikada nisu u potpunosti shvaćeni razmjeri njezine djelatnosti, jer je pojam razmnožavanja iskrivio i zamaglio stvarne procese množenja. Množenje od samog početka treba sagledati u zajedničkom djelovanju s procesima *preobražavanja*.

Praljudi, koji se u malom broju kreću po velikim i često praznim prostorima, suočeni su s velikim brojem životinja. Nisu sve te životinje neprijatelji; većina njih uopće nije opasna za čovjeka. No, mnogi se od njih pojavljuju u ogromnim gomilama: bilo da se radi

o krdima kozlića ili bivola, o ribama, skakavcima, pčelama ili mravima — u usporedbi s njima broj ljudi je zanemarljivo malen.

Jer, ljudsko je potomstvo malobrojno. Ono se javlja pojedinačno, ii treba dugo vremena da se rodi. Mora da je želja za većim mnoštvom, za većim brojem ljudi kojima pripadamo, oduvijek bila duboka i snažna. Ona se nezaustavljivo pojačavala; u svakoj prilici u kojoj bi se stvorila hajka sigurno je jačao nagon za većim brojem ljudi. Veća lovačka hajka mogla je opkoliti više divljači. Čovjek više nije mogao računati na divljač; odjedanput bi se negdje stvorilo mnogo divljači, i što je više bilo lovaca, to je bio iveri plijen. U ratu su ljudi htjeli biti jači od neprijateljske horde; uvijek su bili svjesni opasnosti koju sadrži malobrojnost. Svaka je smrt, koju su morali oplakivati, osobito ikad se radilo o nekom iskusnom i sposobnom muškarcu, predstavljala velik gubitak. Slabost se ljudi sastojala u njihovoj malobrojnosti.

Istina je da su i životinje, koje su bile opasne za čovjeka, često živjele pojedinačno ili u malim grupama kao on. On je bio grabežljiva zvijer kao one, ali takva koja nikada nije željela biti sama. Volio je živjeti u čoporima, koji su bili veliki kao čopori vukova; no oni su time bili zadovoljni, a čovjek ne. Jer, tijekom ogromnog vremenskog razdoblja u kojem je živio u malim grupama, čovjek je zahvaljujući *preobražaju* tako reći upio u sebe sve životinje koje je dobro poznao. On je postao čovjek tek zahvaljujući tom procesu preobražavanja, preobražavanje je bilo njegov poseban dar i radost. U svojim ranim preobražajima u druge životinje čovjek je glumio i plesao predstavljajući one vrste koje se pojavljuju u velikom mnoštvu. Što je njegov prikaz tih bića postajao savršeniji, to je intenzivnije osjećao njihovu množinu. Osjećao je što to znači biti *mnoštvo*, te je sve više postajao svjestan usamljenosti čovjeka u malim grupama.

Nema nikakve sumnje da je čovjek, čim je to postao, odmah htio biti više. Tom su željom ispunjena sva njegova vjerovanja, njegovi mitovi, obredi i ceremonije. Za to postoji mnogo primjera, a neke ćemo od njih spomenuti tijekom ovog istraživanja. Budući da sve u njemu što teži za množenjem posjeduje takvu elementarnu snagu, može se činiti čudnim da je na početku ovog poglavlja istaknuta kompleksnost hajke množenja. Nakon malo razmišljanja vidjet ćemo zašto se ona javlja u toliko različitim oblicima. Moramo je tražiti svugdje, ona se pojavljuje tamo gdje je prirodno očekujemo. No, ona ima i svoja tajna skrovišta te se iznenada javlja tamo gdje je najmanje očekujemo.

Jer, u početku čovjek nije mislio na svoje množenje odvojeno od množenja drugih stvorenja. On prenosi svoju želju za množenjem na sve što ga okružuje. Isto kao što osjeća nagon za povećanjem vlastite horde, putem velikog broja djece, čovjek želi više divljači i vo-

ća, više stada i žita, više svega čime se hrani. Da bi mogao rasti i množiti se, mora imati svega što mu je potrebno za život.

Tamo gdje je kiša rijetka, čovjek se koncentrira na izazivanje kiše. Uglavnom sva stvorenja trebaju kišu kao i on. Zbog toga se u mnogim krajevima zajedno vrše obredi kiše i obredi plodnosti. Bez obzira na to da li sami ljudi plešu prikazujući kišu, kao Pueblo-Indijanci, ili kao žedni stoje oko svog vrača, koji za njih doziva kišu — njihovo je raspoloženje u svim tim slučajevima raspoloženje hajke množenja.

Da bismo shvatili veliku povezanost između množenja i preobražaja, moramo pobliže opisati obrede australskih domorodaca. Njih su još prije više od pola stoljeća pomno ispitali mnogi istraživači.

*Preci*, o kojima se govori u australskim legendama o<sup>1</sup> podrijetlu, jesu dragocjena stvorenja, dvostruka bića, djelomice životinje, djelomice ljudi, točnije rečeno: i jedno i drugo. Oni su uveli obrede koji se održavaju zato što su oni tako zapovjedili. Zanimljivo je da svaki od njih povezuje čovjeka s jednom točno određenom vrstom životinja ili biljaka. Tako je predak klokana istodobno klokana i čovjek, predak emu istodobno čovjek i emu. U *jednom* pretku nikada ne postoje dvije različite životinje. Čovjek je uvijek prisutan, on tvori jednu polovicu, dok drugu tvori određena životinja. Moramo ponovno naglasiti da je oboje prisutno istodobno, u *jednom* biću, te da su karakteristike jednog i drugog izmiješane na, prema našim shvaćanjima, najnaivniji i najčudesniji mogući način.

Jasno je da su ti *preci* rezultat preobražaja. Čovjek, kome je uvijek iznova uspijevalo da se osjeća i izgleda kao klokana, pretvorio se u totem klokana. Taj određeni preobražaj, koji se često uvježbavao i upotrebljavao, poprimio je karakter pothvata te se prenosio s jedne generacije na drugu u mitovima koji su se mogli dramski prikazivati.

Predak klokana, koji su okruživali čovjeka, postao je istodobno predak one grupe ljudi koji su se nazivali klokanima. Preobražaj, koji je stajao na početku ovog dvostrukog potomstva, prikazivao se u zajedničkim prilikama. Jedan ili dva čovjeka predstavljali su klokana, dok su drugi sudjelovali u legendarnom preobražaju kao promatrači. U kasnijem su prikazu voljeli sami plesati klokana, koji je bio njihov predak. Uživanje u tom preobražaju, posebna važnost koju je on poprimio tijekom vremena, njegova vrijednost za nove generacije, izražavala se u svetosti obreda tijekom kojih se preobražaj uvježbavao. Spretno i točno određeno preobražavanje postalo je neka vrsta *talenta*: on se isto tako njegovao kao blago riječi koje sačinjavaju određeni jezik ili kao blago predmeta koje *mi* nazivamo materijalnim, te ih kao takve i doživljavamo: oružje, nakit i određeni sveti predmeti.

Taj preobražaj, koji je kao dobro sačuvana tradicija, kao totem, označavao srodnost određenih ljudi s klokanima, također je značio povezivanje s njihovim *brojem*. Njihov je broj uvijek bio veći nego broj ljudi; množenje klokana bilo je poželjno zato što je bilo povezano s množenjem ljudi. Kad su se množili oni, množio se i čovjek. Množenje totemske životinje bilo je istovetno s njegovim množenjem.<sup>11</sup>

Dakle, postoji izvanredno jaka povezanost između preobražaja i množenja: te su dvije pojave paralelne. Čim se odredi neki preobražaj i čim se počne njegovati u tom obliku kao tradicija, osigurano je množenje obaju stvorenja, koja su u preobražaju postala nerazdvojna i pretvorila se u jedno. Jedno od tih stvorenja uvijek je čovjek. U svakom totemu čovjek sebi osigurava množenje neke *druge* životinje. Pleme koje se sastoji od mnogo totema osiguralo je sebi množenje svih tih životinja.

Velika većina australskih totema jesu životinje, no među njima ima i biljaka, i kako se uglavnom radi o biljkama koje čovjek jede, nikada se nitko nije posebno čudio obredima koji trebaju podsticati njihovo množenje. Činilo se prirodnim da čovjeka zanimaju šljive i orasi te da želi mnoštvo njih. Čak se i neki kukci, koje mi smatramo za gamad, ali koji su za Australca prava poslastica, određene ličinke, termite i skakavci, pojavljuju kao totemi. No, što da velimo kad naiđemo na ljude koji tvrde da su njihovi totemi škorpijoni, uši, muhe i komarči? Ovdje ne može biti govora o korisnosti uobičajenom smislu te riječi, jer su ta stvorenja pošast za Australce isto kao i za nas. Jedino što čovjeka može privlačiti k njima jest njihovo mnoštvo, i ako čovjek s njima uspostavlja srodstvo, to je zato što želi osigurati takvo mnoštvo za sebe. Čovjek koji potječe iz plemena kome je totem komarac, želi da njegovi ljudi postanu mnogobrojni kao komarči.

Ne želim završiti ovaj usputni i vrlo pojednostavljeni opis australskih dvostrukih likova, a da ne spomenem jednu drugu vrstu totema koju kod njih nalazimo. Čitalac će se začuditi slijedećem nizu totema, jer su mu ti pojmovi već poznati. U njihove toteme spadaju i oblaci, kiša i vjetar, trava, goruća trava, vatra, more, pijesak i zvijezde. To je niz prirodnih *masovnih simbola*, koje smo već detaljno protumačili. Činjenica da oni postoje kao totemi kod Australaca najbolje dokazuje njihovu starost i važnost.

Bilo bi, međutim, pogrešno pretpostaviti da su hajke množenja svugdje vezane s totemima i da zahtijevaju toliko ivremena kao kod Australaca. Postoje običaji koji su jednostavniji i zgusnutiji, i u kojima je riječ o neposrednom privlačenju željenih životinja. Oni pretpostavljaju prisutnost velikih krda. Opis čuvenog bivoljeg plesa plemena *Mandan*, indijanskog plemena iz Sjeverne Amerike, potječe iz prve polovice prošlog stoljeća.

»Bivoli se povremeno okupljaju u ogromne mase i krstare kroz zemlju u svim pravcima, s istoka na zapad ili sa sjevera na jug, u daljinu, kamo ih tjera njihovo raspoloženje. Odjedanput pleme Mandan ostaje bez hrane. Oni su malo pleme te se, zbog jačih neprijatelja koji ih žele ubiti, ne usuđuju previše udaljiti od kuće. Zbog toga mogu doći na rub gladi. U takvoj krizi svaki donosi iz šatora svoju masku, koju čuva u pripravnosti za takvu priliku: to je koža bivolje glave s rogovima. Počinje bivolji ples, zato da bi 'bivoli došli'. Ples bi trebao navesti krda da promijene svoj smjer kretanja i da se okrenu prema selu plemena Mandan.

Pleše se na otvorenom prostoru u sredini sela. U plesu sudjeluje oko 10 do 15 Mandana, a svaki od njih ima na glavi bivolju lubanju s rogovima, dok u ruci drži luk ili koplje, kojima najradije ubija bivole.

Ples uvijek ima željeno djelovanje. On uopće ne prestaje, već se nastavlja dan i noć, sve dok 'bivoli ne dođu'. Indijanci udaraju u bubnjeve, mašu zvečkama, pjevaju pjesme, neprestano ispuštaju krikove. Promatrači stoje s maskama na glavi i oružjem u ruci, spremni da zamijene svakog tko se umori i izađe iz kola.

U tim trenucima sveopćeg uzbuđenja izvidnice stoje na brežuljcima u okolici sela, i kad zamijete približavanje bivola, daju ugovoreni znak, koji cijelo selo vidi i koji cijelo pleme odmah razumije. Takvi su plesovi trajali dva ili tri tjedna bez prekida, sve do sretnog trenutka kad su se pojavili bivoli. Oni su uvijek uspješni i zahvaljujući njima bivoli se vraćaju.

Na maski obično visi i jedan trak krzna, dug kao cijela životinja, s repom; on leži preko leđa plesača i vuče se po podu. Plesač koji se umori pokazuje umor tako da se nagne sasvim naprijed i približi tijelo zemlji: tada netko uperi prema njemu luk i pogodi ga tupom strelicom i plesač pada na zemlju kao bivol. Onda ga promatrači hvataju za pete, izvlače iz kruga i nad njim potežu noževe. Kad su nad njim izveli kretnje deranja kože i rezanja, puštaju ga da ode, a na njegovo mjesto odmah stupa netko drugi, koji s maskom na glavi plešući ulazi u krug. Tako se ples može lako održati dan i noć, sve dok se ne postigne željeni cilj i dok se 'bivoli ne vrate' -«<sup>2</sup>

Plesači istodobno predstavljaju bivole i lovce. U svojim su maskama bivoli, ali ih lukovi, strijele i koplja odaju kao lovce. Tako dugo dok netko pleše, drugi ga smatraju bivolom. I on sam igra tu ulogu. Kad se umori, on je umoran bivol. Ne smije napustiti krdo a da prethodno ne bude ubijen. Pada pogođen strijelom, a ne od umora. On ostaje bivol sve do borbe na smrt. Lovci ga odnose i komadaju. Njega je bio »krdo«, a sada završava kao plijen.

Pomisao da bi jedna hajka svojim vatrenim i dugotrajnim plesom mogla privući krdo stvarnih bivola pretpostavlja nekoliko stvari. Mandan-Indijanci znaju iz iskustva da masa raste i privlači u svojoj

krug sve što je slične prirode i što se nalazi u njezinoj blizini. Gdje god ima mnogo bivola, pridružiti će im se još više njih. No, oni isto tako znaju da uzbuđenje plesa povećava intenzitet hajke. Njezina snaga ovisi o žestini ritmičkih kretnji. Ono što joj nedostaje u pogledu brojnosti, hajka može nadoknaditi žestinom.

Bivoli, čiji Izgled i kretanje ljudi tako dobro poznaju, isti su kao ljudi, jer i oni rado plešu te daju da ih njihov maskirani neprijatelj primami na slavlje. Ples se ne prekida, jer treba djelovati na daljinu. Bivoli, koji ga negdje u daljini osjećaju kao privlačnost hajke, popuštaju toj privlačnosti sve dok je hajka kao ples u zamahu. Kad bi ples popustio, to više ne bi bila prava hajka te bi bivoli, koji bi možda još uvijek bili vrlo daleko, mogli krenuti na drugu stranu. Posvuda ima krda koja bi mogla odvući pažnju bivola. Plesači se moraju pretvoriti u najjači mamac. Kao hajka množenja, čije uzbuđenje ni za trenutak ne popušta, oni su jači od svakog raštrkanog krda i neodoljivo ga privlače.

## Pričest

Specifična vrsta obreda množenja jest *zajednički obrok*. U posebnom obredu dodjeljuje se svakom sudioniku jedan komad ubijene životinje. Svi zajedno jedu ono što su zajedno ulovili. Komadi jedne te iste životinje ulaze u tijelo cijele hajke. U sve njih ulazi dio *jednog* tijela. Oni uzimaju, grizu, žvaču, gutaju isto. Životinja povezuje sve koji su jeli; ona je sadržana u svima njima zajedno.

Taj obred zajedničkog jela jest *pričest*. Njoj se pridaje poseban smisao: ona se mora odvijati tako da se životinja koju ljudi jedu osjeća počašćenom. Ona se treba vratiti i dovesti mnogo svoje braće. Ljudi ne trgaju njezine kosti, već ih pažljivo spremaju. Ako se sve napravi kako treba, na kostima opet naraste meso, životinja ustaje, tako da je ljudi mogu ponovno loviti. Ako se nešto učini krivo, pa se životinja uvrijedi, ona odlazi. Ona bježi sa svom svojom braćom, tako da ih ljudi više nikada ne vide pa gladuju.

Kod nekih svečanosti ljudi zamišljaju da je životinja koju jedu i sama prisutna. Tako se kod nekih sibirskih naroda s *medvjedom* postupa kao s gostom. Gostu se iskazuje čast tako da mu se donose najbolji komadi njegova vlastitog tijela. Ljudi za njega nalaze uvjerljive i svečane riječi te ga mole da se za njih zauzme kod svoje braće. Ako ljudi znaju zadobiti njegovo prijateljstvo, onda on čak rado pristaje na to da ga love. Takve pričesti mogu dovesti do proširenja lovačke hajke. Žene i svi ostali muškarci, koji nisu sudjelovali u lovu, sudjeluju u njima. No, one se mogu ograničiti i na jednu

malu grupu, koja odgovara grupi lovaca. Unutrašnji proces koji se odnosi na karakter hajke uvijek je isti: *lovačka hajka* prelazi u hajku množenja. Jedan je lov uspio, ljudi jedu plijen, no u svečanom trenutku pričesti svi su ispunjeni predodžbom svih kasnijih lovova. Svima je pred očima slika nevidljive mase ovih životinja, koje priželjkiju — i svi se brinu za to da se ta slika pretvori u stvarnost.

Taj rani oblik pričesti kod lovaca očuvao se i tamo gdje postoje potpuno drukčije želje za množenjem. To mogu biti seljaci koje zanima množenje njihova žita, njihova kruha svagdašnjeg; oni će svejedno zajednički svečano jesti tijelo neke životinje, kao u stara vremena, jer su onda bili isključivo lovci.

U višim religijama u pričesti igra ulogu nešto novo, pomisao na množenje *vjernika*. Ako pričest ostane intaktna, ako se odvija kako treba, onda će se vjera sve više širiti, i k njoj će hrliti sve više i više vjernika. No, ipak je, kao što znamo, mnogo važnije obećanje ponovnog oživljavanja i uskrsnuća. Životinja koju su lovci ceremonijalno jeli, ponovno će oživjeti, uskrsnuti i dopustiti da je love. U višim oblicima pričesti to izazivanje uskrsnuća postaje bitan cilj; no, umjesto životinje, jede se tijelo boga, a njegovo uskrsnuće vjernici povezuju s vlastitim uskrsnućem.

O ovom aspektu pričesti još ćemo govoriti kad budemo razmatrali religije oplakivanja. Ono što nas ovdje zanima jest prijelaz lovačke hajke u hajku množenja: određeni način uzimanja jela osigurava množenje jela. Ono se najprije prikazuje kao nešto živo. — Tu se prikazuje tendencija da se sačuva dragocjena duševna supstancija hajke tako da se ljudi pretvore u nešto novo. Bez obzira na to kakva je to supstancija — a možda je i pitanje da li je izraz »supstancija« ovdje uopće prikladan — poduzima se sve da se ona ne raspadne i ne rasipa.

Povezanost između zajedničkog jela i množenja hrane može biti *neposredna*, bez elementa ponovnog oživljavanja i uskrsnuća. Sjetimo se čuda iz Novog zavjeta gdje je s pet kruhova i dvije ribe nahranjeno mnogo tisuća gladnih.

## Unutrašnja hajka i tiha hajka

Četiri osnovna oblika hajke mogu se grupirati na različite načine. Najprije možemo razlikovati *unutrašnje* i *vanjske* hajke.

Vanjska hajka, koja je uočljiva, te se zbog toga može lakše karakterizirati, kreće se prema vanjskom cilju. Ona prelazi dugačak put. Njezino je kretanje, u usporedbi s kretanjem u normalnom životu, ubrzano. Vanjske su hajke i lovačka i ratna hajka. Treba pro-

naći i dostići divljač koju lovimo. Treba pronaći neprijatelja kojeg želimo pobijediti. Bez obzira na uzbuđenje koje se lovačkim ili ratničkim plesom postiže na licu mjesta, stvarna aktivnost vanjske hajke ide u daljinu.

*Unutrašnja* hajka ima nešto koncentrično. Ona se stvara oko mrtvaca kojeg treba pokopati. Ona nastoji nešto zadržati, a ne dostići. Oplakivanje na sve moguće načine, onima koji su okupljeni oko njegova tijela, naglašava koliko on zapravo spada ovamo. On sam odlazi na svoj put u daljinu. Opasan je i strašan taj put koji ga vodi tamo, gdje ga čekaju drugi mrtvi i primaju među sebe. Budući da se mrtvac ne da zadržati, on se *izdvaja iz tijela* drugih ljudi. Oni koji ga oplakuju, predstavljaju kao hajku neku vrstu jedinstvenog tijela, od kojeg se on ne da odvojiti, tako da se može otrgnuti samo uz velike muke.

I hajka množenja je unutrašnja hajka. Gomila plesača tvori jezgru kojoj se izvana treba pridružiti ona što je još nevidljivo. Prisutnim se ljudima treba pridružiti još više ljudi, još se više životinja treba pridružiti onima koje ljudi love ili uzgajaju, a još više plodova onima koje je čovjek ubrao. Dominantan je osjećaj vjere u prisutnost svega onoga što se treba pridodati vidljivim jedinicama koje čovjek toliko cijeni. Ono negdje postoji i čovjek ga mora samo primamiti. Ljudi najradije održavaju te obrede tamo gdje naslućuju velik broj tih nevidljivih bića.

Važan prijelaz iz vanjske hajke u unutrašnju predstavlja *pričest*. Zahvaljujući jedenju određene životinje ubijene u lovu, zahvaljujući svečanoj svijesti o tome da je dio nje prisutan u svim sudionicima čim je kušaju, dolazi do *pounutrenja* hajke. U tom stanju ona sada može očekivati ponovno oživljavanje i, prije svega, svoje množenje.

Druga vrsta podjele jest razlikovanje *tihih* i *glasnih* hajki. Dostatno je spomenuti kako je glasno oplakivanje. Ono ne bi imalo nikakva smisla kad ne bi bilo tako strašno upadljivo. Cim je oplakivanje gotovo, čim se više ne čuje ili ga nadglasa nešto drugo, žalobna se hajka razilazi, i svatko ponovno stoji sam. Lov i rat su po svojoj prirodi glasni. Kad varka zahtijeva privremenu tišinu, onda je vrhunac tog događaja još glasniji. Lajanje pasa, povici lovaca, koji jedni u drugima potiču uzbuđenost i krvožednost, svugdje spadaju u odlučujuće momente lova. Međutim, u ratu je oduvijek bila neophodna divljina izazova i prijetnja neprijatelja. Bojni poklici i borbena vrea pojavljuju se u cijeloj povijesti, a ni danas se rat ne može završiti bez zaglušnih eksplozija.

Tiha je hajka — hajka očekivanja. Ona ima strpljenja, strpljenja koje je osobito uočljivo kod okupljenih ljudi. Ona se javlja svugdje gdje se cilj hajke ne može dohvatiti brzim i uzbuđenim djelovanjem. Možda je riječ »-tiha« ovdje malo neprecizna, pa bi naziv išće-kujuća hajka bio jasniji. Jer tu vrstu hajke mogu obilježavati sve

moguće aktivnosti, kao pjevanje, zazivanje, žrtvovanje. Za nju je karakteristično da je okrenuta prema nečem dalekom što se ne može postići odmah.

Takvo je iščekivanje i tišina ušlo u religije koje vjeruju u zagrobni život. Tako postoje ljudi koji provode cijeli život nadajući se boljem na drugom svijetu. No, najjasniji primjer tihe hajke ostaje pričest. Da bi proces jedenja bio savršen, on zahtijeva koncentriranu tišinu i strpljenje. Strahopoštovanje pred nečim svetim i značajnim, koje čovjek osjeća u sebi, nalaže mu neko vrijeme tiho i dostojanstveno ponašanje.

## Određenost hajki Njihova povijesna postojanost

Čovjek *poznaje* mrtve koje oplakuje. Samo oni koji su pokojniku bili bliski ili koji točno znaju tko je on, imaju se pravo pridružiti žalobnoj hajci. Bol se pojačava ovisno o dubini poznanstva s njime. Oni koji su ga najbolje poznavali, najviše ga oplakuju. Vrhunac oplakivanja predstavlja naricanje majke, iz čijeg tijela on potječe. Za nepoznatima se ne žali. U početku se žalobna hajka ne može stvoriti oko bilo koga.

No, sve hajke karakterizira takva *određenost* s obzirom na njihov predmet. Ne samo da se svi pripadnici jedne hajke dobro poznaju, već oni znaju i svoj cilj. Kad su u lovu, znaju što love. Kad vode rat, dobro znaju tko im je neprijatelj. U oplakivanju se njihova bol odnosi na dobro poznatog mrtvaca. Kod obreda plodnosti točno znaju *što* žele da se množi.

Hajku karakterizira nepromjenljiva i strašna određenost. No, ta određenost sadrži i element prisnosti. Ne može se zaniijekati da primitivni lovci osjećaju posebnu nježnost prema svom plijenu. Kod oplakivanja i obreda plodnosti ta je nježna prisnost prirodna. No, čak se i neprijatelj ponekad promatra s tim povjerljivim zanimanjem, čim ga se više tako strašno ne plašimo.

Ciljevi koje sebi postavlja hajka uvijek su isti. Ponovljivost, koja ide u beskonačnost, i koja je karakteristika svih životnih procesa čovjeka, svojstvena je i njihovim hajkama. Određenost i ponavljanje ovdje su stvorili nevjerojatno postojane tvorevine. Upravo ta postojanost, činjenica da ih čovjek uvijek ima spremne i na raspolaganju, omogućuje njihovu primjenu u složenijim civilizacijama. One se uvijek iznova upotrebljavaju kao *kristali mase* u onim trenucima kad treba brzo stvoriti mase.

No, mnogo se toga arhaičnog u životu naših modernih ultura izražava u vidu hajki. Čežnja za jednostavnim i prirodnom životom, za oslobađanjem od sve većih prisila i pona našeg vremena ima taj isti sadržaj: to je želja za životom u *izoliranim hajkama*. Lovovi na lisice u Engleskoj, vožnja preko oceana u malim brodovima s malorojnom posadom, vjerske zajednice u samostanu, kspedicije u nepoznate zemlje, čak i san o životu s malim rojem drugih ljudi u rajskom krajoliku, gdje se sve množi, tako reći, samo od sebe, bez bilo kakva čovjekova apora — svim je tim arhaičnim situacijama zajednička redodžba o malom broju ljudi, koji jedan drugog dobro oznaju i sudjeluju u jasnoj i točno određenoj i graničenoj aktivnosti, koju ništa ne može omesti.

Besramni oblik hajke nalazimo još i danas u činu *inčovanja* (Lynchovu sudu). Ta je riječ isto tako besramna kao i stvar koju opisuje, zato što se tu radi o *ikidanju* suđenja. Okrivljeni se ne smatra vrijednim suđenja. Mora umrijeti bez ikakvih formalnosti, kao životinja. To što se on od njih razlikuje po izgledu i ponašanju, jaz koji, po mišljenju ubojica, postoji između njih i njihove žrtve, njima olakšava da s njime postupaju kao sa životinjom. Sto im dulje on bježi, to se požudnije oni pretvaraju u hajku. Muškarac u punoj snazi, dobar rkač, pruža im priliku za lov, koju oni objeručke prihvaćaju. Zbog same svoje prirode takav lov ne može biti vrlo čest; rijetkost takvog lova može samo povećati njegovu primamljivost. Grubosti, koje si progonitelji pri tome dozvoljavaju, možemo objasniti činjenicom da ne mogu pojesti žrtvu. Oni vjerojatno sami sebi izgledaju kao ljudi zato što ne zarivaju zube u žrtvu.

Okrivljenja seksualne prirode, kojima često počinje svakva hajka, prikazuju žrtvu kao opasno stvorenje. Ljudi zamišljaju njegovo stvarno ili navodno nedjelo. Veza između crnca i bjelkinje, predodžba o njihovoj fizičkoj bliskosti naglašava njihovu različitost u očima osvetnika. Žena postaje sve bjelja, a muškarac sve crniji. Ona nije zločina, jer je on kao muškarac jači. A ako je ona na to pristala, znači da ju je prevarila njegova nadmoćna snaga. Njima je najnepodnošljivi[a] pomisao na tu nadmoć, koja ih prisiljava da se ujedine protiv njega. On je ščepao ženu kao neka grabežljiva životinja, pa ga zajednički progone i ubijaju kao životinju. Njima se čini da je dozvoljeno i obvezno da ga ubiju, i to ih ubojstvo ispunjava neskrivenim zadovoljstvom.

## Hajke u legendama o precima plemena Aranda

Kako hajku zamišljaju australski domoroci? Jasnu sliku o tome daju nam dvije legende o precima plemena *Aranda*. Prva govori o

čuvenom klokanu Ungutnika iz mitskog pradoba. O njegovim doživljajima s *divljim psima* priča se sljedeće:

»Još nije bio potpuno odrastao, već bješe mala životinja, kad otišao na put. Kad je prešao otprilike tri milje, došao je do jedr čistine, gdje je ugledao čopor divljih pasa. Psi su ležali usko pripijeli uz svoju majku, koja je bila ogromna. On je počeo skakati naokolo gledati divlje pse, koji su ga zamijetili i dali se u trku za njim. On skačući bježao što je brže mogao, no psi su ga dostigli na drugoj čistini. Razderali su mu tijelo, najprije mu pojeli jetra, oderali kožu bacili je u stranu i proždrlili sve do kostiju. Čim su to uradili ponovno su legli.

No, Ungutnika nije bio sasvim uništen, jer su mu preostale koža i kosti. Na očigled pasa, koža je došla do kostiju i prekrila ih. Ungutnika je ponovno ustao i pobjegao. Psi su jurnuli za njim i ovaj put ga ulovili pokraj brežuljka Ulima. Ulima znači jetra; a tako se zove zato što ovaj put psi nisu pojeli jetra, nego su ih odbacili; jetra su se pretvorila u tamni brežuljak koji označava to mjesto. Sada se ponovilo ono što se dogodilo prije, i Ungutnika, koji je opet oživio, ovaj je put pobjegao u Pulpunju. Ta riječ označava poseban šum koji stvaraju mali šišmiši. Ungutnika se na tom mjestu okrenuo i ispusti taj šum da bi se narugao psima. Oni su ga odmah ponovno ščepali razderali, no na veliko iznenađenje svojih progonitelja, Ungutnika je ponovno oživio. Pobjegao je prema Undiari, a psi su ga slijedili. Kad je stigao do nekog mjesta pokraj jedne udubine s vodom, psi su ga ščepali i pojeli. Odrezali su mu rep i pokopali ga tamo gdje se danas nalazi u obliku kamena. Taj se kamen zove Klokanov rep - čuringa;<sup>43</sup> u obredima plodnosti kamen se iskapa, pokazuje i pažljiv trlja.«

Klokana četiri puta progone čopor divljih pasa. Oni ga ubijaju razderu i pojedu. Prva tri puta koža i kosti ostaju netaknute. Svaki dok su one netaknute, klokan može oživjeti i tijelo mu naraste ponovno; psi ga ponovno progone. Dakle, *četiri puta* jedu jednu te istu životinju. Meso koje je čovjek pojeo iznenada je opet tu. Od jedno su klokana nastala četiri, a ipak je to uvijek ista životinja.

I lov je isti, samo što se mijenjaju predjeli, a mjesta čudesnih događaja zauvijek ostaju označena u prirodi. Ubijeni ne popuštaju; on oživljava i izruguje se hajci, koja ne može doći k sebi od iznenađenja. No, ni ona ne popušta: ona mora ubiti svoj plijen iako je već pojeden. Ne može se jasnije i jednostavnije izraziti određenost hajki i ponovljivost njezina čina.

Množenje se ovdje postiže nekom vrstom uskrsnuća. Životinja je nedorasla i još nema mladunčadi. No, zato je učeterostručila sebe. Kao što vidimo, množenje i razmnožavanje nipošto nisu istovijetni. Iz kože i kostiju životinja ponovno oživljava pred očima progonitelja i izaziva ih na lov.

Rep koji pokapaju ostaje kao kamen; on je spomenik i svjedok tog čuda. U njemu je snaga onog četverostrukog uskrsnuća, i ako se njime pravilno postupa, kao što se to radi u obredima, on svaki put izaziva množenje.

Druga legenda počinje lovom jednog jedinog čovjeka na velikog, snažnog klokana. Čovjek ga je vidio, i želi ga ubiti i pojesti. Slijedi ga na velikoj udaljenosti, lov je iscrpljujući, pa se i čovjek i kloan odmaraju na mnogim mjestima, na određenoj udaljenosti jedan od drugoga. Životinja ostavlja tragove u krajoliku svugdje gdje se zadržava. Na jednom mjestu kloan je začuo neki šum i uspravio se na stražnje noge. Danas ga na tom mjestu još uvijek u tom položaju prikazuje kamen visok osam metara. Kasnije kloan iskapa rupu u zemlji tražeći vodu; i ta jama s vodom još uvijek postoji.

No, naposljetku je životinja užasno iscrpljena i liježe na zemlju. Lovac nailazi na grupu ljudi koji, doduše, pripadaju istom totemu kao on, ali jednoj drugoj podgrupi. Oni pitaju lovca: »Imaš li velika koplja?« On odgovara: »Ne, samo mala. Imate li vi velika koplja?« Oni odgovaraju: »Ne, samo mala.« Na to lovac veli: »Stavite koplja na zemlju.« Svi bacaju koplja na zemlju, i onda zajednički odlaze u lov na životinju. Prvi lovac zadržava samo svoj štit i svoj sveti kamen čuringu u ruci.

»Kloan je bio vrlo snažan i odbio ljude od sebe. Onda su svi skočili na životinju tako da su *lovca*, koji se našao ispod gomile *ubili, pregazivši ga*. Činilo se da je i kloan mrtav. Pokopali su lovca zajedno s njegovim štitom i čuringom a tijelo životinje ponijeli sa sobom u Undiaru. Kloan još nije bio mrtav, ali je uskoro uginuo, i onda su ga položili u jednu pećinu. Nisu ga pojeli. Na mjestu gdje je bilo tijelo životinje nastala je u pećini stijena, u koju je nakon njegove smrti ušao njegov duh. Ubrzo nakon toga umrli su i ti ljudi, i njihovi su duhovi ušli u barice blizu pećine. Legenda veli da su kasnije u pećinu dolazili veliki ljudi totema klokana i tamo ulazili u zemlju, te da su i njihovi duhovi ulazili u kamen.«<sup>44</sup>

Ovdje pojedinačni lov prelazi u lov cijele hajke. Ljudi napadaju životinju bez oružja. Pokušavaju je pokopati pod gomilom svojih tijela. Zajednička je težina lovaca treba zagušiti. Životinja je vrlo snažna i udara oko sebe, pa ljudima nije lako. Na vrhuncu borbe prvi lovac sam pada ispod gomile, i umire, umjesto klokana, pod nogama drugih lovaca. Pokapaju ga zajedno s njegovim štitom i svetom čuringom.

Priča o lovačkoj hajci, koja lovi jednu životinju i zabunom umjesto životinje ubija najboljeg lovca, proširena je u cijelom svijetu. Ona završava oplakivanjem mrtvoga: *lovačka hajka* prelazi u *žalobnu hajku*. Ta promjena tvori jezgru mnogih važnih i široko rasprostranjenih religija. I ovdje, u ovoj legendi plemena Aranda, riječ je o pokapanju žrtve. Štit i čuringa zakapaju se zajedno s njim,

a spominjanje čuringe, koja se smatra svetom, daje svečanu notu samom tom činu.

Sama životinja, koja umire tek kasnije, zakapa se na drugom mjestu. Njezina pećina postaje središte »klokana«. Kasnije, tijekom vremena, mnogo njih dolazi do te iste stijene i ulazi u nju. Undiara, kako se zove to mjesto, postaje sveto mjesto na kojem pripadnici totema klokana obavljaju svoje obrede. Oni služe množenju te životinje, i sve dok se obavljaju ispravno, bit će u okolici dostatno klokana.

Neobično je kako u ovoj legendi slijede, jedan za drugim, dva potpuno različita fundamentalna vjerska čina. Kao što smo već rekli, prvi se sastoji u pretvaranju lovačke hajke u žalobnu hajku; drugi, koji se odvija u pećini, predstavlja preobražaj lovačke hajke u hajku množenja. Za Australce ovaj drugi proces ima mnogo veće značenje: on zapravo stoji u središtu njihova kulta.

Činjenica da se oni pojavljuju jedan uz drugoga, dokazuje jednu od naših glavnih teza. Svaki od četiri osnovna oblika hajke od samog je početka prisutan svugdje gdje ima ljudi. Zbog toga je uvijek moguća promjena jedne hajke u drugu. Ovisno o važnosti koja se pridaje jednoj ili drugoj promjeni, stvaraju se različiti osnovni religiozni oblici. Smatramo da su dvije najvažnije grupe religije oplakivanja i religije plodnosti.

Trag ratničkih postupaka prisutan je čak i u spomenutoj legendi. Razgovor o kopljima, koji prvi lovac vodi sa skupinom muškaraca na koje nailaze, odnosi se na ratničke mogućnosti. Kad svi istodobno bace koplja koja imaju na zemlju, odriču se borbe. Tek tada svi zajedno odlaze u lov na klokana.

Sada dolazimo do drugog mjesta u ovoj legendi, koje mi se čini značajnim: do *gomile* ljudi koja se baca na klokana; zbijena masa ljudskih tijela treba ugušiti klokana. Kod Australaca se često spominju takve gomile ljudskih tijela. Stalno ih susrećemo u njihovim obredima. U obredu obrezivanja mladića, kandidat u određenom trenutku liježe na tlo, a na njega liježe nekoliko muškaraca, tako da on mora nositi cijelu njihovu težinu. Kod nekih se plemena gomila ljudi baca na umirućeg i pripija uz njega sa svih strana. Ova je situacija, koju već poznajemo, osobito zanimljiva: ona predstavlja prijelaz u gomilu umirućih i mrtvih, o kojoj je u ovoj knjizi često riječ. U slijedećim ćemo poglavljima pobliže opisati neke primjere zbijenih australskih gomila. Za sada ćemo samo zamijetiti da zbijena gomila *živih*, stvorena namjerno i silovito, nije manje važna od gomile mrtvih. Ako se *nama* ova druga čini poznatijom, to je zato što je ona tijekom povijesti poprimila ogromne razmjere. Čovjeku se često mora činiti da se velik broj ljudi međusobno zbližava još samo u smrti. No, gomila živih je isto tako dobro poznata: gomila živih je srž *mase*.<sup>45</sup>

## Formacije ljudi kod plemena Aranda

Obje legende o precima koje smo do sada upoznali uzete su iz knjige *Spencera* i *Gillena* o plemenu Aranda (koje oni nazivaju »Arunta«). Najveći dio ovog čuvenog djela posvećen je opisu njihovih svečanosti i obreda. Njihova je raznolikost nepregledna. Osobito je uočljivo bogatstvo fizičkih formacija koje tvore sudionici tijekom obreda. Djelomice su to tvorevine koje su nam dobro poznate, zato što su sve do naših dana zadržale svoje značenje, a djelomice tvorevine koje nas zaprepasćuju svojom velikom neobičnošću. Ukratko ćemo spomenuti najvažnije od njih.\*<sup>4</sup>

Kod svih je tajnih obreda, koji se obavljaju u tišini, često *hodanje u koloni*. Muškarci u koloni odlaze po svoje svete čuringe, koje čuvaju skrivene u pećinama ili na drugim mjestima. Hodaju otprilike sat vremena do cilja; mladići, koje vode sa sobom na ove pohode, ne smiju postavljati nikakva pitanja. Kad im starac, pod čijim se vodstvom nalaze, želi nešto objasniti, npr. određene oblike krajolika koji su povezani s legendama o precima, onda se služi jezikom znakova.

U stvarnim obredima obično nastupa vrlo malen broj sudionika, Koji su obučeni kao preci totema i koji predstavljaju te pretke. Uglavnom ih ima dva ili tri, a često samo jedan. Mladići formiraju krug, u kojem onda plešu, ispuštajući određene povike. To *kretanje* u krugu jedna je od vrlo čestih formacija koja se neprestano spominje.

U jednoj drugoj prilici, za vrijeme obreda engvura, koji su najvažniji i najsvčaniji događaj u životu plemena, mladići u nizu liježu na zemlju uz jedan poduži brežuljak i tako bez riječi ostaju ležati nekoliko sati. To se *lijeganje u nizu* često ponavlja, i jedanput traje osam sati, od devet sati navečer do pet sati ujutro.

Vrlo je impresivna jedna druga, mnogo zbijenija formacija. Muškarci se zbiju u gomilu tako da stari stoje u sredini a mladi izvana. Ta *slojevita* tvorevina, u kojoj su svi sudionici tijesno zbijeni, okreće se puna dva sata u plesu i pri tome neprestano pjeva. Onda svi sjedaju isto tako raspoređeni, pri čemu gomila ostaje isto onako kompaktna kao što je bila dok je stajala, i muškarci pjevaju dalje, možda još dva sata.

Ponekad muškarci stoje u *dva reda* jedain nasuprot drugome i pjevaju. — Za posljednji obred, kojim završava ritualni dio engvure, mladići se postavljaju u obliku *četverokuta* te u pratnji starih odlaze na drugu stranu riječnog korita, gdje ih očekuju žene i djeca.

Ova je ceremonija izuzetno bogata pojedinostima; u našem nizu formacija treba spomenuti *gomilu na tlu*, koju tvore svi muškarci zajedno. Tri starca, koji zajedno nose izuzetno sveti predmet koji

predstavlja tobolac, u kojem su u pradobu bila djeca, najprije padaju na zemlju i prekrivaju taj predmet svojim tijelima, jer ga žene i djeca u stvari ne smiju vidjeti. Onda se svi ostali muškarci, dakle uglavnom mladići, radi čije se inicijacije održavaju ovi obredi, bacaju na tri starca, i onda svi zajedno leže u nepomičnoj gomili na tlu. Više se ništa ne može razaznati, osim glava trojice staraca koje strše iz gomile. Tako ostaju ležati nekoliko minuta, a nakon toga svi pokušavaju ustati i razmrsiti se. Takve se gomile na tlu stvaraju i inače, a ovo je najveća i najvažnija prilika koju spominju istraživači.

Pri *vatrenim, kušnjama* mladići liježu preko vrućih grana s lišćem, ali, naravno, ne jedan preko drugog. Vatrene se kušnje odvijaju na vrlo različite načine, a jedan od njih izgleda ovako: Mladići se upućuju na drugu stranu riječnog korita, gdje ih očekuju žene u dvije grupe. Žene navaljuju na njih i obasipaju ih kišom gorućih grana. U drugim prilikama dug red mladića stoji nasuprot redu žena i djece. Žene plešu a muškarci svom snagom bacaju goruće grane iznad njihovih glava.

U jednom obredu obrezivanja šest muškaraca koji leže na tlu zajedno tvore stol. Kandidat liježe na taj stol, i tako ga operiraju. »Lijeganje na kandidata«, koje je dio istog obreda, već je opisano u prethodnom poglavlju.

Ako tražimo smisao ovih formacija, onda bismo možda mogli reći slijedeće:

*Hodanje u koloni* izražava *lutanje*. Njegovo je značenje izvanredno važno u tradiciji plemena. Priča se da su preci često lutali ispod zemlje. Izgleda kao da svi mladići moraju jedan za drugim u stapu slijediti svoje pretke. Način njihova kretanja i šutnja izražavaju poštovanje prema svetim putovima i ciljevima.

*Kretanje*, odnosno *plesanje* u krugu, doima se kao zaštita prikaza koji se odvijaju u njegovoj sredini. Tako se sredina zaštićuje od svega stranog izvan kruga. Ljudi izražavaju odobravanje i poštovanje prema prikazima.

U *lijeganju* u redu mogla bi biti riječ o prikazu smrti. Kandidati ostaju ležati bez riječi i satima se uopće ne miću. Onda iznenada skaču na noge i ponovno oživljavaju.

*Dva reda*, koja su postavljena jedan nasuprot drugom i djeluju jedan na drugoga, izražavaju podvojenost u dvije neprijateljske hajke, pri čemu mjesto neprijateljske hajke može zauzeti suprotni spol. *Četverokut* je već ovdje tvorevina koja služi kao obrana na svim stranama; on pretpostavlja da se čovjek kreće u neprijateljskoj okolini. To nam je dobro poznato iz kasnije povijesti.

Breostaju nam još dvije zaista najzbijenije tvorevine: rasplesana *slojevita* tvorevina, potpuno ispunjena ljudima, i *zamršena gomila*

Masa i moć

na tlu. Slojevita je gomila, upravo u svom kretanju, ekstremni primjer ritmičke mase: mase koja je zbijena i zatvorena koliko je to moguće, i u kojoj nema mjesta ni za što drugo osim za ljude koji joj pripadaju.

Gomila na tlu čuva dragocjenu tajnu. Ona pokazuje da čovjek svim silama hoće nešto prekriti i zadržati. U takvu gomilu ljudi iprimaju i umirućeg i tako mu, neposredno pred njegovu smrt, iskazuju počast. On je izvanredno vrijedan svojim ljudima, a ta gomila s umirućim u sredini podsjeća na gomilu mrtvih.

Hajka i religija

Preobražaj hajki

Svi oblici hajke koje smo opisali obično prelaze jedan u drugi. Iako su hajke postojane u svom ponavljanju, iako pri svom ponovnom pojavljivanju jako nalikuju jedna na drugu, u njihovu posebnom, jedinstvenom tijeku ima uvijek nečeg promjenljivog.

Već i samo postizanje cilja za kojim hajka teži nužno izaziva promjenu njezina raspoloženja. Uspješan zajednički lov vodi do raspodjele. *Pobjede* se pretvaraju u pljačku, osim u onim »-čistim-« slučajevima kad je jedini cilj da se sasiječe neprijatelj. — Oplakivanje završava odstranjivanjem mrtvacu; čim se on nađe tamo gdje svi žele, čim se ljudi osjećaju barem donekle sigurnim od njega, uzbuđenje hajke popušta i ona se razilazi. No, veza s mrtvim time nije stvarno iscrpljena. Pretpostavlja se da on negdje drugdje i dalje živi; on se može ponovno zazivati među žive radi pomoći i savjeta. Zalobna se hajka, tako reći, ponovno konstituiira zazivanjem svoga mrtvacu, no cilj njezina ponašanja suprotan je njezinu prvotnom cilju. Ljudi na neki način vraćaju svog mrtvacu, kojeg su prije odstranili. — Bivolji ples plemena Mandan završava dolaskom bivola. Uspješna *hajka množenja* prelazi u svečanost raspodjele.

Kao što vidimo, svaka vrsta hajke ima svoju suprotnost u koju prelazi. No, osim prijelaza u suprotnost, koji nam se čini prirodnim, postoji jedno kretanje potpuno drukčijeg karaktera: promjena u kojoj se *različite* hajke mijenjaju jedna u drugu.

Sjećamo se takvog slučaja iz jedne legende o precima plemena Aranda. Gomila muškaraca zajedno ubija snažnog klokana zgazivši ga nogama. Pri tome prvi među lovcima gubi život kao žrtva svojih drugova, koji ga zatim svečano pokapaju: lovačka se hajka pretvara u žalobnu hajku. Već smo detaljno govorili o smislu pričesti: lovačka se hajka preobražava u hajku množenja. Još jedna promjena stoji na početku ratova: jedan je čovjek ubijen, pa ga pripadnici njegova plemena oplakuju; onda formiraju trupu i odlaze na pohod da bi se neprijatelju osvetili za njegovu smrt. Zalobna se hajka pretvara u ratnu hajku.

Promjena hajki je upečatljiv proces. Ona se događa svugdje i može se naći na najrazličitijim područjima ljudskog djelovanja. Bez točnog poznavanja tog procesa uopće se ne mogu shvatiti društvena zbivanja ni od koje vrste.

Neke od tih promjena izdvojene su iz većeg konteksta i *fiksirane*. One su poprimile svoj posebni smisao, pretvorile se u ritual. Izvode se uvijek na isti način. One su stvarni sadržaj, jezgra svake važne vjere. Na temelju dinamike hajki i specifičnog načina na koji se one prelijevaju jedna u drugu, možemo objasniti razvoj svjetskih religija.

Ovdje ne možemo dati iscrpno tumačenje religija. To će biti tema posebnog djela. U tekstu koji slijedi razmotrit ćemo hajke u nekoliko malobrojnih društvenih ili religioznih tvorevina koje su u tim tvorevinama dominantne. Vidjet ćemo da postoje religije lova i rata, plodnosti i oplakivanja. Kod plemena *Lele*<sup>47</sup> u belgijskom Kongu lov stoji u središtu društvenog života, unatoč slabim rezultatima. Narod *Jivaro* u Ekvadoru živi samo za rat. Plemena *Pueblo* na jugu Sjedinjenih Država karakterizira slaba razvijenost lova i rata i zapanjujuća potisnutost oplakivanja: oni žive usredotočeni na *množenje*, bez rata.

Da bismo shvatili *religije oplakivanja*, koje su tijekom povijesti ovladale svijetom i ujedinile ga, pozabavit ćemo se kršćanstvom i jednom varijantom islama. Opis svečanosti muharam kod Šijita treba potkrijepiti središnji položaj oplakivanja u ovoj vrsti religioznosti. Posljednje je poglavlje posvećeno podrijetlu svete uskršnje vatre u Crkvi Isusova groba u Jeruzalemu. To je svečanost uskršnuća, kojim završava kršćansko oplakivanje, njegovo opravdanje i smisao.

## Šuma i lov kod plemena Lele pokraj rijeke Kasaj

U jednoj oštroumnoj novijoj studiji engleskog antropologa *Mary Douglas* autorica uspijeva stvarno pronaći jedinstvo života i religije jednog afričkog naroda. Ne zna se čemu bi se trebalo više diviti u njezinu radu: jasnoći zapažanja ili otvorenosti razmišljanja, oslobođenog svih predrasuda. Najbolje joj možemo zahvaliti tako da slijedimo njezine riječi.

*Lele*, narod od otprilike 20 000 ljudi, žive u belgijskom Kongu u blizini rijeke Kasaj. Njihova su sela smještena u savanama, u kompaktnim četverokutima od 20 do 100 koliba, nikada ne predaleko od šume. Glavna im je hrana riža, koju sade u šumi; svake se godine za nju krči nova čistina, od koje se ne očekuje više od jedne žetve. Na istoj čistini onda rastu palme rafija, od kojih se praktički koriste sve. Od mladog se lišća dobiva jedna tvar iz koje muškarci tkaju rafija-platno. Za razliku od svojih susjeda, Lele-muškarci znaju tkati. Komadići četvrtastog rafijina tkiva služe kao neka vrsta novca.

Od te se palme dobiva vrlo cijenjeno, *neprevrelo* vino. Iako banane i palme najbolje uspijevaju u šumi, sade ih i oko sela, a orahe samo tu. Sve ostale dobre stvari dolaze iz šume: voda, drvo za loženje, sol, kukuruz, manioka, ulje, riba i meso. Oba spola, muškarci i žene, imaju u šumi mnogo posla. No, svaki treći dan žene ne idu na rad u šumu. Zato moraju dan ranije skupiti zalihe hrane, drva za loženje i vode. Kod naroda *Lele* šuma se smatra područjem muškaraca.

»■Ugled šume je neprocjenjiv. Lele govore o njoj s gotovo pjesničkim oduševljenjem ... Često naglašavaju suprotnost između šume i sela. Za vrijeme dnevne žege, kad je u prašnom selu neugodno vruće, rado odlaze u hladnu tamu šume. Had u šumi ih zaokuplja i čini im zadovoljstvo, dok im je rad na drugom mjestu prava muka. 'Vrijeme', vele oni, 'u selu prolazi polako, a u šumi brzo.' Muškarci se hvale time da u šumi mogu raditi cijeli dan ne osjećajući glad, dok u selu stalno moraju misliti na jelo.«<sup>48</sup>

No, šuma je i opasno mjesto. Onaj tko za nekim žali ili je nešto ružno sanjao, ne smije kročiti u šumu. Takav se san tumači kao upozorenje. Ako takav čovjek slijedeći dan ne izbjegava šumu, u šumi će ga zadesiti nesreća. Past će mu na glavu drvo, porezat će se nožem ili pasti s palme. Ako se muškarac ne obazire na upozorenje, opasnost prijeti samo njemu. Žena koja u zabranjeno vrijeme odlazi u šumu ugrožava cijelo selo.

»Čini se da postoje tri određena razloga za veliki ugled šume: ona je izvor svih dobrih i neophodnih stvari, hrane, pića, krova nad glavom, odjeće; ona je izvor svetih ljekovitih biljaka i, treće, mjesto za lov, koji oni smatraju daleko najvažnijom djelatnošću.«

Lele istinski obožavaju meso. Teška je uvreda ponuditi gostu za jelo samo biljnu hranu. U svojim razgovorima o društvenim prigodama oni često pričaju o količini i vrsti ponuđenog mesa, unatoč tome što ne uzgajaju koze ni svinje kao njihovi susjedi na jugu. Gadi im se pomisao na to da bi jeli životinje koje su odrasle u selu. Dobra hrana, vele oni, mora potjecati iz šume, gdje je čista i zdrava, kao divlja svinja i antilopa. Štakori i psi su nečisti, *hama*, pa za njih upotrebljavaju istu riječ kao za gnoj i izmet. Nečistim se smatraju i koze i svinje, upravo zato što se uzgajaju u selu.

Iako jako vole meso, nikada ne dolaze u iskušenje da jedu meso do kojeg nisu došli u šumi ili u lovu. Znaju mnogo o uzgoju pasa, a ne bi im bilo teško ni držati ovce, samo kad bi htjeli.

»■Odvajanje žena od muškaraca, šume od sela, ovisnost sela o šumi i povremena zabrana ženama da ulaze u šumu najvažniji su elementi njihova rituala, koji se stalno ponavljaju.«

Savane, koje su suhe i neplodne, ne uživaju nikakav ugled te se potpuno prepuštaju ženama i smatraju neutralnim područjem između šume i sela.

Lele vjeruju u boga koji je stvorio ljude i životinje, rijeke i sve stvari. Također vjeruju u *duhove*, o kojima govore oprezno i izdržano, jer ih se boje. Duhovi nisu nikada bili ljudi, a ljudi ih ikada nisu vidjeli. Onaj tko bi ugledao duha, morao bi oslijepiti i mrijeti od čireva. Duhovi žive duboko u šumi, osobito u izvorima i denih tokova. Spavaju danju, a noću hodaju naokolo. Oni ne miru, i nisu nikada bolesni. O njima ovisi sreća muškaraca u lovu i rodnosti njihovih žena. Oni se mogu okomiti na selo nekom bolešću. Ođene svinje smatraju životinjama koje imaju najviše nadnaravnih moći; one uvijek gacaju po izvoru potoka, gdje se ajradije zadržavaju duhovi. Svinja je nešto kao pas duha, ona s njim živi i pokorava mu se kao pas lovcu. Ako vodena svinja ostane neposlušna, duh je za to kažnjava; on dozvoljava da je uvijek ubije u lovu, i tako istodobno nagrađuje tog čovjeka.

Duhovi zahtijevaju od ljudi mnogo toga, ali posebno zahtijevaju da u selu vlada mir. »Najočitiji znak da je u selu sve dobro jest usješan lov. Mala količina mesa koju svaki pojedinac, muškarac, žena ili dijete može dobiti kad se ubije divlja svinja, ne može objasniti radost koja se zbog toga izražava u razgovoru još tjednima nakon toga. Lov je neka vrsta duhovnog barometra, čiji porast i pad obično prati cijelo selo.«

Odmah uočavamo da se rađanje djece i lov spominju zajedno, i da su to funkcije žene i muškarca koje odgovaraju jedna drugoj. »Selo je 'pokvareno'«, možemo reći, »lov je neuspješan, žene i neplodne, sve umire.« Kad su ljudi zadovoljni sa stanjem stvari, onda se veli: »Naše je selo sada dobro i bogato. Ubili smo tri divje svinje, četiri su žene začele, svi smo zdravi i snažni.«

Djelatnost koja uživa najveći ugled jest *zajednički* lov. Važan taj, a ne privatni lov pojedinca. »Muškarci, oboružani lukom i strijelama, postavljaju se u krug oko jednog dijela šume. Goniči sa svojim psima tjeraju divljač iz njezina skrovišta. Dječaci i starci koji dva hodaju pokušavaju se pridružiti lovu. Najviše se cijene vlasnici psa, koji se s mukom probijaju kroz šipražje i uz to ohrabruju pse ovicima i određuju im put. Preplašena divljač trči ravno na strijele vaca koji čekaju. To je sigurno najefikasniji način lova u gustoj šumi. On se temelji na iznenađenju divljači; strelice se odapinju iz ruke i iz vrlo male udaljenosti.«

Ono što iznenađuje kod naroda koji je toliko ponosan na svoj lov, jest nespretnost pojedinca. Muškarac koji odlazi u šumu uvijek nosi sa sobom luk i nekoliko strelica, no upotrebljava ih samo za ptice ili vjeverice, te mu ne pada na pamet da sam lovi veliku divljač. Svima su njima nepoznate specijalizirane tehnike usamljenog lova. Ne znaju ni vrebati na plijen niti oponašati glasove životinja; amci kao što je prerađivanje njima su potpuno nepoznati. Pojedinac rijetko odlazi sam u dubinu šume. Njihovo se zanimanje potpuno usredotočuje na zajednički lov. Može se dogoditi da muškarac

u šumi naiđe na krdo divljih svinja koje ga močvari; dožda će dopuzati tako blizu njih da će se usuditi odapeti ni jednu strelicu, te će otići u selo i dovesti ostale.

U savanama se lovi samo jedanput godišnje se trava može zapaliti. Tada se ujedinjuje nekoliko ljudi goruću travu. Dječaci računaju na to da će se plijen. Tvrdi se da je pokolj strašan. To je jedina grupa lovaca sastoji i od drugih, a ne samo muškaraca; kod šumskog lova to su uvijek samo mladi. U krajnjoj liniji, selo sačinjava političku i kulturnu zajednicu. Ne može nas iznenađivati što tvori i lovačku zajednicu. Ne može nas iznenađivati Lele svoju kulturu smatraju prvenstveno lovačkom zajednicom.

Posebno značenje ima *podjela* plijena. Ona je to na način koji ističe religiozni smisao lova. Postoje tri kulturne zajednice: avaka od njih ima prvo, drugo, i treće, koje je zabranjeno svim neupućenima ulaziti. Treća je zajednica muških roditelja, koja se sastoji od muškaraca koji su začeli jedno dijete. Njima (pripadaju) te meso svih mladih životinja. Među njima ima muško i onih koji su začeli žensko dijete; od njih su druge, ekskluzivnije zajednice: zajednice pangol se zovu zato što jedino oni imaju pravo na mešanje vrste pasanaca. Treća je zajednica, zajednica vrba, koja glavu i crijeva divlje svinje.

Nijedna se životinja ne može ubiti a da ne raspodjele — predmet religioznog čina. Najvažniji jest divlja svinja, koja se dijeli na slijedeći način: prvi dobiju glavu i crijeva, muški roditelji dobivaju biva, bivaju muškarci koji su je donijeli kući, vrat vlasniku dan but i jednu prednju nogu muškarac koji je ubio grupu seoskih kovača, koji su napravili strijele.

Podjela Lele-društva učvršćuje se, tako rećemo, va. No, .uzbuđenje lovačke hajke proširilo se i na cijele zajednice. Zbog toga ovdje možemo, u skladu s autorice, govoriti o *lovačkoj religiji* u pravom smislu. Nijedna religija nije opisana na način koji je toliko ključuje svaku sumnju. No, istodobno dobivamo i to kako se šuma razvijala u masovni simbol. Šuma se smatra vrijednim, a ono što je u njoj najvrednije nose zajedno. U njoj žive životinje koje su preplašene ali i strašni duhovi, koji ljudima ustupaju svoje

## Ratni plijen naroda Jivaro

Najratoborniji narod u cijeloj Južnoj Americi danas je narod *Jivaro* u Ekvadoru. Analiza njihovih običaja i priredbi s obzirom na rat i plijen otkriva nam mnogo toga o njima.

Kod njih nema govora o prenapučenosti. Oni ne odlaze u rat da bi osvojili nova područja. Njihov je životni prostor prije prevelik nego premalen. Na području od preko 60 000 kvadratnih kilometara živi možda 20 000 ljudi. Oni ne poznaju veća naselja, čak ni sela nisu kod njih omiljena. Svaka velika obitelj živi u jednoj kući, za sebe, s tim da je glava obitelji najstariji muškarac, a najbliža obitelj živi možda nekoliko kilometara dalje. Ne povezuje ih nikakva politička organizacija. U miru je svaka glava obitelji najviša instancija, kojoj nitko ne može zapovijedati. Kad Jivaro ne bi tražili jedan drugog s neprijateljskim namjerama, u ogromnim prostorima njihovih prašuma jedna grupa uopće ne bi morala sretati drugu.

Ono što ih povezuje jest *krvna osveta*, zapravo smrt. Za njih ne postoji prirodna smrt; kad neki čovjek umre, to znači da ga je začarao neki neprijatelj iz daljine. Dužnost je njegovih rođaka da utvrde tko je odgovoran za smrt i da se osvete čarobnjaku. Svaka je smrt, dakle, *ubojstvo*, i svaka se smrt može osvetiti samo smrću. No, dok smrtonosne čarolije djeluju na daljinu, fizička ili krvna osveta, koju je čovjek dužan izvršiti, moguća je samo tako da se *pro-nađe* krivac.

Dakle, Jivaro traže jedan drugoga da bi se osvetili, i u tom se smislu krvna osveta može smatrati njihovim društvenim amalgamom.

Obitelj koja zajedno živi u jednoj kući tvori vrlo kompaktnu zajednicu. Sve što jedan muškarac poduzima, poduzima zajedno s drugim muškarcima iz svog kućanstva. Za velike pohode, koji su opasniji, ujedinjuju se muškarci iz nekoliko relativno blizih kuća; i samo u tu svrhu, radi ozbiljnog osvetničkog pohoda, biraju poglavicu, iskusnog, obično starijeg muškarca, kojem će se pokoravati za vrijeme pohoda.

Tako ratna hajka predstavlja stvarno dinamičko jedinstvo naroda Jivaro. Pored statičnog jedinstva obitelji, ona je jedino što je važno. Ratna je hajka u središtu svih njihovih svečanosti. Ljudi se zajedno skupljaju tjedan dana prije nego što krenu na pohod, a kasnije se okupljaju na nizu velikih svečanosti kad se pobjedonosno vrata s pohoda.

Ratni pohodi služe isključivo *uništavanju*. Ubijaju se svi neprijatelji, osim nekoliko mladih žena i možda nekoliko djece, koje pre-

uzimaju u vlastitu obitelj. Uništava se i imovina neprijatelja, koja je sama po sebi vrlo malena, njegove domaće životinje, biljke i kuća. Jedini predmet za kojim se stvarno teži jest odrezana glava neprijatelja. No, ta je težnja zaista prava strast, i najveći je cilj svakog ratnika da se barem jedanput vrati kući s takvom glavom.

Glava se preparira na poseban način, i pri tome se smanjuje na veličinu naranče. Tada se zove canca. Vlasnik takve glave stiće poseban ugled. Kad prođe neko vrijeme, možda jedna ili dvije godine, slavi se velika svečanost, u čijem središtu stoji dobro preparirana glava. Na tu se svečanost pozivaju svi prijatelji, na njoj se mnogo jede, pije i pleše; sve što se događa je ceremonijalno fiksirano. Radi se o svečanosti potpuno religioznog karaktera, te pri pažljivom promatranju zapažamo da njezinu srž čini želja za *množenjem* i sredstva kojima se ono postiže. Ne možemo ulaziti u pojedinosti, koje je *Karsten* opširno opisao u svojoj studiji »Krvna osveta, rat i pobjedničke svečanosti kod naroda Jivaro« (»Blutrache, Krieg und Siegesfeste bei den Jivaros«). Bit će dostatno ukazati na jedan od njihovih najvažnijih plesova, pri kojem se po redu žestoko zazivaju sve životinje koje oni love, a nakon tih životinja seksualni akt čovjeka, koji služi množenju vlastitih ljudi.<sup>20</sup>

Taj je ples zapravo uvod u veliku svečanost. Muškarci i žene postavljaju se u krugu oko središnjeg stupa kuće, daju jedan drugom ruku i kreću se polako u krugu, pri čemu zazivaju imena svih životinja čije meso rado jedu. Nakon toga spominju neke predmete koje Indijanac treba u kućanstvu i koje proizvodi sam. Nakon svakog tog imena glasno i žestoko viču »hej«.

Ples počinje prodornim zvižducima. Samo zazivanje glasi ovako: »Hej, hej, hej! Urlikavče, hej! Crveni, hej! Smeđi majmune, hej! Crni majmune, hej! Kapucineru, hej! Sivi majmune, hej! Divlja svinjo, hej! Zeleni papagaju, hej! Dugorepi, hej! Kućna svinjo, hej! Masno, hej! Ženska odjeće, hej! Pojase, hej! Košaro, hej!«

To zazivanje traje otprilike jedan sat, a za to se vrijeme plesači kreću malo desno, malo lijevo. Svaki put kad se zaustave da bi promijenili smjer, glasno zvižde i viču »či, či, či, či«, kao da pomoću tog povika žele održati kontinuitet zazivanja.

Drugo se zazivanje odnosi na žene i njihovu plodnost:  
»Hej, hej, hej! Ženo, hej! Ženo, hej! Parenje, hej!  
Neka nam canca da parenje!  
Parenje, hej! Parenje, hej!  
Ženo, hej! Ženo, hej! Nek' se  
to ostvari, hej! Tako to radimo,  
hej! Neka bude lijepo, hej!  
Dosta, hej!«

U središtu tih zazivanja i svih ostalih postupaka tijekom svečanosti stoji canca, glava uhvaćenog neprijatelja, koja se potpuno smežurala. Njegov se duh stalno zadržava u blizini glave, i jako je opasan. Pokušavaju ga ukrotiti na različite načine; čim ga uspiju pretvoriti u svog slugu, on je vrlo koristan. On se brine za to da se množe njihove svinje i pilići; zahvaljujući njemu množe se gomolji manioke. On donosi svako obilje koje čovjek može poželjeti. No, nije ga lako potpuno pokoriti. Na početku je užasno osvetoljubiv; i uopće se ne može zamisliti kako bi im sve mogao nauditi. No, zapanjujući je broj obreda i postupaka kojima se služe da bi njime zagospodarili. Svečanost, koja traje više dana, završava tako da čovjek u potpunosti postaje gospodar glave i duha koji joj pripada.

Ako se canca promatra s gledišta naših poznatijih ratnih običaja, onda moramo reći da ona predstavlja ono što nazivamo plijenom. Ljudi idu u rat po nečiju glavu; ta je glava *jedini* plijen. No, iako taj plijen na koncu izgleda malen, osobito onda kad se smežura na veličinu naranče, on ipak sadrži sve što je važno. Ta glava omogućuje čovjeku sve one vrste množenja koje želi: množenje životinja i biljaka od kojih živi, predmeta koje sam proizvodi i, napokon, vlastitih ljudi. Radi se o nevjerojatno koncentriranom plijenu, i nije dostatno dočepati ga se, već se u dugim obredima treba potruditi da taj plijen postane ono što treba biti. Obredi kulminiraju u zajedničkom uzbuđenju sudionika svečanosti, osobito u obilju zazivanja i plesova. Canca-svečanost kao cjelina temelji se na hajki množenja. Kad ratna hajka ima sreću, ona naposljetku završava kao hajka množenja u svečanosti, a promjenu iz jedne u drugu možemo nazvati stvarnom dinamikom Jivaro-religije.

Kišni plesovi Pueblo-Indijanaca

To su plesovi plodnosti koji trebaju izazvati kišu. Njima se, tako reći, kiša nogama istiskuje iz zemlje. Tapkanje nogu je kao padanje kapi. Kad kiša počne padati za vrijeme plesa, oni i dalje plešu na kiši. Ples koji predstavlja kišu naposljetku prelazi u kišu. Grupa od 40 ljudi otprilike, koji se ritmički kreću, pretvaraju se u kišu.

Kiša je najvažniji masovni simbol naroda Pueblo. On je uvijek bio značajan, čak i za njihove pretke, koji su možda živjeli negdje drugdje. Međutim, otkada žive na svojim suhim visoravnima, značenje se kiše još povećalo, tako da iz temelja određuje prirodu njihove vjere. U srži svih njihovih obreda nalazi se kukuruz, od kojeg žive, i kiša, bez koje kukuruz ne raste. Mnogobrojne čarolije, kojima se služe za izazivanje kiše, objedinjuju se i intenziviraju u kišnim plesovima.

Naglašava se da ti plesovi nemaju u sebi ništa divlje; to je povezano s karakterom same kiše. Kiša, kao oblak koji se približava, predstavlja nešto jedinstveno. On je još visoko i daleko, mekan i bijel, i kad se približava, budi u ljudima nježne osjećaje. Ali, čim se oblak isprazni, on nestaje; kiša dosiže ljude i zemlju u pojedinačnim odvojenim kapima, i nestaje u zemlji. Ples koji treba primamiti kišu preobrazivši se u nju, predstavlja bijeg i raspadanje mase, još više nego njezino stvaranje. Plesači priželjkuju oblak, ali on ne smije ostati gore kao cjelina, već se mora izliti. Oblak je prijateljska masa, toliko prijateljska da se poistovjećuje s *precima*. Mrtvi dolaze u kišnim oblacima i donose sreću. Kad se u ljetno poslijepodne na nebu pojave kišni oblaci, veli se djeci: »Gledajte, dolaze vaši djedovi.« Time se ne misli na mrtve te obitelji, već na pretke općenito.<sup>51</sup>

No, svećenici, koji se nalaze u ritualnoj izoliranosti, nepomično sjede osam dana, zatvoreni u sebe, i pred svojim oltarima zazivaju kišu ovim riječima:

»■Gdje god imali svoje stalno boravište,  
Iz njega ćete krenuti na put.  
Vaše oblačiće tjerane vjetrom,  
Vaše tanke tračke oblaka  
Ispuniti živom vodom.  
Poslat ćete nam svoju lijepu kišu,  
Kišu koja miluje zemlju, da ostane kod nas,  
Ovdje u Itivani,  
Sjedištu naših otaca,

Naših majki.

Onih koji su imali život prije nas.

Doći ćete svi

Sa svojim obiljem vode.«<sup>51a</sup>

Ono što se priželjkuje jest obilje vode, .no to se obilje, koje se skupilo u oblacima, rasipa u kapi. U kišnim plesovima naglasak je na tom rasipanju. Ono što se priželjkuje jest *blaqa* masa, a ne neka opasna životinja koju treba ubiti, niti omrznuti neprijatelj protiv kojeg se treba boriti. Ona se poistovjećuje s masom predaka, koji su miroljubivi i dobronamjerni.

Sreća koju njezine kapi donose zemlji stvara jednu drugu masu, od koje oni žive, kukuruz. Kao i svaka druga žetva, on znači skupljanje na gomilu. Radi se o potpuno obrnutom procesu: kišni se oblak raspada u kapi, dok se žetvena gomila okuplja u svim klipovima, u svem zrnju.

Zahvaljujući toj hrani muškarci postaju snažni a žene plodne. U molitvama se često spominje riječ »djeca«. Svećenik govori o živim pripadnicima plemena kao o djeci, ali on govori i o svim dječacima i djevojčicama, svima onima »koji pred sobom još imaju životni put«. On ih, u jednoj preciznoj slici, vidi kao sve one koji pred sobom još imaju životni put.

Dakle, bitne mase u životu Pueblo-Indijanaca jesu preci i djeca, kiša i kukuruz, ili, ako bismo ih željeli poredati u neku vrstu kauzalnog reda, preci, kiša, kukuruz i djeca.

Od četiri oblika *hajke* kod njih se gotovo potpuno zanemaruje lovačka i ratna hajka. Postoje još ostaci hajke na zečeve. Postoji i zajednica ratnika, ali njihova je funkcija još samo funkcija policije, a za djelovanje policije u našem smislu ima malo povoda. Žalobna je hajka kod njih nevjerojatno ograničena. Smrtnim se slučajevima pridaje što je moguće manje pažnje, pa se nastoji da se mrtvi kao individue što brže zaborave. Četiri *dana* nakon smrti veliki svećenik upozorava one koji tuguju za mrtvim da na njega više ne misle. »On je mrtav već četiri *godine!*« Smrt se pomiče u prošlost, i tako se ublažava bol. Pueblo-Indijanci ne pridaju nikakvu važnost žalobnim hajkama: oni *izoliraju* bol.

Hajka množenja živi kod njih kao aktivan i bogato razgranat oblik hajke. Najveća se važnost zajedničkog života pridaje upravo njoj. Možemo reći da oni žive samo za to množenje, koje je okrenuto isključivo prema pozitivnom. Njima je nepoznata ona Janusova glava, koju znamo kod toliko drugih naroda: vlastito množenje na jednoj, smanjivanje broja neprijatelja na drugoj strani. Zato ih ne zanimaju ratovi. Kiša i kukuruz stvorili su u njima blagu čud, a u središtu njihova života nalaze se njihovi vlastiti preci i djeca.

## O dinamici rata: prvi poginuli. Trijumf

Unutrašnja dinamika rata ili dinamika hajki u svojim počecima izgleda ovako: iz hajke koja oplakuje mrtvog stvara se ratna hajka koja ga mora osvetiti. Iz ratne hajke koja je pobijedila stvara se hajka množenja u trijumfu.

*Prvi* poginuli je onaj koji sve ostale ispunjava osjećajem ugroženosti. Ne možemo dostatno istaći važnost tog prvog poginulog za raspirivanje ratova. Vladari koji žele raspiriti rat dobro znaju da prvog poginulog moraju ili odnekud stvoriti ili izmisliti. Njegova uloga unutar grupe nije toliko važna. Može biti riječ o nekome tko nema naročit utjecaj, a ponekad je to čak netko potpuno nepoznat. Važna je jedino njegova smrt, i ništa više; svi moraju vjerovati da odgovornost za to snosi neprijatelj. Zataškavaju se svi razlozi koji su doveli do njegova ubojstva, osim činjenice da je poginuo kao pripadnik grupe kojoj pripadamo i sami.

Ubrzo nastaje žalobna hajka i djeluje kao kristal mase; ona se, tako reći, *otvara*: pridružuju joj se svi koji se osjećaju ugroženima iz istog razloga. Njihovo se raspoloženje pretvara u raspoloženje ratne hajke.

Rat, za čije je rasplamsavanje bio dostatan jedan jedini ili nekolicina mrtvih, izaziva ogroman broj mrtvih. Kad se izbori pobjeda, oplakivanje tih mrtvih je, za razliku od onog na početku, dosta prigušeno. Pobjeda, koja se doživljava kao presudno smanjenje broja, ako ne i kao uništenje neprijatelja, oduzima težinu tugovanju za vlastitim mrtvima. Njih su poslali kao prethodnicu u zemlju mrtvih, i oni su za sobom povukli još mnogo neprijatelja. Na taj su nas način oslobodili straha, bez kojeg ne bismo bili otišli u rat.

Neprijatelj je potučen, nestala je opasnost koja je ujedinila naše ljude, i sada svatko traži svoje. Ratna hajka je na putu da se raspadne u *pljačku*, slično kao što se događa pri raspadanju lovačke hajke kod raspodjele. Ako se svi nisu osjećali ugroženi zajedničkom opasnošću, onda su bili privučeni u rat upravo tim izgledima na pljačku. U tom se slučaju pljačka uvijek mora dopustiti; jedan se zapovjednik staroga kova ne bi usudio zabraniti svojim ljudima da pljačkaju. No, opasnost od potpunog raspadanja trupa zbog pljačke bila je tako velika da su se uvijek tražila sredstva kojima bi se ponovno stvorilo ratničko raspoloženje. Najuspješnije sredstvo za to bila su *pobjednička slavlja*.

Pravi smisao pobjedničkih slavlja jest sučeljavanje smanjenog broja neprijatelja s nadmoćnim brojem vlastitih snaga. Okuplja se narod, muškarci, žene i djeca. Pobjednici dolaze u istim formacija-

ma u kojima su otišli u borbu. Budući da se pokazuju narodu, oni na narod prenose pobjedničko raspoloženje. Pristiže sve više ljudi, dok napokon nisu prisutni svi koji mogu izaći iz kuće.

No, pobjednici ne pokazuju samo sebe. Oni su donijeli mnogo toga sa sobom, te dolaze kao oni koji omogućuju množenje. Oni pokazuju narodu svoj plijen. Ima u izobilju svega što je potrebno i što se cijeni, i svatko će dobiti jedan dio: bilo tako da dolazi uspješni zapovjednik ili kralj, koji nadzire veliku raspodjelu plijena među narodom, ili tako da im obećava olakšice u daćama ili druge prednosti. U plijen ne spadaju samo zlato i roba. Dovode se i zarobljenici, a njihova mnogobrojnost predočava smanjenje broja neprijatelja.

U društvima koja se ponose svojom civiliziranošću sve ostaje na tom prikazivanju zarobljenih neprijatelja. Druga, koja nam se čine barbarskim, zahtijevaju više: oni žele, kao *okupljeni*, a ne više zbog osjećaja neposredne ugroženosti, *doživjeti* kako se smanjuje broj neprijatelja. Zbog toga dolazi do javnih smaknuća zarobljenika, kakva poznajemo s pobjedničkih slavlja mnogih ratničkih naroda.

U glavnom gradu kraljevstva *Dahomej* ta su smaknuća dosegla gotovo fantastične razmjere. Ovdje se jednom godišnje održavalo slavlje koje je trajalo nekoliko dana: kralj je svom narodu prikazivao krvavu predstavu,<sup>52</sup> u kojoj su se pred očima sviju sjekle glave stotinama zarobljenika.

Na jednoj je platformi sjedio na prijestolju kralj među svojim dostojanstvenicima. Ispod je bila gomila okupljenog naroda. Na kraljev mig krvnici bi se dali na posao. Glave smaknutih bacali su na jednu gomilu; svi su mogli vidjeti nekoliko takvih gomila. Ulicama su išle procesije, u kojima su sa svake strane bila vješala, na kojima su se njihala gola tijela smaknutih neprijatelja. Da se ne bi povrijedio osjećaj stida bezbrojnih kraljevih podanica, tijela su bila osakaćena — kastrirana. Posljednjeg dana svečanosti dvor je opet bio okupljen na jednoj od platformi, i onda je počelo veliko odbarivanje naroda. Među narod su se bacale školjke, koje su vrijedile kao novac, pa bi se ljudi za njih tukli. Onda su narodu dobacivali svezane neprijatelje; prije im je bila odrezana glava. Narod se tukao oko tijela, i priča se da su ta tijela u vrevi pojedena. Svatko je htio dobiti komadić ubijenog neprijatelja: ovdje možemo govoriti o pričesti trijumfa. Nakon ljudi došle su životinje, no najvažniji je ostao neprijatelj.

Postoje izvještaji Evropljana iz 18. stoljeća, koji su vlastitim očima vidjeli ta slavlja. U to vrijeme bili su to predstavnici bijelih naroda koji su imali svoje trgovačke postaje na obali; oni su trgovali robovima, tako da su dolazili u glavni grad Abomej da od kralja kupe robove. Kralj je jedan dio svojih zarobljenika prodavao Evropljanima. S tim je ciljem odlazio na ratne pohode, a Evropljani-

ma je to odgovaralo. No, nije im bilo tako ugodno promatrati stravična masovna pogubljenja; međutim, njihova je prisutnost bila obvezni dio dvorske etikete. Pokušali su nagovoriti kralja da žrtve koje su bile predodređene za smaknuće proda njima kao roblje. Ne samo da su se tako sami sebi činili humanim, već bi to koristilo i njihovu poslu. Međutim, na svoje veliko iznenađenje, saznali su da se kralj, unatoč lakomosti, nije želio odreći žrtava. U vrijeme kad je vladala nestašica robova i trgovina stagnirala, trgovci su se ljutili zbog njegove trvrdočivosti. Nisu mogli shvatiti da je kralju više stalo do moći nego do bogatstva. Narod je bio naviknut na izlaganje žrtava. Iz prikaza masovnog smanjenja broja neprijatelja u ovom sirovom i javnom obliku narod je dobivao dokaz o povećanju vlastite, brojnosti. Međutim, iz toga je neposredno proizlazila moć kralja. Predstava je imala dvostruki učinak. Ona je bila najsigurniji način da se narod uvjeri u vlastito množenje pod kraljevom vlašću i tako održi u stanju religiozno predane mase. Ona je istodobno održavala u narodu strah od njegovih zapovijedi. Smaknuća je, naime, naredio kralj osobno.

Kod *Rimljana* je najveća javna svečanost bio *trijumf*. Za tu se priliku okupljao cijeli grad. No, kad se carstvo našlo na vrhuncu moći i kad se više nisu neprestano osvajala nova područja, pobjeda se pretvorila u instituciju, koja se redovito ponavljala u određene dane iz kalendara. U *areni* su se pred očima okupljenog naroda vodile borbe, bez političkih posljedica, ali ipak ne sasvim bez svrhe, koja se sastojala u tome da se ponovno probudi i očuva osjećaj pobjede. Rimljani se, kao gledaoci, nisu sami borili ali su kao masa odlučivali tko je pobjednik, i klicali mu kao nekada. Najvažniji je bio taj osjećaj pobjede. Pri tome su sami ratovi, koji više nisu bili tako neophodni, izgubili važnost.

Kod povijesnih naroda takve vrste rat postaje stvarno sredstvo množenja. Bilo tako da se zarobljuje plijen, od kojeg se živi, ili tako da se dobivaju robovi, koji rade za pobjednika — svaki se drugi, strpljiviji oblik množenja odbacuje i prezire. Stvara se neka vrsta državne ratničke religije: njezin je cilj najbrže moguće množenje.

## Islam kao ratnička religija

Muhamedanci se okupljaju na četiri različita načina.

1. Nekoliko se puta dnevno okupljaju radi molitve na koju ih poziva glas odozgo. — To su male, ritmičke grupe, koje možemo nazvati *molitvenim hajkama*. Svaki je pokret točno propisan i us-

mjereno u jednom pravcu, prema Meki. Jedanput tjedno, pri molitvi u petak, hajke se pretvaraju u mase.

2. Okupljaju se kad idu u sveti rat protiv nevjernika.
3. Okupljaju se u Meki na velikom hodočašću.
4. Okupljaju se pred Posljednjim sudom.

U islamu, kao i u svim religijama, vrlo su važne nevidljive mase. No, ovdje su nevidljive *dvostruke mase*, koje stoje jedna nasuprot drugoj, izraženije nego u drugim svjetskim religijama.

Čim odjekne truba Posljednjeg suda, svi mrtvi ustaju iz grobova i na vojnu zapovjed brzo se upućuju na polje gdje se održava sud. Tamo stupaju pred Boga, sakupljeni u dvije ogromne gomile, koje su jedna od druge odvojene: na jednoj su strani vjernici, na drugoj nevjernici, a Bog sudi svakom posebno.

Tako se okupljaju sve generacije ljudi, i svakome se čini da je položen u grob tek dan ranije. Nitko nema predodžbu o beskrajnom vremenu koje je proveo u grobu. U smrti nije bilo snova ni sjećanja. No, glas trube čuju svi. »Tog će dana ljudi izaći u gomilama.« U *Kuranu* se stalno spominju gomile u tom velikom trenutku. Ta predodžba obuhvaća najveću masu koju može zamisliti jedan muhamedanac. Nitko ne može zamisliti veću gomilu ljudi nego što je gomila svih koji su ikada živjeli, okupljena na jednom mjestu. To je jedina masa koja više ne raste, i ona je najgušća od svih, jer svaki pojedinac na svom mjestu stupa pred lice svog suca.

No, unatoč veličini i gustoći, ona od početka do kraja uvijek ostaje podijeljena na *dvije* gomile. Svatko točno zna što ga očekuje: kod jednih postoji nada, kod drugih strava. »Tog će dana biti ozarenih, nasmiješenih, radosnih lica; a tog će dana biti i lica prekrivenih prašinom, skrivenih mrakom, a to će biti nevjernici, grešnici.« Budući da se radi o apsolutno poštenom sudu — jer je svako djelo zabilježeno i može se pismeno dokazati — nitko ne može pobjeći iz polovice kojoj pripada.

Podvojenost mase u islamu je bezuvjetna, ona se sastoji u gomili vjernika i gomili nevjernika. Njihova je sudbina, koja će uvijek ostati različita, da se međusobno *bore*. Vjerski se rat smatra svetom dužnošću, te se tako već tijekom života, u svakoj borbi, *anticipira* dvostruka masa Posljednjeg suda — iako mnogo manja od one prave.

Za muhamedance postoji još jedna, isto tako sveta dužnost: hodočašće u Meku. Tu je riječ o *sporoj* masi, koja se postupno stvara priticanjem ljudi iz svih zemalja. Ovisno o tome kako daleko vjernik živi od Meke, ta se masa može stvarati tjednima, mjesecima ili čak godinama. Dužnost da se na hodočašće ode barem jedanput u životu, daje posebnu boju ovozemaljskom životu pojedinca. Onaj tko nije bio na tom hodočašću, nije stvarno živio. To iskustvo obuhva-

### Religije oplakivanja

ća, tako reći, cijelo područje preko kojeg se pobjećima vjera i okuplja ga na jednom mjestu, mjestu širiti. Masa hodočasnika je miroljubiva. Okrećući se dostizanju svog cilja. Ona nema zadatak da po već mora stići na određeno mjesto i neko vrijeme.

Smatra se velikim čudom da grad veličine 100 000 ljudi te bezbrojne gomile hodočasnika. Španjolski hodočasnici koji je boravio u Meki potkraj 12. stoljeća i ostavi ga boravka, smatra da ni najveći grad na svijetu nije mjesto za toliko ljudi. Međutim, tvrdi se da se zbog posebne milosti, *može raširiti* za mase; Meku čine materijalnom, koja se smanjuje ili povećava ovisno o vjerskim događajima.

Najvažniji trenutak hodočašća jest dan na koji treba zajedno stajati 700 000 ljudi. Ako se taj broj ljudi da ljude nadomještaju nevidljivi anđeli, koji se nalaze među njima.

Međutim, kad prođu dani mira, ponovno dolazi rat. »Muhamed je«, veli jedan od najboljih poznatih borbe i rata... Ono što je on najprije učinio u sredini, to on ostavlja kao oporuku za budućnost: suzbijanje nevjernika, širenje, ne toliko vjere, kao i moći, koja je sfera moći Alaha. Borbe islama ne raćenje, koliko pokoravanje nevjernika.«

U tome je *Kuran*, bogom nadahnuta knjiga nedvosmislen. »Kad prođu sveti mjeseci, ubijte ih! nadete; šćepajte ih, gušite i čekajte u svim zasjetcima.

### Religije oplakivanja

Lice zemlje karakteriziraju religije oplakivanja. One su mile neku vrstu univerzalnog značenja u kršćanstvu. One se temelje vrlo je kratka vijeka. Što je vjerama oplakivanja dalo njihovu postojanost? Što im daje snagu i vlast zahvaljujući kojoj postoje već tisućljećima?

Legenda oko koje se stvaraju jest legenda o progonoj čovjeku ili bogu. Tu je uvijek priča o progonu o lovu ili o hajci. S time može biti povezano i njezina priroda. Ako je riječ o lovu, onda pogađaju pogrešnog, pogrešno vjeru, vjeru umjesto životinje i koju love. Moguće je, kao i u drugim religijama, da progonoj životinje napadne i smrt što je to slučaj u legendi o *Adonisu* i vepru. Ta priča može dogoditi, i zato je bol koju izaziva neiz-

Moguće je i da božica voli žrtvu i da je oplakuje, kao što Afrodita oplakuje Adonisa. U Babilonu je to božica *Ištar* a lijepi, prerano umrli mladić zove se *Tamuz*. Kod Frigijaca je to božica majka *Cibela*, koja žali za svojim mladim ljubavnikom *Atisom*. »Potpuno je pomahnitala, upreže lavove u svoja kola, luduje sa svojim korijantima, koje je učinila isto tako mahnitim kao što je i sama, po cijelom brdu Ida i oplakuje svog Atisa; jedan od njezinih koribata probada sebi ruke, drugi raspuštene kose juri po brdima, treći vuče u rog, četvrti udara u bubanj ili lupa limenim diskovima; na cijelom brdu Ida vlada metež i fanatična srdžba.«<sup>55</sup>

U Egiptu je to *Izida*, koja je izgubila svog muža *Oziris*a. Ona ga neumorno traži; puna tuge ide kroz zemlju i ne posustaje sve dok ga ne nađe. »Vrati se kući«, nariče ona, »vrati se svojoj kući,... ne vidim te, a ipak moje srce čezne za tobom i moje te oči žele. Vrati se onoj koja te voli, blaženi! Vrati se svojoj domaćici. Ja sam tvoja sestra iste majke, ne smiješ biti tako daleko od mene. Bogovi i ljudi okrenuli su lice k tebi i zajedno te oplakuju ... Zovem te i plašim da se čuje sve do neba, ali ti ne čuješ moj glas, a ipak sam ja tvoja sestra, koju si na zemlji ljubio; nisi ljubio nijednu osim mene, brate moj!«<sup>56</sup>

Moguće je i — što je kasniji, i ne više mitski slučaj — da ga oplakuje grupa sljedbenika i učenika, kao što oplakuju *Isusa* ili *Isusaina*, unuka Prorokova, pravog mučenika Šijita.

Lov ili progon opisuju se sa svim pojedinostima, i ta je priča uvijek ispričana *pomno* i osjećajno, uvijek u njoj teče krv, pa čak i u najhumanijim od svih muka, mukama samog Krista, ona ne završava bez krvi i rana. Svaki se pojedinac postupak, od kojeg se sačini muka, doživljava kao nešto nepravedno i što se više udaljavano od mitskog vremena, postoji sve veća sklonost da se muke proluže i da im se pridodaju bezbrojne ljudske značajke. A lov ili hajka opisuju se s gledišta žrtve.

Na kraju se stvara žalobna hajka, no njezino oplakivanje ima jednu posebnu notu: mrtvi je umro za ljubav ljudi koji ga oplakuju. On je bio njihov spasitelj, bilo zato što je bio njihov veliki ovac ili zato što je imao druge, više zasluge. Njegova se dragocijnost ističe na sve moguće načine; on je taj koji ne bi smio biti mrtav. Oni koji ga oplakuju ne priznaju njegovu smrt. Oni žele da onovno živi.

U opisu arhaične žalobne hajke, npr. u onom australskom slučaju koji sam spomenuo, istaknuo sam da oplakivanje počinje već *ako umirućeg*. Živi ga pokušavaju zadržati te ga prekrivaju svojim tijelima. Primaju ga u svoju gomilu, sa svih se strana zbijaju uz njega i nastoje ga zadržati. Često ga pozivaju natrag i nakon što je nastupila smrt, i tek kad su potpuno sigurni da se više neće vratiti, počinje druga faza, faza odbacivanja mrtvaca u svijet mrtvih.

Kod ove žalobne hajke, koja se stvara kao le dragocjenog mrtvog, proces umiranja se produžuje na načine. Njegovi ga učenici ili vjernici, koji su ovdje žele pustiti. Prva faza, u kojoj nastoje *zadržati* u dna je i stoga u središtu pažnje.

To je vrijeme kada svi trkom dolaze sa svih brodošao svatko tko želi oplakivati. U ovim se re ma žalobna hajka *otvara* i proširuje u masu koja ste. To se jedanput događa na samoj svečanosti z se prikazuju njegove muke. U tu se svečanost ul dov, a često i ogromne gomile hodočasnika, koji č ljine. Međutim, žalobna se hajka otvara i u vre vjernika *povećava*. Sve počinje s nekoliko vjernika kao jezgra oplakivanja. Pri prvoj proslavi Duhova kršćana, a u vrijeme cara Konstantina 10 milijun gije ostala je ista, njezino je središte žalobna hajka

Zašto se toliko ljudi pridružuje žalobnoj haj zina privlačnost? Što im ona pruža? U svima ko događa se isto: lovačka ili progoniteljska hajka žalobna hajka. Ljudi su živjeli kao progonitelji, i k na svoj način i dalje. Oni traže tuđe meso, režu ga slabih stvorenja. U njihovim se očima odražavaju dok se njezin posljednji povik, u kojem uživaju, njihovu dušu. Možda većina njih ne sluti da ne tijelo, već i tamu koja je u njima. No, u nj povećavaju krivica i strah, tako da, i ne sluteći, njem. Zato se pridružuju jednom koji za njih um žalovanju za njim sami osjećaju kao progonjeni što su učinili, i koliko su divljali, u tom trenutku patnje. To je iznenadno i dalekosežno mijenjanje lobada od nagomilanog osjećaja krivnje zbog u će i njih same stići smrt. Sve što su oni učinili d zima na sebe netko drugi, pa se nadaju da će vjerni i ako ga budu poslušno slijedili, izbjeci osv

Pokazuje se da su religije oplakivanja neop di sve dok se ljudi ne mogu okaniti ubijanja u h

Od religije oplakivanja koje su se sačuvale i nije analizirati, najviše nam otkriva religija isl bi ispravno opisati kult Tamuza ili Adonisa, Ozi oni pripadaju prošlosti, i poznajemo ih samo iz hijeroglifa ili iz opisa klasičnih pisaca; iako su t njive vrijednosti, čini se logičnijim da obratimo j živi još i danas te se tamo gdje još postoji, poj neublaženom obliku.

Najvažnija od svih religija oplakivanja jes biti riječi o njegovoj katoličkoj varijanti. No,

trenutaka kršćanstva, od trenutaka stvarnog masovnog uzbuđenja, opisat ćemo, umjesto trenutka pravog oplakivanja, jedan drugi, naimе proslavu uskrsnuća u Crkvi Isusova groba u Jeruzalemu.

Samo oplakivanje, kao strastvena hajka koja se otvara u stvarnu masu, pojavljuje se nezaboravno impresivno u muharemskoj svečanosti kod Šijita.<sup>57</sup>

## Muharemska svečanost kod Šijita

Od islama, koji ima nedvosmislene osobine ratničke religije, podvajanjem je nastala religija oplakivanja kakva se nigdje ne javlja u tako koncentriranom i ekstremnom obliku: vjera Šijita. Ona je službena religija u Iranu i Jemenu. Široko je rasprostranjena u Indiji i Iraku.

Šijiti vjeruju u duhovnog i svjetovnog vođu svoje zajednice, koga nazivaju *imamom*. Njegov je položaj važniji od položaja pape. On je nosilac božanskog svjetla. On je nepogrešiv. Samo vjernik koji pristaje uz svog imama može biti spašen. »Onaj tko umre ne poznavajući pravog imama svog vremena, taj umire smrću nevjernika.«

Imam je izravni potomak Proroka. Prvim se imamom smatra Ali, Muhamedov zet, koji je bio oženjen njegovom kćeri Fatimom. Prorok je Aliju povjerio posebne spoznaje, koje je uskratio svim svojim sljedbenicima, i te se spoznaje nasljeđuju u njegovoj obitelji. Prorok je izričito imenovao Alija svojim nasljednikom, kao učitelja i vladara. On je izabran na Prorokovu zapovijed; samo on ima pravo na naslov »Vladar pravovjernih«. To su mjesto od Alija naslijedili njegovi sinovi Hasan i Husain: oni su bili Prorokovi unuci; Hasan je bio drugi, a Husain treći imam. Svi drugi koji su svojatali vlast nad vjernicima, bili su samo uzurpatori.

Politička povijest islama nakon smrti Muhameda pospješila je stvaranje legende o Aliju i njegovim sinovima. Ali nije odmah izabran za kalifa. Tijekom 24 godine nakon Muhamedove smrti to su mjesto zauzimala, jedan za drugim, tri njegova suborca. Kad je treći umro, Ali je došao na vlast, ali je vladao vrlo kratko. Jednog petka, za vrijeme službe božje, u velikoj džamiji u Kufi, ubio ga je otrovnim mačem neki fanatični protivnik. Njegov najstariji sin Hasan prodao je svoja prava za sumu od nekoliko milijuna dirhema i povukao se u Medinu, gdje je nakon nekoliko godina umro od posljedica raskalašenog života.

Prava jezgra vjere Šijita postale su muke njegova mlađeg brata Husaina. On je bio prava suprotnost Hasanu, povučen i ozbiljan,

i mirno je živio u Medini. Iako je nakon smrti svog brata postao glava Šijita, dugo se vremena nije upuštao u politiku. Međutim, kad je u Damasku umro vladajući kalif a njegov ga sin htio naslijediti, Husain mu se nije htio zakleti na vjernost. Stanovnici uzburkanog grada Kufe u Iraku pisali su Husainu pozivajući ga da dođe k njima. Htjeli su ga za svog kalifa, i obećavali mu da će dobiti sve ako dođe. Husain se spremio na put sa svojom obitelji, ženama, djecom i manjom grupom svojih sljedbenika. Put kroz pustinju je bio dug. Kad je stigao u blizinu grada, grad se već bio okrenuo protiv njega. Guverner mu je poslao u susret mnogo snažniju grupu vojnika, koja ga je pozvala na predaju. Kad je on to odbio, odsjekli su mu pristup do vode. Opkolili su njega i njegovu malu pratnju. Na ravnici Kerbela, deseti dan mjeseca muharema, godine 680. naše ere, napadnut je i potučen Husain zajedno sa svojim pristašama, koji su se hrabro branili. Zajedno s njim palo je 87 ljudi, od toga velik broj ljudi iz njegove obitelji i obitelji njegova brata. Na njegovu su tijelu nađeni tragovi 33 uboda koplja i 34 udarca mača. Zapovjednik neprijateljske vojske zapovjedio je svojim ljudima da jašu preko Husainova lesa. Konjska su kopita zgazila Prorokova unuka u zemlju. Odrezana mu je glava i poslana kalifu u Damask. Kalif ju je udario štapom po ustima. Na to ga je jedan stari Muhamedov pratilac, koji je prisustvovao tom prizoru, upozorio: »Makni taj štap«, rekao je »vidio sam kako su Prorokova usta poljubila ova usta.«<sup>58</sup>

»Stradanja Prorokova roda« postala su tema šijitske vjerske literature. »Prave pripadnike ove grupe prepoznavamo po tome što su njihov tijela ispijena od gladovanja, njihove usne sasušene od žeđi a oči suzne od neprestana plača. Pravi Šijit je progonjen i jadan kao i .obitelj za čije se pravo zauzima i pati. Uskoro se počinje misliti da je zadatak Prorokove obitelji podnošenje ugnjetavanja i progona.«<sup>59</sup>

Od tog tužnog dana na Kerbeli povijest ovog roda samo je nastavak patnji i ugnjetavanja. Njezino prepričavanje u poeziji i prozi njeguje se u bogatoj književnosti o mučenicima. Oni su predmet okupljanja Šijita u prvoj trećini mjeseca muharema, čiji se deseti dan — *Ašura* — smatra godišnjicom tragedije u Kerbeli. »Naše su godišnjice naše žalobne skupštine«, tako završava šijitski plemić jednu pjesmu, u kojoj podsjeća na mnoga stradanja Prorokove obitelji. Pravi vjernici imaju za cilj plakanje, naricanje i tugovanje nad nesretnom sudbinom i progonima Alijeve obitelji i njezina mučeništva. »Dirljivije nego šijitske suze«, veli se u jednoj arapskoj uzrečici. »Plakati za Husainom«, veli jedan moderni Indijac, pripadnik ove vjere, »jest cijena našeg života i naše duše; inače bismo bili najnezahvalnija stvorenja. I u raju ćemo tugovati za Husainom.. . Oplakivanje Husaina je znamenje islama. Nemoguće je da jedan Šijit ne plače. Njegovo je srce živi grob, stvarni grob za glavu mučenika kome su odsjekli glavu.«<sup>60</sup>

Po intenzitetu izraženih osjećaja priče o Husainu kao osobi i egovoj sudbini stoje u središtu vjere. One su glavni izvor iz kojeg teče vjersko iskustvo. Njegova se smrt tumačila kao dobrovoljno tvorvanje samoga sebe, a zahvaljujući njegovim mukama sveti sti- i u raj. Islamu je u početku strana ideja posrednika. Nakon Husai- i-ve smrti ona je postala dominantna ideja šijitizma.

Husainov grob na ravnici Kerbela postao je vrlo rano najvaž- i cilj hodočašća Šijita. Oko Husainova groba stoji 4000 anđela, iji plaču za njim dan i noć. Oni izlaze u susret svakom hodočasni- i, ma od kuda on dolazio, sve do granice groba. Onaj tko posjeti o svetište, ima od toga slijedeće koristi: Nikada mu se neće sru- i krov nad glavom. Nikada se neće utopiti. Neće stradati u požaru. iće ga napasti divlje zvijeri. No, onaj tko na ovom svetišu moli ireno vjerujući, taj dobiva dodatne godine života. Stečena zasluga ijadi kao 1000 hodočašća u Meku, 1000 mučeničkih smrti. 1000 na posta, 1000 oslobođenja iz ropstva. Slijedeće mu godine ne iđu nauditi ni vrag ni zli dusi. A ako umre, onda će ga pokopati i deli, a na dan uskrsnuća uskrsnut će zajedno sa sljedbenicima ama Husaina, kojeg će prepoznati po zastavi u njegovoj ruci. Imam jumfalno vodi svoje hodočasnike ravno u raj."

U jednoj se drugoj tradiciji tvrdi da se svima koji se pokopaju svetišu jednog imama neće suditi na dan uskrsnuća, bez obzira to koliko su grijeshili, već da će biti, kao nekom plahtom, bačeni vno u raj, gdje će im anđeli stegnuti ruku i čestitati im.

Zbog toga su se stari Šijiti naseljavali u Kerbeli da tamo umru. ugi, koji su živjeli na velikoj udaljenosti od svetoga grada, osta- i su u oporuci zahtjev da budu tamo pokopani. Stoljećima dolaze Perzije i Indije beskrajne karavane mrtvih u Kerbelu, tako da grad pretvorio u jedno ogromno groblje.

Ma gdje Šijiti živjeli, njihova velika svečanost jesu dani mjeseca harema, tijekom kojih je Husain pretrpio svoje muke. Tijekom deset dana tuguje cijeli perzijski narod. Kralj, ministri i državni iženici nose crno ili sivo. Goniči mazgi i vojnici idu naokolo kopčane košulje i razdrljenih grudi, a sve se to smatra znakom ike tuge. Svečanost počinje prvog dana muharema, koji je iobno početak nove godine. S drvenih se propovjedaonica pripo- i- da priča o Husainovim mukama. Priča se pripovijeda sa svim edinostima, ne zaboravlja se nijedna epizoda. Slušaoci su duboko iuti. Njihove povike »O Husaine! O Husaine!« prati stenjanje i e. Takvo se recitiranje nastavlja tijekom cijelog dana, dok se povjednici na propovjedaonicama smjenjuju. Tijekom prvih de- i- dana muharema muškarci u grupama prolaze ulicama goli do a, obojeni crveno ili crno. Čupaju kose, zadaju sebi rane mačem, u za sobom teške lance ili izvode divlje plesove. Dolazi do krv- i- obračuna s inovjernima.<sup>62</sup>

Svečanost kulminira desetog dana muharema koja je izvorno predstavljala Husainovu pogrebnu je središte Husainov lijes, koji nosi osam muške muškaraca namazanih krvlju maršira iza lijesa i ku pjesmu. Iza njih ide konj, Husainov ratni at. i no nalazi jedna grupa od pedesetak muškaraca, i- raju dva drvena štapića jedan o drugi. — Got- i mahnitost koja obuzima tugujuće mase na ovi- i njom će nas upoznati jedan opis iz Teherana, ko- i koji slijedi.

Stvarna prikazanja muke, u kojima se dram- i ke Husainove, pretvorila su se u stalan običaj tel ijeća. Fascinantan opis tih prikazanja dao je G- i desetih godina i kasnije dugo boravio u Perziji.

Kazalište su novčano podupirali bogataši; smatrali su se zaslužnim djelom, kojim darovate iču u raju«. Veća su kazališta primala 2000 do 30 i- nu su se predstave izvodile pred više od 20 000 bila otvorena svima, prosjaku u krpama i najb- i Počlnjale su u 5 sati ujutro. Prije prikazanja mu i- provodilo u procesijama, plesovima, propovijedir i- di su jedni drugima dodavali jelo i piće, dok s i- smatrali svojom čašću da osobno posluže naj odr

Gobineau opisuje dvije vrste bratstava, k- i prilikama. »Muškarci i djeca s bakljama, idući u crne zastave, ulaze u kazalište i pjevajući obilaz- i grupe mogu vidjeti noću kako žurno hodaju k kazališta do drugog. Ispred njih trči nekoliko d- i som viče: »Ah Husain! Aj Akbar!« Braća staju i- cama, pjevaju i pri tome se prate na divlji i bi i- šaku oblikuju u neku vrstu školjke i njome se ž i- raju ispod lijevog ramena. Pri tome nastaje tup i- ruku, koji se čuje na veliku daljinu i koji je vi i- mente su udarci teški i spori, i stvaraju spor rit- i- brzi i žustri, te u prisutnima izazivaju uzbuđen i- danput počnu s time, rijetko se događa da ih i- torij. Na znak svog vođe sva braća počinju pje- i- kati na mjestu i ponavljati kratko i odrezano: 'H

Drukčije bratstvo predstavlja bratstvo fla- i svoju glazbu — bubnjeve različite veličine. G- i a na glavi nemaju ništa. To su muškarci, pone i- djeca od 12 do 16 godina. U ruci drže željezn- i Neki nose drvene ploče. Procesija ulazi u kazali- i prilično sporo, litaniju koja se sastoji od samo i- Husain!« Bubnjevi ih prate sve bržim udarci- i drvene ploče, ritmički udaraju jednu ploču o dru

plesati. Slušaoci ih prate udarajući se u grudi. Nakon nekog vremena počinju se bičevati lancima, najprije sporo i s očitom namjerom; onda postaju živi i udaraju jače. Svi koji imaju igle, zabadaju ih sebi u ruke i obraze. Krv teče, masa pada u zanos i jeca, uzbuđenje se povećava. Vođa trupe trči između redova amo-tamo, podstiče slabe i drži ruke onima koji previše mahnitaju. Kad uzbuđenje postane preveliko, on zapovijeda da glazba utihne, i sve se zaustavlja. Teško je ne biti impresioniran takvim prizorom: čovjek suosjeća, osjeća sažaljenje i užas istodobno. Ponekad se, u trenutku kad prestane ples, vide flagelanti kako podižu ruke s lancima prema nebu i pogleda snažnog i punog vjere dubokim glasom viču: 'Jallah! O Bože!', tako da čovjeka potpuno ispuni divljenje, toliko je cijelo njihovo biće preobraženo.«

Mogli bismo ih nazvati orkestrom tuge, a njihovo je djelovanje — djelovanje kristala mase. Bol koju sebi zadaju jest Husainova bol. Budući da oni prikazuju tu bol pred drugima, ona postaje bol cijele zajednice. Udaranje u grudi, u kojem sudjeluju svi, stvara ritmičku masu. Ona je nošena osjećajem tugovanja. Husain je otrgnut od svih njih te im pripada svima zajedno.

Međutim, nisu samo kristali bratstava ti koji među prisutnima stvaraju žalobnu masu. I propovjednici i drugi, koji nastupaju pojedinačno, izazivaju isti efekt. Poslušajmo što je Gobineau vidio vlastitim očima u jednoj takvoj prilici.

»Kazalište je dokraja puno. Kraj je lipnja, čovjek se guši pod ogromnim šatorom. Masa uzima nešto za osvježenje. Jedan se der- viš penje na pozornicu i pjeva hvalospjev. Publika ga prati udarajući se u grudi. Njegov glas nije baš zanosan, jer čovjek djeluje umorno. On ne ostavlja nikakav dojam, pjesme postaju sve bezboj- nije. Čini se da on to osjeća, zastaje, silazi s pozornice i nestaje. Ponovno vlada tišina. Onda iznenada gromoglasno preuzme riječ jedan velik, debeo vojnik, Turčin, koji se počinje glasno i sve jače udarati u grudi. Jedan drugi vojnik, isto Turčin, ali iz neke druge jedinice i isto tako odrpan kao prvi, počinje odgovarati na udarce kao jeka. Tako iznova počinje ravnomjerno udaranje u grudi. Ti- jekom 25 minuta zadihana se masa, potpuno zanijeta udarcima ovih dvaju muškaraca, toliko udara da potpuno poplavi. Opija je mono- tono, snažno ritmizirano pjevanje. Udaraju se što bolje mogu: to je prigušen, dubok, pravilan, nezaustavljiv šum, no samo to nije dos- tatno. Jedan mladi crnac, koji izgleda kao nosač tereta, ustaje us- red gomile koja čuči. Baca kapu s glave i počinje pjevati punim glasom, dok se istodobno objema šakama udara po obrijanoj glavi. Bio je deset koraka od mene, tako da sam mogao pratiti svaki nje- gov pokret. Usne su mu poplavile; što je on više mijenjao boju, to je postajao življi, vikao je i udarao kao po nakovnju. To je trajalo otprilike deset minuta. No, dva vojnika nisu mogla dalje, s njih je tekao znoj. A čim je nestalo njihovih jasnih i snažnih glasova koji

su vodili i poticali zbor, zbor je počeo oklijevati te se zbunio. Jedan je dio glasova utihnuo, a crnac je, kao da mu nedostaje fizička pod- loga, sklopio oči i srušio se na jednog susjeda. Činilo se da svi os- jećaju veliko sažaljenje i poštovanje prema njemu. Stavili su mu na glavu leda a usta osvježavali vodom. No, on je bio u nesvijesti, i trebalo mu je još neko vrijeme da dođe svijesti. Kad se osvijestio, blago je i ljubazno zahvalio svima koji su mu pomogli.

Čim je donekle uspostavljen mir, na pozornicu se popeo jedan muškarac odjeven u zeleno. U njegovoj pojavi nije bilo ničega neo- bičnog, izgledao je kao trgovac živežnim namirnicama iz bazara. Taj je muškarac održao propovijed o raju, čiju je veličinu opisao strastvenom rječitošću. Da bi se dospjelo u raj, nije dostatno pro- čitati Prorokov *Kuran*. 'Nije dostatno učiniti sve što preporučuje ova sveta knjiga, nije dostatno doći u kazalište i plakati, kao što vi činite svaki dan. Morate raditi dobra djela u Husainovo ime i iz ljubavi prema njemu. Husain je ulaz u raj, Husain podupire svijet, Husain donosi spas. Vičite: Hasan, Husain!'

Cijela je gomila počela vikati: 'O Hasan, o Husain!'

'Dobro. Sad još jedanput!' 'O Hasan, o Husain!'

'Molite Boga da zauvijek očuva vašu ljubav prema Husainu. Hajde, zazivajte Boga!'

Cijela masa jednim jednim pokretom podiže ruke u zrak i vi- če prigušenim i upornim glasom: 'Jallah! O Bože!'«<sup>64</sup>

Samo prikazanje muka Husainovih, koje slijedi iza ovog dugog i uzbudljivog uvoda, sastoji se od labavog niza od 40 do 50 prizora. Sve događaje, prije nego što se oni odigraju na pozornici, priča anđeo Gabrijel prorocima ili se vide unaprijed u snovima. Ionako je sve što će se dogoditi već poznato gledaocima, jer nije bitna dramska napetost u našem smislu te riječi, već potpuni angažman. Sve pat- nje Husainove, muke njegove žedi kad mu je odsječen pristup do vode, i epizode za vrijeme bitke i njegove smrti, prikazuju se na- glašeno realistički. Samo imami i sveci, proroci i anđeli *pjevaju*. Omrznuti likovi, kao što je kalif Jazid, koji je zapovjedio da se Husain ubije, i ubojica Samr, koji mu je zadao smrtonosni udarac, ne smiju pjevati, već samo deklamirati. Može se dogoditi da i njih savlada stnahovitost njihovih nedjela. Tada za vrijeme svojih zlih riječi sami brižnu u plač. Nema pljeska, ljudi plaču, uzdišu ili se Uidarajiu po glavi. Uzbuđenje gledalaca dostiže takav vrhunac da če- sto pokušavaju linčovati likove hulja, Husainovih ubojica. Pred kraj se pokazuje kako se odrezana glava mučenika donosi na kalifov dvor. Na putu se događa jedno čudo za drugim. Jedan se lav duboko klanja pred Husainovom glavom. Povorka zastaje kod jednog kršćanskog samostana: kad opat opazi glavu mučenika, odriče se svoje vjere i prelazi na islam.

128 Husainova smrt nije bila uzaludna. Kod uskrsnuća njemu se povjerava ključ od raja. Sam Bog zapovijeda: »Pravo na zagovaranje ima samo on. Neka Husiain, po mojoj posebnoj milosti, bude posrednik za sve.« Prorok Muhamed predaje Husainu ključ od raja i govori:

»Idi i spasi od ognja svakog tko je za vrijeme svog života prolio barem jednu suzu za tobom, svakoga tko ti je na bilo koji način pomogao, svakoga tko je otišao na hodočašće do tvog svetišta ili te je oplakivao i svakoga tko je za tebe napisao tragične stihove! Odnosi svakog od njih sa sobom u raj!«

Nijedna vjera ne pridaje takvu važnost oplakivanju. Ono je najveća vjerska zasluga i mnogo vrednija od svakog drugog dobrog djela. Ovdje je potpuno opravdano govoriti o religiji oplakivanja.

Međutim, ovakva masa ne doseže kulminaciju u kazalištima za vrijeme prikazivanja muka Husainovih. Jedan je očevic slijedećim riječima opisao »Dan krvi« na ulicama Teherana, u kojem sudjeluje pola milijuna ljudi. Teško je naći opis jeziviji i uvjerljiviji od ovoga.

»Petsto tisuća ljudi obuzetih ludilom posipa se pepelom i udara čelom o zemlju. Dobrovoljno se žele podvrći mučenju, počiniti grupno samoubojstvo ili se na rafiniran način osakatiti. Jedna za drugom slijede procesije pojedinih gilda. Budući da se one sastoje od ljudi koji su zadržali mrvicu razuma, naime ljudski nagon za samoodržanjem, njihovi su sudionici obučeni sasvim obično.

Nastupa velika tišina; dolaze stotine muškaraca u bijelim košuljama, lica ekstatično okrenuta prema nebu.

Od tih će muškaraca navečer neki biti mrtvi, mnogi osakaćeni i iznakaženi, dok će bijele košulje obojene crveno postati mrtvački pokrovi. Ova stvorenja već ne pripadaju zemlji. Njihove grubo iskrojene košulje imaju proreze samo za vrat i ruke: to su lica mučenika i ruke ubojica.

Ohrabreni njihovim povicima i zahvaćeni njihovim ludilom, drugi im dodaju sablje. Njihovo uzbuđenje postaje ubilačko, okreću se u krugu oko svoje osi i vitlaju oružje koje su dobili iznad glave. Njihovi povici nadglasavaju masu. Da bi mogli izdržati muke, moraju doći u stanje katalepsije. Koracima robota idu naprijed, natrag, u stranu, bez očiglednog reda. Pri svakom koraku u taktu se udaraju škrbavim sabljama po glavi. Teče krv. Košulje postaju skrletno crvene. Pogled na krv dovodi pomućenost njihova mozga do vrhunca. Neki od tih dobrovoljnih mučenika padaju s nogu i udaraju sabljama oko sebe. Između stisnutih usnica teče im krv. U svom su divljanju prerezali sebi vene i arterije, te umiru na licu mjesta prije nego što ih policija stigne odnijeti u ambulantu, improviziranu iza spuštenih roleta jednog butika.

Masa se, neosjetljiva na udarce policajaca, naginje nad njih, prima ih i odnosi u drugi dio grada, gdje se krvoproliće nastavlja. Nijedan čovjek ne ostaje nepomućene svijesti. Oni koji sami nemaju hrabrosti za prolijevanje krvi daju drugima kolu za ohrabrenje i potiču ih tim sredstvima i klevetama.

Mučenici skidaju košulju, koja se smatra blagoslovljenom, i daju je onima koje vode sa sobom. Drugi, koji na početku nisu među dobrovoljnim žrtvama, iznenada u općem uzbuđenju osjete u sebi žed za krvlju. Traže da im daju oružje, trgaju sa sebe odjeću i zadaju sebi rane tamo gdje treba.

Ponekad u procesiji nastane praznina jer neki od sudionika iscrpljen pada na zemlju. Praznina se odmah ispunjava, nad nesretnikom se zatvara masa, udara ga nogama i gazi preko njega.

Najljepša je sudbina umrijeti na jedan od dana svečanosti Ašura, kada vrata osam rajeve stoje širom otvorena za svete, i svaki nastoji ući.

Uzbuđenje mase zahvaća vojnike u službi koji se brinu za ranjene i koji trebaju čuvati red. Oni skidaju uniformu i sami se bacaju u opće prolijevanje krvi.

Ludilo zahvaća djecu, čak i sasvim malu: pokraj jednog zdenca stoji majka, pijana od ponosa i pritišće na grudi dijete koje se upravo samo osakatilo. Druga dolazi trčujući i viče: njezino je dijete sebi upravo iskopalo jedno oko, a uskoro će iskopati i drugo; roditelji to promatraju s uživanjem.«<sup>45</sup>

## Katolicizam i masa

Nepistrani promatrač kod katolicizma zapaža stanovitu *sporst* i *mirnoću*, povezane s velikom *širinom*. Njegova je glavna tvrdnja, tvrdnja da ima mjesta za sve, sadržana već u njegovu imenu. Poželjno je da svatko prijeđe na katolicizam, i svakoga primaju pod određenim uvjetima, koje ne možemo nazvati strogim. U tom se, a ne u procesu primanja, u principu zadržao posljednji trag jednakosti, koji neobično odudara od njegova inače strogo hijerarhijskog karaktera.

Svoj mir, koji je pored širine ono najprivlačnije u njemu, katolicizam zahvaljuje svojoj starosti i odbojnosti prema svemu što se izrazito masovno. Nepovjerenje prema masi postoji u katolicizmu već dugo, možda već od najranijih heteričkih pokreta montanista, koji su se bez poštovanja odlučno okrenuli protiv biskupa. Opasnost od neočekivanih izbijanja hereza, lakoća s kojom se one

dalje razvijaju, njihova brzina i nepredvidljivost, a prvenstveno *uklanjanje tereta distanci*, kojima naročito treba pribrojiti distance crkvene hijerarhije — sve je to već od ranog vremena ponukalo crkvu da u otvorenoj masi vidi svog glavnog neprijatelja i da joj se suprotstavlja na sve moguće načine.

Ta nepokolebljiva spoznaja prožima sadržaje svih njegovih vjervanja, kao i sve praktične oblike njezine organizacije. Do sada nije na svijetu postojala nijedna država koja bi se znala braniti od mase na tako raznovrsne načine. U usporedbi s crkvom, svi se vlastodršci doimaju kao jadne šeptrlje.

Tu prije svega treba misliti na sam kult, koji najneposrednije djeluje ma okupljene vjernike. On predstavlja vrhunac sporosti i odmjerenosti. Kretnje svećenika u njihovu teškom i krutom ornatu, odmjerenost njihovih koraka, razvučenost njihovih riječi — sve to pomalo podsjeća na beskrajno razrijeđeno oplakivanje mrtvog, toliko ravnomjerno podijeljeno na stoljeća da ne preostaje gotovo ništa od iznenadnosti smrti i žestine bola; vremenski je proces oplakivanja *mumificiran*.

Povezivanje među vjernicima sprečava se na nekoliko načina. Oni ne propovijedaju jedan drugom; riječ običnog vjernika uopće nije sveta. Sve što on očekuje, sve što ga razrješava višestrukog pritiska koji osjeća na sebi, dolazi s višeg mjesta; on *ne razumije* ono što mu se ne objasni. Svetu riječ dobiva već preživakanu i ona se, kao nešto sveto, od njega *štiti*. Čak i grijesi pripadaju svećenicima, kojima se moraju ispovijedati. Za njega nije nikakvo olakšanje ako ih ispriča drugim, običnim vjernicima, a ne smije ih zadržati za sebe. U svim dubljim pitanjima, pitanjima morala, on stoji sam nasuprot svećenstvu; da bi imao barem donekle sretan život, koji mu omogućuje svećenstvo, pojedinac mu je potpuno predan na milost i nemilost.

No, i sam način pričešćivanja odvaja vjernika od drugih koji se pričešćuju zajedno s njim, umjesto da ih na tom istom mjestu međusobno poveže. Kandidat dobiva dragocjeno blago sam za sebe. On ga očekuje i treba ga sačuvati za sebe. Onaj tko je promatrao redove ljudi koji su došli na pričest, mora zamijetiti kako je svaki pojedinac zaokupljen sam sa sobom. Oni koji dolaze ispred ili iza njega zanimaju ga još manje nego njegov bližnji, kojeg susreću u svakodnevnom životu, a i ta je veza već vrlo labava. Pričest povezuje primaoca sa crkvom, koja je nevidljiva i ogromna; ona ga odvaja od prisutnih. Kandidati se osjećaju kao jedno tijelo isto onako malo kao i grupa ljudi koja je pronašla neko blago i upravo ga podijelila između sebe.

U organizaciji tog procesa, koji je od središnjeg značenja za vjeru, crkva odaje svioju opreznost pred svim što bi moglo samo podsjetiti na masu. Ona slabi i ublažava zajedništvo između prisutnim ljudima i umjesto toga smješta u daljinu zajedništvo koje je ogrom-

no, kojem vjernik nije neophodno potreban i koje, sve dok vjernik živi, nikada ne uklanja granice između njega i sebe. Dozvoljena masa, na koju katolicizam neprestano upućuje, masa anđela i blaženih, nije samo gurnuta u daleki drugi svijet, te već time, svojom udaljenošću, učinjena bezopasnom i udaljena od područja neposrednog utjecaja; ona je također uzorno opuštena i mirna. Nikada ne zamišljamo da su blaženi jako aktivni; njihova mirnoća podsjeća na mirnoću proesije. Oni hodaју i pjevaju, hvale Boga i i osjećaju svoju sreću. Svi rađe otprilike isto, neodoljivo nam se nameće određena jednoobraznost njihove sudbine; nitko nije nikada pokušavao prikrivati ili poremetiti veliku sličnost njihova načina življenja. Ima ih mnogo, nalaze se jedan blizu drugog i ispunjeni su jednakim blaženstvom. No, to su ujedno i sve njihove karakteristike mase. Oni se *množe*, ali tako sporo da se to ne zamjećuje: nikada se ne govori o povećanju njihova broja. Oni nemaju nikakve usmjerenosti. Njihovo je stanje konačno. Kraljevski je dom u kojem žive nepromjenljiv. Oni više ne žele nikamo otići; nema ničega što bi još mogli očekivati. Sigurno je da je to najblaži, najbezopasniji oblik mase koji možemo zamisliti. Možda bismo ih zapravo jedva mogli nazvati masom; oni se zapravo nalaze na granici: okupljeni zbor koji pjeva lijepe, ali ne previše uzbuđljive pjesme; izabranost kao istanje, *nakon* svih obreda koji služe potvrđivanju, i koja traje vječno. Kad tražanje ne bi bilo najteže ostvarivo od svega za čim ljudi čeznu, onda bi bilo teško shvatiti u čemu se zapravo sastoji privlačnost blaženih kao mase.

Ovdje na zemlji ponašanje nije baš tako suzdržano kao među blaženima, ali sve ono što crkva ima pokazati, ona pokazuje *sporo*. Impresivan primjer te sporosti jesu procesije. Namjera im je da ih vodi što više ljudi, njihovo se kretanje orijentira prema tom cilju i nalikuje na tiho guranje. Ona obuhvaća vjernike prolazeći pored njih, vrlo polako, i ne pokušavajući ih potaći na neko veće kretanje izuzev pobožnog klečanja ili pridruživanja procesiji u propisanom redu, sasvim na kraju povorke, bez misli, bez želje da se popnu više unutar tog poretka.

Procesija uvijek pruža sliku crkvene hijerarhije. Svatko koraca u odjeći koja pripada njegovu položaju, tako da ga svi prepoznaju i označavaju kao onog koga on predstavlja. Blagoslov se očekuje od onoga tko ima pravo dati blagoslov. Već ta raščlanjenost procesije koči u promatraču približavanje nekom stanju koje bi nalikovalo na masu. Promatrač je fiksiran na mnogobrojnim razinama promatranja; isključeno je svako izjednačenje, svako objedinjavanje. Odrasli promatrač nikada neće vidjeti sebe kao svećenika ili biskupa. Oni za njega uvijek ostaju odvojeni, i on ih uvijek postavlja iznad sebe. Međutim, što je on veći vjernik, to će više biti sklon to-*\*ne* da njima, koji su toliko viši i svetiji od njega, iskaže svoje štovale. A upravo je to svrha procesije, koja želi izazvati zajedničko štovanje vjernika. Više se zajedništva ni ne traži, jer bi ono moglo

32 dovesti do izražavanja osjećaja i postupaka koji se više ne bi mogli kontrolirati. Čak je i samo iskazivanje štovanja tupnjevano; budući da se masa uz procesiju penje s jedne stepenice a drugu, stepenicama koje su joj poznate i očekivane, stepenicama oje ostaju iste, ona je lišena žalaca iznenadnosti. Penje se tiho i nepokolebljivo kao plima, dosiže svoju najvišu razinu i opet polako ada.

S obzirom na značenje svih oblika organizacije za crkvu, nije udo da u njoj nalazimo velik broj kristala mase. Njihova se funkcija vjerojatno ne može nigdje tako dobro proučavati kao ovdje; ri čemu, međutim, ne smijemo zaboraviti da i oni služe općem cilju rkve, koji se sastoji u sprečavanju ili, zapravo, u usporavanju stvarnja mase.

U kristale mase spadaju samostani i redovi. Oni obuhvaćaju prae kršćane, koji žive u poslušnosti, siromaštvu i kreposti. Oni slu-e tome da se drugima, mnogobrojnim, koji se, istina, zovu kršćani, ali nikada ne mogu živjeti kao kršćani, uvijek iznova pokazuju ni koji to stvarno jesu. Najvažnije pojedinačno sredstvo u tome jest jihova nošnja. Ona znači odricanje i izdvajanje iz uobičajenih obiljskih veza.

Njezina se funkcija potpuno mijenja u razdobljima opasnosti. rkva si ne može uvijek dozvoliti svoju otmjenu suzdržanost, svoju lbojnost prema otvorenoj masi i zabranu koju je stavila na njezi-o stvaranje. Postoje razdoblja kad joj prijete neprijatelji izvana ili kojima je istupanje iz crkve tako brzo da se protiv njega može riti jedino sredstvima same poštasi. U takvim se razdobljima crk-a osjeća ponukanom da neprijateljskim masama suprotstavi svoje astite. Tada redovnici postaju agitatori koji pripovijedajući putuju o zemlji i pozivaju ljude na aktivnost, što se inače radije izbjega-a. Najgrandiozniji primjer takvog svjesnog stvaranja mase od stra-e crkve jesu križarski ratovi.

## veta vatra u Jeruzalemu

Grčka proslava uskršnjeg tjedna u Jeruzalemu kulminira u jed-m vrlo neobičnom obredu. Tek se na uskršnju nedjelju u crkvi Isu-va groba sveta vatra spušta s neba na zemlju. Okupljene su tisuće dočasnika iz cijeloga svijeta da bi pripalile svijeće na plamenu m on bukne iz Spasiteljeva groba. Vatra se smatra bezopasnom, a ernici su uvjereni da im ne može učiniti nažao. Pa ipak, borba za bivanje vatre je već mnoge hodočasnike stajala života.

Stanley, koji je kasnije postao dekan u Westminsteru, prisustvo-o je na jednom svom putovanju godine 1853. uskršnjoj slavi u kvi Isusova groba i napisao opširan opis te slave.<sup>66</sup>

## Sveta vatra u Jeruzalemu

»Kapela u kojoj se nalazi sveti grob smješta crkve. Vjernici su okupljeni oko groba stojeći z kruga, koja odvajaju dva reda vojnika. Poj prstena čuvaju turski vojnici. Gore na galerijar jutro je na uskršnju nedjelju, i privremeno je najavljuje događaje koji dolaze. Dva ili tri hode drže za jedan otvor u zidu kapele Svetoga groba.

Oko podneva šarolika gomila arapskih krš bodan prolaz između prstenova i u njemu divl dok ih vojnici ne uhvate. Čini se, ovi Arapi vje-će pojaviti ako prije toga nekoliko puta ne optre skakanje oko groba traje puna dva sata. Oko odjedanput počinje trčati, zatim hvataju jedan njih podižu na ramena ili glave i jure s njim s dolje, a onda to isto rade s nekim drugim. Nek čja runa a neki gotovo goli. Obično jedan od nj kao govornik. Plješće rukama, a i oni plješću i grob Isusa Krista! Neka Bog čuva sultana! Isu: pio! Ono što počinje u malim grupama, uskore se na koncu cijeli kružni pojas između vojnika vanje, vrtlog, divlju bujicu mahnutih likova. Post pušta ili se guši. Pojas se oslobađa ljudi, a iz grč ga procesija s izvezenim transparentima i obilaz

U tom trenutku uzbuđenje, koje je do tada trkače i plesače, zahvaća sve. Dvije ogromne ma vojene vojnicima, još uvijek ostaju stajati na s se svi daju u divlju viku, između koje se s vrer što zvuči prilično neobično — čuje pjevanje pro put obilazi grob. Treći se put oba reda turskih v družuju procesiji otraga. U *jednom* velikom kre ■amo-rtamo. Bliži se vrhunac dana. Prisutnost sprečava, kako se vjeruje, silazak vatre, i sada istjeraju iz crkve. Turci dopuštaju da ih istjera kaos kakav karakterizira borbu i pobjedu. Sa svih rulja napada vojnike koji hrle iz crkve na nje izlazu — procesija se prekida, transparenti se n

U jednoj maloj ali 'kompaktnoj gomili ljudi pelu biskupa od Petre, koji je ovaj put 'biskup patrijarhe, te za njim zatvaraju vrata. Cijela je jedinstveno more glava koje ponovno brui. Ljuu jednom malom prostoru: od otvora na sjeverni zida crkve vodi uzak prolaz. Uz sam otvor stoji s tio vatru. S obje strane prolaza, do kud doseže p stotine golih ruku kao grane šume koja podrhta

U prijašnje, smionije doba, u tom se trenutk Pele pojavljivao golub da bi učinio vidljivim sila:

aj je običaj napušten ali još uvijek postoji vjerovanje u njegov silazak, te čovjek može potpuno shvatiti veliko *Masa i moć* zbuđenje u slijedećim trenucima samo ako to zna. Na tvoru se pojavljuje svijetao plamen kao plamen gorućeg drva — oji, kao što zna i priznaje svaki obrazovani Grk, pali biskup u apeli. Međutim, svaki hodočasnik vjeruje da je to svjetlo silaska boga na Sveti grob. Sve se za-mućuje u općem uzbuđenju kojim je punjena crkva, više se ne može jasno razaznati nijedan pokret ni događaj. Polako, postupno, vatra se prenosi iz ruke u ruku, sa svijeće na svijeću, kroz ogromnu masu, sve dok se na koncu cijelo danje, od jedne galerije do druge i prostor dolje, ne pretvori u jedan jedinstveni rašireni plamen od tisuću upaljenih svijeća.

Ljudi u trijumfu iznose na leđima iz kapele biskupa ili patrijarha, koji je gotovo u nesvijesti, da bi se stvorio dojam da ga je svlažala slava Svevišnjega, iz čije se neposredne blizine upravo vraća.

Sada počinje navala da bi se pobjeglo od dima i zagušljive vrućine i da bi se zapaljene svijeće odnijele na ulice i u kuće Jeruzalema. Svi se guraju van kroz jedna jedina vrata crkve, i ponekad je navala tako velika da vodi do nesreća, kao 1834, kad su izgubile život stotine ljudi. Hodočasnici još kratko vrijeme trče amo-tamo i trljaju lice i prsa o vatru da bi pokazali da je ona, kako se vjeruje, bezopasna. No, divlje oduševljenje završava preuzimanjem vatre. Jedan od najimpresivnijih dijelova predstave jest naglo i potpuno netajanje mahnitosti takva intenziteta. Jutrošnje bjesomučno uzbuđenje stoji u neobičnoj suprotnosti s dubokim večernjim mirom, kakla crkvu ponovno ispunjava i prekriva jedna jedinstvena masa hodočasnika, no ovaj put u duboku snu. Tako čekaju ponoćnu službu noću.

Očevidac velike nesreće iz 1834. g. bio je jedan Englez, *Robert Curzon*. Njegov se izvještaj o katastrofi odlikuje stravičnom uvjerenjivošću, pa prenosimo njegove na j bitni je dijelove.<sup>67</sup>

U ponoć na Veliki petak Curzon se sa svojim prijateljima uputio u Crkvu Isusova groba da bi vidio procesije Grka. Činilo se da su svaki prozor i svaki kutak, svako i najmanje mjesto gdje je mogla stati noga nekog živog bića, krcati ljudima, izuzevši galeriju, koja je bila rezervirana za Ibrahim-pašu, turskog guvernera Jeruzalema, i njegove engleske goste. Tvrdi se da je u Jeruzalemu bilo 17 000 hodočasnika i da su gotovo svi došli vidjeti svetu vatru.

Slijedećeg su jutra vojnici usred gomile prokrcili put Ibrahim-paši. Primila ga je uzbuđena procesija, a onda je zauzeo mjesto, na galeriji.

»Ljudi su polako postajali divlji. Cijelu su noć prostajali u takvoj masi, i bili su iscrpljeni. Kad se približilo vrijeme za prikazivanje svete vatre, više nisu mogli izdržati od radosti. Uzbuđenje je raslo, a oko 1 sat je iz kapele Grka izašla veličanstvena procesija.

## Sveta vatra u Jeruzalemu

Triput su proveli patrijarha oko groba. Onda je vanjsku odjeću, koja je bila sašivena od srebror i ušao u grob, i za njim su zatvorena vrata. Uzb je doseglo vrhunac, tako da su počeli glasno v ljudi njihala se amo-tamo kao polje žita na vjetru

Patrijarh je pružio svetu vatru kroz okrugli Isusovim grobom. Prije toga je trupa vojnika ta koji je najviše platio za tu čast. Jedan je trenu onda se iz groba pojavilo svjetlo, i sretni hodoča ha, koji je bio unutra, preuzeo svetu vatru. Ona s nja zaipaljenih tankih voštanica. Voštanice su se i okviru; na taj se način trebalo spriječiti da ih go si. Jer, odmah se rasplamsala ogorčena borba. S lljivo nastojao dohvatiti svetu vatru da su neki pripaliti svoju svijeću, pri tome ugasili svijeću :

To je bila cijela ceremonija: bez propovijedi lo pjevanja za vrijeme procesije. Uskoro se vi širi na sve strane, svaki je pripalio svoju svijeću je plivalo u moru svijeća — kapele, galerije i : mogla postaviti svijeća. Ljudi su u svojoj mahni njeve gorućih svijeća licu, rukama i prsima da l jeha.

Uskoro je sve bilo zamračeno dimom svijet velikim oblacima kroz otvor u sredini kupole. I zadah. Tri su nesretnika, savladana vrućinom i z pala s galerije i razbila se na glavama drugih. menska dama, stara 17 godina, umrla na svom žeđi i iscrpljenosti.

— Na kraju, kad smo vidjeli sve što se imalo ša je ustao i otišao sa svog mjesta. Njegovi su m bo krčili put kroz gustu masu ljudi koja je ispu sa je bila ogromna, pa smo zato malo pričekali, i no uputili natrag u naš samostan. Ja sam išao pr prijatelji, dok su nam vojnici krčili put kroz crl mjesta gdje je Sveta Djevica stajala za vrijeme I na križ, kad sam u tom dijelu crkve opazio gom žali jedan na drugom, koliko sam mogao ocije Svim sam se silama pokušavao probiti između n nije postala tako zbijena da sam u stvari hodao p tijela. Odjedanput mi je postalo jasno da su s času to nisam zamijetio, jer sam mislio da su ja ipomog obreda i da su legli da se odmore. No, ka će gomile, spustio sam pogled i opazio onaj ošt lica, koji znači samo jedno. Neki su od gušenja njeli, a nešto dalje su bili drugi svi u krvi i prel crijevima onih koje je masa zgazila u komadiće.

U ovom dijelu crkve više nije bilo žive mase; međutim, nešto dalje, iza ugla, u pravcu glavnog ulaza, ljudi su se panično gurali naprijed, i svi su izpetnih žila nastojali pobjeći. Čuvari, koji su stajali vani, prestrašili su se navale iz crkve, misleći da ih kršćani žele napasti: kaos se uskoro pretvorio u borbu. Vojnici su bajonetama ubili gomilu jadnika koji su bili na izmaku snaga; zidovi su bili poprskani krvlju i mozgovima ljudi koje su vojnici obarali kao što se kundacima obaraju volovi. Svako se pokušavao obraniti ili spasiti. Sve koji su u tučnjavi pali na tlo gomila je odmah pregazila. Borba je postala tako divlja i očajna da se činilo da čak i uspaničeni i prestravljeni hodočasnici na koncu više misle na to kako će uništiti druge nego na vlastiti spas.

Cim sam shvatio opasnost, doviknuo sam svojim pratiocima da se vrate; i oni su me poslušali. Mene je, međutim, gomila odnijela dalje, u blizinu vrata, gdje su se svi borili za život. Vidio sam da me tu čeka sigurna smrt, pa sam se svim silama nastojao vratiti. Jedan se pašin oficir, u kome sam po zvjezdici prepoznao pukovnika i koji je bio prestrašen isto kao ja, također pokušavao vratiti. Uhvatio me za odjeću i povukao na tijelo jednog starca koji je upravo bio na izdisaju. Oficir me je pritisnuo dolje, te smo se rvali s hrabrošću očajnika, između umirućih i mrtvih. Onda sam uspio ponovno stati na noge. — Kasnije sam saznao da on više nije ustao.

Jedan sam čas stajao u gužvi, na neugodnoj podlozi od mrtvih tijela, potpuno uspravljen zahvaljujući masi koja se zbila u ovom uskom dijelu crkve. Kratko smo vrijeme svi mirno stajali. Odjednom se masa zaljuljala. Odjeknuo je poziv, masa se otvorila, pa sam se našao nasuprot redu ljudi koji su svi bili blijedi i izgledali jezivo u svojoj razderanoj i krvavoj odjeći. Tako smo stajali i zurili jedni u druge; a onda nas je zahvatio iznenadni impuls te smo uz povik, koji je odzvanjao u dugim brodovima Crkve Isusova groba, jurnuli jedni na druge, tako da sam se uskoro natezao i rvao s jednim polugolim muškarcem, čije su noge bile krvave. Masa je ponovno ustuknula, a ja sam se očajničkom borbom i teškim rvanjem probio natrag u unutrašnjost crkve, gdje sam našao svoje prijatelje. Uspjeli smo doći do sakristije katolika i otuda u prostoriju koju su nam redovnici dodijelili za naš boravak. Još na ulazu u sakristiju morali smo proći ogorčenu borbu s većom gomilom hodočasnika koja se htjela probiti unutra zajedno s nama: zahvalio sam Bogu što me spasio; za vlas sam izbjegao smrt.

Mrtvi su u gomilama ležali naokolo, vidio sam barem 400 nesretnika, mrtvih i živih, koji su ležali na gomilama jedan preko drugog, a na nekim su mjestima gomile bile više od pet stopa. Ibrahim-paša je napustio crkvu samo nekoliko minuta prije nas, te je tako jedva izvukao živu glavu. Masa ga je stisnula sa svih strana, a neki su ga napali. Do vanjskog je dvorišta stigao samo zahvaljujući ogromnim naporima svoje pratnje, od koje je nekoliko njih

ubijeno. Za vrijeme borbe je nekoliko puta pao u nesvijest; njegovi su mu ljudi morali golim sabljama krčiti put kroz masu hodočasnika. Kad je stigao van, zapovjedio je da se uklone leševi i naredio svojim ljudima da tijela onih za koje se činilo da su još živi, izvuku iz gomila mrtvih.

Nakon velike katastrofe u Crkvi Isusova groba armiju hodočasnika u Jeruzalemu zahvatila je panika, tako da je svaki nastojao što brže pobjeći iz grada. Proširile su se glasine da je izbila poštast. Zajedno s drugima počeli smo se spremati na povratak.«

Da bismo shvatili što se ovdje dogodilo, moramo razlikovati normalni tijek uskršnje slave od ove panike iz 1834. godine, čiji je očevidac bio Curzon.

Riječ je o svečanosti uskrsnuća. Zalobna hajka koja se stvara oko Isusove smrti i njegova groba pretvara se u pobjedničku hajku. Uskrsnuće je pobjeda koja se slavi. Vatra ovdje djeluje kao masovni simbol pobjede. Mora se dobiti svatko, zato da bi njegova duša sudjelovala u tom uskrsnuću. Svatko se mora, tako reći, pretvoriti u istu vatru, koja potječe od Duha Svetoga, i zato svatko treba na njoj pripaliti svoju svijeću. Onda se dragocjena vatra nosi iz crkve kući.

Prevara sadržana u načinu paljenja vatre nije bitna. Bitna je promjena žalobne hajke u pobjedničku hajku. Čovjek sudjeluje u smrti Spasitelja tako što se okuplja oko njegova groba. No, pripalivši svijeću na uskršnjoj vatri koja plamsa iz njegova groba, čovjek sudjeluje i u njegovu uskrsnuću.

Vrlo je lijepo i značajno širenje svijeća, kad odjednom iz *jedne* svijeće nastane tisuću svijeća. Masa tih svijeća jest masa onih koji će živjeti zato što vjeruju. Ona nastaje nevjerojatno brzo, isto onako brzo kao što se širi vatra. Vatra je najbolji simbol za iznenadnost i brzinu stvaranja mase.

No, prije nego što se vatra stvarno pojavi, vodi se borba za nju. Inovjerni turski vojnici, koji su prisutni u crkvi, moraju biti istjerani iz nje; sve dok su oni unutra, vatra se ne može pojaviti. Njihovo je povlačenje dio rituala svečanosti, a trenutak za to dolazi nakon procesije grčkih dostojanstvenika. Turci se kreću prema izlazu, ali se vjernici guraju za njima kao da su ih istjerali, i odjednom u crkvi vlada gužva kao u borbi i pobjedi.

Ceremonija počinje dvjema iščekujućim masama, koje razdvajaju vojnici. Male ritmičke hajke arapskih kršćana kreću se između njih i podstiču ih. Te divlje, fanatične hajke djeluju kao *kristali mase*, te svoje uzbuđenje prenose na one koji čekaju vatru. Onda počinje procesija dostojanstvenika, spora masa koja, međutim, ovom prilikom stiže na svoj cilj brže nego ikada: Živi je dokaz za to poluonesvijesteni patrijarh, kojeg kasnije, nakon paljenja vatre, nose naokolo.

Panika iz 1834. proizlazi, sa svojim stravičnim posljedicama, iz elementa borbe koji je dio ceremonije. Uvijek postoji velika opasnost od panike pred vatrom u zatvorenom prostoru. No, nju ovdje povećava suprotnost između inovjeraca, koji su od početka prisutni u crkvi, i vjernika, koji ih žele istjerati. Curzonov opis obiluje pojedinostima ikoje objašnjavaju taj aspekt panike: u jednom od njezinih mnogobrojnih, na izgled potpuno nelogičnih i besmislenih trenutaka, on se iznenada nađe u redu muškaraca nasuprot drugom redu, redu protivnika. Oba reda napadaju jedan drugog te se, i ne znajući tko stoji u ovom a tko u onom redu, bore na život i smrt. On spominje gomile leševa, koje ljudi gaze i preko kojih se pokušavaju spasiti. Crkva Isusova groba pretvorila se u bojno polje. Mrtvi i živi leže zajedno prebačeni jedni preko drugih u velikim gomilama. Uskrsnuće se pretvorilo u svoju suprotnost, u opći poraz. Hodočasnike obuzima pomisao na kugu, predodžba o još većoj gomili mrtvih, pa svi bježe iz grada Isusova groba.

## Masa i povijest

### Masovni simboli nacija

Pokušaji temeljitog ispitivanja nacija uglavnom su patili od jednog bitnog nedostatka. Tražile su se jednostavne definicije nacionalnog; nacija je, govorilo se, ovo ili ono. Ljudi su živjeli u uvjerenju da je to samo pitanje pronalaženja točne definicije. Kad bi se jedanput došlo do te definicije, ona bi se dala jednako primijeniti na sve nacije. Polazilo se od jezika ili od teritorija; od pisane književnosti; od povijesti; od vlade; od takozvanog nacionalnog osjećaja; i uvijek su iznimke bile važnije od pravila. Svaki bi se put pokazalo da su ljudi dohvatili nešto živo za lepršave skute njegove slučajne odjeće, koji su im lako izmicali i ostavljali ih praznih ruku.

Pored te, na izgled objektivne metode postojala je jedna druga, naivna, koju je zanimala samo jedna nacija, naime vlastita, i koja je bila ravnodušna prema svima drugima. Ona se sastojala u nepokolebljivom vjerovanju u vlastitu superiornost; u proročkim vizijama vlastite veličine; u specifičnoj mješavini moralnih i animalnih pretenzija. Ne treba, međutim, vjerovati da sve te nacionalne ideologije sebe stvarno vide na isti način. Ono što im je zajedničko jest veliki apetit i pretenzije. One možda sve *žele* isto, ali *nisu* jedno te isto. One žele povećanje, koje obrazlažu množenjem. Čini se da je svakoj od njih obećana cijela zemlja, tako da će svakoj od njih prirodno i pripadati cijeli svijet. Sve ostale, kojima to postane jasno, osjećaju se ugroženima i u svom strahu vide samo opasnost. Zbog toga se ne zamjećuje da su konkretni sadržaji i stvarne ideologije ovih nacionalnih pretenzija međusobno vrlo različiti. Čovjek se mora potruditi da definira specifičnost svake nacije ne dopustivši da ga zahvati njegova pohlepa. Mora stajati sa strane ne priklanjajući se nijednoj od njih, već pošteno i iskreno zainteresiran za sve njih. U svojoj se duši mora toliko udubiti u svaku od njih kao da mu je suđeno da ddbar dio svog života stvarno pripada jednoj od tih nacija. No, nijednoj ne smije pripadati toliko da joj bude prepušten na milost i nemilost svih drugih.

Isprazno je, naime, govoriti o nacijama ako ih ne definiramo na temelju razlika. Nacije vode duge ratove. Veliki dio pripadnika svake nacije aktivno sudjeluje u tim ratovima. Cesto se govori o tome za što se bore. No, nitko ne zna u kojoj se ulozi bore. One za to imaju ime, jer vele da se bore kao Francuzi, Nijemci, Englezi ili Japan-

ci. No, što ta riječ znači čovjeku koji je upotrebljava govoreći o sebi? Po čemu je on, po svom mišljenju, drukčiji od ostalih kad odlazi u rat kao Francuz, Nijemac, Englez ili Japanac? Pri tome nije toliko važno po čemu je on stvarno drukčiji. Istraživanje njegovih običaja i tradicija, njegove države i književnosti može nam se činiti temeljitim, a da ipak potpuno zaobilazi tu nacionalnu specifičnost, koja za vrijeme rata postoji kao vjera.

Dakle, nacije se ovdje moraju promatrati kao da su *religije*. S vremena na vrijeme one stvarno pokazuju tendenciju prelaženja u to stanje. Preduvjeti za to uvijek postoje, a u ratovima nacionalne religije postaju akutne.

Od samog početka treba pretpostaviti da pripadnik jedne nacije *ne* vidi sebe *samog*. Cim bude označen ili označi sam sebe, u njegovoj se predodžbi pojavljuje nešto šire, neka veća cjelina, s kojom se osjeća povezanim. Karakter jedinstva te cjeline, kao i njegov odnos prema njoj, nisu nebitni. To nije jednostavno geografsko jedinstvo njegove zemlje koje uočavamo na zemljopisnoj karti; normalan je čovjek prema njemu ravnodušan. Za njega određenu napetost mogu imati granice, ali ne stvarno i cijelo područje jedne zemlje. On ne misli ni na svoj jezik, na to kako bi ga čovjek mogao definirati i učiniti prepoznatljivim u odnosu na druge jezike. Sigurno je da na njega jako djeluju njemu poznate riječi, osobito u burnim razdobljima. Ne možemo reći da iza njega stoji nekakav rječnik za koji bi se bio spreman boriti. Normalnom čovjeku još manje znači povijest njegove nacije. On ne poznaje niti njezin stvarni tijek ni punoću njezina kontinuiteta; ni život kakav je bio prije; a zna samo malen broj imena onih koji su živjeli prije. Likovi i trenuci koji su ušli u njegovu svijest nemaju veze s onim što pravi povjesničar podrazumijeva pod poviješću.

Veća cjelina s kojom se čovjek osjeća povezanim uvijek je *masa* ili *masovni simbol*. Ona uvijek ima neke crte koje su karakteristične za mase ili njezine simbole: gustoću, rast ili otvorenost u beskonačno, iznenađujuću ili vrlo uočljivu povezanost, zajednički ritam, iznenađno rasterećenje. Već smo govorili o četiri takva simbola. Govorili smo o moru, o šumi, o žitu. Suvišno je ponavljati njihove karakteristike i funkcije, i to kako su one odredile njihovu sudbinu masovnih simbola. Ponovno ćemo ih naći u predodžbama d osjećajima koje nacije imaju same o sebi. No, ti se simboli ne javljaju ogoljeli, ne javljaju se *sami*: pripadnik jedne nacije uvijek vidi samoga sebe, prerusenog na *svoj* način, u utvrđenom odnosu prema određenom masovnom simbolu, koji je postao najvažniji za njegovu naciju. Kontinuitet nacionalnog osjećaja leži u redovitom vraćanju tog simbola, u tome što se on pojavljuje kada to zahtijeva situacija. Samo se s tim simbolom mijenja samosvijest jedne nacije. Ona je promjenljivija nego što čovjek misli, te bismo se na temelju toga mogli nadati u opstanak čovječanstva.

Sada ćemo se pozabaviti simbolima nekoliko i oslobodili predrasuda, vratit ćemo se otprilike d trag. Treba ponovno istaći da je riječ o svođenju stavne i opće karakteristike, tako da nećemo go nim ličnostima.

## Englezi

Preporučljivo je početi od nacije koja ne d oko sebe, a ipak sasvim sigurno još uvijek ima nalni osjećaj u današnjem svijetu: od Engleske. S zu znači *more*. No, ne zna se dostatno o odnosu i liko opisivanog individualizma i njegove povezan glez vidi sebe kao *kapetana* s malom grupom lju sa *svih strana i odozdo okružen morem*. On je i kao kapetan posade u mnogo čemu izoliran.

No, najvažnija je predodžba o tome da brod more. Brodovi su usamljeni na ogromnoj površini jedinci, koje personificira kapetan; njegova je ap vijedanja neosporna. Kurs koji određuje kapetan ju on daje moru, tako da samo posredno izvršav strane posade prikriva činjenicu da je more za mora pokoravati. On određuje cilj a more ga na di do njega. S obzirom na veličinu oceana, važi najčešće pokorava, a njegova se poslušnost posti neka engleska kolonija. More je tada kao konj l svoj put. Brodovi drugih više nalikuju na jahača posuđujemo tog konja; zato kasnije voze još bo gospodara. More je tako veliko da je važan i *br* ga zauzdavamo.

Što se tiče njegova karaktera, treba se zamis kim je strastvenim promjenama ono sklono. Zbi žaja more je raznolikije nego sve životinjske ma mače dolazi u dodir; a kako su samo bezazlene š seljaka u usporedbi s morem! Za Engleza se kata moru. Englez mora zamisliti svoje mrtve na dnu moru nalazi raznovrsnost i opasnost.

Njegov je život kod kuće organiziran tako da r bitne karakteristike tog života jesu umjerenost i ima svoje mjesto koje ne smije napustiti ni ra osim onda kad odlazi na more; i svaki je čovje običaje kao

### Holandani

Značenje nacionalnih masovnih simbola može se naročito dobro uočiti u suprotnosti između Engleza i Nizozemaca. Ti su narodi srodni, jezici su im slični a religiozni razvoj gotovo isti. Obje su nacije pomorske nacije, koje su osnovale pomorske svjetske imperije. Sudbina holandskog kapetana koji je odlazio na put da bi otkrio nova područja za proširenje trgovine nije se ni po čemu razlikovala od sudbine nekog engleskog kapetana. Ratovi koje su vodili između sebe bili su ratovi između srodnih suparnika. Pa ipak, među njima postoji jedna razlika, koja se može činiti .nevažnom, ali koja predstavlja srž svega. Ona se odnosi na nacionalne masovne simbole.

Englezi su svoj otok osvojili, a ne oteli od mora. Englez pokorava more samo pomoću brodova a kapetan je zapovjednik mora. Holandani je najprije morao *oteti moru* zemlju na kojoj živi. Ona je ležala tako nisko da ju je nasipima morao zaštititi od mora. Nasip je početak i kraj njegova nacionalnog života. *Masa ljudi poistovjećuje se s nasipom*; oni se ujedinjeni suprotstavljaju moru. Ako su nasipi oštećeni, zemlja je u opasnosti. U kriznim razdobljima more probija nasipe; čovjek je zaštićen od neprijatelja na umjetnim otocima. Osjećaj ljudskog zida koji se suprotstavlja moru nigdje nije tako razvijen kao ovdje. Ljudi se oslanjaju na nasipe u miru; ali, kad ih moraju razoriti pred neprijateljem, onda njihova snaga prelazi na ljude koji će ih ponovno izgraditi poslije rata. Nasip ostaje sačuvan u njihovu duhu sve dok se ponovno ne izgradi. U razdobljima ozbiljne opasnosti Holandani prenose u *sebe* svoje granice prema moru na neobičan i njima svojstven način.

Kad god su Englezi bili napadnuti na svom otoku, oni su se oslanjali na more: zajedno s olujama more im je priskakalo u pomoć protiv njihovih neprijatelja. Bili su sigurni u svoj otok, a istu je sigurnost svatko od njih osjećao na svom brodu. Holandani je uvijek imao opasnost iza leđa. Za njega more nikada nije bilo sasvim pokoreno. Iako je po moru putovao u sve krajeve svijeta, kod kuće se more moglo okrenuti protiv njega, a u ekstremnim je slučajevima Holandani morao poduzimati sve da ga okrene protiv sebe, zato da bi odbio neprijatelja.

### Nijemci

Masovni simbol Nijemaca bila je *vojska*. No, vojska je bila više nego vojska; ona je bila *marširajuća šuma*. Ni u jednoj zemlji današnjeg svijeta nije toliko živ osjećaj za šumu kao u Njemačkoj. Ukočenost i paralelnost uspravnih stabala, njihova zbijenost i mnogobrojnost ispunjavaju srce Nijemca dubokom i tajanstvenom ra-

došću. On i danas rado odlazi u šumu, u kojoj su živjeli njegovi preci, te se osjeća potpuno povezan s njezinim stablima.

Po jasnoj razgraničenosti stabala i naglašenosti vertikalna ta se šuma razlikuje od tropske šume, u kojoj međusobno isprepletene povijuše rastu u svim pravcima. U tropskoj se šumi pogled gubi u blizini, to je kaotična, neraščlanjena masa, oživljena na najšarolikiji mogući način, koji isključuje svaki osjećaj reda i pravilnog ponašanja. Šuma umjerenog pojasa ima vidljiv ritam. Pogled seže duž vidljivih trupova drveća do uvijek jednake visine. No, svako je stablo veće od čovjeka i stalno raste u nedogled. Njegova je postojanost vrlo slična vrlini postojanosti kod ratnika. Kora drveća, koja čovjeka može podsjetiti na oklope, u šumi, u kojoj je zajedno toliko istovrsnog drveća, više nalikuje na uniforme neke vojne jedinice. Vojska i šuma su za Nijemca postale jedno, a da on toga nije bio ni svjestan. Ono što se drugima kod vojske čini praznim i jednoličnim, sadržavalo je za Nijemca život i sjaj šume. U njoj se nije plašio; osjećao se zaštićenim, jedan između svijui. Prihvatio je odreznost i uspravnost stabala kao pravilo za samoga sebe.

Dječak koga je nešto vuklo iz skučenosti kuće u šumu gdje je, kako je vjerovao, mogao sanjariti i biti sam, u njoj je unaprijed doživljavao primanje u vojsku. U šumi su već čekali drugi, koji su bili vjerni i iskreni i uspravni kao što je želio biti on sam, potpuno slični po svojoj uspravnosti, ali ipak različiti po visini i debljini. Ne smijemo potcijeniti utjecaj te rane šumske romantike na Nijemca. Ona se izražava u stotinama napjeva i lirskih pjesama, u kojima se šuma često spominje kao »njemačka« šuma.

Englez je rado zamišljao sebe *na moru*; Nijemac se rado zamišljao *u šumi*; teško bi bilo izraziti sažeti je razliku između njihovih nacionalnih osjećaja.

### Francuzi

Masovni je simbol Francuza novijeg datuma: to je njihova *revolucija*. Svečanost slobode slavi se svake godine. Ona je zapravo postala nacionalna svečanost radosti. Četrnaestog srpnja svatko može sa svakim plesati na ulici. Ljudi, koji su isto tako malo slobodni, jednaki i braća kao ljudi u drugim zemljama, mogu se jedanput ponašati ,kao da to jesu. Bastilja je osvojena, i ulice su opet pune kao nekada. Masa koja je stoljećima bila žrtva kraljeva pravde sada sama dijeli pravdu. Sjećanje na pogubljenja tog vremena, na 'kontinuirani niz potresnih masovnih uzbuđenja dio je ovog svečanog osjećaja više nego što je to čovjek spreman priznati. Onaj tko se -suprotstavio masi, morao joj je dati svoju glavu. To je bilo nešto sto joj je dugovao, te je održavao i povećavao njezino uzbuđenje.

Nijedna nacionalna himna nijednog naroda nema takvu povijest kao francuska — Marseljeza potječe iz tog vremena. Izbijanje slobode kao događaj koji se ponavlja svake godine, koji se očekuje svake godine, imao je velike prednosti kao masovni simbol nacije. On je i kasnije, kao i revolucija, znao osloboditi obrambene snage francuske armije koje su osvojile Evropu iznikavši iz revolucije. Ona je našla svog Napoleona i postigla najveću ratničku slavu. Pobijede su pripadale revoluciji i njezinu generalu, dok je caru ostao konačni poraz.

Moglo bi se uputiti dosta prigovora shvaćanju revolucije kao nacionalnog masovnog simbola Francuza. Ta se riječ doima suviše neodređeno, jer nema ništa od konkretnosti engleskog kapetana na njegovu jasno ograničenom brodu niti drvenog reda njemačke vojske u maršu. No, nemojmo zaboraviti da uz Englezov brod ide ustalano more a uz njemačku vojsku ustreptala šuma. Oni su hrana i srž njegova osjećaja. I masovni osjećaj revolucije izražava se u konkretnom kretanju i konkretnom predmetu: jurišu na Bastilju.

Još u prošloj ili pretprošloj generaciji svatko bi uz riječ »revolucija-« dodao »francuska-«. Njihova je vlastita najomiljenija uspomena odlikovala Francuze pred cijelim svijetom; bilo je to nešto posebno, čime su se mogli pohvaliti. Sve dok Rusi svojom revolucijom nisu zadali osjetan udarac nacionalnom osjećaju Francuza.

## Švicarci

*Švicarska* je država čiju nacionalnu koheziju nitko ne dovodi u pitanje. Patriotski osjećaj Švicaraca veći je od patriotizma mnogih naroda koji govore *jednim* jezikom. Četiri jezika, mnoštvo kantona, njihova različita društvena struktura, suprotnost religija, čija su međusobna ratovanja još uvijek u povijesnom sjećanju — sve to ne može ozbiljno naškoditi nacionalnoj samosvijesti Švicaraca. Zajednički im je jedan masovni simbol, koji uvijek imaju pred očima i koji je čvršći od simbola svih drugih naroda: *brda*.

Švicarac sa svih strana vidi vrhove svojih brda. No, s nekih se očista njihov niz čini punijim. Osjećaj da čovjek ovdje vidi sva svoja brda na okupu, pridaje takvim vidikovcima nešto sveto. Ponekad, uvečer, što se ne da unaprijed odrediti, jer čovjek na to nema nikakva utjecaja, brda počinju blistati: to je trenutak njihove najveće posvećenosti. Njihova nepristupačnost i surovost Švicarcu ulijevaju sigurnost. Obješena za vrhove, brda vise prema dolje kao jedno jedinstveno, ogromno tijelo. Ona jesu jedno tijelo, a to je tijelo sama zemlja.

U švicarskim planovima za obranu načinjenim za vrijeme oba prošla rata na neobičan način dolazi do izražaja to poistovjećivanje na-

cije sa samim alpskim lancem. Sva plodna zemlja, svi gradovi, sva industrijska središta trebali su u slučaju napada biti evakuirani. Vojska bi se povukla u brda i tek tamo borila. Žrtvovao bi se narod i zemlja. No, vojska u brdima bi ponovno predstavljala Švicarsku te bi masovni simbol nacije postao sama zemlja.

Švicarci imaju svoj vlastiti nasip. Oni ga ne moraju sami graditi, kao Nizozemci. Oni ga ne grade niti ruše: o njega ne udara more. Njihovo gorje stoji; samo ga moraju dobro poznavati. Švicarci se penju i voze u svaki kutak svog gorja. Ono ima snagu magneta i privlači ljude iz svih zemalja svijeta, koji se kao i Švicarci dive gorju i istražuju ga. Planinari iz najudaljenijih zemalja jesu, tako reći, Švicarci po vjeri; nakon kraćeg povremenog služenja u brdima armije tih planinara, raštrkanih po cijelom svijetu, održavaju ugled Švicarske. Vrijedilo bi ispitati koliko su oni i praktično doprinijeli očuvanju švicarske nezavisnosti.

## Španjolci

Dok Englez vidi sebe kao kapetana, Španjolac zamišlja sebe kao *matadora*. No, umjesto mora koje se pokorava kapetanu, borac s bikovima posjeduje mnoštvo koje mu se divi. Životinja koju mora ubiti, prema plemenitim pravilima svoje vještine, podmuklo je čudovište iz starih priča. On ne smije pokazati strah, za njega prisebnost znači sve. I najmanji njegov pokret vide i ocjenjuju tisuće ljudi. Tu se sačuvala rimska arena, no borac s bikovima je u međuvremenu postao plemenit vitez; on nastupa kao jedini borac; srednji je vijek promijenio svoj smisao i svoju nošnju, a naročito svoj ugled. Pokorena divlja životinja, rob čovjeka, još se jedanput buni protiv čovjeka. No, junak iz davnine koji je mora savladati je spreman. On se laća oružja kao predstavnik cijelog čovječanstva; on je takav majstor svog zanata da promatračima može prikazati svaku pojedinost ubijanja čudovišta. U svemu je odmjeran; njegovi su koraci proračunati; njegove su kretnje fiksirane kao kretnje nekog plesa. Međutim, on *ubija stvarno*. Tisuće promatrača svojim uzbuđenjem umnožavaju tu smrt.

Smaknuće divlje životinje koja više ne smije biti divlja; u kojoj čovjek izaziva divlji bijes da bi je zatim zbog njega osudio na smrt; to smaknuće, krv i besprijeekorni vitez održavaju se dvostruko u očima poklonika. Svaki je gledalac i sam vitez koji ubija bika, no on je istodobno i masa koja mu kliče. Preko matadora, na Čijem bi mjestu htio biti svaki pojedinac, čovjek ponovno vidi sebe, kao masu, na drugoj strani prstenastog gledališta. Svi su povezani kao prsten, kao stvar koja je zatvorena sama u sebe. Čovjek svugdje nailazi na oči; svugdje čuje jedan jedini glas, samoga sebe.

Tako se Španjolac, koji čezne za svojim matadorom, rano navikava na izgled jedne točno određene mase. Temeljito je upoznaje. Ta je masa tako živa da odbija mnoga nova kretanja i tvorevine koji su u drugim zemljama neizbježni. Borac s bikovima u areni, koji Španjolcu toliko znači, postaje i njegov nacionalni masovni simbol. Kad god Španjolac zamišlja mnogo Španjolaca zajedno, vidi ih na onom mjestu gdje se najčešće nalaze zajedno. U usporedbi s tim žestokim masovnim uzbuđenjima, uzbuđenja crkve su blaga i bezazlena. Međutim, crkvena uzbuđenja nisu oduvijek bila takva, i u ono doba dok se crkva još nije libila da već na zemlji raspiri pakleni oganj za heretike, masovna su uzbuđenja Španjolaca imala drukčiji intenzitet nego današnja.

## Talijani

Samosvijest moderne nacije, njezino držanje u ratu, u velikoj mjeri ovisi o *prihvaćenosti* njihova nacionalnog masovnog simbola. Povijest često zbija neslane šale s nekim narodima koji su izborili svoje jedinstvo. *Italija* nam može poslužiti kao primjer za to kako je teško jednoj naciji sagledati sebe onda kad njezini gradovi postanu žrtve sjećanja i kad se njezina sadašnjost svjesno mijesha s tim sjećanjima.

Tako dugo dok Italija nije izborila jedinstvo, ljudima je sve bilo mnogo jasnije; raskomadano će tijelo ponovno srasti, osjećati se i ponašati kao jedinstveni organizam čim iz njega bude istjeran neprijatelj, odnosno pošast. U takvim situacijama akutnog osjećaja ugnjetenosti, kad je neprijatelj već jako dugo u zemlji, svi narodi stvaraju slične predodžbe o svom položaju. Neprijatelj dolazi kao nešto mnogobrojno, odvratno i omrznuo, kao roj skakavaca koji žive od dobre i skromne zemlje domaćeg stanovništva. No, kad neprijatelj ozbiljno namjerava *ostati*, onda obično dijeli tu zemlju i nastoji oslabiti domaće stanovništvo slabeći povezanost među njima na sve moguće načine. Reakcija na to je potajno povezivanje i, u nizu sretnih slučajeva, istjerivanje gamadi. To se na koncu dogodilo, i Italija je ostvarila svoje jedinstvo, za kojim su uzalud čeznuli mnogi njezini umovi, među kojima često i najbolji.

Međutim od tog je trenutka postalo jasno da se grad poput Rima ne može ostaviti na životu bez ikakve opasnosti. Masovne zgrade iz starih vremena i dalje su stajale u gradu, ali *prazne*; amfiteatar je bio samo predobro sačuvana ruševina. Ljudi su se u njemu mogli osjećati odbačenima i skromnima. Nasuprot tome je drugi Rim, Rim sv. Petra, sačuvao dosta od svoje stare privlačnosti. Crkva sv. Petra punila se hodočasnici iz cijelog svijeta. Međutim, upravo taj drugi Rim nije prikladan kao pol za oblikovanje nacionalnog identiteta. On se još uvijek okretao svim ljudima bez razlika

a njegova je organizacija potjecala iz doba u kojem nije bilo nacija u modernom smislu te riječi.

Nacionalni je osjećaj moderne Italije bio, tako reći, zakočen između ta dva Rima. Od toga se nije moglo pobjeći, jer je Rim bio tu a Rimljani su bili Italija. Fašizam je iskušao na izgled najjednostavnije rješenje i navukao na sebe pravu, staru odoru. No, ona mu nije pristajala kao salivena, bila mu je preširoka, a njegove su kretanje u njoj bile tako žestoke da je slomio sve udove. Ponovno su iskopani trgovi: ali se nisu punili Rimljanima. Snopić pruca je izazivao samo mržnju onih koji su tukli prućem; nitko nije bio ponosan na prijetnju ili kaznu. Na sreću Talijana, propao je pokušaj da se Italiji *nametne* krivi nacionalni masovni simbol.

## Židovi

Od svih naroda najteže je shvatiti Židove. Oni su rašireni po cijelom svijetu, a svoju su domovinu izgubili. Njihova je prilagodljivost čuvena i ozloglašena, no ipak je stupanj prilagođenosti vrlo različit. Među njima je bilo Španjolaca, Indijaca i Kineza. Oni su sa sobom nosili jezike i kulture iz jedne zemlje u drugu i čuvali ih ustrajnije nego svoju imovinu. Budale mogu pričati što god hoće o njihovoj jednakosti; onaj tko ih poznaje prije će reći da među njima ima više različitih tipova nego u bilo kojeg drugog naroda. Široki spektar karaktera i pojava kod Židova nešto je najneobičnije što čovjek može sresti. Tu činjenicu naivno izražava popularna uzrečica da među njima ima najboljih i najgorih ljudi. Oni su drukčiji od ostalih. No, u stvarnosti se oni, ako tako možemo reći, najviše razlikuju jedan od drugog.

Izazvali su divljenje time što još uopće postoje. Židovi nisu jedini narod koji nalazimo svugdje, jer su Armenci sigurno isto tako rašireni. Oni nisu ni najstariji narod, jer povijest Kineza seže još dalje u prošlost. Međutim, Židovi su jedini stari narod *koji već tako dugo luta*. Uglavnom im se davao rok u kojem moraju nestati bez traga; pa ipak ih danas ima više nego ikada.

Sve do prije nekoliko godina među njima nije bilo teritorijalnog ni jezičnog jedinstva. Većina njih više nije znala hebrejski, već je govorila stotinu jezika. Za milijune Židova njihova je stara religija bila prazna vreća; čak se postupno povećavao broj kršćanskih Židova, osobito među intelektualcima; a još više broj ateista. Površno gledano, s vulgarnog stanovišta samoodržanja, morali bi učiniti sve da drugi zaborave da isu oni Židovi te da to zaborave i oni sami. No, činjenica je da Židovi to ne mogu zaboraviti, a uglavnom i ne žele. Čovjek se mora zapitati po čemu onda ti ljudi ostaju Židovi, što je ono što ih čini Židovima, što je ono krajnje, ono posljednje što ih međusobno povezuje kad kažu: Ja sam Židov.

To posljednje stoji na početku njihove povijesti te se nevjerovatno redovito ponavljalo tijekom čitave povijesti: *izlazak iz Egipta*. Sjetimo se sadržaja te predaje: cijeli jedan narod, iako izbrojan, ali u ogromnom mnoštvu, četrdeset godina putuje kroz pijesak. Njihovu je mitskom praocu nagoviješteno potomstvo brojno kao pijesak u moru. I sada je to potomstvo tu i kao drugi pijesak luta kroz pijesak. More ih propušta, a nad neprijateljem se zatvara. Njihov je cilj obećana zemlja koju će izboriti mačem.

Slika tog mnoštva koje godinama putuje kroz pustinju postala je masovni simbol Zidova. On je ostao jasan i shvatljiv kao što je i bio. Narod vidi sebe na okupu još prije nego što se naselio i rastrkao, vidi sebe kako luta. U tom stanju *zbijenosti* dobiva svoje zakone. On ima cilj kao svaka masa. Njegova je zajednička sudbina jedna avantura za drugom. To je *gola* masa; u ovoj sredini nema gotovo ničega od raznolikosti koja inače karakterizira pojedinačne živote ljudi. Oko njih je samo pijesak, najgolija od svih masa; ništa ne može toliko produbiti osjećaj usamljenosti ove lutajuće povorke kao slika pijeska. Cilj često nestaje, pa postoji opasnost da se masa raspadne; ona se budi, priziva k svijesti i održava na okupu na najrazličitije načine. Broj ljudi u povorci, šest do sedam tisuća, ogroman je ne samo za skromnija mjerila starog doba. Osobito je važno trajanje povorke. Ono što se u masi produži na četrdeset godina, može se kasnije produžiti u svako doba. Dosuđivanje trajanja kao kazne predstavlja patnju svih kasnijih lutanja.

## Versajska Njemačka

Da bi se što jasnije razgraničili uvedeni pojmovi, treba reći nešto o masovnoj strukturi *Njemačke*, Njemačke koja je u prvoj trećini ovog stoljeća iznenadila svijet novim tvorevinama i tendencijama, čiju smrtnu ozbiljnost nitko nije shvaćao i koju ljudi tek sada počinju polako odgonetavati.

Masovni simbol ujedinjene njemačke nacije, koja se stvorila nakon rata s Francuskom 1870/71, bio je i ostao *vojska*. Svaki je Nijemac na nju bio ponosan; bilo je malo njih koji su se mogli oduprijeti snažnom utjecaju tog simbola. Mislilac univerzalne kulture kao što je bio Nietzsche dobio je iz tog rata poticaj za svoje glavno djelo — »-Volja za moći-«; on nije mogao zaboraviti sliku konjičkog eskadrona. Ta je napomena nepotrebna; ona pokazuje kako je opće bilo značenje vojske za Nijemca, kako je taj masovni simbol djelovao čak i na one koji su se znali oholo distancirati od svega što je podsjećalo na gomilu. Građani, seljaci, radnici, intelektualci, katolici, protestanti, Bavarci, Prusi, svi su u vojsci vidjeli simbol nacije. Već

smo objasnili dublje korijene ovog simbola, njegovo podrijetlo iz *šume*. *Suma* i *vojska* su za Nijemca najdublje povezane, te jednu i drugu možemo nazvati mosovnim simbolom; u tom su pogledu one jedno te isto.

Presudno je da je vojska imala ne samo simbolički efekt već je postojala i konkretno. Simbol živi u predodžbama i osjećaju ljudi; simbol je bila neobična tvorevina šuma-vojska. Nasuprot tome, stvarna vojska, u kojoj je služio svaki mladi Nijemac, imala je funkciju *zatvorene mase*. Vjerovanje u vojnu obavezu za sve, uvjerenost u njezino dublje značenje i strahopoštovanje pred njom, bili su utjecajniiji nego tradicionalne religije, jer su zahvaćali katolike isto kao d protestante. Onaj tko se isključivao, nije bio Nijemac. Rekli smo da vojske možemo smatrati masom samo u dosta ograničenom smislu. No, to je kod Nijemaca bilo drukčije: Nijemac je doživljavao vojsku kao svoju daleko najvažniju zatvorenu masu. Ona je, bila zatvorena zato što su u njoj služili samo mladići određenih godišta na određeno vrijeme. Kod drugih je to bila profesija, dakle već i zbog toga nije bila nešto opće. No, svaki je muškarac jedanput prolazio kroz vojsku i u duši ostajao za nju vezan cijedi svoj život.

Kao *kristal mase* toj je vojsci poslužila pruska kasta junkera, koja je predstavljala najbolji dio stalnog oficirskog kora. Ona je bila neka vrsta reda sa strogim, iako nepisanim zakonima, ili kao ogroman orkestar koji točno zna i koji je dobro uvježbao glazbu kojom će zanimati publiku.

Kad je izbio prvi svjetski rat, cijeli se njemački narod pretvorio u jednu jedinstvenu *otvorenu* masu. Cesto se opisivalo oduševljenje tih dana. Mnogi su u inozemstvu računali na internacionalizam socijal-demokrata te su se začudili kad su ovi potpuno zakažali. Nisu se sjetili da su i ti socijaldemokrati nosili u sebi »šumu-vojsku« kao simbol svoje nacije, da su sami pripadali zatvorenoj masi vojske; da su u vojsci bili podvrgnuti zapovijedima i utjecaju preciznog i nevjerovatno djelotvornog kristala mase, junkerske i oficirske kaste. Pri tome nije bila važna njihova pripadnost određenoj političkoj partiji.

Međutim, ti prvi dani kolovoza 1914. godine istodobno su i *trenutak začeca* nacionalsocijalizma. O tome postoji jedna Hitlerova izjava, čiju istinitost ne treba dovoditi u pitanje: on opisuje kako je nakon izbijanja rata pao na koljena i zahvalio Bogu. Za njega je to bilo presudno iskustvo, jedini trenutak u kojem je osjetio da su masa i on jedno. Nikada ga nije zaboravio, i cijela je njegova kasnija karijera bila posvećena oživljavanju tog trenutka, ali *izvana*. Njemačka je trebala ponovno postati onakva kakva je bila, svjesna svoje vojne udarne snage, koju je prihvatila i s kojom se poistovijetila.

Međutim, Hitler nikada ne bi bio postigao svoj cilj da Versajskim ugovorom nije raspuštena njemačka vojska. Zabrana opće vojne obaveze lišila je Nijemce njihove najhitnije zatvorene mase. Vjež-

### Masa i moć

be koje su im bile uskraćene, egzercir, primanje i prenošenje zapovijedi postali su nešto što su oni nastojali vratiti svim mogućim sredstvima. Iz zabrane opće vojne obaveze *rodio* se nacionalsocijalizam. Svaka se zatvorena masa koja se nasilno raspušta, pretvara u otvorenu, koja preuzima sve njezine značajke. Partija stupa na mjesto vojske te unutar nacije nema nikakvih granica. Svaki Nijemac — muškarac, žena, dijete, vojnik ili civil — može postati nacionalsocijalist; svakom pojedincu koji prije nije bio vojnik još je više stalo do članstva u partiji, jer mu ono omogućuje ponašanje koje bi mu inače bilo uskraćeno.

S neumornošću kojoj nema premca Hitler je upotrebljavao slogan o versajskom diktatu. Svi su se kasnije čudili kako je taj slogan bio djelotvoran. Unatoč ponavljanju on nije gubio djelotvornost; naprotiv, ona je s godinama rasla. Što je, zapravo, taj slogan sadržavao? Što je Hitler njime priopćavao masama svojih slušalaca? Za Nijemca riječ »Versailles« nije toliko značila poraz, koji on nikada nije priznao, već je značila zabranu vojske; zabranu određene, sakrosanctne vježbe bez koje se teško mogao zamisliti život. Zabrana vojske bila je kao zabrana religije. Zabranjena je vjera otaca, te je sveta dužnost svakog muškarca bila obnavljanje vjere. Riječ »Versailles« bi svaki put raskrvarila tu ranu; zbog nje je rana stalno bila otvorena, krvarila, nije mogla zacijeliti. Sve dok se na masovnim skupovima iz petnih žila izvikivala riječ »Versailles«, nije dolazio u obzir ni početak izlječenja.

Pri tome je važno da se uvijek govorilo o *diktatu*, a nikada o ugovoru. »Diktat« podsjeća na sferu *zapovijedi*. Jedna jedina tuda zapovijed, zapovijed neprijatelja, koja se zato nazivala »diktatom«, sprečavala je to osorno prenošenje vojnih zapovijedi među samim Nijemcima. Tko god je čuo ili pročitao nešto o »versajskom diktatu«, duboko bi osjetio nedostatak onoga što mu je bilo oduzeto: njemačke vojske.. Činilo se da je jedini, zaista bitni cilj, ponovno uspostavljanje te vojske. S njom bi sve ponovno postalo onakvo kao što je bilo prije. Uopće nije bilo poljuljano značenje vojske kao nacionalnog masovnog simbola; dublji i stariji dio vojske još je uvijek stajao netaknut: kao *šuma*.

S Hitlerova je stanovišta izbor riječi »Versailles« kao *središnje* parole bio vrlo dobar. Ona nije samo podsjećala na posljednji, bolni događaj u nacionalnom životu Nijemaca, zabranu opće vojne obaveze, Ukidanje prava na vojsku u koju je svaki muškarac smio stupiti na nekoliko godina: ona je obuhvaćala i druge važne i dobro poznate trenutke njemačke povijesti.

U Versaillesu je Bismarck osnovao Drugo njemačko carstvo. Neposredno nakon velike pobjede — u trenutku uzbuđenja i osjećaja neodoljive snage — proklamirano je jedinstvo Njemačke.

Careva proklamacija u Versaillesu bila je kao naknadna, *objedinjena* pobjeda nad Lujem XIV i Napoleonom, koja je izborena bez

### Inflacija

151

pomoći saveznika. Sigurno je da je ona imala takav efekt na Nijemca onog vremena; postoji dostatno dokaza koji to potvrđuju. Ime tog dvorca bilo je povezano s najvećim trijumfom novije njemačke povijesti.

Svaki put kad bi Hitler spomenuo ozloglašeni »diktat« — u toj se riječi čuo i prizvuk sjećanja na taj trijumf, koji se prenosio na slušaoce kao obećanje. Da su Hitler ovi neprijatelji tada imali uši, razumjeli bi tu riječ kao prijetnju ratom i porazom. Bez pretjerivanja možemo reći da su sve važne parole nacionalsocijalista, izuzevši one koje su se odnosile na Zidove, izvedene razdvajanjem iz izraza »versajski .diktat«: »Treći Reich«, »Sieg-Heil« i tako dalje. Sadržaj pokreta bio je koncentriran u toj jednoj riječi: *poraz, koji se mora pretvoriti u pobjedu*; zabranjena vojska koju u tu svrhu tek treba stvoriti.

Možda treba spomenuti još jedan simbol pokreta, kukasti križ.

On ima dvostruko djelovanje: djelovanje *znaka* i *riječi*. I jedno i drugo imaju u sebi nešto jezivo. Sam znak nalikuje na dva savinuta vješala. On prijeti promatraču na donekle podmukao način, kao da želi reći: Pričekaj, još ćeš se začuditi što će tu još visjeti. Kukasti križ sadrži i kružno kretanje, koje je također prijetelo: ono podsjeća na slomljene udove onih koje su prije pribijali na kotač.

Riječ je preuzela od kršćanskog križa stravične i krvave crte, kao da je *razapinjanje na križ nešto dobro*. »Križ« podsjeća na kažnjavanje dječaka klečanjem i pristašama obećava mnogobrojne žrtve. Nekima on vjerojatno obećava izlaz u militarizmu, u ponovno udaranje potpeticama. On u svakom slučaju povezuje prijetnju okruženim kaznama s podmuklom prijetnjom i prikrivenim podsjećanjem na vojnu disciplinu.

### Inflacija i masa

Inflacija je masovni proces u pravom i najužem smislu te riječi. Zbrka koju .ona izaziva u stanovnicima čitavih zemalja nipošto nije ograničena na trenutak inflacije. Možemo reći da u našim modernim civilizacijama, osim ratova i revolucija, nema ničega što bi se po svom utjecaju moglo usporediti s inflacijama. One izazivaju takve duboke potrese da se radije prešućuju i zaboravljaju. Možda se ljudi ustežu da novcu, čiju je vrijednost na koncu ipak umjetno odredio sam čovjek, pripiše sposobnost stvaranja masa koja daleko nadilazi njegovu pravu svrhu i ima u sebi nešto besmisleno i strašno sramotno.

ga zadržati i reći nešto o psihološkim karakteristikama. Novac može postati masovni simbol; no, za imbola koje smo do sada analizirali, on je simbolično naglašene *jedinice* čijim se gomilanjem u odaju stvara masa. Svaka je kovanica strogo ograničena težinu; može se prepoznati na prvi pogled; iz ruke u ruku i neprestano mijenja okolinu. Često je glava nekog vladara, prema kojem novčić, elike vrijednosti, onda dobiva i naziv. Postojali su i Terezije. Ljudi rado gledaju na novčić kao na sreću. Ruka, koja se oko njega sklapa, dodiruje i svim rubovima i površinama. Svim je ljudima blaga nježnost koju osjećaju prema novčiću, kojim ovo ili ono, i ona još pridonosi njegovu »karakteru«; pogledu novčić nadmoćan živim bićima: njegovu jačinu i tvrdoću osiguravaju mu »vječito« postojanje; titi — osim vatrom. Novčić se ne povećava; on pređe i onda mora ostati onakav kakav jest; ne

može postati možda najvažnija osobina novčića. Sam je i dobro čuva; novčić ne bježi sam od sebe 'kao i ga treba samo od drugih ljudi. Čovjek ne mora biti umnjičav, može ga uvijek upotrebljavati, jer on kojima bi čovjek morao voditi računa. Osim toga svoj položaj u odnosu na druge novčiće drukčiji jerarhija koja postoji među njima i koja se strogo čuva još sličnijim ljudima. Mogli bismo govoriti nu novčića, o hijerarhijskim klasama, koje su u vrijednosti; za vredniji novčić mogu se dobiti više se za manje vrijedni nikada ne može dobiti vre-

ta je od starine i kod većine naroda poznata kao i koji ga doživljavamo kao nešto jedinstveno, na imo ne znajući koliko ga zapravo ima, blago je tu se može kopati i jedan novčić odvojiti od drugog nada da će biti veće nego što jest. Blago je nenada dolazi na svjetlo dana. No, ne samo onaj ivot nada da će naći nekakva blago, već i onaj zamišlja da se ono povećava, i poduzima sve da Nema nikakve sumnje da kod mnogih ljudi koji ; blago stupa na mjesto mase ljudi. Tu spadaju iljenim škrcima; oni su mitski nastavak zmajeva čuvanje, promatranje i nadgledanje blaga bilo a života.

govoriti da je takav odnos prema novčiću i prelog čovjeka već zastario; da se svugdje upotreb-

ljava papirnati novac; da bogati ljudi pohranjuju svoje blago u ne vidljivom i apstraktnom obliku u bankama. Međutim, značenje zlatne *podloge* za dobru valutu, činjenica da se ljudi još uopće drže zlatne podloge, dokazuje da blago još nipošto nije izgubilo svoje staro značenje. Daleko najveći dio ljudi, i u tehnički najrazvijenijim zemljama, dobiva naknadu prema broju radnih sati a veličina te plaće kreće se u redu veličina koje si čovjek gotovo svugdje predočava i novčićima. Uz papirnati se novac još uvijek uzvraća kovani; svako me je poznat stari osjećaj i stari stav prema novčićima; mijenjanje novca kao svakodnevni proces spada u najčešće i najjednostavnije mehanizme našeg života, koji svako dijete mora naučiti što ranije.

Međutim, istina je da se pored ovog starog odnosa prema novcu razvio i jedan drugi, moderan odnos. Novčana jedinica kovanog novca dobila je u svakoj zemlji neku više apstraktnu vrijednost. Unatoč tome, ona se doživljava kao jedinica. Ako su kovani novčići prijemali u sebi nešto od stroge hijerarhijske organizacije zatvorenog društva, onda odnos među papirnatim novčanicama više nalikuju na međusobni odnos stanovnika velegrada.

Iz blaga je danas nastao *milijun*. On ima kozmopolitski prizvuk a njegovo se značenje proteže po cijelom modernom svijetu, i može se odnositi na svaku valutu. Kod milijuna je najzanimljivije to da se može iznenada stvoriti spretnim spekuliranjem: on lebdi pred očima svih ljudi čija je pohlepa okrenuta prema novcu. Milijunaš je preuzeo neke sjajne osobine starog kralja iz bajke. Kao oznaka broja milijun se može odnositi na novac isto kao i na ljude. Dvostruki se karakter te riječi najbolje može promatrati u političkim govorima *Radost rastućeg broja* karakteristična je, na primjer, za Hitlerove govore. Ona se obično odnosi na milijune Nijemaca koji još žive izvan Reicha i koje tek treba osloboditi. Nakon prvih pobjeda, koje su prošle bez krvoprolića, prije izbijanja njegovog rata, Hitler je naročito uživao u rastućem broju stanovnika svoga Reicha. Uspoređivao je te brojke s brojem svih Nijemaca koji žive na svijetu. Otvoreno je priznavao da je njegov cilj dovesti sve te Nijemce u sferu svog utjecaja. No, on je u svojim prijetnjama, likovanjima i zahtjevima uvijek upotrebljavao riječ *milijun*. Drugi političari više upotrebljavaju tu riječ kad govore o novcu. No, upotreba te riječi bez sumnje ima u sebi nešto općinjavajuće. Taj se apstraktni broj koji nalazimo u podacima o broju stanovnika pojedinih zemalja, i prije svega metropola, koji se još uvijek izražavaju u milijunima, ispunio masovnim sadržajem koji danas ne sadrži ni jedan drugi broj. Budući da se i novac izražava istim »milijunom«, danas su mase novac bliži nego ikada.

Međutim, što se događa u doba *inflacije*? Novčana jedinica iznenada gubi svoju osobnost. Ona se preobražava u sve veću masu jedinica. Kako se masa povećava, tako njihova vrijednost pada. Čovjek odjednom drži u ruci milijune koje je oduvijek priželjkivao, no

to više *nisu* milijuni; oni se samo tako *zovu*. Čini se kao da je proces skdkovitog rasta oduzeo svaku vrijednost onome što raste. Kad valu-tu jednom zahvati to kretanje, koje ima karakter bijega, ne može se predvidjeti gornja granica. Isto kao što čovjek može beskonačno *brojiti*, tako vrijednost novca može beskonačno padati.

U tom procesu ponovno nalazimo onu osobinu psihološke mase za koju sam rekao da je naročito važna i uiočljiva: uživanje u brzom i neograničenom rastu. Međutim, ovaj je rast okrenut prema negativnom: ono što raste, postaje sve slabije i slabije. Ono što je prije bilo jedna marka, sada se zove 10 000, onda 100 000, onda jedan milijun. Zbog toga se pojedinac više ne može poistovjećivati sa svojom markom. Ona je izgubila svoju čvrstoću i granice, i u svakom trenutku predstavlja nešto drugo. Ona više *nije* kao jedna osoba, i nema postojanosti. Postaje sve bezvrednija. Čovjek koji joj je prije vjerovao mora doživjeti njezino poniženje kao svoje vlastito. Suviše se dugo s njom poistovjećivao, tako da je povjerenje u nju bilo kao povjerenje u samoga sebe. Ne samo da se zbog inflacije sve počinje klimati izvana, da ništa nije sigurno, da ništa ne ostaje na istom mjestu ni jedan sat — već zbog nje d sam čovjek postaje *ma-nje vrijedan*. Sam čovjek ili to što on jest ne predstavlja ništa, zato što milijun, koji je oduvijek priželjkivao, ne predstavlja ništa. Sada *svatko* ima milijun. A *svatko* znači ništa. Proces gomilanja blaga pretvorio se u svoju suprotnost. Pouzdanost novca nestala je kao rukom odnesena. Novac se ne množi, već se smanjuje, a sve blago nestaje. Inflaciju možemo zamisliti kao vrzino kolo obezvređivanja, u kojem ljudi i novčane jedinice na najneobičniji način prelaze jedni u druge. Jedno predstavlja drugo, čovjek se osjeća isto onako loše kao novac, kome postaje sve gore; a svi su zajedno izručeni na milost i nemilost tom lošem novcu, te se i *zajedno* osjećaju isto tako bezvrijednim.

Dakle, u inflaciji se događa nešto što sigurno nije bilo ničiji cilj, nešto tako opasno da bi pred tim morao ustuknuti *svatko* tko ima bilo kakvu vrstu javne odgovornosti: *dvostruko obezvređivanje*, koje proizlazi iz dvostrukog poistovjećivanja. *Pojedinac* se osjeća obezvrijeđenim zato što je jedinica na koju se oslanjao, koju je poštivao kao samoga sebe, počela kliziti nizbrdo. Masa se osjeća obezvrijeđenom zato što je *milijun* izgubio vrijednost. Objasnili smo kako je dvosmislena riječ milijun; kako ona znači i veliku sumu novca i velik skup ljudi, a osobito u predodžbi koju čovjek ima o modernom velegradu; kako jedno značenje prelazi u drugo, kako jedno crpi snagu iz drugoga. Sve mase koje se stvaraju u vrijeme inflacije — a sve se one vrlo često stvaraju upravo u takvim razdobljima — stoje pod pritiskom obezvrijeđenog milijuna. Budući da sam pojedinac vrijedi malo, malo vrijedi i gomila pojedinaca. Kad se milijuni penju u visine, onda cijeli jedan narod, koji se sastoji od milijuna, postaje ništa.

Taj proces briše razlike među ljudima čiji se materijalni interesi inače jako razilaze. To pogađa najamnog radnika isto kao i rentijera. Preko noći čovjek može izgubiti mnogo ili sve što je smatrao sigurno pohranjenim u svojoj banci. Inflacija ukida razlike među ljudima koje su se činile vječnim i baca ljude, koji se inače uopće ne ibi ni pozdravili, u istu inflacionu masu.

Iznenadno obezvređenje osobe nikada se ne zaboravlja, zato što je suviše bolno. Čovjek ga cijeli život nosi u sebi, osim onda kad ga može prebaciti na nekog drugog. No, ni masa kao takva ne zaboravlja svoje obezvređenje. Tada se javlja prirodno nastojanje da se pronađe nešto još bezvrednije, nešto što bismo mogli prezirati onako kao što su prezreli nas. Pri tome nije dostatno da taj prezir preuzmemo u istom obliku u kojem smo ga sami osjetili, da se održi na isitoj razini na kojoj je bio prije nego što smo za njim posegnuli; ono što čovjeku treba jest dinamički proces *ponižavanja*: čovjek mora s nečim postupati tako da ono postaje sve manje i manje vrijedno, kao novčana jedinica za vrijeme inflacije, i taj se proces mora nastaviti sve dok predmet ne dođe u stanje potpune bezvrijednosti. Onda ga možemo odbaciti kao papir ili dati zgaziti.

Za vrijeme njemačke inflacije Hitler je pronašao Židove kao objekt te tendencije. Židovi su bili kao stvoreni za to: njihova stara povezanost s novcem, čija su kretanja i promjene vrijednosti oni na neki način tradicionalno poznavali; njihova povezanost u spekulacijama, njihovo okupljanje na burzama, gdje su svojim ponašanjem strašno odskakali od njemačkog militarističkog ideala ponašanja, sve je to u vremenu koje je bilo ispunjeno nepouzdanosću, labilnošću i neprijateljstvom novca, moralo stvoriti dojam da su Židovi neobično sumnjivi i neprijateljski. Svaki je Židov bio »loš«: zato što je dobro stajao s novcem, koji više nitko nije shvaćao te se najradije u to uopće nije upuštao. Da se za vrijeme inflacije proces obezvređivanja dogodio u Nijemcima kao *pojedincima*, onda bi bilo dostatno buđenje mržnje prema određenim Židovima. Međutim, nije bilo tako, zato što su se Nijemci kao masa osjećali poniženima zbog pada svojih milijuna. Hitler, koji je bio potpuno svjestan toga, usmjerio je svoje djelovanje protiv svih Židova.

Nacionalsocijalizam je u svom postupanju sa Židovima točno ponovio proces inflacije. Najprije ih je napao kao loše i opasne, kao neprijatelje; onda ih je sve više i više obezvređivao; budući da u Njemačkoj nije bilo dostatno Židova, sakupljali su ih u osvojenim zemljama; na koncu su ih doslovce smatrali za *gamad*, koja se nekažnjeno smjela uništavati u milijunima. Ljudi su još i danas zapanjeni činjenicom da su Nijemci mogli otići tako daleko, da su mogli ili trpjeti, ili previđati zločinstvo takvih razmjera, ili sudjelovati u njemu. Nijemci vjerojatno ne bi otišli tako daleko, da nekoliko godina prije toga nisu doživjeli inflaciju, u kojoj je marka pala na bilijunti dio svoje vrijednosti. Zato su Nijemci tu inflaciju kao masovnu pojavu svalili na leđa Židova.

## Suština parlamentarnog sistema

*Dvopartijski* sistem modernog parlamenta koristi psihološku strukturu zaraćenih vojski. U građanskom su ratu one bile stvarno, iako nerado prisutne. Čovjek ne ubija rado svoje ljude, jer rodovski osjećaj uvijek djeluje protiv krvavih građanskih ratova, te ih obično okončava nakon nekoliko godina ili još brže. No, dvije postojeće stranke moraju i dalje odmjeravati snage. One se bore tako što se odriču mrtvih. Pretpostavlja se da bi u krvavom sukobu veći broj pobijedio. Glavna je briga svih vojnih zapovjednika da budu jači na mjestu stvarnog sraza, da tamo imaju na raspolaganju više ljudi nego protivnik. Dobar je vojni zapovjednik onaj koji uspijeva imati premoć na što više važnih mjesta, čak i onda kad je u cjelini slabiji.

Kod parlamentarnog glasanja čovjek nema nikakav drugi zadatak nego da na licu mjesta ocijeni snagu obiju grupa. Pri tome nije dostatno da ih pozna je odranije. Jedna stranka može imati 360 a druga samo 240 poslanika: *glasanje* ostaje presudno kao trenutak u kojem one stvarno *odmjeravaju snage*. Ono je ostatak krvavog sukoba, koji se prikazuje na različite načine, putem prijetnje, kritike, fizičke uzbuđenosti, koja može dovesti do udaraca ili glasanja. No, prebrojavanje glasova predstavlja završetak bitke. Pretpostavlja se da je 360 ljudi pobijedilo njih 240. Masa mrtvih ostaje potpuno izvan igre. Tu namjeru najjasnije izražava nepovredivost poslanika. Unutar parlamenta ne smije biti mrtvih. Poslanik je nepovrediv u dvostrukom smislu: izvana, prema vladi i njezinim organima; iznutra, među sebi ravnima — tom se drugom aspektu pridaje premalo važnosti.

Nitko nikada nije stvarno vjerovao da je mišljenje većeg broja ljudi pri nekom glasanju istodobno i pametnije zbog svoje brojčane premoći. Tu stoji volja protiv volje, kao u ratu; svaka je strana uvjerena u to da ima veće pravo i da je pametnija od druge; to uvjerenje nije teško postići, ono dolazi samo od sebe. Smisao stranke sastoji se upravo u tome da održava tu volju i to uvjerenje. Protivnik koji biva nadglasan ne povlači se zato što je odjedanput prestao vjerovati u svoje pravo; on se jednostavno priznaje poraženim. Lako mu je priznati poraz zato što mu se zbog toga neće ništa dogoditi. Neće biti kažnjen za svoje ranije neprijateljsko ponašanje. Potpuno bi drukčije reagirao kad bi se bojao da mu o tome ovisi život. Međutim, on računa na buduće bitke. Njihov je broj neograničen; a ni u jednoj od njih neće biti ubijen.

*Jednakost* poslanika, ono što ih čini masom, sastoji se u njihovoj nepovredivosti. Po tome su sve stranke jednake. Parlamentarni sistem funkcionira tako dugo dok se ta nepovredivost čuva. On se raspada čim netko tko sjedi u parlamentu uzme sebi pravo da bilo

kom članu tijela prijeti smrću. Ništa nije opasnije od toga da se među tim živima vide mrtvi. Rat je rat zato što pri odlučivanju uzima u obzir mrtve. Parlament je parlament samo tako dugo dok isključuje mrtve.

Instinktivno odvajanje od vlastitih mrtvih, npr. u engleskom parlamentu, čak i od onih koji su umrli mirno i izvan parlamenta, izražava se u sistemu *naknadnog izbora*. Nasljednik umrloga nije određen unaprijed. Nitko ne dolazi automatski na njegovo mjesto. Imenuju se novi kandidati. Ponovno se vodi izborna borba sa svim svojim zakonitim oblicima. Za mrtvoga nema mjesta u parlamentu. On nema nikakva prava na to da ovdje odlučuje o svojoj ostavštini. Nijedan poslanik koji leži na smrtnoj postelji ne može sigurno znati tko će biti njegov nasljednik. Iz engleskog je parlamenta stvarno isključena smrt sa svim njezinim opasnim utjecajima.

Ovom se shvaćanju parlamentarnog sistema može prigovoriti da se svi evropski parlamenti sastoje od mnogo stranaka, koje su različite veličine; da se one samo ponekad podvajaju u dvije suprotstavljene grupe. Ta činjenica uopće ne mijenja smisao glasanja. Ono je uvijek i svugdje presudan trenutak. Ono odlučuje što će se dogoditi, i kod njega su uvijek važna *dva broja*, od kojih onaj veći obvezuje sve koji su sudjelovali u glasanju. Nepovredivost poslanika jest ono što odlučuje o postojanju, odnosno propasti parlamenta.

*Biranje* poslanika u načelu je slično proceduri u parlamentu. Najboljim kandidatom, pobjednikom, smatra se onaj koji se pokaže najjačim. Najjači je onaj koji ima najviše glasova. Kad bi 17 562 ljudi koji su glasali za njega nastupili kao zatvorena vojska protiv 13 204 sljedbenika njegova protivnika, morali bi izboriti pobjedu. No, ni ovdje ne smije doći do ubijanja. U svakom slučaju, nepovredivost *birača* nije tako važna kao nepovredivost *glasačkih listića*, koje birači predaju i na kojima su imena onih koje su izabrali. Dovoljena je primjena praktički svih sredstava za utjecanje na birače sve do trenutka u kojem se oni napokon odlučuju na izbor jednog imena, sve dok ga ne napisu ili označe. Protivnički je kandidat predmet poruge te se na sve načine izvrgava općoj mržnji. Birač može proći kroz mnoge izborne bitke; ako je politički opredijeljen, onda za njega ima najveću draž promjenljiva sudbina tih izbora. No, trenutak u kojem stvarno bira je gotovo svet; svete su zapečaćene urne, koje sadrže glasačke listiće; sveta je procedura brojenja.

Svečani karakter svih tih obreda proistječe iz odricanja od smrti kao sredstva odlučivanja. Sa svakim se novim glasačkim listićem iznova odbacuje smrt. No, ipak se savjesno bilježi ono što bi stvarno "Utjecalo na tu smrt, a to je jačina protivnika. Onaj tko se poigrava tim brojevima, tko ih briše ili krivotvori, omogućuje, i ne sluteći, povratak smrti.. Oduševljene pristaše rata, koje rado ismijavaju glasačke listiće, time samo priznaju svoje vlastite krvožedne namjera.

Za njih su glasački listići, kao i ugovori, samo komadić papira. Oni ih preziru zato što nisu natopljeni krvlju, jer za njih vrijede samo one odluke koje se donose uz krvoproliće.

Poslanik je koncentrirani birač: u poslaniku su se vremenski približili disparatni trenuci u kojima egzistira birač kao takav. On postoji zato da bi *često* glasao. Međutim, poslanik glasa unutar mnogo manjeg broja ljudi. Njegov intenzitet i vještina moraju nadoknaditi uzbuđenje koje birači crpe iz svoje mnogobrojnosti.

## Raspodjela i množenje. Socijalizam i proizvodnja

Pitanje *pravednosti* staro je kao pitanje *raspodjele*. Kad god bi ljudi zajedno išli u lov, iza lova je dolazila raspodjela. U hajci su svi bili jedinstveni, pri raspodjeli su se morali podijeliti. Kod ljudi se nikada nije razvio zajednički želudac, koji bi -mnoštvu njih omogućio da jedu kao jedno stvorenje. U pričesti su ljudi razvili obred koji je još najbliži predodžbi o zajedničkom želucu. Iako ni to nije bilo ono pravo, ipak je to bilo približavanje idealnom stanja za kojim su osjećali potrebu. *Izoliranost* jedenja je korijen stravične tvorevine — moći. Onaj tko jede sam i potajno, mora ubijati sam i potajno. Onaj tko ubija zajedno s drugima, mora s njima dijeliti plijen.

Priznavanje te raspodjele označava početak pravednosti. Pravila raspodjele predstavljaju prvi zakon. Taj je zakon ostao najvažniji sve do današnjeg dana i kao takav ostao istvarni cilj svih pokreta koji se bave društvenim aspektom ljudske djelatnosti i ljudske egzistencije.

Pravednost zahtijeva da svatko ima za jelo. No, ona pretpostavlja i to da svatko da svoj doprinos u nabavljanju hrane. Velika većina ljudi radi na stvaranju svih vrsta dobara. No, nešto nije u redu s njihovom raspodjelom. To je, sveden na najjednostavniju formulu, sadržaj socijalizma.

Bez obzira na to kako čovjek pristupa načinu podjele dobara u našem suvremenom svijetu, i pristaše i protivnici socijalizma priznaju istu pretpostavku tog problema. Ta pretpostavka jest *proizvodnja*. Na obje strane ideološkog sukoba, koji je danas podijelio svijet na dvije, otprilike jednako snažne polovice, na sve se načine unapređuje i potiče proizvodnja. Bez obzira na to da li se proizvodi za prodaju ili za raspodjelu, sam se proces proizvodnje ni na jednoj strani ne dovodi u pitanje, već je predmet *štovanja*, i nije pretjerano reći da on u očima većine današnjih ljudi predstavlja nešto sveto.

Možda će se postaviti pitanje odakle takvo poštovanje. Možda bi se u povijesti čovječanstva mogla naći točka na kojoj počinje posvećivanje proizvodnje. Nakon razmišljanja dolazimo do zaključka da takva točka ne postoji. Posvećenost proizvodnje seže tako daleko unatrag da je uzaludan svaki pokušaj fiksiranja njezina početka u povijesti.

Hibris proizvodnje potječe iz *hajke množenja*. Ta se povezanost može lako previdjeti zato što danas više nema hajki koje se praktično posvećuju množenju. One su se pretvorile u ogromne mase koje u svim središtima civilizacije svakodnevno rastu. Međutim, ako se sjetimo da se ne da sagledati kraj tog rasta, da sve više ljudi proizvodi sve više dobara, da se među tim dobrima nalaze i žive životinje i biljke, da se metode proizvodnje živih i neživih dobara više gotovo uopće ne razlikuju, onda ćemo morati priznati da je hajka množenja bila najutjecajnija i najuspješnija tvorevina koju je čovječanstvo ikada stvorilo. Obredi plodnosti pretvorili su se u strojeve i tehničke procese. Svaka je tvornica jedinica koja služi istom kultu. Novost je u ubrzanju procesa. Ono što je prije bilo stvaranje i intenziviranje *očekivanja*, kiše, žita, približavanja životinjskih krda koja su ljudi lovili, ite množenja onoga što su uzgajali, to se danas pretvorilo u neposrednu proizvodnju. Čovjek pritisne neko dugme, pokrene neke poluge pa se nakon nekoliko sati ili još prije pojavljuje ono što želi, u gotovo svim oblicima.

Zanimljivo je da je stroga i ekskluzivna povezanost između proletarijata i proizvodnje, koja je tijekom posljednjih stotinjak godina stekla takav ugled, u posebno čistom obliku obnovila staru predodžbu koja je bila temelj hajke množenja. Radnici su ti koji se brže množe, a množe se na dva načina. S jedne strane, imaju djecu kao i drugi ljudi, tako da već zahvaljujući svom potomstvu imaju u sebi nešto masovno. No, njihov se broj povećava na još jedan način: pritjecanjem sve većeg broja ljudi sa sela u industrijska središta. A upravo je taj dvostruki smisao rasta, ako se sjećamo, bio karakterističan za primitivnu hajku množenja. Njezini su se pripadnici okupljali na svečanostima i obredima te su, kao mnoštvo, sudjelovali u obredima koji su im trebali osigurati bogato potomstvo.

Kad je stvoren i učinjen djelotvornim pojam obespravljenog radničke klase, on je zadržao sav optimizam množenja. Nitko nije nikada razmišljao o tome da bi radnika trebalo biti manje zato što im je loše. Svi su se oslanjali na proizvodnju. Porast proizvodnje trebao je stvoriti više radnika. Proizvodnja u kojoj su sudjelovali trebala je služiti njima samima. Trebalo je da zajedno rastu radnici i proizvodnja. Međutim, riječ je o potpuno istoj nedjeljivoj povezanosti koja se pojavila u aktivnosti primitivnih hajki množenja. Čovjek se sam želi množiti i želi da se množi sve ono od čega živi. To je dvoje toliko nerazdvojno povezano da često nije jasno što je to što se treba množiti.

Pokazali smo da je čovjek, preobražavajući se u životinje koje su uvijek živjele zajedno u velikom broju, stekao snažniji osjećaj za množenje. Možemo reći da ga je on spoznao tek zahvaljujući tim životinjama. Pred očima je imao jata riba, rojeve kukaca i ogromna krda kopitara, i kad bi u svojim plesovima prikazivao te životinje tako dobro da se sam pretvarao u njih, da se osjećao jednak njima, kad je uspio fiksirati određene preobražaje kao toteme i prenijeti ih na svoje potomke kao svetu tradiciju, time je istodobno prenio na njih želju za množenjem, koja daleko nadilazi čovjekovu prirodu želju za razmnožavanjem.

Isti takav odnos ima danas moderni čovjek prema proizvodnji. Strojevi mogu proizvesti više nego što je prije itko mogao sanjati. Zahvaljujući njima sve su vrste množenja dosegle divovske razmjere. No, budući da se uglavnom radi o predmetima, a ne .toliko o živim stvorenjima, njegova se privrženost njihovoj brojnosti povećava tako što se povećavaju njegove potrebe. Ima sve više stvari koje bi čovjek znao upotrijebiti; čim ih počne upotrebljavati, nastaju nove potrebe. U »-kapitalističkim-« je zemljama najuočljiviji taj aspekt proizvodnje, nesputano množenje kao takvo, množenje na sve strane. U zemljama koje posebnu vrijednost pridaju »radničkoj klasici — u kojima je onemogućeno veliko gomilanje kapitala u rukama pojedinaca, — problemi društvene *raspodjele* teoretski su isto tako važni kao problemi *množenja*.

## Samouništenje plemena Ksosa

Jednog svibanjskog jutra 1856. jedna je djevojka iz plemena *Ksosa* otišla po vodu na rječicu koja je tekla u blizini njezine kuće. Na povratku je ispričala da je pokraj rijeke vidjela neobične muškarce, potpuno drukčije od onih koje je obično sretala. Njezin ujak, po imenu Umhlakaza, otišao je do rijeke da vidi neznance, i zatekao ih na spomenutom mjestu. Rekli su mu da se mora vratiti kući i izvršiti određene obrede; da zatim mora duhovima mrtvih žrtvovati jednog vola te se četvrti dan vratiti k njima. U njihovoj je pojavi bilo nešto što je zahtijevalo poslušnost, pa je čovjek učinio ono što mu je zapovjedbno. Četvrti je dan ponovno otišao na rijeku. Neobični su ljudi ponovno bili tamo; na svoje veliko iznenađenje, on je među njima prepoznao svog brata, koji je umro prije mnogo godina. Tada je prvi put saznao tko su i što su. Kao vječiti neprijatelji bijelaca došli su, kao što su objasnili, s bojnih polja s onu stranu mora da bi pomogli narodu Ksosa: pomoću njihove nesavladive moći Englezi će biti istjerani iz zemlje. Umhlakaza treba poslužiti kao posrednik između njih i poglavice, te će primiti upute koje će

onda prenijeti drugima. Ako prihvate ponudenu pomoć, dogodit će se neobične stvari, neobičnije od svih koje su se ikada dogodile. Prije svega mora reći ljudima da moraju prestati sa čaranjem kojim neprijateljski djeluju jedni na druge; moraju zaklati najdeblju stoku i pojesti je.

Vijest o ovom savezu sa svijetom duhova brzo se pronijela među pripadnicima plemena Ksosa. Kreli, vrhovni poglavica plemena, s radošću je primio tu vijest; čak se tvrdi, iako nema dokaza, da je on zapravo smislio cijeli taj plan. Pronio se glas da se mora poslušati zapovijed duhova; treba zaklati i pojesti najbolju stoku. Jedan je dio plemena živio pod britanskim suverenitetom. Poslani su glasnici i poglavicama tog dijela plemena; ispričali su im što se dogodilo i zamolili ih za pomoć. Odmah su se pokrenuli Ksosa-klanovi. Većina je poglavica počela klati stoku. Oklijevao je samo jedan od njih, Sandile, koji je bio oprezan čovjek. Engleski je guverner poručio Kreliju da na svom području može raditi što hoće ali da će ga, ako ne prestane poticati britanske podanike na razaranje vlastite imovine, morati kazniti. Kreli nije obraćao pažnju na tu prijetnju; bio je uvjeren da će ubrzo doći vrijeme kada će *on* kaznjavati.

Ubrzo su se objave koje su donijeli proroci počele širiti. Djevojka, koja je stajala na sredini rijeke, usred mnoštva vjernika, začula je neobične podzemne zvukove ispod svojih nogu. Njezin ujak, prorok, objasnio je da su to glasovi duhova koji vijećaju o njihovim pitanjima. Iako je već prva zapovijed glasila da se mora klati stoka, duhovi su bili nezasitni. Počelo se klati sve više stoke, no nikada nije bilo dosta. Iz mjeseca u mjesec ludilo se povećavalo i zahvaćalo nove žrtve. Nakon nekog vremena popustio je i oprezni poglavica Sandile. Na to ga je uporno nagovarao njegov brat. On je ■navodno vlastitim očima vidio duhove dvojice umrlih savjetnika svog oca, s kojima je sam razgovarao, te su mu zapovjedili da Sandile zakolje svoju stoku ako ne želi propasti zajedno s bijelcima.

Izdana je i posljednja prorokova zapovijed. Izvršenje te zapovijedi trebalo je biti posljednja priprema plemena Ksosa, nakon koje će postati dostojni pomoći jedne vojske duhova. Nisu smjeli ostaviti na životu nijednu životinju iz svojih stada, morali su uništiti sve žito u hambarima. Poslušnima se obećavala divna budućnost. Točno određenog dana pojavit će se iz zemlje tisuće grla, ljepših nego sva koja su do sada morali zaklati, i prekriti pašnjake. U jednom će trenutku niknuti iz zemlje velika polja zrelog prosa. Tog će dana oživjeti stari junaci plemena, velikani i mudraci iz prošlosti, i podijeliti radost s vjernicima. Nestat će brige i bolesti, isto kao i staračka nemoć; mladost i ljepota vratit će se i uskrslima i onemoćalim živima. No, strašna će biti sudbina onih koji se suprotstave volji duhova ili ne izvrše njihove zapovijedi. Dan koji će vjernicima donijeti toliko radosti bit će za druge dan propasti. Srušit će se nebo i smrskati ih zajedno s mješancima i bijelcima.

Uzalud su se misionari i vladini ljudi trudili da zaustave sulude postupke. Pripadnici plemena Ksosa bili su opsjednuti, i nisu trpjeli ni prigovore ni otpor. Prijetili su bijelcima koji su se miješali; bijelci više nisu bili sigurni za svoj život. Fanatična je vjera zahvatila cijeli narod Ksosa, no neki su njihove vođe u tome vidjeli dobru priliku za rat. Oni su stalno imali pred očima određeni plan: namjeravali su napasti koloniju cijelim plemenom Ksosa, koje će biti naoružano i izgladnjelo. Oni sami bili su previše uzbuđeni da bi sagledali stravične opasnosti takvog pothvata, koji nije imao nikakvih izgleda na uspjeh.

Bilo je nekih koji nisu vjerovali ni predviđanjima proroka ni u uspjeh takvog rata, ali su ipak do kraja uništili sve zalihe hrane. Jedan od njih bio je i ujak poglavice Krelija. »To je zapovijed poglavice«, rekao je, a onda, kad više nije bilo ničega za jelo, starac je sa svojom najdražom ženom sjeo u jedan prazan kral i umro. I Krelijev se najviši savjetnik protivio planu sve dok nije shvatio da su riječi uzaludne. A onda je, izjavivši da sve što ima pripada njegovu poglavici, izdao zapovijed za klanjem i razaranjem i odjurio potpuno pomračena uma. Tako su tisuće vjerojatno radile protiv svog uvjerenja. Poglavica je izdavao zapovijedi a oni su se pokoravali.

Prvih nekoliko mjeseci 1857. u cijeloj je zemlji vladala neobična živost. Veliki su kralovi pripremljeni za primanje stoke koja se uskoro trebala pojaviti u ogromnom mnoštvu. Izrađivale su se velike kožnate posude u koje će se staviti mlijeko, kojeg će uskoro biti isto tako mnogo kao vode. Mnogi su bili izgladnjeli već za vrijeme tog rada. Iako je istočno od rijeke Kej potpuno izvršena prorokova zapovijed, dan uskrsnuća je ipak bio odgođen. Na području poglavice Sandile, koji je počeo kasnije, klanje stoke još nije bilo dovršeno. Jedan je dio plemena već gladovao, dok se drugi tek spremao uništiti svoje namirnice.

Vlada je poduzela sve da zaštiti granice. Svaka je granična postaja dobila pojačanje, na granicu je prebačen svaki vojnik koji je bio na raspolaganju. I kolonisti su se pripremili na šok. Kad su se spremili za obranu, nagomilali su zalihe hrane da bi spasili život izgladnjelima.

Konačno je stigao dugo očekivani dan. Čitavu je noć narod Ksosa bdio u velikom uzbuđenju. Svi su očekivali da će vidjeti dva krvavocrvena sunca kako izlaze nad brežuljcima na istoku; onda će se srušiti nebo i uništiti njihove neprijatelje. Polumrtvi od gladi proveli su noć u divljem oduševljenju. Onda je konačno, kao i uvijek, izašlo samo jedno sunce, a njih je zazeblo oko srca. Nisu odmah izgubili nadu; možda se mislilo na podne, kad je sunce na vrhuncu; a kad se ni onda nije ništa dogodilo, nadali su se da će se nešto dogoditi pri zalasku sunca. Međutim, sunce je zašlo, i sve je bilo gotovo.

Ratnici, koji su svi zajedno trebali napasti koloniju nisu se okupili zbog neke neshvatljive greške. Sada je bilo prekasno. Pokušaj da se ponovno odgodi dan uskrsnuća bio je potpuno bezuspješan. Radosno uzbuđenje naroda Ksosa pretvorilo se u najdublji očaj. Sada su se morali uputiti u koloniju, ne kao ratnici, već potpuno izgladnjeli, kao prosjaci. Brat se borio protiv brata, otac protiv sina, za komadiće i krpice velikih mijehova za mlijeko, koje su tako pažljivo izradili u danima velike nade. Mlađi su prepustili stare, slabe i bolesne njihovoj sudbini. Svi su tražili za jelo bilo kakvo raslinje, čak i korijenje drveća. Oni koji su bili najbliže morskoj obali, pokušali su se prehraniti školjkašima, ali su, budući da nisu bili naviknuti na tu vrstu hrane, dobili dizenteriju i ubrzo umrli. Na mnogim su mjestima sjedile cijele obitelji i čekale smrt. Kasnije se pod jednim drvetom znalo naći i dvadeset kostura, kosturi roditelja koji su umrli zajedno sa svojom djecom. U ikoloniju se slijevala beskraja rijeka izgladnjelih stvorenja, uglavnom mladi muškarci i žene, ali ponekad i očevi i majke s polumrtvom djecom na leđima. Čučali su pred farmama i tužnim glasom prosili hranu.

Tijekom 1857. broj stanovnika britanskog dijela zemlje Ksosa spao je sa 105 000 na 37 000. Te je godine umrlo 68 000 ljudi. Pri tome su tisuće života spasile zalihe žita koje je pripremila vlada. U slobodnom dijelu zemlje, gdje nije bilo takvih zaliha, umrlo je relativno još više ljudi. Tako je potpuno slomljena moć naroda Ksosa.<sup>69</sup>

Nije slučajno da smo ovaj događaj opisali tako detaljno. Netko bi mogao pomisliti da je to izmislio čovjek koji želi objasniti tijek zbivanja u masi, njihovu zakonitost i preciznost. Međutim, to se stvarno tako zbilo pedesetih godina prošlog stoljeća, dakle ne tako davno. Postoje izvještaji svjedoka, koje svatko može pogledati.

Pokušajmo izdvojiti neke bitne točke tog izvještaja.

Najprije uočavamo *aktivnost* mrtvih kod plemena Ksosa. Oni stvarno sudjeluju u sudbini živih. Pronalaze sredstva i načine kako da s njima stupe u vezu. Obećavaju im vojsku kao pomoć. Ta će se vojska, *dakle masa mrtvih ratnika*, pridružiti vojsci živih pripadnika plemena Ksosa. To će pojačanje stići kao da su sklopili savez s nekim drugim plemenom. No, ovaj put je riječ o savezu s plemenom vlastitih mrtvih.

Kad dođe obećani dan, svi će odjedanput biti *jednaki*. Stari će ponovno postati mladi, bolesni zdravi, a zabrinuti bezbrižni; mrtvi će se pomiješati sa živima. Prvi korak prema općoj jednakosti učinjen je, s prvom zapovijedi; treba prekinuti čaranje kojim ratuju jedni protiv drugih; jedinstvo i jednakost unutar njihova plemena najviše onemogućuje kaos njihovih neprijateljskih namjera. Na taj će se veliki dan masa plemena, koja je sama preslaba da savlada neprijatelja, iznenada povećati za veliku masu svojih mrtvih.

Određen je i smjer kojim će masa krenuti: ona će napasti koloniju bijelaca, pod čijom se dominacijom već djelomice nalazi. Zahvaljujući pojačanju duhova, njihova će moć biti nesavladiva.

Inače duhovi imaju iste želje kao živi; oni vole jesti meso i zato zahtijevaju da im se žrtvuje stoka. Možemo pretpostaviti da isto tako jedu žito koje ljudi uništavaju. U početku su žrtve još izolirane; možemo ih shvatiti kao znak pobožnosti i odanosti. No, onda počinju rasti, jer mrtvi žele sve. Zelja za množenjem, koju ljudi inače osjećaju za svoju stoku i žito, pretvara se u želju za množenjem mrtvih. Sada se treba množiti *zaklana* stoka, *uništeno* žito, jer se oni pretvaraju u stoku i žito za mrtve. Dinamična sklonost mase sve većem, skokovitom, bezobzirnom i slijepom množenju, pri kojem ona sve ostalo žrtvuje toj sklonosti, koja postoji svugdje gdje se stvara masa živih ljudi — može se *prenositi*. *Lovci* je prenose na *divljač*, jer žele da se ona množi, te mnogim obredima pokušavaju povećati njezinu plodnost. *Uzgađivači stoke* je prenose na svoju *stoku*; oni će učiniti sve da njihova stada narastu, te zahvaljujući njihovoj praktičnoj vještini uzgajanja, postupno zaista nastaju sve veća i veća stada. *Zemljoradnici* prenose istu sklonost na plodove svog tla. Njihovo *žito* daje trostruki ili stostruki prinos, a žitnice u kojem ga skupljaju, tako da ga svi mogu vidjeti i diviti mu se, predstavljaju jasen izraz toga uspješnog, naglog množenja. Oni su toliko učinili u tu svrhu da iz tog masovnog osjećaja, prenesenog na stada ili žito, nastaje neka vrsta nove samosvijesti, tako da im se često može činiti da su sve učinili sami.

Za vrijeme »samouništenja« plemena Ksosa, sve su se tendencije množenja ljudi, stoke i žita povezale s njihovom predodžbom o *mrtvima*. Da bi se osvetili bijelcima, koji su im uvijek oduzimali zemlju, za uspješan rat koji bi vodili nakon svih bezuspješnih ratova protiv bijelaca, bilo im je potrebno jedno: uskrnuće njihovih mrtvih. Čim im to bude osigurano, čim oni zaista ustanu u nepreglednim gomilama, moći će započeti rat. S njima će se od mrtvih vratiti i stoka i proso, mnogo više nego što su im ljudi poslali, sva stoka i proso koji su se nakupili kod mrtvih.

Stoka koju su klali i žito koje su uništavali, imali su funkciju kristala mase, na koji se trebala vezati sva stoka i žito na drugome svijetu. U neko bi drugo vrijeme u istu svrhu sigurno žrtvovali i ljude. Na taj će veliki dan pašnjaci biti puni ogromnih novih stada, dok će na poljima biti zrelo proso.

Cijeli je pothvat, dakle, bio organiziran oko ponovne pojave mrtvih, i to sa svime što pripada životu. Ljudi su dali sve za taj viši cilj. U tome su ih podržavali pripadnici onog svijeta, koje su ljudi *prepoznali*. Brat proroka, i oba savjetnika starog, pokojnog poglavice bili su jamci za ugovor koji su živi sklopili s mrtvima. Svatko tko se suprotstavio ili oklijevao, oduzimao je masi nešto što joj je

pripadalo i narušavao njezino jedinstvo. Zato se takav odmah smatrao neprijateljem, s kojim će zajedno propasti.

Ako pogledamo katastrofalni završetak događaja, činjenicu da se obećanog dana nije dogodilo ništa, da se nisu pojavila polja prosa, stada ni vojske mrtvih, onda se s vjerskog gledišta plemena Ksosa može reći da su ih njihovi mrtvi prevarili. Oni pri sklapanju tog ugovora nisu mislili ozbiljno i uopće im nije bilo stalo do pobjede nad bijelcima, već do toga da se poveća njihov broj. Lažnim su obećanjima najprije dobili stoku i žito živih; za stokom i žitom došli su izgladnjeli ljudi. Dakle, pobjedu su izborili mrtvi, iako na drugi način i u drugom ratu; na kraju su oni postali *najveća masa*.

Čini se da je *zapovijed* posebno važna za ponašanje plemena Ksosa. Ona ima u sebi nešto izolirano i postoji kao akt sama za sebe. Mrtvi koji izdaju zapovijedi trebaju posrednika koji će ih preneti drugima. Oni potpuno priznaju ovozemaljsku hijerarhiju. Prorok se treba obratiti poglavicama i nagovoriti ih da poslušaju zapovijedi duhova. Čim je Kreli, vrhovni poglavica, jedanput prihvatio plan duhova, sve dalje teče svojim tijekom u skladu sa zapovijedi. Salju se glasnici svim Ksosa-klanovima, čak i onima koji stoje pod »krivim« suverenitetom, suverenitetom Engleza. Čak se i oni nepovjerljivi, koji se dugo odupiru izvršenju plana, među kojima je i Krelijev ujak i njegov vrhovni savjetnik, na koncu pokoravaju »zapovijedi« poglavice, koju izričito spominju kao jedini razlog svojoj poslušnosti.

No, sve postaje još čudnije kad se razmotri *sadržaj* zapovijedi. U suštini je riječ o *klanju* stoke, dakle o *ubijanju*. Što se strože izdaje ta zapovijed, to su brojnije žrtve koje ona zahtijeva, i to više ona anticipira sam rat. S gledišta zapovijedi, ako tako možemo reći, stoka predstavlja *neprijatelja*. Ona predstavlja neprijatelja i njegovu stoku, isto kao što i žito koje se uništava predstavlja njegovo žito. Rat počinje u njihovoj vlastitoj zemlji, kao da se već nalaze u zemlji neprijatelja; no, zapovijed se ponovno približava svom izvoru, jer je ona izvorno i bila *smrtna presuda*, instinktivna smrtna presuda jedne vrste nad drugom.

Nad svim je životinjama koje čovjek posjeduje izrečena smrtna presuda. Ona se, istina — često i dugo vremena — odgađa, ali nije dnu životinja nije pošteđena. Tako čovjek svoju vlastitu smrt, koje je potpuno svjestan, nekažnjeno prenosi na svoje životinje. Životni vijek koji im dozvoljava, donekle je sličan njegovom; samo što je u njihovu slučaju *on* taj koji odlučuje kada će im doći kraj. Čovjek lakše prihvaća njihovu smrt ako ih ima mnogo i ako iz stada izdvaja nekoliko životinja da bi ih zaklao. Oba se njegova cilja, množenje njegovih stada i ubijanje pojedinih životinja, mogu objediniti. Na taj je način čovjek kao pastir moćniji od lovca. Njegove su životinje na okupu i ne mogu mu pobjeći. Trajanje njihova života je u njegovim rukama. On ne ovisi o slučaju koji mu donosi životinje,

i na licu mjesta. *Sila* lovca pretvara se u *moć*

se izdaje plemenu Ksosa predstavlja srž svake e smrtno kazne na njihovoj stoci treba prethoditi neprijatelja, kao da su stoka i neprijatelj u osu i jesu.

la zapovijed za ubijanje izdaju baš mrtvi, kao da više ovlasti. U krajnjoj liniji mrtvi zapovijedaju ima. Među njima se nalaze svi koji su prije izgeneracije poglavica. Njihov je zajednički ugled bio velik i kad bi se svi, ovaj put živi, odjedanudima. Međutim, čovjek se ne može oti do smrti njihova moć još povećala. Oni osim svog i natprirodni ugled zato što zahvaljujući providljivi, što se uopće pojavljuju i razgovaraju s šli smrt te su na impresivan način još uvijek *ak-smrti*, želja da se izbjegne smrt, jedna je od najjih 'tendencija svih vlastodržaca. U ovom je konnuti da je poglavica Kreli umro tek nakon mno-njegov narod umro od gladi.

## Hvatanje i gutanje

Psihologija hvatanja i gutanja — kao i jedenje općenito — još je uvijek potpuno neistražena; u tome nam se sve što je neobično čini prirodnim. Tu se odvija mnogo zagonetnih procesa, o kojima nikada ne razmišljamo. Kod nas nema ničega što bi bilo starije od toga; do sada nas nije začudila ni činjenica da se u velikom dijelu tih procesa ponašamo isto kao životinje.

Često se događa da se jedno stvorenje približava drugom u neprijateljskoj namjeri, i to u različitim prilikama, od kojih svaka ima posebno tradicionalno značenje. Tu je prije svega *vrebanje* na plijen: plijen postaje predmet našeg praćenja mnogo prije nego što postane svjestan naše namjere. Promatramo ga, pratimo i čuvamo s osjećajem odobravanja i zadovoljstva; vidimo ga kao meso koje još živi; čovjek tako intenzivno i neopozivo vidi plijen kao meso da ga nikada ništa ne bi moglo odvratiti od namjere da ga se dočepa. Cijelo to vrijeme dok se čovjek šulja oko plijena, on već osjeća koliko mu taj plijen pripada; od onog trenutka u kojem je čovjek izabrao plijen, on ga je u svojim mislima već progutao.

Vrebanje je stanje takve posebne napetosti da nakon oslobođenja te napetosti može samo poprimiti određeno značenje. Čovjek produžuje to stanje; kasnije se dovodi u njega neovisno o plijenu, koji ga u stvari mami. Čovjek ne leži u zasjedi nekažnjeno uživajući u praćenju plijena. Sve što on aktivno poduzima u tom smislu, on pasivno doživljava na samome sebi; ali pojačano, zato što zbog svoje veće inteligencije uočava više opasnosti, tako da više pati kad netko progoni njega.

Čovjek nije uvijek dostatno jak da izravno dođe do svog plijena. Praćenje plijena, na svoj način precizno i obogaćeno iskustvom, dovelo je do stvaranja najsloženijih stupica. Čovjek se često služi i prerusavanjem, za koje je posebno nadaren, te se prerusava talko da izgleda isto kao životinja koju lovi. On je u tome toliko vješt da mu životinja vjeruje. Tu vrstu vrebana ja možemo nazvati laskanjem. Čovjek veli životinji: »Ja sam isti kao ti, ja sam ti. Možeš me pustiti u svoju blizinu.«

Kad se čovjek prišulja životinji i skoči na nju — o čemu ćemo govoriti u drugom kontekstu — dolazi do prvog *dodira*. To je možda

ono čega se on najviše boji. Prsti dodiruju ono što će uskoro pripadati cijelom tijelu. Zapažanje pomoću drugih -osjetila, osjetila vida, sluha i njuha, nije ni izdaleka tako opasno. Ona još ostavljaju razmak između sebe i svoje žrtve; sve dok postoji taj razmak, postoji mogućnost bijega, tako da još ništa nije odlučeno. No, pipanje kao dodir prethodi kušanju. Vještica iz priče traži od žrtve da joj pruži prst da bi opipala da li se žrtva dostatno ugojila.

Od trenutka dodira namjera jednog tijela prema drugome postaje konkretna. Već kod najnižih oblika života taj trenutak ima u sebi nešto presudno. On sadrži iskonski strah; o njemu sanjamo; u njemu govorimo u književnosti; naš život u civilizaciji nije ništa drugo nego jedno jedinstveno nastojanje da izbjegnemo taj strah. Od tog se trenutka otpor može nastaviti ili potpuno prestati, ovisno o odnosima snaga između onoga koji dotiče i dotaknutoga; međutim, to još više ovisi o predodžbi koju dotaknuti ima o tom odnosu snaga. Uglavnom će još pokušati spasiti svoju kožu; dok neće ništa poduzeti jedino protiv neke sile koja mu se čini ogromnom. Konačni dodir, dodir s kojim se čovjek miri zato što mu se svaki otpor, a posebno budući otpor čini bezizlaznim, pretvorio se u našem društvenom životu u *ponašanje*. Dostatno je da na ramenu osjetimo ruku onog tko je ovlašten za hapšenje, i obično se predajemo još prije nego što su nas stvarno šćepali. Čovjek sagiba glavu i pokorava se; pri tome se ponaša prisebno; iako u većini slučajeva ne može očekivati daljnje događaje s mirom i sigurnošću.

Slijedeći stupanj približavanja jest hvatanje. Prsti na ruci tvore šupljinu u koju nastojimo stisnuti dio šćepanog stvorenja. Oni to rade ne vodeći računa o raščlanjenosti, o organskoj povezanosti plijena. Svejedno im je da li će u toj fazi povrijediti plijen ili ne. Međutim, jedan dio tijela plijena mora stati u stvoreni prostor, kao zalag za cijelo tijelo. Prostor unutar savijene šake jest predprostor usta i želuca, gdje će plijen na koncu i završiti. Mnoge životinje ne grabe plijen pandžama ili šapom, već odmah naoružanom gubicom. Kod ljudi, ruka koja ne popušta stisak postaje simbol moći. »-Predao ga je u njegove ruke.« »Sve je bilo u njegovim rukama.« »To je u Božjim rukama.« Slični su izrazi česti i poznati u svim jezicima.

Kod hvatanja je najvažniji *pritisak* koji vrši ljudska šaka. Prsti se stežu oko onoga što su šćepali, tako da se šupljina u koju smo uvukli plijen, stješnjava. Čovjek želi osjetiti plijen cijelom površinom dlana, želi ga osjetiti sve snažnije. Lakoća i površnost dodira najprije se proširila na cijeli dio šćepanog plijena, a onda se pojačava i koncentrira sve dok čovjek ne počne držati dio plijena što čvršće može. To je stiskanje zamijenilo deranje pandžama. U starim je kultovima još bilo uobičajeno deranje pandžama; no, ono se smatralo životinjskim; bila je to igra među životinjama. U stvarnosti su tu ulogu odavno preuzeli zubi.

Stisak se može pojačavati sve dok se ne pretvori u *gnječenje*. O opasnosti plijena ovisi koliko će ga čovjek stiskati, da li će ga stvarno stiskati sve dok ga ne zgnječi. Ako je čovjek prošao tešku borbu s plijenom, ako ga je žrtva ozbiljno ugrožavala, ako ga je razbjesnila ili čak ranila, onda će joj se čovjek rado osvetiti i stisnuti je čvršće nego što bi bilo potrebno zato da ne pobjegne.

No, prezir nagoni čovjeka na to da zgnječi žrtvu još više nego što ga na to nagoni opasnost i bijes. Čovjek će zgnječiti nešto vrlo maleno, što je gotovo nevažno, nekog *kukca*, zato što inače ne bi znao što se dogodilo s njim. Njegova šaka ne može stvoriti šupljinu koja bi bila dostatno uska za to. No, ne samo da se čovjek želi riješiti napasti i da želi znati da je se stvarno riješio, već njegovo takvo ponašanje prema muhi ili buhi pokazuje prezir prema onome tko je potpuno bespomoćan, tko živi u sasvim drukčijem redu veličina i hijerarhiji moći nego mi, i s kojim nemamo ništa zajedničko, u koga se nikada ne preobražavamo, koga se nikada ne bojimo, osim onda kad se iznenada pojavi u masama. Uništenje tih sićušnih stvorenja jedini je akt sile koji i u nama samima prolazi nekažnjeno. Njihova nas krv nikada ne pogađa, ne podsjeća nas na našu krv. Ne gledamo u njihove umiruće oči. Ne jedemo ih. Ona nisu, barem ne kod nas na Zapadu, nikada uključena u sve šire, iako ne naročito djelotvorno područje humanosti. Ona su, drugim riječima, slobodna kao ptice; bolje bi bilo reći: slobodna kao muhe i buhe. Kad nekom velim: »Zgazit ću te«, time izražavam najveći prezir koji se uopće može zamisliti, jer otprilike velim: »Ti si kukac. Ne značiš mi ništa. Mogu s tobom raditi što hoću, i svejedno mi ništa ne značiš. Ti nikome ništa ne značiš. Čovjek te može nekažnjeno uništiti. Nitko to uopće ne bi zamijetio. Nitko to ne bi ni zapamtio. A ne bih ni ja.«

Za najviši stupanj razaranja pomoću pritiska, za *drobljenje*, šaka nije sposobna zato što je premekana. Drobljenje pretpostavlja veliku mehaničku težinu, nešto što je tvrdo gore i dolje, između čega se žrtva može zdrobiti. Tu zubi rade ono što ruke ne mogu. Kad govorimo o drobljenju, općenito više ni ne mislimo na nešto živo; taj je proces već duboko zadržan u područje anorganskog. Najčešće će se ta riječ upotrijebiti u vezi s prirodnim katastrofama; velike stijene koje se odvoje od podloge mogu zdrobiti mnogo manjih stvorenja. Taj se izraz upotrebljava i u prenesenom smislu, ali se ne shvaća sasvim ozbiljno. On izražava predodžbu o razornoj sili, koja pripada čovjekovim alatima, ali ne stvarno samom čovjeku. Drobljenje ima u sebi nešto potpuno mehaničko, samo tijelo nije za njega sposobno, pa ga se velikodušno odriče. Najviše što ono može postići jest »željezni« stisak.

Neobično je kakav velik ugled uživa riječ *zahvat*. Funkcije šake su toliko raznovrsne da se čovjek ne mora čuditi raznolikosti izraza koji su s njom povezani. Međutim, svoju najveću slavu ruka

uživa ipak zahvaljujući zahvatu, tom središnjem i najviše slavljenom- aktu moći. Najbolji je dokaz za to riječ »zahvaćen«, koja bi teško mogla zauzimati viši položaj. Ona izražava potpunost i zatvorenost sile na koju nemamo nikakva utjecaja. »Zahvaćeni« je onaj koga je ščepala neka divovska ruka, koja ga je potpuno obuhvatila, te on ne poduzima ništa da bi se od nje obranio, jer ne može znati njezine namjere.

Razumljivo je da se odlučujući akt moći može naći tamo gdje je najuočljiviji, i kod ljudi i kod životinja: upravo u *hvatanju*. Praznovjerni se ugled, koji među ljudima uživaju divlje mačke, kao tigrovi i lavovi, temelji upravo na tome. One su te koje hvataju; i to rade same. One još uvijek sve rade povezano: vrebaju, skaču, zarijavu pandže u žrtvu pa je onda komadaju. Silovitost tog procesa, njegova neumoljivost, sigurnost s kojom ga one izvode, nepokolebljiva nadmoć napadača, činjenica da on može doći do najrazličitijeg plijena, do svakog koji god želi: sve to doprinosi njihovu ogromnom ugledu. Tu nalazimo moć u najkoncentriranijem obliku, bez obzira na to s kojeg joj gledišta pristupamo. U tom je obliku ona ostavila neizbrisiv dojam na čovjeka, i svi bi kraljevi rado bili lavovi. Čovjek se divio i samom grabežnom činu i hvalio njegovu uspješnost. Tako je svugdje nazivao hrabrošću i veličinom ono što je zapravo počivalo na daleko većoj snazi.

Lav se *ne mora prerusavati* da bi uhvatio plijen; on hvata plijen *kao lav*. Prije nego što se uputi u napad, najavljuje svoj dolazak rikom; on je jedini koji može odati svoju namjeru najavljujući je tako da ga svi mogu čuti. To pokazuje nepokolebljivu samovoljnost, zato što se on sam nikada ne želi pretvoriti u nešto drugo, a kao takav izaziva još veći strah. Moć u svojoj srži i na svom vrhuncu prezire prerusavanje. Ona je sama sebi dostatna; ona želi samo sebe. Ljudi su je uočili u tom obliku: kao apsolutnu moć koja nikome nije odgovorna i koja nije tu da bi nekome ugodila. Za čovjeka je moć bila najblistavija kad se pojavljivala u ovom obliku; i čak ni danas ništa ne može spriječiti moć da se neprestano pojavljuje u tom obliku.

Međutim, postoji i drugi akt moći, koji nije tako veličanstven, ali je isto tako bitan. Zbog veličanstvenog dojma koji ostavlja akt hvatanja, ponekad se zaboravlja da paralelno s njim postoji nešto jednako važno: bitno je, naime, da napadač ne dopusti da *ščepaju njega*.

Sav prazan prostor koji vlastodržac stvara oko sebe služi ovoj drugoj namjeri. Svatko, pa i onaj najniži, nastoji spriječiti da mu se netko suviše približi. Svugdje gdje se među ljudima izgradio nekakav oblik zajedničkog življenja, on se izražava u razmacima koje ljudi stvaraju zbog tog neprestanog straha da će ih netko ščepati. Simetrija koju uočavamo u nekim starim civilizacijama, potječe od

tog jednolikog razmaka koji čovjek stvara oko sebe sa svih strana. U tim se civilizacijama sigurnost sastoji u tom razmaku, te se tako i slikovito izražava. Vlastodržac, o čijoj egzistenciji ovisi egzistencija drugih, uživa najveći, najvidljiviji razmak; unutar njega on je, ne samo po svom sjaju, suncu, ili, još više, kao kod Kineza, nebo. Pristup do njega je otežan a oko njega se grade palače sa sve više prostorija. Strogo se čuva svaki ulaz, svaka vrata; nemoguće je prodrijeti u palaču protiv njegove volje. On, sa svoje sigurne udaljenosti, može zapovjediti da nekoga uhvate, ma gdje se taj nalazio. No, kako uhvatiti njega, koji je stotruko izoliran?

Stvarno *jedenje* počinje u ustima. Sve što je bilo jestivo izvorno je dospijevalo iz šake u usta. Mnoga stvorenja koja nemaju ruke za hvatanje, dohvaćaju hranu ustima, zubima ili isturenim kljunom.

Najupadljivije sredstvo moći, koje ima čovjek i mnoge druge životinje, jesu *zubi*. Njihov se niz, u kojem su poredani, i njihova svjetlucava glatkoća ne mogu usporediti ni sa čim drugim što inače pripada tijelu i što vidimo u akciji. Možemo ih nazvati prvim *redom* uopće, koji doslovce vapi za tim da bude općenito priznat; redom koji prema van djeluje kao prijetnja, ne uvijek vidljiva, ali vidljiva onda kad se otvore usta, a to je vrlo često. Tvar od koje su izgrađeni zubi razlikuje se od ostalih uočljivih dijelova tijela; ona bi bila impresivna čak i da čovjek ima samo dva zuba. Zubi su glatki i tvrdi, ne savijaju se; čovjek ih može stisnuti a da im se pri tome ne promijeni veličina; djeluju kao umetnuto i fino uglačano kamenje.

Čovjek je već vrlo rano upotrebljavao sve moguće kamenje kao oružje i alat, no trebalo mu je dugo vremena da nauči glačati kamenje tako da bude glatko kao zubi. Moguće je da su mu pri usavršavanju njegova alata zubi služili kao uzor. Čovjek je oduvijek upotrebljavao zube velikih životinja. Do njih je ponekad dolazio izlažući se smrtnoj opasnosti; zato mu se činilo da je u zubima sadržano nešto od moći životinje koja mu je prijetila tim zubima. Vješao ih je na sebe kao trofeje i talismane; mislio je da će oni u drugima izazvati strah koji su prvotno izazvali u njemu. Ponosno je nosio brazgotine koje su bile trag nečijih zuba; one su se smatrale znakom časti, i bile su na tako velikoj cijeni da su ih kasnije stvarali umjetno.

Djelovanje zuba na čovjeka bogato je i raznoliko; zubi neobičnih, jačih životinja i njegovi vlastiti zubi, poredani po svom karakteru, stajali su na pola puta između prirodnog dijela tijela i alata; činjenica da zubi ispadaju ili da se mogu izbiti, učinila ih je još sličnijima alatu.

*Glatkoća i red*, kao vidljiva obilježja zuba, postali su bit moći uopće. Oni su neodvojivi od vlasti i prvo što se zapaža u svakom obliku vlasti. Počelo je s primitivnim alatima; međutim, s porastom moći razvile su se i ove njezine rane karakteristike. Prijelaz s ka-

mena na metal bio je možda najveći skok u tom kretanju prema sve većoj glatkoći. Iako je kamen bio fino uglačan, mač, koji je najprije bio izrađen od bronce a onda od željeza, bio je još gladi. Metal najviše privlači i osvaja time što je gladi od svega drugog. U strojevima i vozilima našeg modernog svijeta ta se glatkoća povećala; ona je postala glatkoća funkcije uopće. Jezik tu činjenicu najjednostavnije izražava time da se veli da se nešto odvija glatko ili da funkcionira glatko. To znači da čovjek ima u svojoj vlasti neki proces, bez obzira na to kakve vrste, i to u potpunosti i bez ikakvih smetnji. Sklonost ka glatkoći u modernom je životu porasla i na područjima gdje ju je čovjek prije nastojao izbjeći. Kuće i namještaj uglavnom su bili ukrašeni kao tijela i udovi ljudi. Ukrasi su se mijenjali, ali su uvijek bili tu; čovjek ih je tvrdoglavo čuvao, čak i onda kad se njihovo simboličko značenje već izgubilo. Danas je glatkoća već zahvatila i kuće, njihove zidove, plohe, predmete koje u njih stavljamo, a ukrasi i nakit se preziru i smatraju znakom lošeg ukusa. Govori se o funkciji, o jasnoći i korisnosti, no u stvarnosti je zapravo pobijedila *glatkoća* i potajni ugled moći koji ona nosi u sebi.

Već na ovom primjeru nove arhitekture vidimo da bi bilo teško odvojiti glatkoću od reda. Njihova je zajednička povijest stara kao zubi. Jednakost cijelog niza prednjih zuba, pravilni razmaci u kojima su umetnuti, služili su kao uzor za različite rasporede. Uredno raspoređene grupe svih vrsta, koje nam se danas čine prirodnim, vjerojatno su prvotno bile izvedene iz tog reda. Raspored vojnih jedinica, koji čovjek sam umjetno stvara, u mitu se dovodi u vezu sa zubima. Kadmovi su vojnici, koji su iznikli iz zemlje, u stvarima bili posijani zmajevi zubi.

Postoje, naravno, i drugi rasporedi, koje je čovjek već zatekao u prirodi, npr. raspored vlati trave i čvršći raspored stabala. Međutim, njih nije našao na sebi, kao što je našao zube; oni nisu bili tako neposredno i neprestano povezani s uzimanjem hrane, nisu bili tako korisni. Čovjek je postao svjestan njihova reda zahvaljujući njihovoj aktivnosti kao organa grizenja. Ispadanje zuba i bol koju je ono izazivalo, ukazali su mu na značenje tog reda.

Zubi su oružani čuvari *usta*. U tom je prostoru zaista tijesno, on je prasluka svih *tamnica*. Sve što dopiše u njih je izgubljeno; mnogo toga dopiše u usta još živo. Velik broj životinja ubija svoj plijen tek u ustima, a neke još ni tamo. Spremnost s kojom se otvaraju gubica ili usta, ako već nisu otvoreni pri vrebanju, i bespovratnost s kojom se zatvaraju i ostaju zatvorena, podsjećaju na strašne glavne osobine tamnice. Nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da su tamnice nastale pod mračnim utjecajem usta. Sigurno je da za rane ljude nisu postojali samo kitovi, u čijim su raljama imali dostatno mjesta. Na tom strašnom mjestu ništa ne može živjeti, čak i kad bi čovjek imao vremena da tamo stanuje. Ono je suho i onemogućuje

sjetvu. Kad su ralje i zmajevi postali gotovo istrijebljeni, čovjek je za njih našao simbolički nadomjestak: tamnice. Ranije, dok su još bile mučilišta, u mnogim su pojedinostima nalikovale na neprijateljske ralje. Pakao tako izgleda i dan-danas. Prave su tamnice, naprotiv, postale puritanske: svijet je osvojila glatkoća zuba, zidovi ćelija su potpuno glatki, dok je otvor za svjetlo vrlo malen. Za zatvorenika sloboda je sav prostor s onu stranu stisnutih zuba, koje sada predstavljaju goli zidovi njegove ćelije.

Uski lijevak kroz koji mora proći svaki plijen posljednji je užas za malobrojne koji do tada još ostaju živi. Čovjekova je mašta uvijek bila zaokupljena tim fazama jedenja. Nepomične otvorene ralje velikih životinja koje su ga ugrožavale, progonile su ga i u njegovim snovima i mitovima. Istraživačka putovanja niz njihova ždrijela bila su mu isto tako važna kao putovanja preko mora, i sigurno isto tako opasna. Neki, koji su već izgubili svaku nadu, još su bili izvučeni živi iz ralja ovih beštija, te cijeli život nose na sebi tragove njihovih zuba.

Dug je put kojim plijen prolazi kroz tijelo. Na tom se putu on polako isisava; oduzima mu se sve što je u njemu korisno. Ostaje otpad i smrad.

Taj nam proces, koji se nalazi na kraju svakog životinjskog savladavanja plijena, otkriva mnogo o suštini moći. Onaj tko želi vladati nad ljudima nastoji ih poniziti; skršiti njihov otpor i prava sve dok ne stoje pred njim bespomoćni kao životinje. On ih upotrebljava kao životinje; iako im to ne veli, *njemu* je uvijek potpuno jasno kako malo mu oni znače; u razgovoru sa svojim prijateljima i povjerenicima uvijek će ih nazivati ovčama ili stokom. Potpuno mu je svejedno što će od njih ostati. Što ih je više mučio, to ih više prezire. Kad mu više nisu ni od kakve koristi, potajno ih odbacuje kao izmet i brine se za to da ne zagade zrak u njegovoj kući.

No, on se neće usuditi identificirati svaku pojedinu fazu tog procesa pred samim sobom. Ako voli smione izjave, možda se pred svojim prijateljima još priznati da je ljude koje je zarobio ponizio do razine životinje. Međutim, budući da ne zapovijeda da njegove podanike kolju u klaonicama i da ih sam ne jede, neće htjeti priznati da ih *isisava* i probavlja. Naprotiv, on je taj koji ih hrani. Lako je predvidjeti srž tih procesa otkako čovjek ima i životinje koje ne ubija odmah ili koje uopće ne ubija, jer su mu korisnije za nešto drugo.

Međutim, bez obzira na vlastodršca, koji zna toliko toga koncentrirati u svojoj ruci, odnos svakog čovjeka prema vlastitom izmetu spada u sferu moći. Čovjeku ništa nije toliko pripadalo kao ono što se pretvorilo u izmet. Neprestani pritisak pod kojim stoji plijen koji se pretvorio u jelo, sve ono vrijeme dok putuje kroz tijelo, njegovo rastvaranje i bliska povezanost koja nastaje između njega i onoga koji probavlja, potpuno i bespovratno nestajanje najprije svih funkcija a onda i svih oblika koji su nekada tvorili njegovu vlastitu

egzistenciju, asimilacija od strane tijela onoga tko probavlja ili po-primanje izgleda sličnog njemu — sve se to može shvatiti kao središnji, iako i najskriveniji proces moći. On je toliko prirodan, automatski i nesvjestan da potcjenjujemo njegovu važnost. Obično zamjećujemo samo tisuće različitih igara moći koje se odvijaju na površini zemlje; no, oni su samo njezin mali dio. Ispod površine se dan za danom probavlja i probavlja. Čovjek hvata, usitnjava i guta nešto što mu je strano, nešto što onda postaje slično njegovoj vlastitoj nutrini; čovjek živi samo zahvaljujući tom procesu. Ako taj proces prestane, onda i njega ubrzo čeka kraj; on to zna. Međutim, razumljivo je da se sve faze tog procesa, ne samo one vanjske i polusvjesne, moraju odraziti i u njegovoj duši. Nije lako naći njihove ekvivalente u duši; neki će se važni tragovi pojaviti sami od sebe tijekom ovog istraživanja. Osobito nam mnogo toga otkrivaju, kao što ćemo vidjeti, simptomi *melankolije*.

Izmet, koji preostaje od svega, pokazuje svu našu krivicu zbog prolijevanja krvi. Po njemu možemo prepoznati ono što smo ubili. On je stisnuti skup svih indicija protiv nas. Kao naš svakodnevni, neprestani i neprekinuti grijeh on zaudara i viče do neba. Uočljivo je kako se čovjek s njim izolira. Čovjek ga izbacuje iz sebe u vlastitim prostorijama namijenjenim samo toj svrsi; najprivatniji trenutak jest trenutak izbacivanja izmeta; čovjek je stvarno sam samo sa svojim izmetom. Jasno je da ga se čovjek stidi. On je prastari pečat onog procesa moći, probavljanja, koji se odvija u skrovitosti i koji bi bez tog pečata ostao sakriven.

## Šaka

Šaka je nastala zahvaljujući čovjekovu životu na drveću. Prvi znak pojave šake jest odvajanje palca: njegova snažna građa i veći razmak koji postoji između njega i drugih prstiju omogućuje onome što su nekada bile pandže da obuhvati cijelu granu. Tako se čovjek počinje lako i prirodno kretati po drveću u svim pravcima; kod *majmuna* vidimo koliko šake vrijede. Taj je najstariji smisao šake općepoznat te nitko vjerojatno u njega ne sumnja.

Međutim, ono čemu čovjek ne posvećuje dostatno pažnje, jesu različite funkcije šaka pri penjanju. One ne rade obje isto u isto vrijeme. Dok jedna poseže za drugom granom, druga još čvrsto drži onu staru granu. To je držanje presudno; pri brzom kretanju samo ono sprečava pad. Ruka na kojoj visi cijelo tijelo nipošto ne smije *ispustiti* ono što drži. U tome ruka postaje strašno ustrajna, ali se to držanje ipak razlikuje od držanja plijena. Naime, čim druga ruka dosegne novu granu, druga ruka mora *ispustiti* staru. Ako se

to ne događa vrlo brzo, stvorenje koje se penje neće se gotovo maknuti s mjesta. Dakle, nova sposobnost šake jest munjevito ispuštanje; ranije se plijen nikada nije ispuštao, samo pod velikom prisilom, protiv volje i običaja.

Dakle, pri penjanju svaka šaka mora izvršiti dvije naizmjenične radnje: hvatanje, ispuštanje, hvatanje, ispuštanje. Druga ruka radi, istina, to isto, ali s pomakom u fazi. U jednom trenutku svaka šaka radi ono suprotno od druge. Ono po čemu se majmuni razlikuju od drugih životinja jest brzo izmjenjivanje obiju kretnji. Hvatanje i ispuštanje se brzo izmjenjuju i kretanju majmuna pridaju lakoću kojoj se toliko divimo.

I viši su majmuni, koji su se s drveća ponovno spustili na zemlju, sačuvali tu bitnu sposobnost šaka, međusobno izmjenjivanje. Na to jasno podsjeća svojim karakterom jedna aktivnost koja je među ljudima vrlo raširena: *razmjena*.

Ona se sastoji u tome da čovjek nešto dobiva i da za to daje nešto za uzvrat. Jedna ruka čvrsto drži predmet kojim partnera želi primamiti na razmjenu. Druga je s iščekivanjem ispružena prema drugom predmetu, koji bi rado posjedovala. Cijelom dotakne taj drugi predmet, prva ruka ispušta ono što drži; ali, ne prije toga, inače bi mogla izgubiti ono što posjeduje. Taj grubi oblik prevare, kojom se nekome nešto oduzima, a da mu se pri tome ne da određena protuvrijednost, odgovara, prevedeno u ono što se zbiva pri penjanju, padu s drveta. Da bi to spriječio, čovjek je za cijelo vrijeme razmjene oprezan i promatra svaku kretanju partnera. Široko rasprostranjeno i duboko zadovoljstvo koje čovjek nalazi u trgovini, može se, dakle, djelomice objasniti time da on u trgovini produžava svoje najstarije kretanje, ali kao unutrašnji stav. Čovjek još danas ni po čemu nije toliko blizak majmunu kao po razmjeni.

No, vratimo se s ovog izleta u mnogo kasnije doba k samoj šaci i njezinim počecima. Na granama drveća ruka je naučila jednu vrstu držanja koje više nije neposredno vodilo do jela. Na taj je način prekinut kratki i jednolični put od ruke do usta. Kad se slomila grana u ruci, nastao je Stap. Pomoću njega je čovjek mogao držati neprijatelja na odstojanju. On je stvarao prostor već oko ranog stvorenja koje više nije nalikovalo na čovjeka. Iz života na drvetu štap se ponudio kao najlogičnije oružje. Čovjek mu je ostao vjeran, i štap nikada nije odbačen. Čovjek je njime udarao; oštrio ga je da bi napravio koplja; savijao ga je i vezao; rezao ga je radeći od njega strelice. Ali, unatoč svim tim preobražajima, štap je uvijek ostao ono što je bio u početku: sredstvo kojim se stvara razmak; koje drži na razdaljini dodir i toliko strašni zahvat čovjeka. Isto kao što usikrsnuće nikada nije sasvim izgubilo patos, tako ni štap unatoč svim svojim preobražajima, nije potpuno izgubio određene konotacije: kao čarobni štapić i kao žezlo, štap je ostao atributom dvaju najvažnijih oblika moći.

## O strpljivosti šaka

Svi se žestoki pokreti šake smatraju pradačnim. Hvatanje s grabljivim namjerama nije jedina kretnja od koje očekujemo iznenađenost i okrutnost. Njoj, ne bez razloga, pribrajamo mnoge procese, koji su izvedeni tek kasnije: a to su udaranje, ubadanje, guranje, bacanje i pucanje, iako oni možda djeluju vrlo raščlanjeno i tehnički složeno. Možda su se povećale njihova brzina i preciznost, ali oni su zadržali isti stari smisao i namjeru. Postali su važni za lovca i ratnika; oni nisu nimalo uvećali *veličanstvenost* same ljudske šake.

Šaka se usavršila drugim putem, naime tamo gdje se odricala nasilja i plijena. Prava *veličina šaka* leži u njihovoj *strpljenju*. Mirni, usporeni procesi šake stvorili su svijet u kojem želimo živjeti. Lončar, čije ruke znaju oblikovati glinu, stoji kao stvoritelj na samom početku *Biblije*.

Ali kako su ruke postale strpljive? Kako su stekle istančani osjećaj u prstima? Jedna od najranijih zabava za koju znamo bilo je češkanje *krzna*, toliko omiljeno kod majmuna. Čovjek misli da oni nešto traže i budući da, bez sumnje, ponekad nešto i nađu, toj je radnji pripisana suviše ograničena, čisto korisna svrha. U stvarnosti je njima stalo jedino do ugodnog osjećaja koji dlaka krzna izaziva u prstima. To su najranije vježbe prstiju za koje znamo. Tek one pretvaraju prste u fini instrument kojem se danas divimo.

## 0 vježbama prstiju kod majmuna

Svatko tko promatra majmune opazio je kako jedan drugom brižljivo češkaju krzno. Pažljivo pipavanje i promatranje svake pojedine dlake ostavlja dojam da majmuni traže kukce. Držanje životinja podsjeća na ljude koji traže buhe; često prste pažljivo prine nose ustima; to znači da su nešto našli. Budući da se to događa tako često, čini nam se da je traženje neophodno. Takvo je uvijek bilo i popularno shvaćanje. Tek su u novije vrijeme zoolozi točnije protumačili takvo ponašanje.

Iscrpan prikaz i analiza tog običaja majmuna nalazi se u Zuckermanovoj knjizi o »*Društvenom životu majmuna i čovjekolikih majmuna*.« Taj nam prikaz otkriva tako mnogo da ga ovdje citiram u prijevodu:

»Bez obzira na to što tvrde sociolozi, hvatanje buha je osnovni 1 najspecifičniji oblik društvene komunikacije među rezusima. Majmuni, a nešto manje i čovjekoliki majmuni, provode velik dio dana čisteći jedan drugog. Jedna će životinja prstima pažljivo pregledati krzno svog druga i pojesti velik dio različitih sitnih stvari koje u njemu nađe. Ono što nađe, majmun unosi u usta, bilo rukom, bilo

glodanjem, pri čemu najprije lizanjem ukloni jedan čuperak dlake. Taj proces zahtijeva izuzetno dobro koordinirano kretanje prstiju, povezano s točnom akomodacijom i konvergencijom očiju. To se ponašanje obično pogrešno tumači kao pokušaj odstranjivanja buha. U stvarnosti se buhe rijetko nađu, i kod majmuna koji žive u kavezu, kao i kod onih koji žive na slobodi. Plodovi traganja jesu, kao što se obično pokazuje, male, otrgnute ljuške kože, djelići kože i sekreta, trnje i druga strana tijela. Ako nisu zabavljeni ničim drugim, majmuni u prisutnosti nekog krzna odmah počinju 'pretraživanje'. Dlaka je podražaj na koji majmun reagira od rođenja, i taj podražaj ostaje snažan i djelotvoran u svim fazama njegova odrastanja. Ako nema društva, zdrav će majmun pretraživati svoje vlastito krzno. Ponekad dva ili čak tri majmuna u grupi zajedno pretražuju krzno četvrtog. Obično se onaj čije se krzno čisti ponaša pasivno, izuzevši one kretnje koje drugima olakšavaju posao. Ponekad, međutim, taj isti majmun može istodobno biti zabavljen čišćenjem krzna neke druge životinje. Majmuni svoju njegu ne ograničavaju samo na pripadnike svoje vrste. Na pretraživanje ih može potaći svaki dlakavi predmet, živ ili neživ. Oni su odmah spremni pregledati kosu nekog ljudskog prijatelja. Čini se da taj proces ima seksualno značenje, ne samo zbog blagog stimuliranja brojnih živčanih završetaka u koži, već i zato što je ponekad praćen izravnom seksualnom aktivnošću. Zbog toga i zbog učestalosti takva ponašanja mogli bismo reakcije traženja i podražaj koji izaziva dlaka, shvatiti kao činioce zajedništva društvene grupe nižih primata.«<sup>70</sup>

Nakon što smo pročitali prikaz koji nam daje Zuckerman, ništa nije tako iznenađujuće kao seksualno tumačenje ovog ponašanja. On govori o tome kako nekoliko majmuna istodobno čisti krzno jednog drugog. Zuckerman naglašava važnost svih vrsta krzna za majmune. Kasnije u svojoj knjizi Zuckerman konstruira *suprotnost* između pregledavanja krzna i seksualne aktivnosti. Tako on npr. spominje da u doba seksualne neaktivnosti, kad pokazuju samo malo takvog zanimanja, životinje ipak dolaze do rešetaka te se daju češkati po krznu. Zuckerman govori mnogo o ranom značenju krzna za majmunovo mladunče.

Prvo je osjetilno iskustvo svakog majmuna upravo dodir s dlakom. Odmah nakon poroda majka privlači mladunče na prsa; njegovi prsti zahvaćaju i drže njezino krzno. Mladunče traži dojkicu sve dok je ne nađe; pri tome mu majka ne pomaže. »Za vrijeme prvog mjeseca mladunče živi samo od mlijeka a majka ga stalno nosi sa sobom. Ako majka sjedi, drži mladunče tijesno priljubljeno uz se, tako da su njegove noge zakvačene za dlaku na njezinu trbuhu. Ruke zaranja u krzno na majčinim prsima. Kad majka hoda, mladunče isto tako visi na njoj, tako reći provučeno ispod nje. Obično se mladunče samo drži za majku, bez njezine pomoći, ali ponekad ga ona obuhvaća jednom rukom, dok na tri 'noge' skače naokolo. Kad sjedi, ponekad grli mladunče objema rukama. Mladunčad po-

kazuje veliko zanimanje za krzno. Ono češka krzno majke, a možda već nakon jednog tjedna počinje češkati i svoje vlastito tijelo. Promatrao sam jednog, tjedan dana starog majmunčića kako nesigurnim kretnjama ispituje krzno svog oca, koji je sjedio uz majku. Ponekad se majka razljuti zbog toga kako je mladunče drži za krzno te onda odgurne od sebe njegove ruke i noge.»

Ponašanje majmunice koja ima mladunče na prsima ne mijenja se ni onda ako joj mladunče ugrine. Ona ga i dalje stišće na prsa i nosi sa sobom na rukama. »U početku uopće ne ostavlja mladunče, već i dalje pretražuje njegovo krzno, kao što je radila dok je bilo živo. Pregledava mu usta i oči, nos i uši. Nakon nekoliko dana zamjećuje se promjena u njezinu ponašanju. Preko njezine ruke leži obješeno tijelo, koje se već polako počelo raspadati. Sada ona stišće mladunče na prsa samo još onda dok se kreće. Iako još uvijek čisti krzno i grize kožu mladunčeta, ipak češće polaže tijelo na zemlju. Tijelo se i dalje raspada, počinje se mumificirati, no ona mu i dalje pregledava kožu i krzno. Sada se sasušeno tijelo počinje raspadati, i vidi se da nedostaje jedna noga ili jedna ruka, a ubrzo je cijelo tijelo samo još sasušeni komadić kože. Majka sve češće odgriza komadiće, ali se ne zna da li ih i guta. Onda možda i sama napušta ono što je preostalo od sasušenih komadića.»<sup>71</sup>

Majmuni rado zadržavaju mnoge predmete od dlake i perja. Jedna jednogodišnja ženka pavijana, koju je Zuckerman promatrao, zgrabila je neku mačkicu, ubila je i cijeli dan čvrsto držala njezino tijelo u svojim rukama, pregledavala joj krzno i žestoko se branila kad su joj navečer oduzeli mačkicu. U londonskom se zooškom vrtu ponekad mogu vidjeti majmuni kako pregledavaju perje vrabaca koje su ubili. U književnosti se spominje slučaj jednog štakora, kojeg je jedna majmunica isto tako pomno njegovala, kao što je ona koju smo upravo spomenuli, njegovala svoje mrtvo mladunče.

Na temelju svega što je spomenuo Zuckerman zaključuje da u majčinskom aktivnom ponašanju treba razlikovati tri činioca. Prva dva imaju u osnovi društveno značenje, prvo privlačnost nekog mlog, dlakavog predmeta a onda snažna privlačnost koju za mladunče ima majčino krzno. Treći je činilac mladunčev refleks sisanja kojim mladunče smanjuje napetost u majčinim dojčkama.

Dakle, reakcija na krzno osnovni je činilac društvenog ponašanja majmuna. Njegove se značajke može shvatiti iz činjenice da se mladunče i nakon smrti svoje majke i dalje čvrsto drži za njezino krzno. Međutim, njemu nije toliko stalo baš do tog određenog tijela, jer ga leš bilo kojeg drugog majmuna, za koji se može uhvatiti, isto tako umiruje. »-Fundamentalni je karakter reakcije na krzno možda vidljiv iz slabe razgraničenosti njegova karaktera i raznolikosti situacija u kojima dolazi do te reakcije. Kao podražaj može poslužiti perje, miševi i mačke. Vrlo je vjerojatno da se društveni postupak

'čišćenja' i 'pregledavanja', može izvesti iz prirodene reakcije na krzno, i da ona ostaje jedna od osnovnih niti koje povezuju majmune.»

Nakon obilja ovih citata iz Zuckermanove knjige potpuno je jasno da sam autor ne shvaća ozbiljno specifično seksualno tumačenje međusobnog čišćenja krzna kod majmuna. Njemu je jasno da je krzno kao takvo majmunima vrlo privlačno u svim životnim situacijama. Zadovoljstvo koje osjećaju dok su zabavljeni krznom, mora biti neko posebno zadovoljstvo, jer oni to zadovoljstvo nalaze u dodiru sa živima i s mrtvima, s pripadnicima svoje vrste i neznancima. Uopće nije važna veličina životinje koju čiste. U tom pogledu mladunče znači majci isto onoliko koliko i ona njemu. To je nešto čemu se ođaju i seksualni partneri i prijatelji. Krznom jedne životinje može se bavljati nekoliko životinja istodobno.

Ovo zadovoljstvo dolazi od *prstiju*. Njima nikada nije dosta, igranja s dlakom; mogli bi provesti sate i sate provlačeći prste kroz dlaku. To su iste one životinje čija je živahnost i nestašnost postala poslovična; u jednoj se staroj kineskoj legendi priča da majmuni uopće nemaju želudac i da probavljaju hranu skačući naokolo. Zbog toga je još očiglednija suprotnost između toga i beskrajne strpljivosti koju pokazuju pri ovakvom čišćenju krzna. Pri tome prsti postaju sve osjetljiviji; mnogobrojni krajevi dlaka koje prsti istodobno dodiruju stvaraju poseban osjećaj opipa, koji se bitno razlikuje od sirovog osjeta hvatanja. Moramo pomisliti na sve kasnije čovjekove aktivnosti koje zahtijevaju *finoću* i *strpljenje* prstiju. Još nepoznati čovjekovi preci i svi majmuni imaju za sobom duđu razdoblje takvog vježbanja prstiju. Bez njih se naša šaka ne bi tako razvila. Čišćenje krzna se najvjerojatnije razvilo iz različitih interesa; možda je to na početku zaista bila potraga za kukcima, a možda je odlučujuće bilo rano iskustvo majmunovog mladunčeta na .dlakavim prsima majke. Međutim, proces kao takav, koji se danas u razvijenom obliku može promatrati kod svih majmuna, danas već ima određenu cjelovitost i smisao. Bez njega ne bismo nikada naučili *oblikovati* stvari rukama, siti niti milovati. Pravi samostalni život šake počinje tim procesom. Bez zapažanja položaja u koji pri tome dolaze prsti, i koji su se s vremenom morali urezati u pamćenje »tragača«, vjerojatno nikada ne bismo došli do simbola za stvari, dakle ni do jezika.

#### Šake i radanje predmeta

Šaka koja grabi vodu predstavlja prvu posudu. Isprepleteni prsti obiju šaka tvore prvu košaru. Čini mi se da tu leži početak plodnog razvoja svih vrsta preplitanja, od igara oblikovanja figura od uzice do tkanja. Nije dostatno da ova ili ona tvorevina već postoji u okolini. Prije nego što rani čovjek i sam pokuša napraviti takvu

tvorevinu, moraju je njegove ruke i prsti najprije stvoriti u *igri*. Prazne ljuske od voća, kao što su ljuske kokosovih oraha, sigurno su postojale jako dugo, no čovjek ih je nezainteresirano odbacivao. Tek su prsti koji su izgradili šupljinu za grabljenje vode, tu ljusku učinili stvarnom. Možemo pretpostaviti da su predmeti u našem smislu, predmeti koji dobivaju vrijednost zato što smo ih izradili sami, prvo postojali kao *znakovi šaka*. Čini se da je postojalo izuzetno važno, središnje mjesto u razvoju na kojem je stvaranje simboličkog jezika za predmete sadržavalo i uživanje u njihovu oblikovanju, mnogo prije nego što se čovjek u tome i stvarno okušao. Ono što je čovjek »napravio« igrajući se rukama, u stvarnosti je napravio tek mnogo kasnije, nakon dugog i čestog igranja. Prema tome, *riječi i predmeti* bili su izdanak i rezultat jednog jedinstvenog iskustva, naime *prikazivanja rukama*. Sve što čovjek jest i može, sve što u reprezentativnom smislu čini njegovu kulturu, on je najprije stekao unoseći u svoje tijelo druge stvari, koje su se preobražavale postajući dio njegova tijela. Ruke i lice bili su sredstvo za to ovladavanje okolicom. U odnosu na druge dijelove tijela, one su poprimale sve veće značenje. Samostalni život ruku, u tom izvornom smislu, sačuvao se u najčišćem obliku u gestikuliram ju.

### Želja za uništavanjem kod majmuna i ljudi

Zelju za uništavanjem kod majmuna i ljudi možemo protumačiti kao *vježbe čvrstine šake* i prstiju. Penjanje po granama stalno je dovodilo majmune i njihove ruke u dodir s tvari koja je bila tvrda od njihovih ruku. Da bi se mogao penjati po granama, majmun se morao za njih držati, no morao ih je znati i *otrgnuti*. Ispitivanje grana i grančica bilo je svojevrsno ispitivanje »podloge« ; ono što se dalo lako odlomiti bilo je slaba podloga za njegovo daljnje kretanje. Istraživanje tog svijeta grana bilo je neprestano suočavanje s njegovom tvrdoćom; ispitivanje grana ostalo je nešto neophodno čak i onda kad je on u tome već stekao veliko iskustvo. Niz *tvrdih* oruđa počinje sa štapom, koji je majmunu i čovjeku poslužio kao prvo oruđe. Čovjek je na njemu odmjeravao vještinu svojih ruku, kao što je kasnije činio s kamenjem. Voće i meso životinja bili su meki, a najmekše je bilo krzno. Češkajući krzno i čisteći ga od buha, čovjek je uvježbavao pokretljivost prstiju, dok je njihovu čvrstinu jačao lomeći sve što mu je došlo pod ruku.

U šakama, dakle, postoji posebna *želja za uništavanjem*, čiji cilj nije neposredno hvatanje plijena i ubijanje. Ona je čisto mehaničkog karaktera, te se dalje razvila u mehaničkim izumima. No, ona je, upravo zato što nije zlonamjerna, postala opasna. Znajući da nema nikakvu namjeru da ubija, šaka može dozvoliti sebi sve što želi. Čini se da ta želja nagoni ruke da rade nešto samo zato da bi povećale svoju spretnost i vještinu, nešto što povećava njihovu bezazlenu korisnost. Kad god se ta mehanička želja ruku za uništa-

vanjem, koja se razvila u složen tehnički sistem, poveže sa stvarnom željom za ubijanjem, nastaje proces koji karakterizira automatizam, nerazmišljanje i prazninu, koji nas užasavaju; jer nitko zapravo nije imao tu namjeru, već se sve dogodilo kao samo od sebe.

Na mikro-području privatnog života svaki čovjek prolazi kroz isti proces dok se odsutno igra prstima, pri čemu lomi šibice ili gužva papir. Široka razgranatost tog mehaničkog nagona za uništavanjem kod čovjeka usko je povezana s razvojem njegove tehnike alata. Čovjek je, istina, naučio kako da tvrdo savlada tvrdim, no ipak mu, u krajnjoj liniji, za sve ostaju ruke. Samostalni život ruku imao je i ovdje nevjerojatne posljedice. One su u više smislova bile naša sudbina.

### Oni koji ubijaju uvijek ostaju moćni

Šaka nije odigrala ulogu uzora i poticaja samo kao cjelina. I pojedinačni su prsti, a posebno ispruženi kažiprst, dobili određeno značenje. Prst se na kraju sužava i naoružan je noktom; on je prvi dao aktivan osjećaj *bodenja*. Bodež, koji se iz njega razvio, u stvari je oštiri i zašiljeni prst. Križanjem ptice i prsta nastala je strijela. Da bi mogla prodrijeti dublje, strijela se morala produljiti; da bi bolje letjela, morala se stanjiti. U njezinu su stvaranju igrali ulogu i kljun i trn, pri čemu je kljun bez sumnje bio nešto specifično za ptice. Zaoštreni se štap pretvorio u koplje; bila je to ruka koja završava jednim jedinim prstom.

Svem je oružju te vrste zajednička koncentriranost u jednoj točki. I samog je čovjeka bolo veliko trnje; izvlačio ga je prstima. Psihološki je korijen ovog oružja prst koji se odvaja od ostalog dijela šake i predstavlja trn koji prenosi ubod. Ubodeni čovjek počinje i sam bosti vlastitim prstima i umjetnim prstima, koje je postupno naučio raditi.

Svi pokreti ruke nemaju jednaku silu; njihov se ugled međusobno razlikuje. Mnogo toga što je naročito važno za život grupe ljudi može uživati velik ugled. Međutim, najveći ugled uživa ono što ima za cilj *ubijanje*. Ljudi se boje onog što može izazvati smrt, dok je ono što ne vodi neposredno do smrti samo korisno. Sve strpljive kretnje ruke donose onima koji se ograničavaju na takve kretnje, samo potčinjenost. A oni drugi, kojima je cilj ubijanje, imaju moć.

## O psihologiji jedenja

Sve što se jede jest predmet moći. Gladan čovjek osjeća u sebi prazan prostor. Nelagodu koju u njemu stvara ta praznina čovjek

prevladava tako što je ispunjava jelom. Sto je sitiji, to se bolje osjeća. *Najveća izjelica*, onaj koji može najviše pojesti, leži opušten i pun zadovoljstva. Postoje grupe ljudi koji u takvoj najvećoj izjelici vide svog poglavicu. Njima se čini da im njegov uvijek zadovoljeni apetit jamči za to da mi sami nikada neće trpjeti glad. Oni se uzdaju u njegov puni želudac, kao da ga je napunio i za njih. Ovdje se jasno pokazuje povezanost između probave i moći.

U drugim je oblicima vlasti poštovanje prema debljini najveće izjelice malo potisnuto u drugi plan. Više nije neophodno da on bude lakat deblji od ostalih. Međutim, on jede i pije s izabranim ljudima iz svoje okolice, i ono čime ih on nudi *pripada njemu*. Ako već on sam ne može najviše pojesti, onda moraju biti najveće njegove zalihe; on posjeduje najviše stoke i najviše žita. Mogao bi, samo kad bi htio, biti najveća izjelica. Ali, on taj osjećaj zadovoljstva od sitosti prenosi na svoju imovinu, na sve koji s njim sjede za stolom, te samo zadržava pravo da od svega uzima prvi. Lik kralja koji može najviše pojesti nije sasvim izumro. Cesto se događalo da neki vladar odigra tu ulogu pred svojim oduševljenim podanicima. I vladajuće grupe kao cjelina rado su se prepuštale orgijanju; u tom je pogledu poslovično ono što se priča za Rimljane. Čvrsto uspostavljena nasljedna vlast često se prikazivala u tom obliku, a kasnije bi je oni koji su kasnije došli na vlast, oponašali i nadmašili.

Mogućnost *rasipanja* i moć koja nam za to daje priliku u nekim je društvima dosegla razmjere pravih ritualno fiksiranih orgija uništavanja. Najčuveniji je *potlač* sjevernoameričkih Indijanaca; on se sastoji u masovnim svečanim okupljanjima cijele zajednice, koja kulminiraju nadmetanjem poglavica u uništavanju. Svaki se poglavica hvali time koliko je svoje imovine spreman žrtvovati; onaj koji stvarno dopusti da mu se uništi najviše imovine, postaje pobjednik i stječe najveću slavu. Već i sposobnost da se najviše pojede pretpostavlja oduzimanje života onim životinjama koje čovjek posjeduje. Stječe se dojam da se u potlaču to uništavanje prenijelo na onaj dio imovine koji se ne može pojesti. Poglavica se tako može hvaliti još više nego što bi se hvalio da je sve pojeo, i pri tome je još pošteđen tjelesne nelagode.

Možda je korisno obratiti pažnju na ljude koji *jedu* općenito, bez obzira na njihov položaj na društvenoj ljestvici. Možemo zamijetiti određeno međusobno poštovanje onih koji zajedno jedu. Ono se izražava već i u tome što oni nešto *dijele*. Jelo koje leži pred njima u zajedničkoj posudi pripada svima njima zajedno. Svaki jede dio tog jela; svaki može vidjeti da su i drugi uzeli dio jela. Čovjek se trudi da bude pravedan i da nikoga ne zakine. Povezanost među ljudima koji jedu najjača je onda kad jedu *jednu* životinju, jedno tijelo, koje su poznavali kao cjelinu dok je bilo živo, ili kad jedu isti kruh. Međutim, to svejedno ne objašnjava izvjesnu svečanost njihova držanja: njihovo poštovanje također znači da neće po-

jesti *jedan drugog*. Istina je da je to uvijek zajamčeno među pripadnicima jedne grupe. No, ta se izvjesnost uvjerljivo izražava tek u trenutku jedenja. Ljudi sjede zajedno, otkrivaju zube, jedu, ali čak ih u tom kritičnom trenutku ne savladava želja da pojedu drugog čovjeka. Zbog toga jedan drugog poštuju; svaki poštuje onog drugog zbog njegove suzdržanosti, koja je jednaka njegovoj.

U *obitelji* se muškarac brine za nabavu hrane, a žena mu priprema jelo. Najjača se spona među njima sastoji u tome što mu ona redovito priprema jelo. Najprisniji obiteljski život postoji tamo gdje ljudi najčešće zajedno jedu. Slika koju pri tome imamo pred očima jest slika roditelja i djece okupljenih oko stola. Sve izgleda kao priprema za taj trenutak; što se taj trenutak redovitije i češće ponavlja, to se povezanim osjećaju njezini članovi koji zajedno jedu. Dopustiti nekome da sjedne za taj stol, praktički znači primiti ga u obitelj.

Možda je sada najbolja prilika da velimo nešto o jezgri i srži ove institucije: o *majci*. Majka je ona koja daje za jelo svoje vlastito tijelo. Ona je u sebi hranila dijete a onda mu daje i svoje mlijeko. Ta se tendencija nastavlja tijekom kasnijih godina, ali u blažem obliku; njene misli kruže oko hrane koja je potrebna djetetu koje raste. To ne mora biti njezino vlastito dijete; netko joj može podmetnuti tuđe dijete; ili može usvojiti tuđe dijete. Njezina se strast sastoji u tome da daje hranu; da vidi da dijete jede; da vidi kako jelo kod djeteta dovodi do nekakvih rezultata. Njezin je vječiti cilj rast djeteta i porast njegove težine. Njezino ponašanje djeluje nesebično, a zapravo i jest nesebično ako je promatramo kao odvojenu cjelinu, kao čovjeka za sebe. U stvarnosti se, međutim, njezin želudac udvostručio, i ona ima kontrolu nad oba želuca. U početku je novi želudac, novo, još nerazvijeno tijelo, zanima više nego njeno vlastito. Sada je samo postalo vidljivo ono što se dogodilo za vrijeme trudnoće. Ako probavu shvatimo kao središnji proces moći, onda moramo ostati pri toj ulozi majke. Međutim, ona taj proces dijeli na više nego jedno tijelo, pa činjenica da je novo tijelo, za čiju se hranu brine, odvojeno od njezinog, čini taj proces u cjelini jasnijim i svjesnijim. Vlast majke nad djetetom u ranom stadiju njegova života je apsolutna, ne samo zato što njegov život ovisi o njezinom, već i zato što i ona sama osjeća nesavladiv nagon da stalno primjenjuje tu moć. Koncentracija želje za dominacijom nad tako malim stvorenjem daje joj osjećaj velike nadmoći, koji ne može nadmašiti nijedan drugi normalni odnos s drugim ljudima.

Kontinuitet te vlasti, kojom je ona zabavljena danju i noću, nevjerojatni broj pojedinosti od kojih se sastoji, daju majci savršenost i zaokruženost kakva ne postoji ni kod jedne druge vrste vlasti. Ona se ne ograničava na izdavanje zapovijedi, koje dijete u početku uopće ne može razumjeti. To znači da ona može jedno stvoriti držati zarobljenim, iako to u ovom slučaju ide u korist djeteta; da može — ne shvaćajući što radi — prenijeti na nekog drugog ono

što je prije nekoliko desetaka godina i sama trpjela pod pritiskom i sačuvala u sebi kao neuništivi žalac; da može izazvati *rast*, ono što jedan vladar može postići samo davanjem viših položaja. Za majku dijete objedinjuje karakteristike biljke i životinje. Ono joj omogućuje uživanje prava suvereniteta, koje čovjek inače ostvaruje posebno; nad biljkama tako što nad njima vlada pospješujući njihov rast onoliko koliko želi a nad životinjama tako što ih drži zarobljenima i kontrolira njihovo kretanje. U rukama majke dijete raste kao žito; poput neke domaće životinje ono radi kretnje koje mu dozvoljava majka; ono joj oduzima dio starog tereta zapovijedi, koji tišti svakog čovjeka; osim toga, dijete postaje čovjek, nov i potpuno čovjek, za čiji joj odgoj grupa u kojoj živi mora uvijek biti zahvalna. To je najintenzivniji oblik moći. Postoje dva razloga zbog kojih se uloga majke obično ne shvaća na taj način. Svaki čovjek nosi u sebi sjećanje na vrijeme *slabljenja* te moći; i svakome se čini važnijim uočljiviji, ali ne toliko bitni suverenitet oca.

Obitelj postaje tvrda i nepopustljiva onda kad druge isključuje iz svog zajedničkog obroka; oni za koje se moramo brinuti jesu uvjerljiva isprika za iskušenje drugih. Neosnovanost tog izgovora vidi se kod obitelji koje nemaju djece a ipak uopće ne pokušavaju podijeliti svoj obrok s drugima: dvočlana je obitelj najjadnija tvorevina koju je stvorilo čovječanstvo. Međutim, i u obiteljima koje imaju djecu, često se osjeća da ona služe samo kao krinka za голу sebičnost. Ljudi štede »za svoju djecu« i puštaju druge da gladuju. A u stvari na taj način cijeli život čuvaju sve za sebe.

Moderni čovjek voli jesti u restoranima, za odvojenim stolom, u svojoj maloj grupi, za koju onda plaća. Budući da u lokalu svi jedu, ljudi se za vrijeme obroka predaju iluziji da svi imaju dostatno za jelo. Međutim, ta iluzija ne treba dugo niti onima koji su tankoćutni. Siti lako prelaze preko gladnih.

Čovjek koji jede postaje teži, osjeća se težim. To je jedna vrsta hvalisanja; on više ne može rasti ali može postati debljim na licu mjesta, pred očima drugih. I to je jedan od razloga zašto čovjek rado jede zajedno s drugima, to je neka vrsta nadmetanja u punjenju želuca. Osjećaj ugone koji ima kad se zasiti jest krajnja točka, do koje ljudi rado dolaze. Nekada se nitko nije toga stidio: ljudi su morali brzo pojesti velik plijen, svatko je pojeo koliko je mogao i odnio svoju zalihu u sebi.

Čovjek koji jede sam, odriče se ugleda koji tom procedurom inače stječe kod drugih ljudi. Kad jede sam, nema nikoga na koga bi njegovi zubi ostavili dojam. Kad ljudi jedu zajedno, svaki pojedinac otvara usta i upotrebljava zube, i pri tome zamjećuje zube drugih. Onaj tko nema zube djeluje jadno, dok onaj tko ih ima, ali ih ne pokazuje, ima u sebi nešto asketsko. Najprirodnija prilika za pokazivanje zuba pruža se kod zajedničkog obroka. Naša nam moderna pravila ponašanja nalažu da jedemo zatvorenih usta. Na taj se *na-*

čin blaga prijetnja sadržana u jednostavnom otvaranju usta svodi ma najmanju moguću mjeru. Međutim, ni naša bezopasnost nije onakva kakvom se čini. Ljudi jedu nožem i viljuškom koji bi lako mogli poslužiti za napad. Svatko ima pred sobom svoj vlastiti pribor, a u određenim ga prilikama nosi sa sobom. Međutim, komadić jela koji čovjek reže, i što je moguće mirnije stavlja u usta, zove se i u modernim jezicima *zalogaj* (njem. Biz — »-griz-«, prim. prev.).

*Smijeh* se smatra vulgarnim zato što pri smijanju čovjek širom otvara usta i pokazuje zube. Sigurno je da smijanje izvorno pokazuje radost zbog nekog plijena ili jela koje mu se čini sigurnim. Čovjek koji padne podsjeća na progonjenu i oborenu životinju. Svaki pad koji izaziva smijeh podsjeća na bespomoćnost oborenog; sve što je oboreno moglo bi se, kad bi se htjelo, smatrati plijenom. Čovjek se *ne* bi smijao kad bi nastavio niz opisanih procesa i stvarno pojeo ono što je palo. On se smije *umjesto* da pojede ono što je palo. Smijeh izaziva jelo koje nam je izmaklo; iznenadni osjećaj nadmoći, kao što je već rekao Hobbes. Međutim, nije dodao da se taj osjećaj pretvara u smijeh onda kad izostane posljedica te nadmoći. Hobbesovo shvaćanje smijeha djelomice pogađa istinu; no, on nije uspio proniknuti u njegove »životinjske« korijene, možda zato što se životinje ne smiju. Međutim, životinje si nikada ne uskraćuju jelo koje im je nadohvat, ako stvarno imaju volju za jelo. Samo je čovjek naučio kako da savršeni proces jedenja nadomjesti simboličnim činom. Čini se da kretanje koje dolazi od ošita i koje je karakteristično za smijeh nadomješta niz kretnji unutrašnjeg gutanja.

Od svih životinja jedino hijena ispušta zvuk koji je stvarno sličan našem smijehu. Taj se smijeh može umjetno izazvati tako da pred uhvaćenu hijenu stavimo nešto za jelo i onda joj to iznenada oduzmemo prije nego što ga ima vremena dohvatiti. Valja spomenuti da se ona na slobodi hrani strvinom; možemo pretpostaviti da se vrlo često događa da joj ono što bi htjela pojesti odnose ispred nosa.

## Preživjeli

### Preživjeli

Trenutak *preživljavanja* jest trenutak moći. Strava koju u nama izaziva pogled na smrt, pretvara se u zadovoljstvo zato što sami nismo mrtvi. Mrtvac leži, a preživjeli stoji. Izgleda kao da je upravo završila nekakva bitka i kao da smo mi sami ubili tog mrtvog. Kod preživljavanja je svaki drugi čovjek neprijatelj, dok je s gledišta ovog elementarnog likovanja svaka bol mala. Međutim, važno je da preživjeli stoji *sam* nasuprot jednom ili nekoliko mrtvih. On vidi da je sam, osjeća da je sam, te ne smijemo zaboraviti da njegova moć proizlazi jedino iz činjenice da je *samo on* preživio.

Sve težnje ljudi za besmrtnošću sadrže nešto od ove želje za preživljavanjem. Čovjek ne želi samo vječito živjeti, već želi živjeti i onda kad drugih više ne bude. Svatko želi postati najstariji i znati da je najstariji, a ako već ne bude njega, želi da to bude njegovo ime.

Najniži je oblik preživljavanja *ubijanje*. Isto kao što čovjek ubija životinju kojom se hrani, koja onda bespomoćno leži pred njim, tako da je može razrezati u ikomadiće i razdijeliti kao plijen, i pojesti zajedno s ljudima oko sebe, on će isto tako ubiti drugog čovjeka koji mu stoji na putu, koji mu se suprotstavlja, koji stoji pred njim kao neprijatelj. Čovjek ga želi oboriti da bi osjetio da on još živi, a protivnik ne. No, protivnik ne smije sasvim nestati, tjelesna prisutnost njegova leša neophodna je za taj osjećaj likovanja. I sada preživjeli može s njim raditi što hoće, jer mu više ne može učiniti ništa nažao. Protivnik leži, i uvijek će ostati ležati; više nikada neće ponovno ustati. Možemo mu uzeti oružje; možemo odrezati komade njegova tijela i sačuvati ih kao trofeje. Taj trenutak suočenosti s ubijenim ispunjava preživjeloga neobičnom snagom, koja se ne da usporediti ni sa kojom drugom vrstom snage. To je trenutak 2a koji najviše želimo da se ponovi.

Jer, preživjeli zna za mnoge mrtve. Ako je bio u borbi, onda je vidio kako su drugi oko njega padali mrtvi. Otišao je u borbu sa svjesnom namjerom da se potvrdi u sukobu s neprijateljem. Njegova je izričita namjera bila da ubije što više neprijatelja, jer pobijediti može samo ako mu to pođe za rukom. Za njega pobjeda i *preživljavanje* postaju jedno te isto. No, i pobjednici moraju platiti

određenu cijenu. Među mrtvima leži mnogo njihovih vlastitih ljudi. Na bojnopolju leže prijatelji i neprijatelji na zajedničkoj gomili mrtvaca. Ponekad su bitke takve da se kasnije više ne mogu razdvojiti poginuli protivničkih strana; u tom se slučaju njihovi ostaci pokapaju u *jedan* zajednički grob.

Nasuprot toj gomili poginulih stoji preživjeli kao povlašteni sretnik. Nevjerojatno je da je on još uvijek živ, dok toliki drugi, koji su još malo prije bili s njim, nisu. Mrtvi bespomoćno leže, a on stoji među njima, uspravan, i čini se kao da se bitka vodila samo zato da bi on preživio. Smrt je otklonjena od njega i prebačena na druge. Ne zato što bi on izbjegavao opasnost. On se izložio smrti usred svojih prijatelja. Oni su pali. On stoji i likuje.

Taj osjećaj nadmoći nad mrtvima poznaje svatko tko je bio u ratu. On može biti prikriven tugovanjem za drugovima; međutim, drugova ima malo, a mrtvih uvijek mnogo. Osjećaj snage koji ima čovjek koji stoji nasuprot mrtvima u biti je jači od svake tuge, to je osjećaj da je čovjek *izabran* između ostalih, čija je sudbina na izgled ista. Čovjek se, već zbog same činjenice da je još živ, osjeća na neki način *boljim* od njih. On se potvrdio time što je još živ. Potvrdio se između mnogo njih koji sada leže mrtvi. Onaj tko često uspijeva preživjeti postaje *junak*. On je jači. On ima u sebi više života. Znači da su mu više sile naklonjene.

## Preživljavanje i neranjivost

Čovjekovo je tijelo golo i osjetljivo; zbog svoje mekoće osjetljivo na svaki dodir. Ono što mu je u blizini, čovjek s naporom drži na udaljenosti od svog tijela, ali ga ono može lako dohvatiti iz daljine. U njega mogu prodrijeti mač, koplje ili strijela. Čovjek je izmislio štit i oružje, izgradio oko sebe zidove i cijele tvrđave. Međutim, od svih garancija najviše priželjkuje osjećaj *neranjivosti*.

To je pokušao ostvariti na dva različita načina. Oni su međusobno potpuno suprotni, i stoga su i njihovi rezultati vrlo različiti. S jedne se strane pokušao udaljiti od opasnosti, postavivši između sebe i nje velike prostore koji su bili pregledni i koji su se mogli nadzirati. On se, tako reći, sakrio pred opasnošću i protjerao je iz svoje blizine.

Međutim, on je uvijek bio ponosan na onaj drugi način. Sva su rana predanja puna razmetanja i samohvale o tom drugom načinu: čovjek je potražio opasnost i suočio se s njom. Dozvolio joj je da mu se što više približi pa da se onda stvar odluči. Iz svih je mogućih situacija izdvojio ranjivost i onda je doveo do vrhunca. Stvo-

rio je sebi neprijatelja i onda ga izazvao. Možda je taj već i bio njegov neprijatelj, možda ga je on tek proglasio svojim neprijateljem. Bez obzira na to što se događalo u pojedinim slučajevima, imao je za cilj najveću opasnost i neodložnost odluke.

To je put *junaka*. Što junak hoće? Što je zapravo njegov cilj? Slava, koju su junaci stjecali u svojim narodima, slava koja je bila postojana i neprolazna tako dugo dok su njihova djela bila raznolika ili se brzo nizala jedno za drugim, prikriva dublje motive tih djela. Pretpostavlja se da je njima bilo stalo samo do slave, no ja mislim da ih je prvotno zanimalo nešto sasvim drugo: naime osjećaj neranjivosti, koji je na taj način naglo jačao.

Konkretna situacija u kojoj se nalazi junak kad prođe opasnost jest položaj preživjeloga. Neprijatelj ga je htio ubiti, isto kao i on njega. Suočili su se jedan s drugim s tom izričitom i nepromjenljivom namjerom. Neprijatelj je ubijen. Međutim, junaku se tijekom borbe nije dogodilo ništa. Opijen nevjerojatnom činjenicom da je još uvijek živ, junak juri u slijedeću borbu. Neprijatelj mu nije mogao učiniti našao, znači da mu nitko ništa ne može. Svaka ga pobijeda i svaki mrtvi neprijatelj čini sve sigurnijim: njegova neranjivost Taste, postaje sve bolje oružje.

Osjećaj neranjivosti ne da se steći ni na koji drugi način. Onaj tko je protjerao opasnost, tko se pred njom skriva, samo odlaže trenutak odluke. Onaj tko se suočava s opasnošću, tko preživi i opet se izlaže opasnosti, tko gomila trenutke preživljavanja, taj može steći osjećaj neranjivosti. Tek onda kad stekne taj osjećaj, on postaje junak. A onda je spreman na sve, i nema se čega bojati. Možda smo skloni divite mu se još više onda dok još ima razloga za strah. No, to je poimanje promatrača koji stoji izvan zbivanja. Narod hoće da njegov junak bude neranjiv.

Međutim, junačka se djela ne iscrpljuju u svojevoljno izabranim dvobojima. Junak se može suprotstaviti cijeloj gomili neprijatelja, te činjenica da ih napada unatoč njihovoj brojnosti i da im ne samo izmiče, već da ih sve ubija, može jednim mahom stvoriti osjećaj neranjivosti.

Džingis-kana je jedan od njegovih najstarijih i najvjernijih pratilaca zapitao: »Ti si vladar i svi te nazivaju junakom. Koje znakove osvajanja i pobjede носиš na ruci?« Džingis-kan mu je odgovorio: »Prije nego što sam se uspeo na prijestolje, jedanput sam jahao po nekoj ulici i naišao na šest muškaraca koji su ležali u zasjedi kod nekog mosta i vrebali na moj život. Kad sam se približio, izvukao sam mač i napao ih. Obasuli su me kišom strelica, no sve su strelice promašile cilj, nijedna me nije dotakla. Sve sam ih ubio mačem i neozlijeđen odjahao. Na povratku sam prošao kraj mjesta gdje sam ubio tu šesticu. Njihovih je šest konja lutalo naokolo bez svojih gospodara. Sve sam ih dotjerao svojoj kući.«<sup>72</sup>

. Tu neranjivost u borbi protiv šest neprijatelja, Džingis-kan smatra sigurnim predznakom osvajanja i pobjede.

## Preživljavanje kao strast

Zadovoljstvo preživljavanja, koje je neka vrsta užitka, može se pretvoriti u opasnu i nezasitnu strast. Ona sa svakom prilikom sve više raste. Što je veća gomila mrtvih među kojima pojedinac ostaje na životu, što češće on doživljava takve gomile, to je jača i ustrajnija njegova potreba za tom gomilom. Životi junaka i plaćenika potvrđuju da kod njih nastaje neka vrsta ovisnosti, koja se više ne može zaustaviti. Obično se za to daje slijedeće objašnjenje: da takvi ljudi još jedino mogu disati u opasnosti; da je život bez opasnosti njima prazan i sumoran; da više ne mogu uživati u mirnom životu. Ne smijemo potcjenjivati draž opasnosti. No, zaboravlja se da ti ljudi ne idu sami u svoje pustolovine; da su s njima i drugi, koji podliježu opasnosti. Ono što oni u stvari trebaju, ono bez čega više ne mogu, jest stalno obnavljanje užitka koji donosi preživljavanje.

Međutim, to ne znači da se čovjek uvijek mora sam izlagati nekoj opasnosti da bi zadovoljio tu želju. Nitko ne može sam oboriti dostatno ljudi. Na bojnim poljima bezbroj vojnika ratuje jednodušno, i ako je pojedinac njihov zapovjednik, ako kontrolira njihove pokrete, ako je bitka rezultat najosobnije odluke, onda taj koji zapovijeda može osjetiti da rezultat za koji je on odgovoran pripada njemu, zajedno sa svim leševima protivnika. Zapovjednik ne nosi bez razloga neko ponosno ime. On zapovijeda: on šalje svoje ljude u borbu protiv neprijatelja, u smrt. Ako pobijedi, pripada mu cijelo polje mrtvih. Jedni su pali za njega, drugi protiv njega. Iz jedne pobjede u drugu on uspijeva nadživjeti sve njih. Pobjeda koju slavi najtočnije pokazuje što je bio njegov cilj. Značenje pobjede mjeri se brojem mrtvih. Smiješna je pobjeda u kojoj se neprijatelj predao bez prave borbe, nakon koje na gomili leži malo poginulih. Pobjeda je slavna onda ako se neprijatelj hrabro borio, ako je teško izbornea i ako je zahtijevala velik broj žrtava.

»Cezar je nadmašio sve ratne junake i zapovjednike zajedno, zahvaljujući tome što je vodio najviše bitaka i što je ubio najviše neprijatelja. Jer, u nepunih deset godina tijekom kojih je ratovao s Galijom, osvojio je na juriš preko 800 gradova, podjarmio 300 naroda, borio se s tri milijuna ljudi i od toga milijun njih ubio u borbi a isto toliko ih zarobio.«<sup>73</sup>

Ova ocjena potječe od Plutarha, za kojeg se ne može reći ni da je volio rat ni da je bio krvožedan, dakle od jednog od najhuma-

njih umova koje je čovječanstvo ikada stvorilo. Njegova je ocjena vrijedna zato što Plutarh radi tako nedvosmisleni bilancu Cezarovih ratova. Cezar se borio protiv tri milijuna neprijatelja, jedan je milijun ubio a jedan milijun zarobio. Nadmašili su ga kasniji vojskovođe, Mongoli i drugi. No, ta je stara ocjena karakteristična za naivnost s kojom se sve što se dogodilo pripisuje samo vojskovođi. Na juriš osvojeni gradovi, podjarmljeni narodi, tri milijuna potučenih, ubijenih, zarobljenih neprijatelja — sve to pripada Cezaru. Tu se ne pokazuje naivnost Plutarha, već naivnost povijesti. Na nju smo naviknuti od ratnih izvještaja egipatskih faraona; u tom se smislu nije mnogo promijenilo sve do današnjeg dana.

Dakle, Cezar je sretno nadživio tolike neprijatelje. U takvim se prilikama računanje vlastitih gubitaka smatra netaktičnim. Oni su poznati, ali ih nitko ne predbacuje velikom vojskovođi. Cezar u svojim ratovima nije imao mnogo gubitaka u usporedbi s brojem ubijenih neprijatelja. Pa ipak, nadživio je nekoliko tisuća saveznika i Rimljana, te ni u tom smislu nije ostao praznih ruku.

Te su se hvalisave bilance prenosile s generacije na generaciju; u svakoj su se nalazili potencijalni ratni junaci. Njihova strast za tim da nadžive masu ljudi raspirivala se sve dok se nije pretvorila u ludilo. Čini se da sud povijesti opravdava njihove namjere još prije nego što su ih oni uspjeli ostvariti. Oni koji su najbolji u ovakvom preživljavanju imaju najveće i nasigurnije mjesto u povijesti. Za takvu je slavu u krajnjoj liniji bitniji ogromni broj žrtava nego pobjeda ili poraz. Pitanje je kako se Napoleon stvarno osjećao za vrijeme pohoda na Rusiju.

## Vladar kao preživjeli

Paranoičnim tipom vladara mogli bismo nazvati onog koji svim sredstvima nastoji održati opasnost na udaljenosti. Umjesto da izaziva opasnost i da joj se suprotstavlja, da dopusti da odluči sama borba s opasnošću, on joj pokušava prepriječiti put lukavstvom i opreznošću. On će stvoriti oko sebe pregledan prazan prostor i zamijetiti i ocijeniti svaki znak njezina približavanja. Učinit će to na svim stranama, jer svijest © tome da ima mnogo onih koji bi ga istodobno mogli napasti, pothranjuje njegov strah od opkoljavanja. Opasnost je svugdje, a ne samo *pred* njim. Ona je čak veća iza njegovih leđa, gdje je ne bi mogao zamijetiti dostatno brzo. Zbog toga ima otvorene oči na sve strane, i ne smije propustiti ni najmanji šum, jer bi on mogao značiti neprijateljske namjere.

Pojam svih opasnosti je, naravno, smrt. Važno je da točno utvrdimo kako se on postavlja prema smrti. Prvo i najvažnije obilježje vladara jest njegovo pravo odlučivanja o životu i smrti. Njemu se nitko ne smije približiti; onoga tko mu donosi neku poruku i tko mu se mora približiti, pretražuju da bi vidjeli da li nosi oružje. Smrt se planirano drži na razdaljini od vladara: dok on sam smije i mora osuđivati na smrt. On može osuditi na smrt koliko god puta hoće. Njegova se smrtna presuda uvijek izvršava. Ona je pečat njegove moći; ona je apsolutna samo tako dugo dok njegovo pravo osuđivanja na smrt ostaje nepovredivo.

Jer, njemu je stvarno podređen samo onaj koji mu dozvoli da ga ubije. Posljednje, presudno iskušavanje poslušnosti uvijek je isto. Njegovi se vojnici odgajaju tako da budu spremni na dvije stvari: oni moraju ići na pohod da bi ubili njegove neprijatelje i biti spremni za njega poći u smrt. Međutim, i svi drugi podanici, koji nisu vojnici, znaju da ih u svakom trenutku može zahvatiti njegova moć. On smije širiti strah; to je njegovo pravo zbog kojeg ga izuzetno štiju. U ekstremnim slučajevima on postaje predmet obožavanja. Sam je Bog izrekao smrtnu presudu nad svim ljudima koji žive sada i svima koji će tek živjeti. O njegovoj volji ovisi kad će izvršiti presudu. Nikome ne pada na pamet da se protiv toga pobuni — bio bi to beznadan pokušaj.

Pa ipak, ovozemaljskim je vladarima teže nego Bogu. Oni žive vječno: njihovi podanici znaju da i njima dolazi kraj. Taj se kraj čak može ubrzati. I to silom, kao svaki drugi kraj. Onaj tko uskraćuje poslušnost, spreman je na borbu. Nijedan vladar ne može biti siguran da će mu podanici biti uvijek poslušni. Sve dok oni dozvoljavaju da ih ubija, on može mirno spavati. Cim jedan uspije izbjeći njegovu presudu, vladar je ugrožen.

U vladaru je uvijek živa svijest o toj ugroženosti. Kasnije, kad budemo govorili o prirodi zapovijedi, vidjet ćemo da se njegova strahovanja *moraju* povećavati što se više povećava broj izvršenih zapovijedi. On može umiriti svoje sumnje samo egzemplarnim kažnjavanjem. On će zapovjediti smaknuće ikoje je samo sebi svrhom, pri čemu neće biti toliko važna krivica žrtve. S vremena na vrijeme će mu trebati smaknuća, sve više smaknuća što više rastu njegove sumnje. Njegovi najpouzdaniji, možemo reći najsavršeniji podanici, jesu oni koji su za njega pošli u smrt.

Jer, svako smaknuće za koje je odgovoran njemu daje novu snagu. Snaga do koje na taj način dolazi jest snaga *preživljavanja*. Njegove žrtve možda i nisu poduzele ništa protiv njega, ali su to mogle učiniti. Njegov ih strah pretvara — možda tek naknadno — u neprijatelje koji su se borili protiv njega. Osudio ih je, smaknuti su, a on je preživio. Pravo na izricanje smrtnih presuda u njegovim se rukama pretvara u oružje kao svako drugo, no ipak mnogo djelotvornije. Barbarski i orijentalni vladari često su pridavali veliku

vrijednost gomilanju takvih žrtava u svojoj blizini, tako da su ih stalno imali pred očima. No, čak i tamo gdje se moral protivio takvom gomilanju mrtvih, vladari su se njima ipak bavili u svojim mislima. Jednu takvu jezivu igru opisuje rimski car *Domicijan*. U banketu koji je on izmislio i koji se sigurno nikada nije ponovio u istom obliku, dolazi do potpunog izražaja paranoični strah vladara. Opis tog banketa nalazimo kod *Kasija Dija*:

»Jednom je drugom prilikom Domicijan ugostio najuglednije senatore i patricije na slijedeći način. Uredio je jednu prostoriju u kojoj je sve, strop, zidovi i pod, bilo crno kao smola, i pripremio gole ležajeve u istoj boji, koji su se nalazili na golom podu. Svoje je goste pozvao noću i bez pratnje. Zapovjedio je da se pokraj svakog stavi ploča koja je imala oblik nadgrobnog kamena i nosila ime gosta; tu su još bile i male svjetiljke kakve vise na grobovima. Onda su u tu prostoriju ušli lijepo građeni goli dječaci, isto tako crno obojeni, kao duhovi. Otplesali su jedan jezivi ples oko gostiju i onda stali pokraj njihovih nogu. Onda je gostima doneseno jelo koje se obično donosi za duhove poginulih, i to sve crne boje i u crnim posudama. Svi su gosti počeli drhtati i kolebati se, očekujući da će im slijedećeg trenutka netko prerezati vrat. Zanimemili su svi osim Domicijana. Vladala je grobna tišina, kao da se svi već nalaze u carstvu smrti. Sam je car glasno nadugačko i naširoko pričao o smrti i pokolju. Konačno ih je otpustio. No, prije toga je udaljio njihove robove, koji su ih čekali u predsoblju. Predao je goste drugim robovima, koje oni nisu poznavali, i zapovjedio da ih odvezu kolima ili odnesu u nosiljkama. Tako je u njima stvorio još veći strah. Tek što su gosti stigli kući i odahnuli, najavljen je kod svakog carev glasnik. I dok je svaki bio siguran da mu je sada kucnuo posljednji čas, jedan mu je donio ploču od srebra. Drugi su donijeli različite predmete, među njima i posude od skupa materijala, u kojima je bilo posluženo jelo. Na kraju se kod svakog gosta pojavio i dječak koji mu je služio kao njegov duh, no sada je svaki dječak bio opran i dotjeran. Nakon što su cijelu noć proveli u smrtnom strahu, sada su dobili poklone.«

To je, dakle, bio, kako veli narod »Domicijanov mrtvački banket«.<sup>71</sup>

Gosti su zanimemili od neprestanog straha u kojem ih je držao Domicijan. Govorio je samo on, i to o smrti i ubijanju. Izgledalo je kao da su oni mrtvi, a samo on živ. Na toj je gozbi on objedinio sve svoje žrtve, jer su gosti sigurno vidjeli sebe kao žrtve. Obučen kao domaćin, ali u stvari kao preživjeli, Domicijan je govorio svojim žrtvama koje su bile obučene kao gosti. No, scena preživljavanja nije bila samo masovna, već je prolazila rafiniranu gradaciju. Gosti su, doduše, bili *kao mrtvi*, pa ipak ih je on još uvijek mogao ubiti. Na taj je način fiksiran stvarni *proces* preživljavanja. Otpustivši ih, Domicijan ih je pomilovao. No, on u njima ponovno izaziva strah

jer ih predaje nepoznatim robovima. Gosti dolaze kući: on im još jedanput šalje svoje glasnike smrti. Glasnici im donose poklone, a time i najveći poklon, život. On ih može, tako reći, poslati u smrt i onda opet vratiti iz smrti u život. Tako se njegovo zadovoljstvo u igri ponavlja nekoliko puta. Ono mu daje najveći osjećaj moći koji se može zamisliti.

## Spas Flavija Josipa

Iz povijesti ratovanja između Rimljana i Zidova, koje spada u doba Domicijanove vladavine, poznat je događaj koji savršeno prikazuje prirodu preživjeloga. Na rimskoj je strani vrhovni zapovjednik bio Vespazijan, Domioijanov otac, i upravo su se za vrijeme tog rata flavijevci dokopali prijestolja.

Židove je već neko vrijeme ljutila vladavina Rimljana. Kad je njihov ustanak protiv Rimljana poprimio ozbiljne razmjere, Židovi su imenovali vojne zapovjednike za različite dijelove zemlje. Oni su trebali okupiti ljude za rat i stvoriti u gradovima takvo stanje da se mogu uspješno suprotstaviti rimskim legijama, koje će sigurno brzo stići. Josip, koji je bio još mlad, jer je imao jedva trideset godina, dobio je provinciju Galileju. On se s velikim žarom dao na izvršenje svog zadatka. U svojoj »»Povijesti židovskog rata« on opisuje prepreke protiv kojih se morao boriti: neslogu građana; suparnike, koji su spletkarili protiv njega i skupljali trupe na svoju ruku; gradove koji nisu željeli priznati njegovo vrhovno zapovjedništvo ili su nakon nekog vremena ponovno otkazivali poslušnost. Međutim, on je s nevjerojatnom energijom skupio nekakvu, iako slabo naoružanu vojsku i pripremio tvrđave za doček Rimljana.

Rimljani su stigli pod vodstvom Vespazijana, koji je poveo sa sobom i svog mladog sina Tita, Josipova vršnjaka. Tada je u Rimu još carevao Neron. Vespazijan je uživao glas starog, iskusnog generala, koji se iskazao u mnogim ratovima. Vespazijan je prodro u Galileju i opkolio Josipa i njegovu vojsku Zidova u tvrđavi Jotapata. Židovi su se počeli izvanredno hrabro braniti, Josip je bio domišljat i znao odbiti svaki napad; Rimljani su pretrpjeli teške gubitke. Obrana je trajala 47 dana. Kad su Rimljani pomoću lukavstva napokon uspjeli noću prodrijeti u tvrđavu — kad su svi spavali, tako da su ih zamijetili tek kad je svanulo—, Židove je zahvatio takav očaj da su u gomilama počinjali samoubojstvo.

Josip je umakao. Citirat ću njegove vlastite riječi o njegovim dogovorštinama nakon zauzimanja grada. Koliko ja znam, u cijeloj svjetskoj literaturi nema nijednog takvog izvještaja jednog preživ-

jelog. Josip s neobičnom pronicljivošću, s nekom vrstom razumijevanja suštine preživljavanja, opisuje sve što je poduzeo da bi pobjegao. Nije mu bilo teško da bude iskren, zato što je taj izvještaj napisao *kasnije*, kad je već bio u velikoj milosti kod Rimljana.<sup>75</sup>

»Nakon pada Jotapate, djelomice zbog svoje ogorčenosti na Josipa, a djelomice zbog toga što je njihovu zapovjedniku bilo neobično stalo do toga da Josip bude uhvaćen — gotovo kao da je to presudno za ishod rata, — Rimljani su tražili omrznutog Josipa među mrtvima i u svim zakucima grada. No, on se za vrijeme zauzimanja grada, kao uz božju pomoć, prošuljao između neprijatelja i skočio u jednu duboku cisternu, koja se sa strane širila u veliku pećinu, koja je odozgo bila nevidljiva. U tom je skrovištu našao četrdesetak uglednih ljudi, koji su bili opskrbljeni hranom za nekoliko dana. Danju je bio u skrovištu, jer je neprijatelj opkolio sve naokolo; međutim, noću je izlazio iz skrovišta da bi pronašao neki put za bijeg i utvrdio gdje se nalaze stražari. No, kako je zbog njega cijela okolica bila odlično čuvana, tako da se nije moglo pomišljati na potajni bijeg, vratio se natrag u pećinu. Tako je dva dana odlazio u izviđanje; no, treći ga je dan izdala neka žena koja je najprije bila s njima ali je kasnije bila uhapšena. Vespazijan je odmah poslao dva tribuna s nalogom da Josipu obećaju sigurnost i da ga nagovore da izađe iz pećine.

Tribuni su došli do pećine, razgovarali s Josipom i jamčili mu za njegov život. Međutim, kod njega nisu mogli ništa postići; Josip je, naime, mislio da zna što može očekivati za ubojstvo tolikih Rimljana. Blagost onih koji su ga nagovarali nimalo nije promijenila njegovo mišljenje o sudbini koja ga čeka. Nije se mogao oteti bojazni da ga žele izmamiti samo zato da bi ga smaknuli. Naposljetku je Vespazijan poslao trećeg glasnika, tribuna Nikanora, kojeg je Josip dobro poznao, s kojim je čak od prije bio prijatelj. Nikanor je došao i opisivao mu kako Rimljani blago postupaju s pobijeđenim neprijateljima i rekao da se vojni zapovjednici više dive Josipu zbog njegove hrabrosti nego što ga mrze te da ga vrhovni zapovjednik uopće ne namjerava smaknuti; jer, on može izvršiti tu presudu nad njima čak ako Josip i ne izađe iz ovog skrovišta; on je odlučio da Josipu kao hrabrom čovjeku pokloni život. Osim toga, nezamislivo je da bi Vespazijan poslao Josipu njegovog prijatelja u podmukloj namjeri da kršenje obećanja maskira prijateljstvom; a isto tako on, Nikanor, ne bi pristao na to da prevari svog prijatelja.

Međutim, kako se Josip nije mogao odlučiti na to ni nakon Nikanorova nagovaranja, vojnici su se u svom bijesu počeli pripremati na to da u pećinu bace vatru. Njihov ih je zapovjednik spriječio u tome, jer mu je bilo jako stalo do toga da se Josipa dočepa živog. Dok ga je Nikanor nagovarao a neprijateljske trupe neprestano izvikivale prijetnje, Josip se sjetio svojih strašnih snova u kojima mu je Bog navijestio buduću nesreću Zidova i sudbinu rimskih careva. Jo-

sip je, naime, znao tumačiti snove. Kao svećenik i sin svećenika Josip je dobro poznao proročanstva svetih knjiga, i mogao je objasniti nagovještaje koje je Bog ostavio dvosmislenim. Upravo u tom trenutku, dok je u mislima još vidio užase iz snova koje je nedugo sanjao, svladala ga je pobožnost te je tiho uputio Bogu slijedeću molitvu: 'Budući da si odlučio pokoriti Zidove, koje si nam stvorio, budući da je sva sreća prešla na stranu Rimljana i da si izabrao moju dušu da navijesti budućnost, pružit ću Rimljanima ruku i ostati na životu. No, tebe pozivam kao svjedoka za to da k Rimljanima ne prelazim kao izdajnik, već kao tvoj sluga.'

Nakon te molitve rekao je Nikanoru da pristaje. Kad su Zidovi koji su se nalazili u skrovištu zajedno s njim zamijetili da je odlučio popustiti nagovaranju neprijatelja, opkolili su ga u zbijenoj gomili i napali optužbama. Podsjećali su ga na to koliko je Zidova po njegovu nagovoru umrlo za slobodu. On, koji je bio poznat po svojoj hrabrosti, sada želi živjeti kao rob. On, čija se mudrost toliko poštivala, nada se mladosti onih protiv kojih se tako tvrdoglavo borio. Zar je potpuno izgubio glavu? Time će teško povrijediti zakon otaca, a ako mu je toliko drag njegov vlastiti život, time vrijeđa Boga. Možda je zaslijepljen srećom Rimljana — *oni* nisu zaboravili dostojanstvo svog naroda. Pružili su mu ruku i mač, tako da dobrovoljno padne kao židovski vojskovođa; a ako ne, onda će pasti protiv svoje volje kao izdajnik. Potegli su mačeve i prijetili mu da će ga sasjeci ako se preda Rimljanima.

Josip ih se bojao, ali mu se činilo da bi izdao božju zapovijed kad bi umro prije nego što je navijesti. Pritješnjen opasnošću, pokušao je ukazati na razumne razloge za svoju odluku. Lijepo je umrijeti u ratu, ali prema ratnim običajima, od ruke pobjednika. No, najveći je kukavičluk ubiti samoga sebe. Samoubojstvo se protivi suštini svih bića i istodobno je grijeh protiv Boga — Stvoritelja. Od Boga smo dobili život, pa i svoj kraj moramo prepustiti njegovoj volji. One koji su zgriješili dignuvši ruku na sebe Bog mrzi i kažnjava još i njihovo potomstvo. Ne priliči im da nesreći koja ih je pogodila kao ljude još dodaju i grijeh protiv Stvoritelja. Ničim ne smiju zapriječiti put svom spasenju, ako je ono moguće. Za njih nije sramota da ostanu živi, jer su svoju hrabrost već dostatno dokazali svojim djelima. No, ako ih čeka smrt, onda ih ona mora stići od ruke pobjednika. Njemu nije ni nakraj pameti da prijeđe k neprijatelju i postane izdajnikom. Međutim, želi da sami Rimljani postanu izdajnici. On će umrijeti zadovoljan ako ga ubiju unatoč zadanoj riječi i ako ih stigne Božja kazna za kršenje riječi, i to će mu biti veća utjeha nego pobjeda.

Tako je Josip poduzimao sve da svoje pratioce odvрати od samoubojstva. No, očaj ih je učinio gluhim za sve njegove priče. Oni su se već odavno predali smrti, tako da su njegove riječi mogle u njima izazvati samo još veće ogorčenje. Počeli su ga optuživati da je kukavica i približavati mu se sa svih strana s isukanim mačevima.

Činilo se da je svatko spreman sasjeci ga na licu mjesta. Pritješnjen opasnošću, koja je u njemu probudila različite osjećaje, Josip je jednog ipozvao po imenu a drugom pogledao u oči pogledom zapovjednika; trećeg je primio za ruku a četvrtog sklonio molbama. Tako je još jedanput uspio odvratiti od sebe smrtonosni mač. Bio je kao opkoljena divljač koja se uvijek okreće protiv onog koji je upravo hoće napasti. Budući da su u ovoj krajnjoj nevolji i oni sami u njemu još uvijek poštivali svog vrhovnog zapovjednika, ruke su im bile kao ukočene, bodeži su im ispali iz ruku dok su mnogi koji su na njega podigli mač, sami ponovno vratili mač u korice.

Unatoč svom očajnom položaju Josip nije izgubio prisebnost duha; naprotiv, on je, vjerujući u Božju zaštitu, stavio život na kocku i svojim pratiocima rekao slijedeće: 'Budući da smo odlučili umrijeti i da je ta odluka čvrsta, dopustit ćemo da sudbina odluči koji će od nas koga ubiti. Svatko koga pogodi sudbina mora pasti od ruke onoga koji je označen kao slijedeći. Na taj će način smrt stići sve a nitko neće morati ubiti sam sebe. Bila bi, međutim, velika nepravda kad bi se nakon smrti svojih drugova posljednji iznenada pokajao i spasio život.'<sup>76</sup>

Nakon tog prijedloga vratila mu se sigurnost, i kad su svi izjavili da ga prihvaćaju, počeli su ždrebati. Onaj na kog je pao ždrijež, dopustio bi da ga ubije onaj tko je bio iza njega. Svi su znali da iza toga mora umrijeti i njihov zapovjednik, te im se smrt s Josipom činila boljom nego život. Naposljetku je, zahvaljujući sretnom slučaju ili Božjoj providnosti, preostao samo Josip s još jednim pratiocem; i, kako nije želio da ždrijež padne na njega niti da kao posljednji zamrlja svoje ruke krvlju jednog zemljaka, nagovorio ga je da se predaju Rimljanima i tako spase život.

Kad je Josip tako izašao nepovrijeđen iz borbe s Rimljanima kao i iz borbe s vlastitim ljudima, Nikanor ga je odveo Vespazijanu. Svi su se Rimljani okupili da vide židovskog vojskovođu, a gomila koja se okupila oko njega digla je veliku galamu. Jedni su se veselili tome što je uhvaćen, drugi su prijetili, treći su silom krčili sebi put kroz gomilu da bi ga vidjeli izbliza. Oni koji su bili dalje vikali su da neprijatelja treba pogubiti, dok su oni bliži mislili na njegova djela i čudili se promjeni njegove sudbine. Međutim, među oficirima nije bilo nijednog koji unatoč svojoj ranijoj ogorčenosti na Josipa, sada, pri pogledu na njega, nije bio dirnut. Osobito je bio dirnut plemeniti Tit, Josipov vršnjak, koga se dojmila Josipova ustrajnost unatoč nesreći i koji se sažalio nad njegovom mladosti. On mu je htio spasiti život te se jako zauzeo za Josipa kod svog oca. Međutim, Vespazijan je zapovjedio da ga pažljivo čuvaju; namjeravao ga je što prije poslati Neronu.

Kad je Josip to saznao, zatražio je da razgovara s Vespazijanom u četiri oka. Vojskovođa je zapovjedio svima prisutnima da se udalje, izuzevši njegova sina Tita i dvojicu pouzdanih prijatelja. A Josip mu se obratio ovim riječima:

"Ti, Vespazijane, misliš da ja nisam ništa drugo nego ratni zarobljenik koji je pao u tvoje ruke. Varaš se: ja stojim pred tobom kao navjestitelj važnih događaja. Ja, Josip, moram prema tebi izvršiti nalog Božji. Da nije tako, znao bih dobro što nalaže židovski zakon i kako treba umrijeti jedan vojskovođa. Hoćeš me poslati Neronu? Zašto? Njegovi nasljednici, koji trebaju doći na prijestolje prije tebe, neće ga dugo zadržati. Ti ćeš sam, Vespazijane, postati Cezar i imperator, a tvoj sin poslije tebe! Zapovjedi da me sada čvršće vežu i sačuvaju me za kasnije, za sebe, za vrijeme kada ćeš biti car i gospodar, ne samo nada mnom, već nad kopnom i morem i cijelim ljudskim rodом. Zapovjedi da me pažljivo čuvaju, i onda, ako sam u ime Božje govorio lakomisleno, zapovjedi da me pogube kao što zaslužujem!"

Vespazijan u početku nije sasvim vjerovao ovim Josipovim riječima, misleći da je to varka kojom želi spasiti život. No, polako je ipak počeo u to vjerovati; sam je Bog u njemu probudio misao na prijestolje, a njegove su mu buduće carevanje nagovijestili i drugi znaci. Također je saznao da je njegov zarobljenik već i u drugim slučajevima točno prorokovao događaje. Jedan od Vespazijanovih prijatelja, koji je prisustvovao tajnom razgovoru, najprije je izrazio svoje čuđenje zbog toga da Josip nije predskazao ni razaranje Jotapate ni svoje vlastito zarobljeništvo; možda su i ono što sada govori prazne brbljarije da bi se pridobila naklonost neprijatelja. Na to mu je Josip odgovorio što je predskazao stanovnicima Jotapate: da će nakon 47 dana pasti u ruke neprijatelja i da će njega samog neprijatelj uhvatiti živog. Vespazijan je zapovjedio da se potajno ispituju zarobljenici; kad su se Josipove riječi potvrdile, Vespazijan je počeo vjerovati i u proročanstvo koje se odnosilo na njega. Josip je, istina, i dalje morao ostati u tamnici i lancima, no Vespazijan ga je obdario raskošnom odjećom i drugim dragocjenostima. Osim toga, postupali su s njime prijateljski, što je sve mogao zahvaliti Titu. ~<

Samopotvrđenje Josipa može se podijeliti u tri različita čina. Najprije izbjegava pokolj u osvojenoj tvrđavi Jotapata. Branitelji grada koji se nisu sami ubili padaju od ruke Rimljana; neki padaju u zarobljeništvo. Josip se spašava bijegom u pećinu kraj cisterne. Tu zatiče četrdeset muškaraca, koje izričito opisuje kao »ugledne«. Oni su preživjeli, isto kao on. Opskrbili su se hranom i nadaju se da će se moći skrivati pred Rimljanima dok se ne nađe neki put za bijeg.

No, jedna žena odaje Rimljanima, koji tragaju za Josipom, njegovo skrovište. Time se situacija iz temelja mijenja, i počinje drugi čin, koji je daleko najzanimljiviji u cijelom opisu: možemo ga smatrati jedinstvenim po iskrenosti s kojom ga opisuje glavni sudionik zbivanja.

Rimljani mu obećavaju život. Cim im on povjeruje, oni mu više nisu neprijatelji. Radi se, u najdubljem smislu, o pitanju vjere. U

pravom mu trenutku dolazi proročki san. Upozoren je da će Zidovi podleći. Oni su uništeni, za sada, istina, samo u utvrđenom gradu kojim je zapovijedao. Sreća je na strani Rimljana. Bog mu je poslao san u kojem mu je to inagoviješteno. Uz Božju pomoć naći će put i do Rimljana. Josip se preporučuje Bogu i okreće svojim novim neprijateljima, Zidovima, koji su zajedno s njim u pećini. Oni žele počinuti samoubojstvo da ne bi pali u ruke Rimljanima. On, njihov vođa, koji ih je podsticao na borbu, trebao bi prvi biti spreman na taj čin uništenja. No, on je odlučio živjeti. Nagovara ih te im pomoću stotinu argumenata pokušava oduzeti želju za smrću. To mu ne uspijeva. Sve što on govori protiv smrti povećava njihovu slijepu odlučnost i srdžbu protiv njega, koji želi izbjeći smrt. Josip shvaća da može izbjeći smrt samo ako oni ubiju jedan drugog i ako on ostane posljednji. Zato im prividno popušta i dolazi na pomisao o *ždrijebu*.

Netko će vjerojatno posumnjati u takav ždrijeb, jer je teško vjerovati da se ne radi o prevari. To je jedino mjesto u njegovu izvještaju gdje Josip ostaje nejasan. Neobični ishod ove lutrije smrti on pripisuje Bogu ili slučaju, no stječe se dojam da on prepušta dovitljivosti čitaoca da pogodi pravi tijek zbivanja. Jer, ono što slijedi je užasno: ljudi ubijaju jedan drugog pred njegovim očima. No, to se ne događa odjedanput; sve se odvija po redu. Ždrijeb se izvlači nakon svakog ubojstva. Svatko mora svojim rukama ubiti jednog druga i onda njega ubija slijedeći, na kojeg padne ždrijeb. Očito je da religiozne skrupule koje je Josip spomenuo protiv samoubojstva, ne vrijede za ubojstvo. Sa svakim kojeg vidi kako pada, u njemu raste nada u vlastiti spas. On priželjkuje smrt svakog pojedinca i svih njih zajedno; za sebe ne želi ništa osim života. Oni rado umiru vjerujući da i on, njihov vojskovođa, umire s njima. Ne mogu pretpostaviti da će on ostati posljednji. Nije vjerojatno da su uopće zamisljali tu mogućnost. No, budući da netko ipak mora biti posljednji, Josip se pobrinuo i za to: bila bi velika nepravda, veli im Josip, kad bi se nakon smrti svojih drugova posljednji iznenada pokajao i spasio život. Upravo je ta nepravda bila njegov cilj. Ono što se ne bi smjelo učiniti nakon smrti svih drugova, učinit će on sam. Pod izgovorom da u ovom posljednjem trenutku potpuno pripada njima, da je jedan od njih, Josip sve šalje u smrt i tako spašava svoj život. Oni i ne slute što on osjeća promatrajući ih kako umiru. Sve njih čeka ista sudbina pa vjeruju da čeka i njega; međutim, on stoji izvan toga, jer je smrt namijenio samo njima. Oni umiru zato da bi se on spasio.

Varka je potpuno uspjela. To je varka svih vođa. Oni se ponašaju tako kao da idu u smrt ispred svojih ljudi. Međutim, u stvarnosti oni svoje ljude šalju u smrt prije sebe, da bi sami duže živjeli. Varka je uvijek ista. Vođa želi preživjeti; to mu daje snage, pobro, je ako ima neprijatelja koje može nadživjeti; ako ne, onda ima svoje ljude. U svakom slučaju, on se koristi i jednima i drugima,

naizmjenice ili istodobno. Neprijateljima se koristi često, oni za to i postoje. Svoje vlastite ljude može iskoristiti samo prikriveno.

U Josipovoj pećini ta varka postaje očigledna. Vani stoje neprijatelji. Oni su pobjednici, ali se njihova prijetnja sada pretvorila u obećanje. Unutra u pećini stoje prijatelji. Oni i dalje podržavaju duh kojim ih je prije ispunio njihov vođa i ne žele prihvatiti novo obećanje. Na taj se način pećina, u kojoj je vođa potražio utočište, pretvara u veliku opasnost za njega. On uspijeva nadmudriti svoje prijatelje, koji žele dići ruku na njega i na sebe, te ih šalje ispred sebe u zajedničku smrt. Od samog početka Josip bježi od smrti, u mislima i u stvarnosti. Ostaje samo s jednim prijateljem. Budući da, kako sam veli, ne želi zamrljati ruke krvlju jednog sunarodnjaka, nagovara ga da se predaju Rimljanima. Jedino njega samog može (nagovoriti na život. Četrdeset ljudi je bilo previše. Tako se obojica spašavaju predajući se Rimljanima.

Tako je Josip izašao živ i zdrav i iz borbe sa svojim vlastitim ljudima. Upravo to je ono što donosi Rimljanima: uzvišeni osjećaj svog vlastitog života, potkrijepljen propašću njegovih ljudi. Prijenos te novostečene moći na Vespazijana predstavlja treći čin Josipova spasa. On se izražava u proročanskom obećanju. Rimljani su dobro poznavali ustrajnu židovsku vjeru u Boga. Znali su da je posljednja stvar koju bi učinio jedan Židov to da govori lakomisleno u Božje ime. Mora da je Josip jako priželjkivao da Vespazijan postane car umjesto Neronu. Neron, kome ga je Vespazijan htio poslati, nije mu zajamčio život. Od Vespazijana je barem dobio riječ. Josip je također znao da Neron prezire mnogo starijeg Vespazijana, koji bi obično zaspao dok je Neron recitirao svoje pjesme. Vespazijan je često bio u njegovoj nemilosti i tek ga je sada, kad je ustanak Židova poprimio opasne razmjere, Neron ponovno pozvao kao starog, iskusnog generala. Vespazijan je imao dobre razloge da Neronu ne vjeruje. Obećanje buduće vladavine mu je sigurno bilo dobrodošlo.

Možda je Josip i sam vjerovao u poruku koju je Vespazijanu prenio od Boga. Prorokovanje mu je ležalo u krvi. Mislio je da je dabar prorok. Tako je Rimljanima donio nešto što sami nisu imali. Njihova božanstva nije shvaćao ozbiljno: Josip je smatrao praznovjerjem sve što je dolazilo od njih. No, znao je da Vespazijana, koji je kao svaki Rimljanin prezirao Židove i njihovu vjeru, mora uvjeriti u ozbiljnost i istinitost svoje poruke. Sigurnost s kojom se pred njim pojavio, uvjerljivost s kojom se izražavao — on, jedini među neprijateljima kojima je učinio sve najgore, koji su ga do nedugo još proklinjali —, i vjeru u samoga sebe, koja je u njemu bila jaca od svake druge, mogao je zahvaliti tome što je preživio među svojim vlastitim ljudima. Ono što mu je uspjelo u pećini, prenio je na Vespazijana, koji je nadživio trideset, godina mlađeg Neronu i njegove nasljednike, kojih je bilo čak troje. Svaki je od njih, tako reći, pao od ruke drugoga, pa je Vespazijan postao rimski car.

## Odbojnost vladara prema preživjelima. Vladari i nasljednici

*Muhamad Tughlak*, sultan od Delhija, imao je različite planove, Icoji su svojom grandioznošću nadmašivali planove Aleksandra Velikog ili Napoleona: među njima je bio i plan o osvajanju Kine nakon prelaženja Himalaja. Organizirana je konjička armija od 100 000 ljudi. Godine 1337. ta je vojska krenula na pohod: u visokim ju je planinama snašla okrutna smrt. Uspjelo se spasiti samo *deset* vojnika. Vijest o propasti donijeli su natrag u Delhi. Ta su deseterica po sultanovoj zapovijedi *pogubljeni*.<sup>77</sup>

Vladarima je zajednička odbojnost prema preživjelima. Oni smatraju da svako stvarno preživljavanje pripada samo njima, to je njihovo pravo blago, njihovo najvrednije bogatstvo. Onaj tko se usudi preživjeti na upadljiv način, u opasnim okolnostima, a osobito preživjeti među mnogo drugih, taj se miješa u njihov posao te postaje predmetom njihove mržnje.

Tamo gdje se apsolutna vlast nije dovodila u pitanje, na primjer na islamskom orijentu, tamo se bijes vladara prema preživjelima mogao otvoreno izraziti. Izgovori koje su možda još morali pronaći za ubijanje slabo su prikrivali goli afekt kojim su bili zahvaćeni.

Odvajanjem Delhija stvorilo se Drugo islamsko carstvo u Dekanu. Jedan sultan te nove dinastije, Muhamad Šah, bio je za cijelo vrijeme svoje vladavine u žestokom sukobu sa susjednim hinduskim kraljevima. Jednog su dana Hindusi uspjeli zauzeti važni grad Mudkal. Ubili su sve njegove stanovnike, muškarce, žene i djecu. Smrt je izbjegao jedan jedini muškarac, koji je vijest donio u sultanovu prijestolnicu. »Kad je sultan za to čuo«, piše kroničar, »savlada ga je bol i srdžba: zapovjedio je da se nesretni glasnik odmah pogubi. Nije mogao trpjeti u svojoj okolini jednog bijednika koji je vidio pokolj tolikih hrabrih drugova i preživio.«<sup>78</sup>

Možda bismo ovo ipak mogli smatrati izgovorom, i vjerojatno je da sultan nije stvarno znao zašto ne može podnijeti pogled na jedinog koji se spasio. Egipatski kalif *Hakim*, koji je vladao oko 1000. godine, bio je mnogo svjesniji igara s vlašću te je u njima uživao slično kao car Domicijan. Hakim je volio lutati noću u različitoj odjeći. Na jednom od svojih noćnih lutanja susreo je na jednom brijevu u blizini Kaira deset dobro naoružanih muškaraca, koji su ga prepoznali i zatražili od njega novac. On im je odgovorio: »-Podijelite se u dvije grupe i borite, a onaj tko pobijedi odmah će dobiti novac.«- Oni su poslušali i borili se tako žestoko da su deveterica poginula. Desetom, koji je ostao na životu, Hakim je dobio svoj rukama veliku hrpu zlatnika. No, dok se ovaj sagnuo da ih po-

kupi, Hakim je zapovjedio svojim pratiocima da ga sasijeku na komade. — Tako je pokazao jasno razumijevanje *procesa* preživljavanja; on je u njemu uživao kao u nekoj predstavi koju je sam izazvao, te je naposljetku još imao zadovoljstvo ubiti onog koji je preživio.<sup>79</sup>

Najneobičniji je odnos vladara prema vlastitim *nasljednicima*. Ako je riječ o dinastiji i ako je nasljednik njegov sin, onda taj odnos postaje dvostruko teži. Prirodno je da ga sin nadživljuje, kao svaki sin, i prirodno je da u sinu rano jača strast za nadživljavanjem — jer on sam mora postati vladar. Obojica imaju razloga da se međusobno mrze. Njihovo suparništvo, koje polazi od drukčijih pretpostavki, zaoštrava se upravo zbog nejednakosti tih pretpostavki. Jedan, koji ima vlast u rukama, zna da mora umrijeti prije drugoga. Drugi, koji još nema vlast, siguran je da će ga nadživjeti. On od sveg srca priželjkuje smrt starijega, koji najmanje od svih ljudi želi umrijeti — inače ne bi bio vladar. S druge se strane svim sredstvima odlaže stupanje mlađeg na vlast. Riječ je o sukobu za koji nema pravog rješenja. Povijest je puna pobuna takvih sinova protiv vlastitih otaca. Neki uspijevaju srušiti oca s vlasti, dok druge očevi pobjeđuju pa im opraštaju ili ih ubijaju.

Razumljivo je da u dinastiji dugovječnih i apsolutnih vladara pobune sinova protiv otaca postaju neka vrsta tradicije. To nam pokazuju mogulski carevi u Indiji.<sup>80</sup> Princ *Salim*, najstariji sin cara *Akbara*, »gorio je od želje da preuzme vlast u svoje ruke, te je bjesnio zbog dugog života svog oca, koji mu je onemogućavao uživanje visokih časti. Odlučio je uzurpirati vlast te je samovoljno preuzeo ime kralja i prisvojio kraljevska prava.« Tako piše u jednom izvještaju iz tog vremena koji su napisali jezuiti, koji su dobro poznavali i oca i sina i borili se za naklonost obojice. Princ *Salim* je stvorio vlastiti dvor. Unajmio je ubojice koji su na jednom putovanju zaskočili iz zasjede i ubili najpouzdanijeg prijatelja i savjetnika njegova oca. Sinovljeva je pobuna trajala tri godine; za to je vrijeme jedanput došlo do jednog licemjernog pomirenja. Napokon je otac zaprijetio *Salimu* da će pronaći drugog prestolonasljednika, tako da je *Salim* pod tim pritiskom prihvatio poziv na dvor svoga oca. Najprije su ga srdačno primili; onda ga je otac odvuкао u jednu zatvorenu odaju, iščuškao ga i zatvorio u kupaonicu. Predao ga je jednom liječniku i dvojici slugu kao da je umobolan; uskraćeno mu je vino, koja je jako volio. U to je vrijeme princ bio u 36. godini. Nakon nekoliko dana *Akbar* ga je pustio na slobodu i ponovno mu vratio naslov prestolonasljednika. Slijedeće je godine *Akbar* umro od dizenterije. Govorilo se da ga je sin otrovao; no danas više ne možemo biti sigurni da li je to nagađanje točno. »Nakon smrti svog oca, koju je toliko priželjkivao-«, princ *Salim* je najzad postao car; onda je uzeo ime *Jahangir*.<sup>81</sup>

*Akbar* je vladao 45 godina a *Jahangir* 22. Međutim, za vrijeme svoje dvostruko kraće vladavine doživio je isto što i njegov otac.

Njegov sin ljubimac *Sah Jahan*, kojeg je sam proglasio svojim prestolonasljednikom, pobunio se protiv njega i ratovao s njim tri godine. *Sah Jahan* je potučen pa je zamolio oca da sklope mir. Pomilovan je pod teškim uvjetom: morao je poslati svoja dva sina na carski dvor kao taoce. On je sam dobro pazio da svom ocu više ne izađe pred oči te je čekao da mu otac umre. Dvije godine nakon sklapanja mira *Jahangir* je umro pa je *Sah Jahan* postao car.

*Šah Jahan* je vladao 30 godina. Ono što je on učinio svom ocu, sada se dogodilo njemu; ali njegov je sin imao više sreće. *Aurangzeb*, mlađi sin, koji je nekada živio kao talac na djedovu dvoru, digao se protiv oca i starije braće. Čuveni rat za prijestolje, koji se tada razbuktao i koji su opisali evropski očevici, završio je pobjedom *Aurangzeba*. Brata je dao pogubiti, dok je oca držao u zarobljeništvu osam godina, sve do njegove smrti.

*Aurangzeb* se ubrzo nakon svoje pobjede proglasio kraljem i vladao pola stoljeća. No, on je već odavno izgubio strpljenje prema svom najdražem sinu. On se bunio protiv oca, ali je stari bio mnogo lukaviji nego njegov sin te je znao kako da ga posvada s njegovim saveznicima. Sin je morao pobjeći u Perziju te je umro u izgnanstvu prije svog oca.

Ako pogledamo dinastičku povijest mogulskog carstva kao cjelinu, zapažamo neobično ujednačenu sliku. Njegovo zlatno doba traje 150 godina; u tom razdoblju vladaju samo četiri cara, svaki sin onog prethodnog, svaki od njih žilav i dugovječan i povezan s moći svim nitima svoga srca. Njihova je vladavina neobično duga, *Akbar* vlada 45, njegov sin 22, njegov unuk 30, a praunuk 50 godina. Počevši od *Akbara*, nijedan sin ne može izdržati vrijeme čekanja, te se svaki koji će kasnije postati car, kao princ, buni protiv oca. Te pobune završavaju različito. *Jahangir* i *Sah Jahan* bivaju potučeni i pomilovani. *Aurangzeb* zarobljava svog oca i svrgava ga s vlasti. Njegov vlastiti sin kasnije umire u progonstvu ne postigavši uspjeh. Sa smrću *Aurangzeba* završava vladavina mogulskog carstva.

U toj dugovječnoj dinastiji svaki je sin ustajao protiv oca, i svaki je otac ratovao protiv vlastitog sina.

Ekstremni osjećaj moći postoji tamo gdje vladar uopće *ne želi* sina. To najbolje dokazuje slučaj *Šake*, koji je u prvoj trećini prošlog desetljeća osnovao naciju i carstvo naroda *Zulu* u južnoj Africi. On je bio velik vojskovođa, kojeg su uspoređivali s Napoleonom, a gotovo da nije bilo okorjelijeg vlastodršca od njega. Nije se želio ženiti, da ne bi imao zakonitog nasljednika. Na to ga nisu mogle nagnati ni usrdne molbe njegove majke, s kojom je uvijek postupao s velikim poštovanjem. Ona je samo htjela unuka, a on je uporno ostajao pri svojoj odluci. Njegov se harem sastojao od stotinu žena, a na koncu ih je bilo 1200; nosile su službeni naziv »sestre-«. Bilo im je zabranjeno da budu trudne, a kamoli da rode dijete. Bile su pod

strogim nadzorom. Svaka trudna »sestra« koju bi otkrili bila je kažnjena smrću. Dijete jedne od tih žena, koje je bilo skriveno pred njim, ubio je Šaku svojim rukama. Taj se opet mnogo prepuštao vođenja ljubavi, uvijek je znao vladati sobom i zato je vjerovao da nijedna žena ne može s njim zanijeti. Stoga nije došao u situaciju da se mora plašiti sina koji raste. — Kad je imao 41 godinu, ubila su ga dvojica njegove braće.<sup>82</sup>

Kad bismo smjeli prijeći š ovozemaljskih na božanske moćnike, mogli bismo se sjetiti Muhamedova Boga, čija je samovlada nepri-kosnovenija od vlasti svih bogova. On se od samog početka nalazi na svojoj visini i ne mora se najprije boriti protiv svojih suparnika, kao Bog iz *Starog zavjeta*. U *Kuranu* se uvijek iznova izričito tvrdi da njega nitko nije stvorio, ali ni da on nije *nikoga stvorio*. Polemiziranje s kršćanstvom, koje se u tome izražava, potječe iz osjećaja jedinstva i nedjeljivosti njegove moći.

Za razliku od toga, postoje orijentalni vladari sa stotinama sinova, koji se prvo moraju međusobno boriti da bi se odlučilo tko će biti prestolonasljednik. Može se pretpostaviti da svijest o njihovu neprijateljstvu oduzima ocu dio ogorčenosti koju bi osjećao prema samo jednom nasljedniku.

O dubljem smislu nasljeđivanja, njegovoj namjeri i prednostima, bit će riječi u drugom kontekstu. Ovdje treba samo napomenuti da se vlastodršci i nasljednici nalaze u posebnom odnosu neprijateljstva, koje se mora povećati s jačanjem te posebne strasti za preživljavanjem.

## Oblici preživljavanja

Neće biti naodmet zadržati se na oblicima preživljavanja, jer ih ima mnogo te je važno da nijedan od njih ne ispustimo iz vida.

Najraniji proces u životu svakog čovjeka, koji se događa mnogo prije rođenja i koji je sigurno važniji od njega, naime proces oplodnje, još nikada nije istražen s tog važnog aspekta preživljavanja. Od trenutka kad spermij proдре u jajnu stanicu, zna se mnogo, možemo reći, gotovo sve. Međutim, malo se razmišljalo o tome da postoji ogroman broj stanica koje prilikom oplodnje ne stižu na cilj, iako intenzivno sudjeluju u cjelokupnom procesu. Ne postoji samo *jedna* usamljena sjemena stanica, koja traži put do jajašca. Ima ih oko 200 milijuna. One se sve *izlijevaju* odjedanput te se usko zbijene kreću prema *jednom* cilju.

Dakle, njihov je broj ogroman. Budući da su sve nastale diobom, one su međusobno jednake; teško da bi mogle biti zbijenije nego što

jesu, i sve imaju jedan te isti cilj. Sjećamo se da smo upravo te četiri značajke spomenuli kao bitna obilježja mase.

Ne treba naglašavati da masa, koja se sastoji od sjemenih stanica, ne može biti ista kao masa ljudi. No, nema sumnje da među njima postoji analogija a možda čak i nešto više od čiste analogije.

Sve te druge sjemenne stanice *propadaju*, bilo na putu do cilja, bilo kasnije u njegovoj neposrednoj blizini. U jajašce prođire jedan jedini spermij. Možemo ga nazvati preživjelim. On je, tako reći, njihov vođa, koji uspijeva učiniti ono čemu se otvoreno ili potajno nada svaki vođa: uspijeva nadživjeti sve koje je vodio. Iz njega, koji je nadživio 200 milijuna sebi sličnih, nastaje svaki čovjek.

S tog elementarnog oblika, koji još nikada nije bio ovako analiziran, prelazimo na druge, koji su poznatiji. U prethodnim je poglavljima bilo mnogo riječi o *ubijanju*. Čovjek se suprotstavlja neprijateljima: jednom jedinom neprijatelju, u ubojstvu ili potajnom prepadu ili dvoboju; hajci koja ga opkoljava ili, konačno, cijeloj jednoj masi. Tu čovjek nije sam, već juri u boj zajedno sa svojim ljudima. Pa ipak, pojedinac osjeća da samo on ima pravo preživjeti, i taj je osjećaj jači, što je njegov položaj viši. »Vojskovođa-« pobjeđuje. Međutim, budući da je poginulo i mnogo njegovih ljudi, gomila mrtvih sastoji se od njegovih ljudi i neprijatelja; bitka vodi do »neutralnog-« slučaja *epidemije*.

Ovdje ubijanje graniči s *umiranjem*, i to s njegovim ekstremnim slučajem, s umiranjem u epidemijama i elementarnim nepogodama. Tu čovjek nadživljava sve koji su smrtni, prijatelje i neprijatelje. Nestaju sve veze, umiranje može postati sveopće, tako da čovjek više ne zna koga pokapa. Karakteristične su priče o ljudima koji se usred gomile mrtvih vraćaju u život: oni se bude među mrtvima. Takvi su ljudi skloni smatrati sebe neranjivim, tako reći junacima pošasti.

Umjerenije i skrivenije zadovoljstvo nalazimo u *pojedinačnom* umiranju ljudi. Riječ je o rođacima i prijateljima. Čovjek pri tome ne ubija sam, ne osjeća se napadnutim. On sam ne poduzima ništa u tom smislu, ali očekuje smrt drugoga. Mlađi žive duže od starijih, sin duže od oca.

Sin smatra prirodnim da otac umire prije njega. Dužnost mu nalaže da požuri do njegove smrtnе postelje, da mu sklopi oči i da ga odnese do groba. Za vrijeme tih procesa, koji traju nekoliko dana, vlastiti otac leži pred njim mrtav. Onaj koji mu je mogao zapovijedati kao nitko drugi, sada je zanijemio. On bespomoćno mora dozvoliti da s njegovim tijelom rade što hoće, a sve te postupke nalaže njegov sin, koji je nekada, tijekom mnogo godina, najviše bio pod njegovom vlašću.

Zadovoljstvo preživljavanja postoji čak i ovdje. Ono proizlazi iz odnosa među njima dvojicom, od kojih je jedan tijekom mnogo go-

dina sam bio slab i bespomoćan i potpuno prepušten vlasti drugoga, dok je taj drugi, koji je prije bio svemoćan, sada srušen i mrtav, i svatko raspolaže njegovim beživotnim ostacima.

Sve što otac ostavlja za sobom jača njegova sina. Nasljedstvo je njegov plijen. On može s njim učiniti nešto potpuno drukčije od onog što bi oćinio otac. Ako je otac bio štedljiv, sin može biti rasipnik, ako je otac bio mudar, sin može biti lakomislen. To je kao novi zakon koji stupa na snagu. Prekid je nasilan, neopoziv. Do njega je došlo zbog preživljavanja; /to je najosobniji i najintimniji oblik preživljavanja.

Potpuno je drukčije preživljavanje *među vršnjacima*, ljudima istih godina. Tendenciju preživljavanja ovdje prikrivaju blagi oblici suparništva, zato što se radi o vlastitoj grupi. Grupa vršnjaka razgraničuje se kao dobna klasa. U određenim ritualima, koji se sastoje od teških i često surovih kušnji, mladići prelaze iz niže klase u višu. Pri tim kušnjama čovjek može stradati — iako se to događa iznimno.

*Stari*, koji su nakon određenog broja godina još uvijek živi, uživaju kod primitivnih naroda velik ugled. Kod njih ljudi općenito umiru ranije; oni žive izvrgnuti većim opasnostima i više su izloženi bolestima nego mi. Za njih je dostignuće doživjeti određenu dob, i to se smatra vrijednim samo po sebi. Ne samo da stari znaju više, ne samo da su stekli iskustva u više situacija, već su se potvrdili i time što su još živi. Sigurno su imali sreću kad su izvukli živu glavu iz lovova, ratova i nesreća. Njihov je ugled porastao tijekom svih tih opasnosti. Svoje pobjede nad neprijateljem mogu dokazati trofejima. Uočljivo je njihovo stalno prisustvo u hordi, koja se nikada ne sastoji od jako mnogo ljudi. Oni su doživjeli mnogo žalosnih prilika. Međutim, još su tu, i smrt pripadnika njihove vlastite dobne skupine pridonosi povećanju njihova ugleda. Članovi jedne grupe vjerojatno nisu toliko svjesni te činjenice kao poštivanja pobjeda nad neprijateljem. Međutim, jedno je neosporno: elementarni i najočitiiji uspjeh jest činjenica da je čovjek još živ. Stari nisu samo živi, oni su još *uvijek* živi. Oni mogu po želji uzimati mlade žene, dok se mladići ponekad moraju zadovoljavati sa starima. Stari muškarci odlučuju o tome kamo će se ići, protiv koga će se voditi rat, s kim će se sklopiti savez. Ukoliko u takvim životnim uvjetima možemo govoriti o vladi, onda su starci ti koji vladaju.

Zelja za dugim životom, koja u većini kultura igra veliku ulogu, u stvarnosti znači da čovjek želi nadživjeti svoje vršnjake. Čovjek zna da mnogi umiru rano, te priželjkuje drukčiju sudbinu. Moleći bogove za dug život, čovjek se odvaja od svojih drugova. On ih u molitvi, istina, ne spominje, ali zamišlja da će postati stariji od njih. »Zdravi« fenomen dugovječnosti jest *patrijarh* koji može vidjeti mnogobrojne generacije svojih potomaka. Pri tome nitko ne misli na nekog drugog patrijarha. Čini se da nova generacija počinje s njim.

Sve dok su njegovi unuci i praunuci živi, nije toliko važno ako je neki od njegovih sinova umro prije svoje djece; njegov se ugled povećava zahvaljujući tome što je njegov život bio žilaviji od njihovog.

U klasi najstarijih ostaje na kraju jedan jedini, naime najstariji među najstarijima. Prema njegovu se životnom vijeku određuje *etruščansko stoljeće*. Tome treba posvetiti nekoliko riječi.<sup>83</sup>

»Stoljeća« su kod Etruščana različite duljine, čas kratka, čas duža, tako da se trajanje svakog stoljeća mora posebno odrediti. U svakoj generaciji postoji jedan koji doživljava višu starost nego svi ostali. Kad taj najstariji, koji je nadživio sve ostale, umre, bogovi daju ljudima određene zakone. Prema tom trenutku njegove smrti određuje se dužina stoljeća: ako je preživjeli imao 110 godina, onda to stoljeće ima 110 godina; ako je umro sa 105 godina, onda nastaje kraće stoljeće od 105 godina. Preživjeli *jest* stoljeće, to stoljeće čine godine njegova života.

Svaki grad i svaki narod imaju unaprijed određeno trajanje. Etruščanskom narodu pripada deset takvih stoljeća; ona se računaju od osnivanja jednog grada. Ako preživjeli jedne generacije uspije izdržati izuzetno dugo, onda nacija kao cjelina postaje mnogo starija. Ta je povezanost neobična; a kao religiozna institucija predstavlja nešto jedinstveno.

Preživljavanje na *vremenskoj distanci* jedini je oblik preživljavanja pri kojem čovjek ostaje nedužan. Čovjek ne može ubiti ljude koji su živjeli davno prije njega, koje sam nije poznao; nije mogao priželjkivati ni očekivati njegovu smrt. Čovjek saznaje da su oni živjeli onda kad ih više nema. Svijest o njihovom nekadašnjem postojanju njima čak pomaže da nastave živjeti, doduše u vrlo ublaženom i često potpuno praznom obliku. Čovjek im u tom pogledu može biti od mnogo veće koristi ako se njima koristi. Međutim, može se dokazati da i oni doprinose vlastitom osjećaju preživljavanja.

Postoji, dakle, nadživljavanje *predaka* koje čovjek uopće nije poznao, kao i *cijelog čovječanstva* koje je živjelo prije njega. Ovo posljednje čovjek doživljava na grobljima. Tu on dolazi u doticaj s preživljavanjem u epidemiji: umjesto kuge, ta je epidemija općenito smrt, koja je skupljena na jednom mjestu iz mnogo različitih vremenskih razdoblja.

Moglo bi se prigovoriti da u ovoj analizi preživjeloga nema ničeg osim onog što je već odavno poznato pod starijim pojmom nagona za *samoodržanjem*.

No, da li se to dvoje potpuno poklapa? Je li to jedno te isto? Kako u stvarnosti zamišljamo nagon za samoodržanjem? Čini mi se da taj pojam nije prikladan, zato što se bavi čovjekom *pojedincem*. Naglasak je uvijek na onome *samo-*. Još je važniji drugi dio riječi: »održanje«. Time se zapravo misli na dvije stvari: prvo, da svako stvorenje mora *jesti* da bi preživjelo i, drugo, da se *brani* od svih vr-

sta napada. Pred sobom, tako reći, vidimo fiksiranu sliku stvorenja koje jednom rukom uzima hranu a drugom gura od sebe neprijatelja. U biti miroljubivo stvorenje! Kad bi ga ostavili na miru, ono bi jelo pregršt bilja i nikome ne bi činilo ništa nažao.

Ima li neprikladnije, pogrešnije i smješnije predodžbe o čovjeku? Istina je da čovjek jede, ali ne isto kao krava, i nitko ga ne vodi na pašu. Način na koji dolazi do svog plijena je podmukao, krvav i uporan, i pri tome čovjek nipošto nije pasivan. Nije istina da neprijatelje miroljubivo drži na udaljenosti, već ih napada kad ih nasluti u daljini. Njegovo je oružje za napad bolje razvijeno nego oružje za obranu. Čovjek se, naravno, želi održati, no postoje i druge stvari koje želi i koje nagon za održanjem ne može zamijeniti. Čovjek želi ubijati da bi nadživio druge. Ne želi umrijeti zato da ga drugi ne bi nadživjeli. Kad bi se to dvoje moglo objediniti *u* izraza *samoodržanje*, onda bi taj izraz imao smisla. No, nije mi jasno zašto bismo se morali držati takvog nepreciznog pojma ako drugi pojam bolje pogađa suštinu stvari.

Svi su spomenuti oblici preživljavanja pradávn i nalazimo ih, kao što ćemo vidjeti, već kod primitivnih naroda.

## Preživjeli u vjerovanju primitivnih naroda

Na Južnom moru se pod riječju *mana* podrazumijeva neka vrsta nadnaravne i nadindividualne moći, koja može prijeći s jednog čovjeka na drugog. Ona je poželjna te je moguće da se u pojedinci-ma još obogati. Hrabar je ratnik može steći u velikoj mjeri. Međutim, on je ne zahvaljuje svom iskustvu u borbi ili svojoj tjelesnoj snazi, već ona prelazi na njega kao mana njegova poginulog neprijatelja.

»Tako je na otočju Marquesas pripadnik plemena mogao postati ratni poglavica zahvaljujući svojoj hrabrosti. Vjerovalo se da ratnik u svom tijelu ima manu svih onih koje je ubio. Njegova je mana rasla ovisno o njegovoj hrabrosti. Pa ipak su domoroci vjerovali da je njegova hrabrost *rezultat*, a ne uzrok njegove mane. Sa svakim je ubojstvom rasla mana njegova koplja. Pobjednik u borbi prsa o prsa uzimao je ime ubijenog protivnika: to je bio znak da njegova moć sada pripada njemu. Da bi njegovu manu neposredno prenio u svoje tijelo, pobjednik je jeo tijelo neprijatelja; a da bi osigurao rast svoje moći u borbi i blisku povezanost sa zaplijenjenom manom, nosio bi na sebi bilo koji dio tijela pobijedenog neprijatelja kao dio svoje ratne opreme — kost, sasušenu ruku, ponekad čak i cijelu lubanju.«<sup>84</sup>

Ne možemo jasnije izraziti djelovanje pobjede na preživjeloga. Pobijedivši drugoga, on je postao jači, a povećanje mane osposobilo ga je za nove pobjede. Ono što oduzima neprijatelju jest neka vrsta sreće, no on je može dobiti tek onda kad je neprijatelj mrtav. Neophodna je fizička prisutnost neprijatelja, živog ili mrtvog. Treba se boriti i ubiti neprijatelja; presudan je sam čin ubijanja. Manji komadi ubijenog tijela, koje pobjednik uzima, koje jede ili vješa na sebe, uvijek ga podsjećaju na rast njegove vlastite moći. Zahvaljujući njima on se osjeća snažnijim i uz njihovu pomoć izaziva strah: pred njim drhti svaki novi neprijatelj kojeg izaziva, i koji vidi pred sobom svoju vlastitu strašnu sudbinu.

Prema vjerovanju naroda *Murngin* u australskoj zemlji *Arnhem* postoji još bliskija, ali isto tako korisna povezanost između onoga koji ubija i ubijenoga. Duh ubijenoga prelazi u tijelo onoga koji ubija i daje mu dvostruku snagu, pa on postaje stvarno *veći*. Možemo zamisliti da takav dobitak privlači mladiće u rat. Svaki traži neprijatelja da bi se dokopao njegove snage. No, njegova namjera uspijeva samo onda ako ga ubije *noću*, jer po danu žrtva vidi svog ubojicu te je previše bijesna da bi prešla u njegovo tijelo.

Taj je proces »ulaženja« detaljno opisan. On je toliko simboličan da ovdje citiramo veći dio tog opisa.<sup>85</sup>

»Kad za vrijeme rata jedan muškarac ubije drugog, vraća se kući i ne jede nikakvu hranu sve dok mu se ne pridruži duša mrtvoga. Može je *čuti* kako dolazi, jer drška koplja još uvijek visi o kamenom šiljku zabodenom u mrtvog; ona se vuče po tlu, udara o grmlje i drveće te, dok pobjednik hoda, stvara veliku buku. Cim se duh sasvim približi, ubojica čuje glasove koji dolaze iz rane mrtvaca.

Onda dohvaća koplje, skida šiljak i polaže ga pokraj koplja između nožnog palca i drugog nožnog prsta. Drugi kraj koplja prislanja na rame. Sada duša ulazi u udubljenje gdje je prije bio šiljak koplja, ulazi u nogu ubojice i onda u njegovo tijelo. On se kreće kao mrav. Ulazi u želudac i zatvara ga. Pobjedniku postaje zlo, ima groznicu u želucu. On počinje trljati želudac i glasno izvikuje ime čovjeka koga je ubio. To mu pomaže da se izliječi i da se ponovno osjeti zdravim: jer duh napušta želudac i ulazi u srce. Cim se nađe u srcu, počinje djelovati tako kao da se krv mrtvoga nalazi u ubojici. Čini se kao da je poginuli prije smrti dao svoju krv drugome koji će ga ubiti.

Ubojica, koji je sada postao veći i izuzetno snažan, stječe svu životnu snagu koju je nekada imao poginuli. Ako sanja, onda mu duša veli da ima za njega hrane i daju mu upute gdje će je naći. 'Tamo dolje pokraj rijeke', veli ona, 'naći ćeš mnogo klokana', ili 'u onom starom drvetu tamo prijeko nalazi se veliko gnijezdo pčela medarica', ili 'neposredno pokraj pješčane obale ubit ćeš kopljem veliku kornjaču a na obali naći mnogo jaja.'

Ubojica osluškuje, i nakon kratkog vremena šalja se iz logora i odlazi u šumarak, gdje susreće dušu mrtvog. Duša mu se sasvim približava i liježe na tlo. Ubojica, uplašen, viče: "Tko je to? Ima li ko-ga?" Okreće se prema mjestu gdje je bio duh mrtvoga, i tamo nalazi klokana. To je neobično mala životinja. On je promatra i shvaća što to znači: to je isto ono mjesto gdje je začuo kretanje duha. Tada briše znoj ispod pazuha i trljanjem ga prenosi na ruku. Podiže kop-lje, glasno izvikuje ime mrtvoga i pogađa životinju. Životinja umire odmah, ali u svom umiranju raste. On je pokušava podići, ali »ne mo-že, zato što je postala tako velika. Ostavlja plijen da leži na tlu i vra-ća se u logor da bi svojim prijateljima rekao: 'Upravo sam ubio du-šu mrtvoga. Nemojte to nikome reći, jer bi se mogao ponovno raz-bjesnjeti!' Njegovi bliski prijatelji i rođaci idu s njim da mu pomog-nu da životinji odere kožu i pripremi je za jelo. Kad raspore životi-nju, nađu u njoj mnogo masnoće, a to se smatra jednom od najvećih poslastica. Najprije stavljaju na vatru sasvim male komadiće. Svi pažljivo kušaju meso, i ono uvijek ima loš tek.

Onda kuhaju cijelu životinju i jedu dijelove koje smatraju bo-ljima.

Ostatak odnose natrag u logor. Starci pregledavaju ostatak ži-votinje: bila je to neobično velika životinja. Svi stoje u krugu oko nje, a jedan pita:

'Gdje si je ubio?'

'Tamo gore pokraj rijeke.'

Starci dobro znaju da se ne radi o običnoj životinji, jer se svugdje nalazi masnoća. Nakon kratkog vremena jedan od staraca pita: 'Da li si tamo u grmlju vidio neku određenu dušu?' 'Ne', laže mladić.

Starci kušaju meso, ali ono ima drukčiji okus nego obični klo-kan.

Starci kimaju glavom s odobravanjem i pucketaju jezikom: 'Ipak si vidio dušu mrtvoga!'

Tako preživjeli stječe snagu i krv svog neprijatelja. Ne samo da se povećava on sam već i njegov životinjski plijen postaje masniji i veći. On od neprijatelja ima osobne i neposredne koristi. Zbog toga su misli mladića već odrana okrenute prema ratu. Međutim, kako se sve to odvija potajno i noću, sve se to dosta razlikuje od predodžbe o junacima u našoj tradiciji.

Junaka kakvog mi poznajemo, koji se neustrašivo potpuno sam obara na neprijatelja, nalazimo na otocima Fiji. U jednom se mitu priča o dječaku koji raste uz svoju majku ne poznajući oca. Prijet-njama prisiljava majku da mu oda ime oca. Cim sazna je da je to ne-beski kralj, odlazi na put k njemu. Otac je razočaran što mu je sin tako malen. On treba muškarce, a ne dječake, jer upravo vodi rat.

Muškarci oko kralja ismijavaju dječaka, a onda on jednom od njih toljagom rascjepljuje lubanju. Kralj je oduševljen i moli ga da ostane.

»Slijedećeg su jutra rano u zoru došli neprijatelji u ratnom ur-nebesu, vičući: 'Izađi pred nas, o Nebeski kralju, jer smo gladni! Dođi k nama da se najedemo!'

Onda je dječak ustao i rekao: 'Da nitko nije išao za mnom! Osta-nite svi u gradu!' Uzeo je u ruku toljagu, koju je izradio sam, oborio se na neprijatelja i počeo bijesno udarati oko sebe, desno i lijevo. Svakim je udarcem ubio jednog, sve dok nisu pobjegli pred njim. Sjeo je na gomilu leševa i pozvao svoje ljude iz grada: 'Izađite i od-nesite ubijene!' Oni su izašli pjevajući pogrebne pjesme i odvukli 42 mrtva tijela ubijenih, dok su u cijelom gradu udarali bubnjevi.

Dječak je još četiri puta pobijedio neprijatelje svog oca, tako da su postali malodušni i došli k Nebeskom kralju nudeći mu mir: 'Smiluj nam se, gospodar, poštedi nam život'. Tako Nebeski kralj više nije imao nijednog neprijatelja, i njegova se vlast proširila na cijelo nebo.<sup>86</sup>

Dječak se ovdje sam upušta u borbu sa svim neprijateljima, i nijedan njegov udarac nije uzaludan. Naposljetku ga vidimo kako sjedi ina gomili leševa, i sve je njih ubio on sam. No, ne smijemo mis-liti ida se to događa samo u mitu. U Fiji-jeziku postoje četiri različita imena za junaka. *Koroj* je onaj koji ubije *jednog* čovjeka. *Koli* se zove onaj koji ubije deset, *Viza* onaj koji ubije dvadeset a *Vangka* •onaj koji ubije trideset ljudi. Slavni poglavica koji je učinio još vi-še od toga zvao se *Koli-Viza-Vangka*, jer je ubio deset + dvadeset + trideset, dakle šezdeset ljudi.

Možda nam pothvati takvih velikih junaka još više imponiraju nego pothvati naših junaka, zato što oni svoje neprijatelje i pojedu nakon što ih ubiju. Poglavica koji je nekoga posebno mrzio, pridr-žava pravo da ga pojede cijelog, i onda nikome ne daje ni komadić svoje žrtve.

Međutim, zamijetit će netko, junak se ne upućuje na pohod sa-mo protiv svojih neprijatelja. U mitu su njegova glavna domena ču-dovišta od kojih oslobađa svoj narod. Čudovište polako uništava ci-jeli narod, i nitko mu se ne može suprotstaviti. U najboljem se slu-čaju njegova zlodjela donekle obuzdavaju tako da mu se godišnje predaje toliko i toliko žrtava da ih poždere. Onda se jun^k sažali nad svojim narodom, odlazi sasvim sam na pohod i vlastitom ru-kom ubija čudovište unatoč najvećim opasnostima. Narod mu je zah-valan i vjerno njeguje uspomenu na njega. Zbog svoje neranjivosti, zahvaljujući kojoj je spasio sve ostale, on se pojavljuje kao lik od svjetlosti.

Međutim, postoje mitovi u kojima je jasna povezanost tih liko-va od svjetlosti s gomilama leševa, i ne samo s leševima neprijate-

lja. Najkoncentriraniji takav mit potječe od južnoameričkog naroda *Uitoto*. On se nalazi u važnoj ali još malo poznatoj zbirci K. Th. Preussa, a ovdje ga prenosimo u skraćenom obliku, onoliko koliko je relevantno za našu temu.<sup>87</sup>

»Dvije djevojke koje su sa svojim ocem živjele na obali neke rijeke, jednog su dana vidjele u vodi vrlo lijepu sićušnu zmijicu i pokušale je uhvatiti. No, ona im je stalno izmicala, sve dok otac na njihovu molbu nije izradio sito sa sasvim sitnim rupicama. Njime su uhvatile životinjacu i donijele je kući. Stavile .su je u malu posudu s vodom i dale joj svakakve hrane, ali ona nije htjela ništa jesti. Tek kada je otac u jednom snu došao na pomisao da zmiju hrani posebnom vrstom škroba, ona je počela dobro jesti. Tako je postala debela kao konac, a onda kao prst, pa su je djevojke stavile u veću posudu. Životinja je i dalje jela škrob i postala debela kao ruka. Sada su je djevojke stavile u malo jezero: ona je sve pohlepnije jeia škrob i pri hranjenju je bila tako gladna da bi zajedno s hranom istodobno zahvatila čeljustima šaku i ruku djevojke koja ju je hranila. Uskoro je bila velika kao drvo koje je palo u vodu. Počela je odlaziti na obalu i loviti jelene i druge životinje, ali se uvijek vraćala ikad bi je pozivali i jela ogromne (količine škroba, kojeg su joj pripremala djevojke. Onda je zmija napravila rupu ispod sela i stabala i počela žderati pretke ljudi, prve ljude na svijetu. 'Mila, dođi jesti', dozivale su je djevojke, a onda je zmija isplazila iz rupe, dohvatila posudu sa škrobom koju je jedna od sestara držala u ruci, zahvatila je sve do glave, progutala djevojku i odvukla je.

Druga je sestra plačući otišla da to ispriča ocu. Otac je odlučio osvetiti se. Lizao je duhan, kao što ti ljudi uvijek rade kad odluče nekoga ubiti, omamio se, te mu je u snu pao na pamet način kako da se osveti. Pripremio je škrob koji će dati zmiji za jelo, pozvao je zmiju koja je progutala njegovu kćer i rekao joj: 'Progutaj me!' Bio je spreman podnijeti sve te se opio iz posude s duhanom koja je bila oko njegova vrata, zato da bi je ubio. Na njegov je poziv zmija isplazila jezik i dohvatila posudu sa škrobom koju joj je ponudio. Onda je on skočio u njezine ralje i sjeo: 'Ubila sam ga', pomislila je zmija i odvukla ga.

Nakon toga je progutala cijelo jedno pleme, i na njegovu su se tijelu raspadali ljudi. Onda je progutala još jedno pleme, pa su se na njegovu tijelu opet raspadali ljudi. Dok je tamo sjedio, njihova su tijela trunula na njemu, a on je morao izdržati taj smrad. Zmija je progutala sva plemena na rijeci, uništila sve, tako da nitko nije ostao živ. Otac djevojke je ponio sa sobom od kuće jednu školjku, da bi zmiji raspurio trbuh, zarezao ga, ali ga je uspio samo malo rascijepiti, pri čemu je zmija osjetila bol. Onda je pojela plemena na drugoj strani rijeke. Ljudi su se bojali i nisu išli u sjetvu, već su ostajali kod kuće. Nisu mogli hodati ni naokolo, jer je zmija nasred puta imala svoju rupu, i kad god se netko vraćao s polja, ona bi ga dohvatila i odvukla sa sobom. Ljudi su plakali i bojali se da će ih

zmija pojesti, tako da nitko nije kročio iz kuće. Kad su izlazili iz viseće mreže za spavanje, već su se plašili da zmija tamo negdje ima svoju rupu i da će ih ščepati i odvući sa sobom.

Za to vrijeme su na njegovu tijelu zaudarali i trunuli ljudi. On je iz posude pio sok od duhana i zarezivao tijelo zmije, pa je zmija osjećala veliku bol. 'Sto mi je? Progutala sam Deihomu, *Onoga koji reže*, osjećam bol', rekla je zmija i zavikala.

Zatim je otišla do drugog plemena, isplazila iz zemlje i hvatala sve ljude. Oni nisu mogli nikamo ići i uopće se nisu upućivali prema rijeci. Kad su iz zaljeva donosili vodu, zmija bi ih ščepala i odvukla sa sobom. Ujutro, tek što bi ustali, ona bi ih dohvatila i odvukla. On joj je parao želudac a ona je vikala: 'Zašto osjećam bol? Progutala sam Deihomu, *Onoga koji reže*, i zato me boli.'

Onda su ga njegovi duhovi čuvari upozorili: 'Deihoma, ovo još nije riječni zaljev gdje ti stanuješ, budi pažljiv s tim rezanjem. Tvoj je zaljev još jako daleko.' Nakon tih riječi on je prestao rezati. Zmija se, međutim, vratila da proždire ljude koje je proždirala prije, i odmah ih je ščepala. 'Zar još nije prestala! Što će biti s nama? Istrijebila je naše ljude', govorili su stanovnici sela. Omršavjeli su. Sto su uopće imali za jelo?

Ljudi su propadali i trunuli na njegovu tijelu. Za to je vrijeme on pio iz posude s duhanom i rezao zmiji tijelo. Tako je Deihoma stalno sjedio u njezinoj utrobi. Nesretnik nije dugo vremena ništa jeo, već je samo pio sok od duhana. Jer, što je mogao jesti? Pio je sok od duhana i ostao miran unatoč smradu truljenja.

Više nije bilo plemena, a zmija je proždrla tijela svih ljudi na rijeci u podnožju neba, tako da sada više uopće nije bilo ljudi. A njegovi su mu dobri duhovi rekli: 'Deihoma, evo tvog zaljeva na rijeci, gdje stanuješ, sada snažno zareži jer ćeš nakon dvije riječne okuke biti kod kuće.' Onda je on zarezao. 'Reži, Deihoma, reži snažno!' govorili su mu. Onda je Deihoma zarezao, rascijepio i rastvorio kožu želuca zmije u svom zaljevu i iskočio kroz otvor.

Cim se našao vani, sjeo je. Glava mu je bila potpuno gola, bio je potpuno ćelav. Zmija se bacakala amo-tamo. Sada se vratio, nakon što je beskonačno dugo vremena nesretan sjedio u utrobi zmije. U svom se zaljevu temeljito oprao, vratio u svoju kolibu i ponovno ugledao svoje kćeri, koje su se obradovale ocu.«

U potpunoj verziji ovog mita, koji je ovdje prilično skraćen, opisuje se na čak petnaest mjesta kako u zmiji ljudi trule na tijelu junaka. Ta upečatljiva slika ima u sebi nešto prisilno; pored proždiranja to je slika koja se u mitu najčešće ponavlja. Junak se odlikuje mirnoćom i nepokolebljivošću usred tog raspadanja. Na njemu mogu istrnuti svi ljudi na svijetu, a on je još uvijek tu, kao jedini usred općeg truleža, uspravan i okrenut svom cilju. On je, ako hoćemo, nedužan junak, zato što nijednog od onih koji se raspadaju

nema na svojoj duši. Međutim, on podnosi trulež, nalazi se usred njega. Trulež ga ne uspijeva savladati, on je, mogli bismo reći, ono što ga održava. Neporeciva je zgusnutost ovog mita, u kojem se sve što je važno odvija u tijelu zmije, on je prava stvarnost.

Junak je onaj tko u opasnim prilikama stalno uspijeva preživjeti zato što ubija druge. No, ne preživljava samo junak. Postoji isto toliko vrijedan proces u masi vlastitih ljudi, naime onda kad svi propadnu.

Kako se pojedinac u ratu uspijeva spasiti kad svi koji mu pripadaju ginu, i kako se osjeća kad ostane sam? O tome se govori na jednom mjestu iz jednog indijanskog mita o južnoameričkom plemenu *Taulipang*, koji je zapisao *Koch-Grunberg*,

»Neprijatelji su došli i napali ih. Došli su u selo, koje se sastojalo od pet kuća, i zapalili ga na dva mjesta, noću, tako da postane svijetlo, jer bi u mraku stanovnici sela mogli pobjeći. Mnoge su ubili toljagom kad su pokušali pobjeći iz kuća.

Jedan muškarac po imenu Maitchaule nepovrijeđen je legao između gomile mrtvih i namazao lice i tijelo krvlju da bi zavarao neprijatelja. Oni su mislili da su svi mrtvi, i otišli. Maitchaule je ostao sam. Onda je ustao, okupao se i otišao do jedne kuće koja nije bila jako udaljena. Mislio je da tamo ima ljudi, ali nije našao nikoga. Onda je sjeo i počeo razmišljati. Mislio je o svom ocu i majci koje su ubili neprijatelji, i o tome kako više nema nikoga. Onda je rekao: 'Tíci ću k svojim ljudima, koji su mrtvi!' Pun straha vratio se u spaljeno selo. Tamo je bilo mnogo lešinara. Maitchaule je bio čarobnjak i usnio je lijepu djevojku. Rastjerao je lešinare i legao uz svoje mrtve prijatelje. Ponovno se umrljao krvlju. Ruke je držao na glavi, tako da ih može odmah ispružiti. Onda su se lešinari vratili i svađali oko leševa. Onda je došla kći kralja lešinara. I što je učinila kći kralja lešinara? Sjela je Maitchauleu ina prsa. Kad mu je htjela zabiti kljun u tijelo, on ju je šćepao. Drugi su lešinari odletjeli. Maitchaule je rekao kćeri kralja lešinara: 'Pretvori se u ženu! Tako sam sam i nemam nikoga tko bi mi pomogao.' Poveo ju je sa sobom u napuštenu kuću. Tamo ju je držao kao pitomu pticu. Rekao joj je: 'Sada idem u ribolov. Kad se vratim, hoću te vidjeti pretvorenu u ženu!'« —

Junak najprije liježe među mrtve da bi se spasio. Maže se krvlju kao da je mrtav, da ga ne bi otkrili. Onda otkriva da je jedini koji je preživio, i osjeća tugu i strah. Odlučuje da ponovno legne među svoje mrtve prijatelje. Možda se prvo bavi mišlju da podijeli njihovu sudbinu. No, to ne može biti ozbiljna namjera, jer je prije sanjao o jednoj lijepoj djevojci, a kako oko sebe ne vidi ništa živo osim lešinara, hvata jednog lešinara da mu postane žena. Možemo dodati da se ptica po njegovoj želji i pretvara u ženu.

Uočavamo koliko naroda — i to na cijelom svijetu — smatra svojim precima neki par koji je jedini preživio veliku nesreću. Do-

bro poznati primjer Noe u biblijskom potopu ublažen je Noinim pravom da zadrži cijelu svoju obitelj. On smije povesti sa sobom cijeli svoj rod, i po jedan par od svih vrsta živih bića. No, on je sam taj koji je našao milost u očima Božjim; samo *on* ima vrlinu potrebna za preživljavanje, koja je u ovom slučaju religioznog karaktera, dok drugi smiju u barku samo zahvaljujući 'njemu. Postoje i primitivnije verzije istog mita, priče u kojima propadaju svi osim para praroditelja. Te priče nisu uvijek povezane s predodžbom o potopu. Često u epidemijama umiru svi osim jednog jedinog muškarca, koji luta naokolo u potrazi za nekim, dok negdje ne naiđe na jednu jedinu ili možda dvije žene, kojima se oženi i s kojima onda osniva nov rad.

Snaga i slava tog pretka sastoji se u tome da je nekada bio jedini koji je preživio. Iako se to ne spominje, istodobno se smatra da je njegova zasluga to što nije propao zajedno s drugima. Ugledu, koji uživa kao predak svih onih koji dolaze nakon njega, pridružuje se poštovanje prema njegovoj sretnoj sposobnosti preživljavanja. Tako dugo dok je živio među mnoštvom sebi jednakih, nije se morao posebno isticati, bio je čovjek kao mnogi drugi. Onda je iznenada ostao sasvim sam. Vrijeme njegova usamljeničkog lutanja opisano je u dosta pojedinosti. Najviše prostora zauzima njegova potraga za živima, umjesto kojih posvuda nalazi leševe. Sve veća svijest o tome da pored njega nema stvarno nikoga, ispunjava ga očajem. Međutim, tu možemo prepoznati još jednu drugu notu: čovječanstvo, koje počinje ponovno s njim, upućeno je na njega, i bez njega i njegove hrabrosti da sve započne iznova, uopće ne bi postojalo.

Jedan od najjednostavnijih mitova takve vrste jest onaj o podrijetlu naroda *Kutenaj*. Citiramo ga doslovce:

»Ljudi su tamo živjeli, i odjedanput je došla pošast. Umrli su. Svi su umrli. Išli su jedan do drugoga noseći vijest. Bolest je vladala među svim pripadnicima naroda *Kutenaj*. Sakupili su se na jednom mjestu i pričali o njoj. Svugdje je bilo isto. Na jednom mjestu nisu vidjeli nikoga. Svi su bili mrtvi. Preživio je samo jedan. Jednog je dana onaj koji je preživio ozdravio. Bio je to muškarac. Bio je sam. Mislio je: 'Lutat ću po svijetu i vidjeti da li još negdje netko živi. Ako nema nikoga, neću se više vratiti. Ovdje nema nikoga, i nitko nikada neće doći u posjet.' Otplovio je u svojem kanuu i došao u posljednji kutenajski logor. Kad je stigao, nije bilo nikoga na mjestu gdje su ljudi obično stajali na obali; i dok je hodao naokolo, vidio je samo mrtve, nigdje ni znaka života. Onda je shvatio da nitko nije preživio. Otplovio je dalje u svom kanuu. Došao je na jedno mjesto, izašao i ponovno našao samo mrtve. U cijelom mjestu nije bilo nikoga. Uputio se natrag. Stigao je u posljednje naselje gdje je živio narod *Kutenaj*. Ušao je u selo. U šatorima je našao samo gomilu leševa. Hodao je plačući. 'Ja sam jedini koji je preostao', govorio je sebi, 'čak su i psi mrtvi.' Kad je stigao u najudaljenije selo, ugled-

dao je otiske čovjekovih stopala. Tu je bio jedan šator. U njemu nije bilo leševa. Nedaleko od njega bilo je selo. Sada je znao da su dva ili tri čovjeka još živa. Vidio je veće i manje otiske, ali nije mogao reći da li ih je troje. No, bilo je nekog tko se spasio. Plovio je dalje u svom kanuu i mislio: 'Veslat ću u ovom pravcu. Oni koji su tu prije živjeli, običavali su veslati u ovom pravcu. Ako je to muškarac, možda je odveslao dalje.'

Dok je tako sjedio u svom kanuu, vidio je na stanovitoj udaljenosti iznad sebe dva crna medvjeda, koji su jeli bobice. Pomislio je: 'Ubit ću ih. Kad ih ubijem, pojest ću ih. Osušit ću njihovo meso. Onda ću pogledati da li je itko preživio. Najprije ću osušiti meso a onda ću tražiti druge. Pa vidio sam tragove ljudi. Možda su to gladni muškarci ili žene. I oni moraju dobiti nešto za jelo.' Uputio se prema medvjedima. Došao je u njihovu blizinu i vidio da to nisu medvjedi, nego žene. Jedna je bila starija a druga djevojka. Pomislio je: 'Radujem se što vidim ljude. Uzet ću ovu djevojku za ženu.' Prišao im je i primio djevojku. Djevojka je rekla majci: 'Majko, vidim muškarca.' Majka je podigla pogled. Vidjela je da kći govori istinu. Vidjela je kako muškarac prima njezinu kćer. Onda su žena, djevojka i mladić plakali, jer su svi Kutenajci bili mrtvi. Kad su pogledali jedno drugo, rasplakali su se. Žena je rekla: 'Nemoj uzeti moju kćer! Još je mala. Uzmi me! Budi mi muž! Kasnije, kad moja kći odraste, postat će tvoja žena. Onda ćeš imati djece.' Mladić se oženio starijom ženom. Nije prošlo dugo vremena a žena je rekla: 'Sada je moja kći odrasla. Sada može biti tvoja žena. Bilo bi dobro da imate djece. Njezino je tijelo sada snažno.' Onda je mladić uzeo djevojku za ženu. Otada su se Kutenajci počeli množiti.<sup>89</sup>

U *masovnom samoubojstvu*, trećem obliku katastrofe, koji je ponekad posljedica pošasti i rata, nalazimo neke preživjele. Ovdje ćemo ispričati legendu naroda *Ba-ila*, Bantu-naroda iz Rodezije.<sup>90</sup>

U *masovnom samoubojstvu*, trećem obliku katastrofe, koji je po kozama a drugi po stršljenima, jako posvađala. Radilo se o tome koji klan ima pravo na čast poglavice. Klan koza, koji je nekada imao viši položaj, izgubio ga je, pa su njegovi pripadnici, čiji je ponos bio povrijeđen, odlučili da se svi zajedno utope u moru. Ispileli su dugačko uže, muškarci, žene i djeca. Onda su se skupili na obali, svi se po redu privezali za uže i zajedno skočili u vodu. Jedan muškarac koji je bio iz trećeg klana, klana lavova, i bio oženjen jednom pripadnicom klana koza, pokušao ju je odvratiti od samoubojstva; kad mu to nije uspjelo, odlučio je umrijeti zajedno s njom. Slučajno su oni bili posljednji koji su se privezali za uže. Uže ih je povuiklo u vodu, i već su se utapali, kad se muškarac odjedanput pokajao; prerezao je uže i oslobodio sebe i svoju ženu. Ona mu se pokušavala istrgnuti i vikala je: »Pusti me! Pusti me!« No, on je nije puštao i donio ju je na obalu. Zbog toga i dan-danas pripadnici klana lavova govore pripadnicima klana koza: »Mi smo vas spasili da ne izumrete, mi!«

Naposljetku moramo podsjetiti na još jednu svjesnu primjenu preživjelih, koja potječe iz povijesnog vremena i koja je provjerena. U jednoj borbi do istrebljenja između dva indijanska plemena u Južnoj Americi pobjednici ostavljaju na životu samo jednog muškarca od svih protivnika i šalju ga natrag njegovim ljudima. On im mora reći što je vidio i obeshrabriti ih za svaku daljnju borbu. Poslušajmo *Humboldtove* riječi u izvještaju o ovom stravičnom glasniku :

»Otpor koji su pod vodstvom jednog hrabrog poglavice pružali ujedinjeni pripadnici plemena *Kabre* plemenu *Karaibi*, dozlogrdio je ovima nakon 1720. Potukli su svog neprijatelja na ušću rijeke: mnoštvo pripadnika naroda Karaibi ubijeno je u bijegu između rječnih brzaka i jednog otoka. Zarobljenike su pojeli; no, s onom rafiniranom lukavošću i okrutnošću kakve su svojstvene narodima Južne i Sjeverne Amerike, ostavili su *jednog* pripadnika naroda Karaibi na životu, koji se, kao svjedok barbarskog događaja, morao odmah popeti na drvo i potučenoj strani prenijeti vijest o tome. Pobjednički zanos naroda *Kabre* bio je kratka vijeka. Karaibi su se vratili u takvom mnoštvu da su od kanibalskih Kabrejaca preostali samo jadni ostaci.«<sup>91</sup>

Taj jedini, kojeg su iz pakosti ostavili na životu, promatra s jednog drveta kako jedu njegove ljude. Svi ratnici, s kojima je krenuo na pohod, pali su u borbi ili završili u želucu neprijatelja. Kao prisilno preživjelog šalju ga natrag k njegovim ljudima, ispunjenog stravičnim sjećanjem. Smisao njegove poruke, kako zamišljaju neprijatelji, bio bi ovaj: »Preostao je jedan od vas. Evo kako smo moćni! Nemojte se više usuditi s nama ratovati!« Međutim, snaga onoga što je vidio je tolika, njegova prisilna usamljenost tako strašna, da on, naprotiv, potiče svoje ljude na osvetu. Karaibi u masama pritječu sa svih strana i uništavaju Kabrejce zauvijek.

Ova legenda, koja nije jedina te vrste, pokazuje kako jasno primitivni narodi shvaćaju preživjeloga. Oni su potpuno svjesni neobičnosti njegova položaja. Oni na to računaju i pokušavaju ga iskoristiti u svoje posebne svrhe. Karaibi, koji je sjedio na drvetu, dobro je odigrao svoju ulogu na obje strane, kod neprijatelja i kod prijatelja. Ako čovjek otvoreno razmisli o njegovoj dvostrukoj funkciji, može iz nje mnogo naučiti.

## Mrtvi kao nadživljeni

Svatko tko se bavi originalnim dokumentima religioznog života mora se začuditi moći koju imaju mrtvi. Život mnogih naroda potpuno je ispunjen obredima koji se odnose na mrtve.

Ono što najprije i svugdje upada u oči jest *strah* od mrtvih. Oni su nezadovoljni i zavidni rođacima koje su ostavili za sobom. Pokušavaju im se osvetiti, ponekad za uvrede koje su od njih doživjeli još za svog života. Zavist mrtvih je ono čega se živi najviše plaše. Živi ih pokušavaju smiriti tako što im se dodvoravaju i nude im hranu. Daju im sve što treba ponijeti na put u zemlju mrtvih, samo zato da ostanu daleko i da se više ne vrate, ne rade štetu i ne muče preživjele. Duhovi mrtvih šalju bolesti ili ih donose sa sobom, oni utječu na rast divljači i uspijevanje sjetvi te se upliću u život na stotine načina.

Njihova prava strast, koja neprestano dolazi do izražaja, jest nastojanje da žive dovedu k sebi. Budući da živima zavide na svim predmetima svakodnevnog života, koje su morali ostaviti, prvotno je postojao običaj da se ne sačuva nijedan ili što manje takvih predmeta. Živi su sve stavljali s njima u grob ili su sve s njima spaljivali. Ljudi bi napuštali kolibu u kojoj je pokojni živio te se ne bi nikada u nju vraćali. Cesto bi ih pokopali u njihovoj kući sa cijelom imovinom i time im stavljali na znanje da ne žele zadržati ništa za sebe. No, ni to nije bilo dostatno da se potpuno iodvrati njihova srdžba. Jer, mrtvi nisu toliko zavidali živima na predmetima, koji su se mogli proizvesti ili steći, već na samom životu.

Sigurno je neobično da se svugdje, u različitim sredinama, mrtvima pripisuje taj isti osjećaj. Čini se da kod svih naroda mrtvima vlada isti osjećaj. Njima je uvijek žao što nisu ostali živi. U očima onih koji su još živi svatko tko nije živ pretrpio je poraz: poraz se sastoji u tome da su ga *nadživjeli* drugi. On se s time ne može pomiriti, pa je razumljivo da drugima želi zadati tu najveću bol, koju su zadali njemu.

Svaki je mrtvac, dakle, *nadživljeni*. Odnos je drukčiji samo a onim velikim, relativno rijetkim katastrofama u kojima propadaju svi zajedno. Pojedinačna smrt, koju ovdje analiziramo, odvija se tako da se *jedan* čovjek oduzima obitelji i njegovoj grupi. Pri tome ostaje cijela gomila preživjelih, i svi koji imaju nekakvo pravo na mrtvoga stvaraju žalobnu hajku, koja ga oplakuje. Osjećaju gubitka zbog njegove smrti pridružuje se osjećaj ljubavi koju su osjećali prema njemu, a često se ta dva osjećaja uopće ne mogu razlučiti. Živi ga gorko oplakuju, i to je tugovanje u svojoj srži sigurno iskreno. Alko promatrači dovode u sumnju manifestacije te tuđe, razlog tome je složeni karakter, višeznačnost situacije kao takve.

Naime, isti ljudi koji imaju razloga za tugovanje istodobno su i preživjeli. Oni tuguju kao ljudi koji su pretrpjeli gubitak, dok kao preživjeli osjećaju neku vrstu zadovoljstva. Obično sami sebi neće priznati taj nedolični osjećaj. Međutim, uvijek točno znaju kako se osjeća mrtvac. On ih mora mrziti zato što oni imaju život, koji on više nema. Oni pozivaju natrag njegovu dušu da bi ga uvjerali u to da nisu željeli njegovu smrt. Podsjećaju ga na to kako su mu bili

dobri dok je još bio među njima. Nabrajaju konkretne dokaze za to da čine sve onako kao što bi želio. Savjesno izvršavaju njegove izričite posljednje želje. Kod mnogih naroda posljednja želja je zakon. Sve što rade pretpostavlja nešto što se ne može promijeniti: njegovu mržnju prema njima zato što su oni preživjeli.

Jedno indijansko dijete iz plemena *Damerera* počelo je jesti pijesak, pa je od toga umrlo. Onda su njegovo tijelo plegli u lijes koji je njegov otac naručio kod tesara iz susjedstva. Prije sprovoda djetetova je baka stala uz lijes i progovorila tužnim glasom<sup>92</sup>:

»Dijete moje, uvijek sam ti govorila da ne smiješ jesti pijesak. Nikada ti nisam davala pijesak, jer sam znala da to za tebe nije dobro. Ti si ga uvijek sam tražio. Rekla sam ti da je to loše. Sad vidiš, pijesak te ubio. Nemoj mi učiniti ništa, sam si to skrivio, neko te je zlo navelo na to da jedeš pijesak. Gledaj, stavit ću kraj tebe tvojoj luk i strijelu, da se »njima zabavljaš. Uvijek sam ti bila dabra. Budi sada i ti dobar prema meni i nemoj mi učiniti ništa nažao.«

Onda je lijesu prišla rasplakana majka i jednolično zapjevala:

»Dijete moje, ja sam te donijela na svijet da vidiš sve dobre stvari i da im se raduješ. Hranile su te ove grudi sve dok si želio. Napravila sam ti lijepe stvari i košuljice. Brinula sam se za tebe i hranila te, igrala se s tobom i nikada te nisam udarila. Moraš biti dobar i ne smiješ mi učiniti nikakvo zlo.«

Onda se približio i otac umrloga djeteta i rekao:

»Dječake moj, kad sam ti rekao da će te pijesak ubiti, nisi me htio slušati, a sada vidiš, mrtav si. Otišao sam i nabavio za tebe lijep lijes. Morat ću raditi da ga platim. Napravio sam ti grob na lijepom mjestu, gdje si se rado igrao. Poleći ću te u grob i dati ti pijeska, koji ti sada više ne može naškoditi, jer znam kako ga voliš. Ne smiješ mi donijeti nesreću, već radije potraži onog tko te nagovorio da jedeš pijesak.«

Baka, majka i otac su voljeli to dijete, i premda je ono malo, oni se plaše njegove mržnje, jer *oni* su još živi. Uvjeravaju ga da nisu krivi za njegovu smrt. Baka mu daje luk i strijelu. Otac mu je kupio skup lijes, stavlja mu u grob pijeska, jer zna kako ga voli. Dirljiva je jednostavna nježnost koju pokazuju prema djetetu; pa ipak, u njoj ima nečeg jezivog, zato što je prožeta strahom.

Kod nekih je naroda iz vjere u drugi život mrtvih nastao *kult predaka*. Svugdje gdje je taj kult poprimio čvrste forme, on djeluje tako kao da su ljudi znali ukrotiti vlastite mrtve, koji su im važni. Ljudi se brinu za to da mrtvi budu zadovoljni dajući im redovito ono što žele, poštovanje i hranu. Ako se briga za mrtve provodi po svim pravilima tradicije, mrtvi postaju saveznici živih. Oni su i kasnije ono što su bili u ovom životu; zauzimaju svoj nekadašnji položaj. Onaj tko je na zemlji bio moćan poglavica, ostaje i pod zemljom. Pri žrtvovanjima i zazivanjima najprije se spominje njegovo

ime. Pažljivo se vodi računa o njegovoj osjetljivosti; ako ga netko povrijedi, može postati jako opasan. Njega zanima kako napreduje njegovo potomstvo, o njemu mnogo toga ovisi, a njegova je naklonost neophodna. On se rado zadržava u blizini svojih potomaka, pa se ne smije učiniti ništa što bi ga moglo od tamo protjerati.

Kod naroda *Zulu* u južnoj Africi taj zajednički život s precima ima posebno intiman karakter. Izvještaji koje je, prije otprilike stotinu godina, sakupio i objavio engleski misionar *Callaway* pravi su dokaz njihova kulta predaka. On pušta svoje svjedoke da sami govore i zapisuje njihove izjave na njihovu jeziku. Njegova je knjiga »The Religious System of the Amazulu« pravi raritet, i zbog toga nedostavno poznata: ona je jedan od najvažnijih dokumenata čovječanstva.<sup>98</sup>

Preci naroda *Zulu* pretvaraju se u zmiје i odlaze pod zemlju. No, to nisu, kao što bi netko mogao pomisliti, mitske zmiје koje nikada ne vidimo. To su dobro poznate vrste zmiја koje često gmižu u blizini koliba, na koje čovjek često nagazi. Po svojim tjelesnim osobinama neke od tih zmiја nalikuju na točno određene pretke, pa ih živi kao takve i prepoznaju.

Međutim, oni nisu samo zmiје, jer se u snovima prikazuju živima u svom ljudskom liku i s njima razgovaraju. Ljudi očekuju te snove, bez kojih bi njihov život bio neugodan. Oni *žele* razgovarati sa svojim mrtvima, i stalo im je do toga da ih u svojim snovima jasno vide. Ponekad se slika predaka zamućuje i postaje tamna; onda se čovjek u određenim obredima mora pobrinuti za to da ona ponovno postane jasna. S vremena na vrijeme, no naročito u svim važnim prilikama, precima se prinose žrtve. Za njih se kolju kože i volovi, a onda ih živi svečano zazivaju da kušaju jelo. Zovu ih glasno njihovim počasnim naslovima, kojima mrtvi pridaju veliku važnost; oni su često vrlo častohlepni, te se smatra uvredom ako se ti počasni naslovi prešute ili zaborave. Životinja koju žrtvuju mora glasno zavikati, tako da je oni čuju, jer preci vole taj krik. Zbog toga se ovce, koje umiru tiho, ne mogu upotrebljavati za žrtvovanje. Žrtvena životinja ovdje nije ništa drugo nego obrok koji mrtvi dijele sa živima, neka vrsta pričesti živih s mrtvima.

Kad ljudi žive onako kako su običavali živjeti preci, kad čuvaju stare običaje ne mijenjajući ih, kad precima redovito prinose žrtve, preci su zadovoljni i povećavaju dobrobit svojih potomaka. Međutim, čim netko oboli, zna da je izazvao nezadovoljstvo nekog svog pretka, pa će svim silama nastojati utvrditi razlog njihovu nezadovoljstvu.

Mrtvi, naime, nisu uvijek pravedni. Oni su bili ljudi, koje su drugi poznavali i čijih se slabosti i mana dobro sjećaju. U snovima se pojavljuju u skladu sa svojim karakterom. Ovdje valja spomenuti jedan slučaj koji *Callaway* opisuje dosta detaljno. On pokazuje da i mrtve, koji uživaju svu brigu i slavu, ponekad obuzima mržnja

prema preživjelima, samo zato što su ovi još uvijek živi. Priča o jednoj takvoj mržnji, koju ćemo sada čuti, odgovara, ako je prenesmo u naše prilike, tijeku neke opasne bolesti.

Umro je stariji brat. Njegova je imovina, a osobito sva njegova stoka, koja se ovdje smatra pravom imovinom, prešla u ruke jednog njegovog mlađeg brata. To je uobičajeni način nasljeđivanja; mlađi brat, koji je preuzeo nasljedstvo i primio, kako dolikuje, sve žrtve, nije svjestan da se na bilo koji način ogriješio o mrtvoga. Međutim, on iznenada obolijeva te mu se u snu javlja stariji brat.

»Sanjao sam da me udara i da mi govori: 'Kako je moguće da ti više ne znaš da ja postojim?' Odgovorio sam: 'Što mogu učiniti da ti vidiš da te poznajem? Znam da si moj brat!' Upitao je: 'Zašto ne zoveš moje ime kad prinosiš žrtvu?' Odgovorio sam: 'Ta zovem te, i to tvojim počasnim naslovima. Spomeni mi jednog vola kojeg sam ubio, a da te nisam zazvao!' On je odgovorio: 'Hoću mesa.' Odbio sam i rekao: 'Ne, brate moj, nemam nijednog vola. Da li ti vidiš kojeg u stadu?' 'Čak ako i nema ni jednog jedinog', rekao je 'zahtijevam ga od tebe.' Kad sam se probudio, osjećao sam bol sa strane. Pokušao sam disati, ali nisam mogao, nestajalo mi je daha.'

Čovjek je bio tvrdoglav, i nije želio žrvovati nijednog vola. Rekao je: 'Stvarno sam bolestan i znam od koje bolesti bolujem.' Ljudi su mu govorili: 'Ako poznaješ bolest, zašto se ne izliječiš? Zar čovjek može namjerno izazvati svoju bolest? Zar će umrijeti ako zna što mu je? Kad se duh na nekoga ljuti, uništiti će ga.'

Na to je on odgovorio: 'Ne, dragi moji! Na mene je bolest bacio jedan muškarac. Vidim ga u snu kad legnem. Budući da mu se jede mesa, dolazi k meni sa svojim spletkama i govori da ne zovem njegovo ime kad ubijam stoku. To me strašno čudi, jer sam ubio mnogo stoke i svaki put zazvao njegovo ime. Ako mu se jede mesa, mogao bi mi jednostavno reći: *Brate moj, želim mesa*. No, on mi govori da mu ne iskazujem poštovanje. Ljutim se na njega, i mislim da će me ubiti.'

Ljudi su mu na to rekli: 'Zar misliš da se duh upušta u nadmudrivanja? Gdje je on da mu velimo svoje mišljenje? Mi smo uvijek bili prisutni kad si klao stoku. Hvalio si ga i izvikivao njegove počasne naslove koje je dobio za hrabrost. Mi smo te čuli, i kad bi bilo moguće da taj tvoj brat ili bilo koji drugi čovjek koji je mrtav uskrсне, onda bismo ga mogli pozvati na red i upitati: *Zašto govoriš takve stvari?*'<sup>99</sup>

Bolesni je muškarac odgovorio: 'Ah, moj se brat ponaša tako razmetljivo zato što je najstariji. Ja sam mlađi od njega. Čudim se što zahtijeva da ubijem svu stoku. Zar nije sam ostavio stoku za sobom kad je umro?'

Ljudi su rekli: 'On je umro. No, mi još uvijek razgovaramo s tobom, i tvoje nas oči stvarno gledaju. Zato ćemo ti reći što da uči-

niš s njim: jednostavno s njim mirno porazgovaraj, i ako imaš i jednu jedinu kozu, prinesi mu je kao žrtvu. Bila bi šteta da dođe i ubije te. Zašto stalno u snu vidiš svog brata i razboljevaš se? Trebalo bi da se čovjek koji sanja svog brata probudi zdrav.'

On je rekao: 'Dobro, prijatelji moji, dat ću mu meso koje voli. On traži meso. Ubit će me. Čini mi nepravdu. Svaku ga noć sanjam i budim se u bolovima. On nije muškarac, uvijek je bio bijednik, svadljivac. Evo kakav je bio: jedna riječ, jedan udarac. Kad mu je netko nešto rekao, on ga je odmah napao. Onda je došlo do svađe koju je sam izazvao, pa bi se potukao. Nikada to nije htio shvatiti ni priznati: *Pogriješio sam, nisam se trebao tući s tim ljudima*.' Njegov je duh kao on. Loš je, uvijek je srdit. No, dat ću mu meso koje traži. Ako vidim da me ostavlja na miru i da sam ozdravio, drugo ću mu jutro žrtvovati stoku. Mora me pustiti da ozdravim i dišem, ako je to on. Ne smije mi oduzimati dah kao sada.'

Ljudi su se složili: 'Da, ako sutra budeš zdrav, onda ćemo znati da je to duh tvog brata. Međutim, ako sutra još uvijek budeš bolestan, tnećemo reći da je to tvoj brat; onda je to samo neka obična bolest.'

Kad je zalazilo sunce, on se još uvijek žalio na bolove. Ali, kad je došlo vrijeme da se muzu krave, zamolio je da mu daju jesti. Tražio je vodenastu kašu, i malo pojeo. Onda je rekao: 'Dajte mi malo piva! Žedan sam.' Njegove su mu žene dale piva i u svojim srcima osjećale nadu. Radovale su se, jer su prije toga bile preplašene i pitale se: 'Zar je bolest tako strašna da ne može ništa jesti?' Potajno su se radovale; nisu pokazivale svoju radost, već su jedna drugu pogledavale. On je ispio pivo i rekao: 'Dajte mi malo burmuta, uzet ću samo malo.' One su mu dale burmuta, on ga je uzeo i legao. Onda je ponovno zaspao.

Po noći je došao njegov brat i rekao: 'No, jesi li već izabrao stoku za mene? Hoćeš li je sutra ubiti?'

Spavač je rekao: 'Da, ubit ću za tebe jedno grlo. Zašto mi ti, brate moj, govoriš da te nikada ne zovem, iako ti svaki put, kad ubijem stoku, iskazujem poštovanje tvojim počasnim naslovima? Jer, bio si hrabar i dobar ratnik.'

Brat je odgovorio: »Govorim to s razlogom, kad mi se jede meso. *Ja sam ipak umro i ostavio ti selo*. Imaš veliko selo.'

'Dobro, dobro, brate moj, ostavio si mi selo. Ali, kad si mi ostavio selo i umro — da li si poklao svu svoju stoku?' —

'Ne, nisam poklao svu stoku.'

'Pa onda, sine moga oca, zar od mene tražiš da ubijem sva stoku?' —

'Ne, ne tražim od tebe da ubiješ sve. Ali, velim ti: Ubij, da bi tvoje selo bilo veliko!'

Probudio se, osjećajući se dobro, bol sa strane je nestala. Sjeo je i udario ženu: 'Ustani, zapali vatru!' Njegova se žena probudila i raspuhala vatru. Upitala ga je kako se osjeća. 'Šuti!' rekao je, 'kad sam se probudio, imao sam neki osjećaj lakoće u tijelu. Razgovarao sam sa svojim bratom. Kad sam se probudio, bio sam zdrav.' Uzeo je neštro burmuta i ponovno zaspao. Ponovno se pojavio duh njegova brata. Rekao je: 'Vidiš, izliječio sam te. Sutra ubij stoku!'

Ujutro je ustao i otišao do stada. Imao je još nekoliko mlađe braće, pa ih je pozvao da pođu s njim. 'Zovem vas jer sam sada zdrav. Moj brat veli da me je izliječio.' Onda je zapovjedio da se donese jedan vol. Donijeli su ga. 'Donesite onu jalovu kravu!' Donijeli su oboje. Došli su u gornji dio tora sa stokom i stali pokraj nje-ga. On se molio slijedećim riječima:

'A sada, jedite, ljudi naše kuće! Uz nas je dobar duh, uz kojeg rastu djeca i ljudi ostaju zdravi. Pitam tebe, koji si moj brat, zašto u snu stalno dolaziš k meni, zašto te sanjam i onda postajem bolestan? Dobar duh dolazi i donosi dobre vijesti. Ja se cijelo vrijeme moram žaliti na bolest. Kakva je to stoka koju njezin vlasnik mora stalno klati i onda neprestano obolijevati? Velim ti, prestani! Prestani me činiti bolesnim! Velim ti: dođi mi u snu, mirno sa mnom razgovaraj i reci mi što želiš? — No, ti dolaziš k meni da me ubiješ! Jasnije je da si bio zao čovjek dok si bio živ. Zar si pod zemljom još uvijek loš čovjek? Nisam ni očekivao da će tvoj duh doći k meni prijateljski i donijeti mi dobre vijesti. No, zašto dolaziš sa zloćom, ti, moj najstariji brate, koji bi selu morao donijeti dobro, tako da ga ne snađe nikakvo zlo, jer si ti ipak vlasnik sela!'

Onda je izgovorio slijedeće riječi o stoci i izrazio zahvalnost: 'Tu je stoka koju ti žrtvujem, jedan crveni vol, jedna crvenobijela jalova krava. Ubij ih! Velim ti: Razgovaraj sa mnom prijateljski, tako da se probudim bez bola. Velim ti: Neka se svi duhovi naše kuće okupe ovdje oko tebe koji toliko voliš meso!'

Onda je zapovjedio: 'Ubijte ih!' Jedan od njegove braće uzeo je kolce i probo jalovu kravu; krava je pala na zemlju. Probo je vola; vol se srušio. Oboje je mukalo. On ih je ubio, životinje su uginule. Zapovjedio je braći da im oderu kožu. Životinje su oderane; oderana im je koža. Jeli su ih u toru. Okupili su se svi muškarci i tražili hrane. Odnijeli su komadić po komadić. Jeli su i bili zadovoljni. Zahvalili su mu i rekli: 'Zahvaljujemo ti, sine toga i toga. Kad te neki duh učini bolesnim, znat ćemo da je to tvoj jadni brat. Za vrijeme tvoje teške bolesti nismo znali da li ćemo još s tobom jesti meso. Sada vidimo da te taj bijednik hoće ubiti. Radujemo se da si ponovno zdrav.'« —

'Ja sam ipak umro', veli stariji brat, i u toj je rečenici srž njihove svađe, opasne bolesti, cijele ove priče. Bez obzira na to kako se mrtvi ponaša i što zahtijeva, on je svejedno mrtav i zbog toga ima dostatno razloga za ogorčenost. 'Ostavio sam ti selo', veli on i

odmah dodaje: 'Imaš veliko selo.' Život drugoga je to selo, mogao je isto tako reći: 'Ja sam mrtav, a ti si još živ.'<sup>94</sup>

To je predbacivanje kojeg se živi boje, i daje mrtvome za pravo zato što ga sanja: on ga je *stvarno* nadživio. Veličina te nepravde, pored koje svaka druga nepravda blijedi, daje mrtvome moć da predbacivanje i ogorčenost pretvori u tešku bolest. 'Želi me ubiti', veli mladi brat — zato što je on umro, misli on. Dakle, on dobro zna zašto ga se boji, i da bi ga umirio, konačno ipak pristaje na žrtvu.

Kao što vidimo, nadživljavanje mrtvih je za preživjele povezano s velikom nelagodom. Čak i tamo gdje se uvriježio nekakav oblik redovitog iskazivanja poštovanja, čovjek im nikada ne može potpuno vjerovati. Što je čovjek bio moćniji među živima, to je veća i opasnija njegova mržnja kad umre.

U kraljevstvu *Uganda* pronašli su način kako da duh umrlog kralja zadrže među sobom, među njegovim vjernim podanicima. On nije mogao nestati, nije poslan na drugi svijet, već je morao ostati na ovom. Nakon njegove smrti imenovan je medij, »mandva«, a kojem je boravio duh kralja. Taj medij, koji je imao funkciju svećenika, morao je izgledati kao kralj i ponašati se isto kao on. On je oponašao sve osobitosti njegova govora, a kad se radilo o kralju iz davnih vremena, onda je upotrebljavao, kao što je sigurno potvrđeno u jednom slučaju, arhaični jezik od prije 300 godina. A kad bi medij umro, kraljev je duh prelazio u nekog drugog pripadnika istog klana. Tako je jedan »mandva« preuzimao svoju dužnost od drugog, pa je kraljev duh uvijek imao svoje boravište. Događalo se, dakle, da medij upotrebljava riječi koje nitko drugi nije razumio., pa čak ni njegovi kolege.<sup>94</sup>

No, teško je zamisliti da je medij stalno glumio kralja. S vremena na vrijeme kralj bi ga »hvatao«, kako se to govorilo, »za glavu«. Tada bi medij zapadao u stanje opsjednutosti i u svakoj pojedinosti utjelovljivao mrtvoga. U klanovima iz kojih su dolazili mediji, prenosile su se specifičnosti kraljeve ličnosti riječima i oponašanjem. Kralj Kigala je umro u velikoj starosti; njegov je medij bio vrlo mlad muškarac. Ali, kad ga je kralj »dohvatio za glavu«, on se preobrazio u starca: na licu su mu se pojavile bore, iz usta mu je curila slina i šepao je.

Ti su se napadi promatrali s najvećim strohopoštovanjem. Smatralo se čašću biti prisutan takvom napadu, jer bi se onda čovjek našao u prisutnosti mrtvoga kralja i *prepoznao* ga. Međutim, on, koji se prema svojoj želji mogao pokazati u tijelu nekog drugog čovjeka, kojemu je to bila dužnost i jedini zadatak, nije smio osjećati mržnju nadživljenoga u istoj mjeri kao drugi koji su potpuno udaljeni iz našeg svijeta.

Najutjecajnije je stvaranje kulta predaka kod *Kineza*. Da bismo shvatili što predak kod njih predstavlja, moramo se malo zaustaviti na njihovu poimanju duša.<sup>95</sup>

Oni su vjerovali da svaki čovjek ima dvije duše. Jedna, *po*, nastaje pomoću *sperme*, što znači da postoji od trenutka začeća; njoj se pripisivalo pamćenje. Druga duša, *hun*, nastaje pomoću *zraka* koji čovjek udiše nakon rođenja, i onda se postupno oblikuje. Ona ima oblik tijela koji oduhovljuje, ali je nevidljiva. Inteligencija koja joj pripada raste zajedno s njom, a ta je duša nadmoćna duša.

Nakon smrti duša daha uzlazi na nebo, dok duša sperme ostaje u tijelu u grobu. Ljudi su se najviše bojali ove niže duše. Smatrali su da je ona zlobna i zavidna i da nastoji povući žive sa sobom u smrt. Dok se tijelo raspada, polako se raspada i duša sperme, i tako na koncu gubi sposobnost da nekom naškodi.

Nasuprot tome, viša duša daha ostaje živa. Ona treba hranu jer je njezin put u svijet mrtvih dug. Ako joj potomci ne nude hranu, ona mora strašno patiti. Užasno je nesretna ako ne uspije pronaći put, i onda postaje opasna kao duša sperme.

Pogrebni su obredi imali dvojak cilj: trebali su zaštititi žive od djelovanja mrtvih i istodobno omogućiti dušama mrtvih da prežive. Naime, povezanost sa svijetom mrtvih bila je opasna kad bi oni preuzeli inicijativu. Ta je povezanost bila povoljna kad bi se pojavila kao kult predaka, uredila onako kako određuje tradicija i izvela u odgovarajućim vremenskim razmacima.

Preživljavanje duše ovisilo je o fizičkoj i moralnoj snazi koju je duša stekla tijekom života. Ona se stjecala *hranom* i *učenjem*. Vrlo je važna bila razlika između duše gospodara, koji je »jeo meso« i cijeli se život dobro hranio, i običnog seljaka, koji je jeo jeftinu i lošu hranu. »Samo gospodari«, veli *Granet*, »imaju dušu u pravom smislu te riječi. Ni starost ne uništava tu dušu, nego je obogaćuje. Gospodar se priprema na smrt tako što jede izvanredna jela i pije opojna pića. Tijekom svog života ona unosi u tijelo bezbroj esencija, to više što je veća i raskošni ja njegova vlast. On je još povećao bogatu supstanciju svojih predaka, koji su se već i sami do sita najeli mesa i divljači. Njegova se duša ne rasplinjava nakon njegove smrti, kao neka obična duša, već izlazi iz mrtvog tijela puna snage.

Ako je gospodar živio prema pravilima svog staleža, onda nakon njegove smrti njegova duša, još oplemenjena i pročišćena žalbim obredima, ima uzvišenu -i svijetlu moć. Ona posjeduje dobrotvornu snagu duha zaštitnika i istodobno čuva sve crte vječne i svete osobe. Ona postaje *duša predaka*.«

Onda joj se u posebnom hramu posvećuje poseban kult. Ona tako sudjeluje u obredima godišnjih doba, u životu prirode i zemlje. Kad se ulovi dobar plijen, ona dobiva mnogo za jelo. Kad je žetva loša, gladuje. Duša predaka hrani se žitom, mesom, divljači<sup>s</sup> gospodskih posjeda, koji su njena domovina. No, iako je ličnost takve duše pretka bogata, iako ona živi dugo zahvaljujući zajedničkoj snazi — i za nju dolazi trenutak kad se rasplinjava i gasi. Na-

kon četiri ili pet generacija, ploča predaka, za koju je bila vezana određenim obredima, gubi svoje pravo na posebnu svetost. Ona se polaže u ikameni kovčeg k pločama svih starijih predaka, na koje je uspomena već nestala. Predak kojeg je predstavljala i čije je ime nosila više se ne štuje kao gospodar. Nestaje njegova snažna individualnost, koja se tako dugo jasno isticala. Njegov je put došao do kraja, a njegova je uloga pretka završena. Zahvaljujući kultu koji je za njega bio stvoren, on je tijekom niza godina izbjegavao sudbinu običnih pokojnika. A sada se vraća u masu svih drugih pokojnika i postaje anonimn kao i oni.

Ne nadživljavaju svi preci četiri ili pet generacija. O njihovom rang u ovisi da li će se njihove ploče sačuvati dugo a njihove duše zazivati da uzmu hranu. Neke se odlažu već nakon jedne jedine generacije. No, bez obzira na to kako se dugo čuvaju, sama činjenica da uopće postoje u više smislova mijenja karakter preživljavanja.

Tu sin više ne osjeća likovanje zato što je on još živ, a otac nije. Jer, otac kao predak ostaje prisutan; sin mu može zahvaliti sve što ima te mora sačuvati njegovu naklonost. On mora hraniti isvog oca i kao mrtvaca, te će dobro paziti da prema njemu ne bude ohol. Sve dok sin živi, prisutna je i očeva duša predaka koja, kao što smo vidjeli, sadrži sve crte jedne određene, prepoznatljive osobe. Međutim, ocu je jako stalo do toga da ga poštuju i hrane. Za njegovu novu egzistenciju kao pretka bitno je da mu je sin živ: kad ne bi imao potomaka, ne bi bilo nikoga tko bi ga poštivao. On priželjkuje da ga nadživi njegov sin i slijedeće generacije. On želi da njima bude dobro, zato što o njihovu prosperitetu ovisi njegova egzistencija kao pretka. On zahtijeva da potomci žive sve dok su spremni čuvati uspomene na njega. Taiko se uspješno povezuje ublaženo produžavanje života predaka i ponos potomaka koji su tu da im to omoguće.

Važno je također da preci tijekom nekoliko generacija postoje kao *individue*. Oni su poznati kao pojedinci, i kao takve ih štuju; tek se u daljoj prošlosti spajaju u masu. Potomka koji sada živi odvajaju od mase njegovih predaka upravo svi oni, kao npr. otac i djed, koji stoje između njih kao odvojeni i jasno razgraničeni pojedinci. Ukoliko se u sinovljevu poštivanju i osjeti zadovoljstvo zbog toga što je živ, taj je osjećaj neobično blag i umjeren. To ga zadovoljstvo, zbog cijele prirode tog odnosa, ne može potaći na to da poveća broj mrtvih. On će sam biti taj koji će prvi povećati broj mrtvih, pa želi da se to još dugo vremena ne dogodi. Tako je situacija preživljavanja oslobođena masovnog karaktera. Taj bi karakter kao strast bio besmislen i nerazumljiv, i izgubio je sve crte krvožednosti. Tako su se objedinili uspomena na pretke i samosvijest. Oni su utjecali jedno na drugo, no sačuvalo se ono bolje.

Ako čovjek promatra lik idealnog vladara koji se izgradio u povijesti i mišljenju Kineza, bit će dirnut njegovom humanošću. Ne-

postojanje nasilja u toj slici vjerojatno se može pripisati ovakvom štovanju predaka.

## Epidemije

Najbolji opis *kuge* nalazimo kod *Tukidida*, koji ju je osjetio na vlastitoj koži i od nje ozdravio. Ovaj sažeti i precizni opis sadrži sve važne karakteristike te bolesti, pa ćemo iz njega citirati ono najvažnije.<sup>96</sup>

»Ljudi su umirali kao muhe. Tijela umrlih gomilala su se jedno na drugom. Mogla su se vidjeti polumrtva stvorenja kako tumaraju po ulicama ili se, žedna, okupljaju oko zdenaca. Hramovi u kojima su boravili bili su puni tijela umrlih.

Nastala je potpuna zbrka svih pogrebnih obreda; živi su pokapali mrtve najbolje što su mogli. Neki ljudi, u čijim je obiteljima bilo toliko mrtvih da više nisu mogli platiti troškove pokopa, posezali bi za najbestidndjim varkama. Oni bi prvi došli do lomače koju je napravio netko drugi, položili svoje mrtve na nju i zapalili drvo; ili, ako je vatra već gorjela, bacali bi leš koji su donijeli na tijela drugih i pobjegli.

U tom ih nije mogao spriječiti nikakav strah od božjih ili ljudskih zakona. Sto se tiče bogova, činilo se da je rezultat isti, bez obzira na to da li im se iskazuje dužno poštovanje ili ne, jer se vidjelo da umiru i dobri i zli. Nitko se nije bojao da će ga zbog kršenja ljudskih zakona netko pozvati na mu položi račune: nitko nije očekivao da će još tako dugo živjeti. Svatko je osjećao da je nad njim već izrečena teška presuda. Prije izvršenja te presude morao je sebi priuštiti još nekakvo zadovoljstvo u životu.

Najviše sažaljenja prema bolesnima i umirućima osjećali su još oni koji su sami болоvali od kuge a onda ozdravili. Ne samo da je njima cijela stvar bila dobro poznata, nego su se osjećali i sigurnim zato što nitko nije obolijevao od te bolesti dvaput, a ako i jest, taj drugi napad bolesti nikada nije bio smrtonosan. Takvim su ljudima svi čestitali, a oni su se, zahvaljujući svom ozdravljenju, osjećali toliko uzvišenim da su mislili da ni ubuduće više ne mogu umrijeti ni od koje bolesti.«

Od svih nesreća, koje su tijekom povijesti snašle čovječanstvo, osobito su epidemije ostale u živom sjećanju ljudi. One nastaju iznenada kao elementarne nepogode, ali, dok se potres uglavnom iscrpljuje u nekoliko kratkih udara, epidemija može trajati mjesecima ili čak godinu dana. Potres jednim udarcem izaziva ono najstrašnije,<sup>1</sup> sve njegove žrtve stradaju istodobno. Nasuprot tome, epidemija

kuge ima *kumulativno* djelovanje, jer najprije zahvaća malo ljudi, a onda se broj oboljelih povećava; svugdje se mogu vidjeti mrtvi; uskoro se vidi na gomili više mrtvih nego živih. Posljedice epidemije mogu naposljetku biti iste kao posljedice potresa. No, ljudi su *svjedoci* velikog umiranja, koje se sve više širi pred njihovim očima. Oni su kao sudionici neke bitke koja traje dulje od svih poznatih bitaka. No, neprijatelj je skriven, nevidljiv; čovjek ga ne može pogoditi. Zato samo očekuje da neprijatelj pogodi njega. Borbu vodi samo protivnička strana. Ona udara kad želi, i kosi tolike da se uskoro počinjemo plašiti da će pobiti sve.

Čim se epidemija prepozna, ona ne može završiti ničim drugim nego jednom zajedničkom smrću sviju. Ljudi koji su zahvaćeni epidemijom očekuju — budući da nema nikakvih sredstava za borbu protiv nje — izvršenje presude koja je nad njim izrečena. Oni koje je zahvatila epidemija, predstavljaju *masu*: oni su *jednaki* u pogledu sudbine koja ih očekuje. Njihov broj sve više raste. Na cilj prema kojem se kreću stižu za nekoliko dana. Oni završavaju u najvećoj zbijenosti koja je ljudskim tijelima moguća, naime svi zajedno na jednoj gomili leševa. Ta je iščekujuća masa mrtvih, prema nekim religioznim shvaćanjima, samo privremeno mrtva. U jednom trenutku ona će ponovno uskrsnuti i zbijena u gomilu stupiti pred Boga na Posljednjem sudu. Međutim, čak ako i zanemarimo daljnju sudbinu mrtvih — jer religiozne predodžbe o njoj nisu svugdje jednake —, ostaje jedna neosporna činjenica: epidemija završava masom umirućih i mrtvih. »Ulice i hramovi« su puni umirućih i mrtvih. Cesto se žrtve više ne mogu pokopati odvojeno, kako se pristoji; zato ih polažu u ogromne zajedničke grobove jednu iznad druge, tisuće njih zajedno u jednom grobu.

Postoje tri, čovječanstvu dobro poznata fenomena, čiji je cilj gomila leševa. Ti su fenomeni srodni, i zato je važno da ih razgraničimo. To su: bitka, masovno samoubojstvo i epidemija.

U *bici* cilj predstavlja gomila leševa neprijatelja. Želi se smanjiti broj živih neprijatelja, zato da bi se, u usporedbi s njim, povećao broj vlastitih ljudi. Pri tome je nemoguće izbjeći pogibiju vlastitih ljudi, ali to nije cilj koji se priželjkuje. Cilj je gomila mrtvih neprijatelja. Do tog se cilja stiže aktivno, vlastitom djelatnošću, snagom vlastitih ruku.

U *masovnom se samoubojstvu* ta djelatnost okreće protiv vlastitih ljudi. Muškarci, žene, djeca, svi se oni međusobno ubijaju, dok na kraju ne ostane samo gomila mrtvih. Da nitko ne bi pao u ruke neprijatelju, da bi uništenje bilo potpuno, često pozivaju u pomoć vatru.

U *epidemiji* je rezultat isti kao u masovnom samoubojstvu, ali do njega se ne dolazi dobrovoljno, već se čini da ga je nametnula neka nepoznata vanjska sila. Treba dugo vremena da se dostigne cilj; tako ljudi žive jednaki po tom svom strašnom očekivanju, pored kojeg se raspadaju sve druge veze koje inače postoje među ljudima.

Element zaraze, koji je u epidemiji tako važan, izaziva međusobno razdvajanje ljudi. Najsigurnije je ne približavati se nikome, jer svatko već može u sebi nositi zarazu. Neki bježe iz grada i odlaze na svoja imanja. Drugi se zatvaraju u kuće i nikoga ne puštaju unutra. Ljudi izbjegavaju jedni druge. Održavanje distance postaje posljednja nada. Izgledi na život, sam život, izražavaju se — tako reći — u distanci prema bolesnima. Zaraženi se postupno pretvaraju u masu mrtvih — dok se nezaraženi drže na udaljenosti od svih, često i svojih najbližih, roditelja, supruga ili djece. Zanimljivo je kako ovdje nada u preživljavanje pretvara čovjeka u pojedinca nasuprot kojem stoji masa svih žrtava.

Međutim, unutar te opće osuđenosti na smrt, u kojoj se svatko tko je zahvaćen bolešću smatra izgubljenim, događa se ono najneobičnije: postoji nekoliko izabranih koji uspijevaju ozdraviti od kuge. Možemo zamisliti kako se oni osjećaju među drugima. Oni su preživjeli, pa se osjećaju *neranjivima*.

## Kako se čovjek osjeća na groblju

Groblja su posebno privlačna; čovjek ih posjećuje i onda kad na njima ne leži nitko od njegovih. U stranim gradovima »hodočas-timo-« na njih; posvećujemo im mnogo vremena; šetamo po njima kao da su namijenjena nama. Ni u tuđini nas ne privlači uvijek samo grob nekog slavnog čovjeka. Međutim, čak ako smo se uputili na groblje iz tog razloga, taj posjet uvijek završava drukčije. Na groblju čovjek vrlo brzo dolazi u potpuno drukčije raspoloženje. Samozavaravanje o karakteru tog raspoloženja nije ništa drugo nego pobožni običaj. Naime, ozbiljnost koju osjećamo i koju, štoviše, pokazujemo, u stvari prikriva potajno zadovoljstvo.

Sto zapravo radi čovjek koji posjećuje neko groblje? Kako se kreće i čime je zaokupljen? On polako šeće između grobova, gleda ovaj tili onaj nadgrobni kamen, čita imena i osjeća da ga neka od njih privlače. Zatim se počinje zanimati za ono što se nalazi ispod tih imena. Tu leže muž i žena koji su dugo zajedno živjeli i sada, kako to dolikuje, počivaju jedno kraj drugoga. Tu opet neko dijete koje je umrlo sasvim maleno. Tu mlada djevojka koja je upravo navršila 18 godina. Sve više i više posjetioca zaokuplja tijekom vremena pojedinih života. Ti se pojedinačni tijekovi sve više oslobađaju svoje dirljive posebnosti i pretvaraju u vremenske tijekove kao takve.

Tu je jedan čovjek doživio 32 godine a jedan drugi 45. Posjetilac je već sada stariji, a oni su već sada, tako reći, izvan trke. Posjetilac nalazi mnoge koji nisu doživjeli njegovu dob, a ako nisu umrli naročito mladi, onda njihova sudbina ne izaziva nikakvo sa-

žaljenje. No, ima mnogo njih koji su stariji od njega. Tu ima muškaraca od 70, a ponegdje i onih preko 80 godina. Njemu je još sve otvoreno. Neizvjesnost trajanja njegova vlastitog života, koji još može očekivati, velika je prednost pred drugima, koje bi on, s određenim naporom, čak mogao nadmašiti. Odmjeravanje snaga s mrtvima mnogo obećava, jer on već sada ima prednost pred njima: oni su postigli svoj cilj, i više nisu živi. Bez obzira na to s kim se od njih natjecao, sva je snaga na njegovoj strani. Jer, na drugoj strani ne postoji nikakva snaga, već samo označeni cilj. Oni nadmoćni su savladani. Oni nam već sada više ne mogu pogledati u oči, te nam ulijevaju snagu da zauvijek postanemo više nego što su oni. A 89-godišnjak koji tu leži najveći je poticaj. Što nas sprečava da doživimo devedesetu?

Ali, to nije jedina računica koja zaokuplja čovjeka koji se nađe među takvom gomilom grobova. On počinje zapažati kako dugo neki ljudi već leže na tom groblju. Vrijeme koje nas odvaja od njihove smrti ima u sebi nešto umirujuće: toliko smo dulje već na svijetu. Groblja s vrlo starim nadgrobnim kamenjem, iz 18. ili čak 17. stoljeća, imaju u sebi nešto uzvišeno. Čovjek strpljivo stoji pred izbljedjelim natpisima i ne miče se s mjesta sve dok ih ne uspije odgonetnuti. Računanje vremena, kojim se inače služimo samo u praktične svrhe, odjedanput dobiva nekakav snažan, dublji smisao. Odjedanput nam pripadaju sva ona stoljeća za koja znamo. Onaj koji tu leži i ne sluti da posjetilac promatra njegov životni vijek. Za mrtvoga je računanje vremena završeno s danom njegove smrti; međutim, za promatrača se ono produžilo, do njega samoga. Što bi mrtvi sve dao da može stajati uz promatrača! Prošlo je 200 godina od njegove smrti; drugi su, tako reći, postali 200 godina stariji od njega. Jer, živi, zahvaljujući različitim vrstama predaje, znaju mnogo o vremenu koje je proteklo nakon njegove smrti. O tome su čitali, čuli, a nešto i sami doživjeli. Bilo bi teško ne osjetiti superiornost u takvoj situaciji; i naivni je čovjek zaista osjeća.

Međutim, on još više osjeća da ovdje seta sam. Kraj njegovih nogu leže mnogi neznanci, svi zbijeni tijesno jedan uz drugoga. Njihov je broj neodređen, no ipak velik, i još se stalno povećava. Oni ne mogu otići jedan od drugog, već ostaju kao na jednoj gomili. Samo on dolazi i odlazi kako želi. Među onima koji leže on je jedini koji stoji uspravan.

## O besmrtnosti

Kad je riječ o ovakvoj vrsti osobne ili literarne besmrtnosti, onda je dobro poći od čovjeka kao što je Stendhal. Bilo bi teško

naći čovjeka koji bi bio toliko nesklon religioznim shvaćanjima svojih sunarodnjaka. On je potpuno oslobođen svih veza i obećanja bilo koje religije. Njegovi su osjećaji i misli okrenuti isključivo ovom životu. On ga je iskusio i uživao u njemu najpomnije i najdublje što je mogao. Predavao se svemu što mu je moglo pružiti zadovoljstvo, ali nije postao površan zato što je prihvaćao *pojedinačno*. Ništa nije objedinjavao u dubiozne cjeline. Bio je nepovjerljiv prema svemu što nije mogao *osjetiti*. Mnogo je razmišljao, ali kod njega nema nijedne hladne misli. Sve što je zabilježio, sve što je prikazao, ostaje blisko vrućem trenutku svog nastanka. Mnogo je toga volio i u mnogo toga vjerovao, no sve mu je na neki neobičan način ostajalo nadohvat ruke. On je sve mogao odmah pronaći u sebi, ma što to bilo, ne služeći se trikovima nikakvog reda.

Taj čovjek koji ne stvara nikakve pretpostavke, koji se sa svime želi suočiti sam, koji je bio sam život utoliko ukoliko je život osjećao i duh, koji se nalazio u srcu svakog zbivanja, pa ga je zbog toga mogao promatrati i izvana, kod kojeg su se riječ i sadržaj podudarali na najprirodniji mogući način, kao da je na svoju ruku odlučio pročistiti jezik, taj je rijetki i istinski slobodni čovjek ipak *vjerovao* u nešto, o čemu govori tako lako i prirodno kao o svojoj dragoj.

On se bez žaljenja pomirio s time da piše za malo ljudi, ali je bio potpuno siguran da će ga za stotinu godina čitati mnogi. Teško je jasnije i sažetije i bez hvalisanja izraziti vjeru u besmrtnost književnosti u modernom dobu. To znači da će on biti prisutan onda kad svi drugi, koji su živjeli u isto vrijeme, više ne budu živi. Ne radi se o tome da je on nesklon živima kao takvim. On ih ne sklanja sa svog puta, ne poduzima ništa protiv njih, čak se ne upušta s njima u borbu. On prezire te koji su stekli lažnu slavu, no on prezire i pomisao na to da se protiv njih bori njihovim oružjem. On ih čak ni ne mrzi, jer zna koliko su pogriješili. Zato bira društvo onih kojima će jedanput sam pripadati: svi oni iz prošlih vremena, čije djelo živi još danas, koji nam nešto kazuju, koji su nam kao hrana. Zahvalnost koju osjećamo prema njima jest zahvalnost za sam život.

S takvog gledišta ubijanje, koje služi preživljavanju, ne znači ništa, zato što takav čovjek ne želi preživjeti sada. On će se pojaviti na sceni tek za stotinu godina, kad sam više neće biti živ i kad neće moći ubijati. Tada su djela ta koja odmjeravaju snage, i onda je prekasno da se bilo što učini. Pravo suparništvo, do kojeg je pojedincu stalo, počinje kad suparnici više nisu živi. Oni čak više ne mogu promatrati borbu koju vode njihova djela. Međutim, to djelo mora preživjeti, a da bi preživjelo, mora sadržavati život u najvećoj mjeri i najčišćem obliku. Ne samo da taj pojedinac nije htio ubijati nego je sve one koji su bili s njim, poveo sa sobom u onu besmrtnost u kojoj sve postaje djelotvorno, ono najmanje isto kao ono najveće.

Ta je slika potpuno suprotna liku onih vlastodržaca pri čijoj smrti njihova okolina mora umrijeti zajedno s njima, da bi u svom životu na drugome svijetu ponovno zatekli sve ono na što su bili navikli. Ništa ne izražava tako dobro njihovu duboku nemoć. Oni ubijaju dok su živi, ubijaju u smrti, a na drugi ih svijet prati sljedbe-ništo ubijenih.

Međutim, onaj tko otvori neku Stendhalovu knjigu, ponovno pronalazi njega samog i sve što je bilo oko njega, i pronalazi to isto u ovom životu. Tako se mrtvi nude živima kao najplemenitije jelo. Njihova besmrtnost koristi živima: u ovom obratu žrtve mrtvoga svi dobro prolaze. Preživljavanje je izgubilo svoj žalac, a carstvu neprijateljstva je došao kraj.

## Elementi moći

## Sila i moć

S pojmom *sile* povezujemo predodžbu o nečemu što je blisko i prisutno. Ona nas više prisiljava i neposredni ja je od moći. U pojačanom obliku govorimo o fizičkoj sili. Moć na nižim i više životinjskim stupnjevima razvoja treba nazvati silom. Plijen se hvata silom i silom gura u usta. Ako sila djeluje polako, ona se pretvara u moć. Međutim, u akutnom trenutku, koji ipak jedanput dođe, u trenutku neopozive odluke, moć ponovno postaje čista sila. Moć je općenitija i sveobuhvatni ja od sile, ona *sadrži* mnogo više, i više nije **tako** dinamična. Ona je opreznija i ima čak izvjesnu dozu strpljenja. Sama riječ »moć« (njem. *Macht*) izvodi se iz starog gotičkog Korijena »magan«, koji znači »moći, uspjeti«, te uopće nije srodna i osnovom riječi »machen« (njem. »činiti« — prim. prev.).

Razliku između sile i moći možemo prikazati na vrlo jednostavan način, naime u odnosu između *mačke* i *miša*.

Kad mačka jedanput uhvati miša, on je u njezinoj vlasti. Ona ga je dohvatila, šćepala, ona će ga ubiti. No, čim se počne *igraii* njime, javlja se nešto novo. Ona ga pušta iz šapa i dozvoljava mu da malo odmakne. Čim joj miš okrene leđa i počne bježati, više nije u njezinoj vlasti. Međutim, on se nalazi u mačkinjoj *moći*, zato što ga ona može vratiti k sebi. Ako ga mačka pusti da pobjegne, ona ga otpušta iz područja svoje moći. No, sve do one točke gdje ga sigurno može dostići, miš ostaje u njezinoj moći. Prostor koji mačka nadzire, trenuci nade koje prepušta mišu, držeći ga pod strogim nadzorom i ne gubi zanimanje za njega i njegovo uništenje, sve to zajedno, prostor, nada, nadzor i interes za uništenjem, mogli bismo nazvati stvarnim tijelom moći ili jednostavno samom moći.

Za razliku od sile — moći, dakle, pripada određeno širenje, više prostora i nešto više vremena. Prije smo izrazili pretpostavku da je kao uzor *tamnici* možda poslužila *gubica*; njihov međusobni odnos izražava odnos moći prema sili. U gubici nikome više ne preostaje nikakva nada, jer oko njega više nema ni vremena ni prostora. u svim tim smislovima tamnica je neka vrsta proširene gubice. Čovjek može napraviti nekoliko koraka amo-tamo, kao miš pod pogledom mačke; a ponekad su oči čuvara iza naših leđa. Čovjek ima pred sobom vremena i nadu da će još unutar tog vremena pobjeći ili biti



Otada se na različite načine povećava fizička brzina kao svojstvo moći. Bilo bi suvišno razmatrati njezino djelovanje u naše tehničko doba.

U sferu hvatanja pripada i jedna potpuno drukčija vrsta brzine, brzina *raskrinkavanja*. Pred nama stoji neko bezazleno ili pokorno biće; strgnemo li mu masku s lica, vidimo da iza nje stoji neprijatelj. Da bi bilo djelotvorno, raskrinkavanje mora biti iznenadno. Ovu vrstu brzine možemo nazvati *dramatskom*. Dostizanje se ovdje ograničava na sasvim malen prostor, ono se koncentrira. Zaklanjanje iza maske kao sredstvo prikrivanja je pradžavno, a njegov je negativ raskrinkavanje. Od maske do maske mogu se postići presudne promjene odnosa moći. Protiv maskiranja neprijatelja borimo se maskirajući sebe. Vladar poziva vojne ili građanske dostojanstvenike na gozbu. Iznenada, kad najmanje očekuju neprijateljstva, gosti bivaju sasiječeni. Promjena jednog ponašanja u drugo točno odgovara nagloj promjeni maske. Brzina tog procesa dovedena je do vrhunca; samo o njoj ovisi uspjeh planiranog pothvata. Vladar, koji je svjestan svog stalnog pretvaranja, cijelo vrijeme očekuje isto i od drugih. Zato misli da mu je dozvoljena i zapovjeđena brzina kojom će ih preduhitriti. Neće biti naročito dirnut ako greškom ubije i nekog nedužnog; u složenom sistemu maski čovjek može pogriješiti. No, osjećat će se pogođenim ako mu zbog nedostatne brzine neki neprijatelj pobjegne.

Pitanje i odgovor

Svako ispitivanje je prodiranje. Tamo gdje se ono upotrebljava kao sredstvo moći, ispitivanje zarezuje tijelo ispitanika kao nož. Zna se što se u njemu *može* naći; ispitivač se upućuje prema unutrašnjim organima sa sigurnošću kirurga. Kirung održava svoju žrtvu na životu da bi o njoj više saznao. Posebnu vrstu kirurga predstavlja onaj tko svjesno upotrebljava *izazivanje* lokalnog bola. On izaziva podražaj u određenim dijelovima tijela žrtve da bi saznao nešto p.drugim dijelovima.

Na pitanja očekujemo odgovore; pitanja na koja ne dobijemo odgovor nalikuju na strelice odapete u zrak. Najbezazlenije je pitanje ono koje ostaje izolirano i ne povlači za sobom drugo pitanje. Čovjek se kod nekog neznanca raspituje o nekoj zgradi. On ga upućuje do nje. Čovjek se zadovoljava tim odgovorom i odlazi svojim putem. Neznanca je zadržao jedan trenutak. Prisilio ga je da se nečega sjeti. Što je njegov odgovor bio jasniji i sažetiji, to se prije riješio onoga tko pita. Neznancu nam je dao što smo očekivali i više nas nikada ne mora vidjeti.

Međutim, ispitivač ne mora biti zadovoljan time i može postavljati daljnja pitanja. Ako ima mnogo pitanja, ispitanik brzo osjeća nelagodu. Ne samo da mu ne daju da se fizički makne, već svakim odgovorom otkriva jedan djelić sebe. Možda je ono što leži na površini nevažno, ali to od njega zahtijeva jedan neznancu. Ono što je na površini, povezano je s onim što leži skriveno i što on mnogo više cijeni. Nelagoda koju osjeća ubrzo prelazi u nepovjerenje.

Naime, pitanja povećavaju osjećaj moći u ispitivaču; ona ga potiču da postavlja sve više pitanja. Ispitanik mu se podvrgava tim više što više odgovara na pitanja. Sloboda ličnosti dobrim dijelom leži u tome što je čovjek zaštićen od ispitivanja. Najjača je tiranija ona koja si dopušta najjače pitanje.

Pametan je odgovor koji prekida ispitivanje. Onaj tko si to može dozvoliti postavlja protupitanja; to je iskušano sredstvo obrane među jednakima. Onaj kome njegov položaj ne dozvoljava da postavi protupitanje, mora dati iscrpan odgovor i tako otkriti ono što ispitivač želi čuti ili mu lukavstvom mora oduzeti želju za daljnjim ispitivanjem. On može laskanjem priznati trenutačnu nadmoć ispitivača, tako da je ovaj više ne mora sam dokazivati. Može skrenuti njegovu pažnju na druge, čiji bi odgovori bili zanimljiviji ili iscrpniji. Ako se zna dobro pretvarati, može prikriti svoj identitet. Tada se pitanje, tako reći, odnosi na nekog drugog, dok on sam uopće nije kompetentan za davanje odgovora.

Pitanje, čiji je krajnji cilj raščlanjenje, počinje dodirom. Ono dodiruje sve više različitih mjesta. Tamo gdje ispitivač nailazi na slab otpor, počinje prodirati u ispitanika. Ono što izvuče, odlaže na stranu da bi to mogao -kasnije upotrijebiti; on to ne upotrebljava odmah. Najprije mora pronaći baš ono za čim traga. Iza pitanja uvijek stoji jasan cilj. Neodređena pitanja, kao što su pitanja djeteta ili slaboumnog, nemaju snage i na njih se može dati bilo kakav odgovor.

Najopasnija je situacija ona gdje se zahtijevaju kratki, sažeti odgovori. Uvjerljivo pretvaranje ili izbjegavanje u malo riječi je teško, ako ne i nemoguće. Najsiroviji način obrane jest taj da se čovjek pretvara da je gluhi ili da ne razumije. No, to nam pomaže samo među nama jednakima. Inače, jači može slabijemu postaviti pitanje pismeno ili ga može dati prevesti. Odgovor na takvo pitanje nas obvezuje mnogo više. On se može dokazati, a protivnik se može na njega pozivati.

Čovjek koji je izvana bespomoćan poseže za svojim unutrašnjim oružjem: unutrašnje oružje protiv pitanja jest *tajna*. Ona stoji kao neko drugo, bolje zaštićeno tijelo unutar prvog tijela; onaj tko mu se suviše približi, mora biti spreman na neugodna iznenađenja. Tajna se izdvaja iz svoje okoline kao nešto *gušće i* čuva u tami, koju mogu rasvijetliti samo malobrojni. Opasnost tajne uvijek je veća od njezina stvarnog sadržaja. Najvažnije, možemo reći ono najgušće kod tajne, jest efikasna obrana od odgovora.

Šutnja na postavljeno pitanje nalikuje na odbijanje oružja od štita ili drugog oružja. Šutnja je ekstremni oblik obrane, koji ima isto toliko prednosti koliko i nedostataka. Onaj tko šuti se, istina, ne odaje, ali se zato doima opasnijim nego što jest. Pretpostavlja se da u njemu ima više nego što prešućuje. On šuti samo zato što ima previše toga što mora prešutiti; zbog toga je još važnije da ga ne ispuštimo iz šaka. Tvrdoglava šutnja vodi do bolnog ispitivanja, do mučenja.

Međutim, uvijek, čak i u normalnim okolnostima, odgovor fiksira ispitanika. Ispitanik ga više ne može samo tako napustiti. Odgovor ga prisiljava da se postavi na određeno mjesto i da tamo ostane, dok ispitivač može gađati sa svih strana; on, tako reći, obilazi ispitanika i bira mjesto koje mu odgovara. Može kružiti oko ispitanika, iznenaditi ga i zbuniti. Mijenjanje stajališta mu daje stano-vitu slobodu, koju ispitanik nema. On posize za njim svojim pitanjem, i ako ga uspije dotaći, tj. prisiliti na odgovor, onda ga je fiksirao na jednom mjestu. »Tko si?« — »Ja sam taj i taj.« To znači da više ne može biti nitko drugi, ili ga laž dovodi u nepriliku. Već mu je oduzeta mogućnost da pobjegne pod nekom krinkom. Ako taj proces potraje neko vrijeme, možemo ga shvatiti kao neku vrstu sputavanja.

Prvo se pitanje odnosi na identitet, drugo na mjesto. Budući da oba pretpostavljaju *jezik*, želimo znati da li je zamisliva arhaična situacija koja je postojala prije pitanja riječima, a koja odgovara tom pitanju. U njoj bi se mjesto i identitet još morali poklapati, te bi jedno bez drugoga moralo biti besmisleno. Ta arhaična situacija postoji: riječ je o ispitivačkom pipanju plijena. Tko si? Mogu li te pojesti? Životinja koja neprestano traga za hranom dodiruje i njuši sve što pronade. Ona svugdje gura svoj nos: mogu li te pojesti? Kakvog si teka? Odgovor na to je miris, pritisak ili beživotna ukočenost. Strano tijelo ovdje predstavlja svoje vlastito mjesto, koje upoznajemo njušenjem i dodirivanjem ili, prevedeno u ljudske običaje: kojem dajemo ime.

Čini se da su u ranom odgoju djeteta dva procesa, koja se ukrštavaju, pretjerano intenzivirana; oni djeluju nerazmjerno, ali su ipak usko povezani. Roditelji neprestano daju sve više strožih i naglašenijih zapovijedi, a dijete postavlja bezbroj pitanja. Ta su pitanja malenog djeteta kao plakanje za hranom, samo u jednom drugom, i već višem obliku. Ona su bezazlena, zato što djetetu nipošto ne otkrivaju cijelo znanje roditelja; njihova nadmoć ostaje ogromna.

Kojim pitanjima dijete počinje? Među najranijim pitanjima nalazimo ona koja se odnose na neko mjesto: »Gdje je...?« Druga su rana pitanja: »Sto je to?« i »Tko?« Vidimo kakvu ulogu već kod djeteta igraju mjesto i identitet. Oni su prvo o čemu se dijete raspituje. Tek kasnije, na kraju treće godine, počinju pitanja »Zašto?«, a mnogo kasnije pitanja s »Kada?« i »Kako dugo?«, pitanja o vreme-

nu. Treba mnogo vremena da dijete stekne točne predodžbe o vremenu.

Pitanje koje počinje ispitivačkim dodirom nastoji, kao što smo već rekli, prodrijeti još dublje. Ono na stanovit način reže, djeluje kao nož. To se vidi iz otpora koji sasvim mala djeca pružaju dvos-trukim pitanjima. »Sto želiš, jabuku ili krušku?« Dijete će na to šutjeti ili reći »krušku«, zato što je ta riječ posljednja. No, djetetu je teško da stvarno donese odluku, da izabere jabuku ili krušku, jer u biti želi i jedno i drugo.<sup>102</sup>

To razdvajanje postaje najzaoštrenije tamo gdje su moguća samo dva najjednostavnija odgovora, tj. da ili ne. Budući da su oni potpuno suprotni, da se ispušta sve što leži između njih, odluka kojom se priklanjamo jednom ili drugom neobično je važna i daleko-sežna.

Prije nego što nekome postavimo neko pitanje, on često ne zna što zapravo misli. Pitanje ga prisiljava da razdvoji »za« i »protiv«. Ukoliko je pitanje pristojno i ne vrši nikakav pritisak, onda ispitanik sam izabire odgovor.

U Platonovim dijalozima *Sokrat* je okrunjen kao neka vrsta kralja ispitivanja. On prezire sve uobičajene vrste moći i uporno izbjegava sve što bi moglo podsjetiti na njih. Mudrost, u kojoj se sastoji njegova nadmoć, može od njega dobiti svatko tko želi. Međutim, on ne izražava mudrost u povezanim odgovorima, već postavlja svoja pitanja. Dijalozi teku tako da on postavlja najviše i najvažnija pitanja. Tako on svoje sugovornike više ne ispušta iz ruku te ih prisiljava na različite odluke. Svoju vlast nad njima stječe isključivo pomoću pitanja.

Pri tome su važni običaji koji *ograničavaju* ispitivanje. Ima nekih stvari koje ne smijemo pitati nepoznatog čovjeka. Ako to učinimo, vršimo na njega pritisak, prođiremo u njega; on ima razloga da se osjeća povrijeđenim. Nasuprot tome, sudržljivost ga mora uvjeriti u to koliko ga poštujemo. S neznancem postupamo tako kao da je on jači, i to je jedna vrsta laskanja koja ga potiče na isto takvo ponašanje. Samo tako, na određenoj udaljenosti, kad nisu ugroženi pitanjima, kao da su svi snažni i po toj snazi međusobno jednaki, ljudi se osjećaju sigurnima i miruju.

Izvanredno važno pitanje jest pitanje o *budućnosti*. Mogli bismo ga nazvati najvišim od svih pitanja; ono je istodobno i najintenzivnije. Bogovi, ikojima je ono upućeno, nisu dužni dati odgovor. To je očajničko pitanje upućeno najjačima. Bogovi nikada ne daju nedvosmislene odgovore, u njih ne možemo dublje prodirati. Njihove su izjave dvosmislene, i ne daju se raščlanjivati. Sva pitanja upućena bogovima ostaju *prva* pitanja, na koja se može dati samo *jedan* odgovor. Cesto se odgovor sastoji samo od znakova. Kod nekih »naro-da svećenici skupljaju te znakove u velike sisteme. Babilonci su

nam ostavili tisuće takvih znakova. Zanimljivo je da svaki od tih znakova stoji izoliran pored drugog. Oni ne slijede jedan iz drugog, i među njima nema unutrašnje povezanosti. To su popisi znakova, i ništa više, tako da onaj tko zna sve te znakove, uvijek može iz svakog znaka posebno zaključiti nešto o nekom izoliranom događaju u budućnosti.

Za razliku od toga, *saslušanje* rekonstruira prošlost, i to svaku pojedinost tijeka zbivanja. Ono je okrenuto protiv slabijega. No, prije nego što se okrenemo tumačenju saslušanja, treba reći nekoliko riječi o jednoj instituciji koja je danas uhvatila korijena u većini zemalja, naime o općoj *policijskoj registriranosti građana*. Stvorila se određena grupa pitanja, koja je svugdje ista i u suštini služi sigurnosti i redu. Želi se znati koliko bi netko mogao postati opasan, tako da ga, čim postane opasan, mogu odmah ščepati. Prvo pitanje, koje se službeno postavlja svakom pojedincu, jest pitanje o imenu; drugo se odnosi na mjesto stanovanja, na adresu. Riječ je, kao što već znamo, o dva najstarija pitanja — pitanja o identitetu i mjestu. Zanimanje, kao slijedeće pitanje, otkriva njegovu djelatnost; na temelju toga i starosti zaključuje se kakav je njegov utjecaj i ugled: kako mu treba pristupiti? Bračno stanje otkriva koliko ljudi ima u blizini okolini, bio to muškarac, žena ili djeca. Podrijetlo i nacionalnost ukazuju na njegova moguća uvjerenja: danas, u doba fanatičnog nacionalizma, oni su karakterističniji od vjere, koja je postala manje važna. Uz pomoć svih tih podataka — te slike i potpisa — mnogo je toga već utvrđeno.

Odgovori na takva pitanja se prihvaćaju. Oni ispočetka nisu predmet sumnje. Tek pri saslušanju, koje ima određeni cilj, pitanje postaje sumnjičavo. Onda se stvara sistem pitanja koji služi kontroli danih odgovora; sada bi svaki odgovor mogao biti netočan. Saslušavani stoji u neprijateljskom odnosu prema isljedniku. On, kao daleko slabiji, uspijeva umaći samo onda ako uvjeri isljednika da nije neprijatelj.

Sudsko ispitivanje *naknadno* pokazuje potpunu informiranost ispitivača kao moćnika. Putovi kojima je čovjek išao, prostorije u kojima je bio, sati koje je proveo, koji su mu se onda činili slobodnim i nepraćenim, iznenada postaju predmet progona. On mora ponovno prijeći sve putove, ponovno ući u sve te prostorije, sve dok od one stare prošle slobode ne preostane što manje. Sudac mora znati mnogo toga prije nego što donese presudu. Njegova se moć temelji upravo na tome što je sveznajući. Da bi postao sveznajući, sudac ima pravo na svako pitanje: »Gdje si bio? Kad si bio tamo? Što si učinio?« U odgovorima koji služe kao alibi jedno se mjesto suprotstavlja drugom, jedan identitet drugom identitetu. »U to sam vrijeme bio na drugom mjestu. Nisam ja taj koji je to učinio.«

»Jedanput je«, veli se u jednoj srpskoj priči, »oko podneva ležala u travi kraj Dehse mlada seljačka djevojka i spavala. Njezin je zaručnik sjedio kraj nje. U sebi je razmišljao kako bi se mogao ri-

ješiti zaručnice. Onda je došla žena podnevka i počela mu postavljati pitanja. On je odgovarao a ona je stalno postavljala nova pitanja. Kad je odzvonio jedan sat, njegovo je srce stalo. Žena podnevka ispitivala ga je sve dok nije umro.«<sup>103</sup>

## Tajna

Tajna je u srži moći. Čin *vrebanja* je po svom karakteru tajan. Čovjek se skriva ili se prilagođava okolini, ne odajući se nijednim pokretom. Cijelo biće onoga koji vreba nestaje, ono se obavlja tajnom kao nekom drugom kožom i dugo čeka u svojoj zasjedi. Stvođenje koje vreba karakterizira poseban spoj nestrpljenja i strpljivosti. Sto dulje vreba u zasjedi, to jača postaje nada u iznenadni uspjeh njegove nakane. No, da bi na koncu nešto uspjelo, njegova strpljivost mora beskonačno rasti. Ako mu ponestane strpljenja samo trenutak prerano, sve je bilo uzalud, te mora, opterećen razočaranjem, početi iznova.

Dok se hvatanje manifestira otvoreno, jer stravom želi pojačati svoje djelovanje, kod jedenja se od samog početka sve ponovno odvija u mraku. Usta su tamna, a isto tako želudac i crijeva. Nitko ne saznaje i ne misli o tome što se neprestano događa u njegovoj utrobi. Najveći dio ovog najosnovnijeg procesa, probave, ostaje tajna. Ta tajna, koju stvara sam čovjek, aktivno počinje vrebanjem; ona završava nepoznata i pasivna u tami tijela. U toj čami svijetli jasno samo trenutak hvatanja, sličan gromu, koji osvjetljava svoj vlastiti trenutak prolaznosti.

Prava je tajna ono što se odvija u unutrašnjosti tijela. *Vrač*, koji pomaže drugima zahvaljujući svom poznavanju tjelesnih procesa, mora se podvrgći vrlo neobičnim operacijama na vlastitom tijelu za vrijeme izučavanja svog zanata.

Kod plemena *Aranda* u Australiji muškarac koji želi biti posvećen u vrača upućuje se pred pećinu u kojoj prebivaju duhovi. Tamo mu najprije buše jezik. Potpuno je sam, a njegovo posvećenje obuhvaća i to da se strašno plaši duhova. Čini se da je hrabrost da bude sam upravo na takvom, naročito opasnom mjestu, pretpostavka za ovaj posao. Kasnije će ga, ikako vjeruju, ubiti, zabivši mu koplje od uha do uha, probivši mu tako glavu, a onda će ga duhovi položiti u svoju pećinu, gdje zajedno žive kao na nekakvom drugom svijetu. Za naš je svijet on u nesvijesti, u onom mu svijetu vade sve unutrašnje organe i umjesto njih dobiva nove. Moramo pretpostaviti da su ti organi bolji nego obični, možda neranjivi ili takvi koji su manje osjetljivi na čarobnjačke zahvate. Tako ga jačaju za njegov posao, ali iznutra, jer njegova nova moć počinje u utrobi.

Bio je mrtav prije nego što smije početi, no njegova smrt služi tome da se potpuno proдре u njegovo tijelo. Njegova je tajna poznata samo njemu i duhovima; ona leži u njegovu tijelu.<sup>104</sup>

Zanimljiv je običaj opskrbljivanje vrača mnogobrojnim sitnim kristalima. On ih nosi sa sobom u svom tijelu, jer su mu neophodni za posao: pri liječenju svakog bolesnika vrač se intenzivno služi tim kamenčićima. Ponekad ih on sam daje pacijentima, a onda ih ponovno vadi iz njihova tijela. Bolest su u tijelu izazvali strani, čvrsti dijelovi tijela bolesnika. To je kao neki posebni bolesnički novac, čiji je tečaj poznat samo vračevima.

Osim ovog izuzetno intimnog liječenja bolesnika, vrač uvijek čara u daljinu. On potajno priprema sve moguće vrste šiljatih čarobnih drvaca i onda ih iz velike udaljenosti okreće prema žrtvi, koju će, dok to ne bude ni slutila, pogoditi stravično djelovanje čarolije. U ovom se slučaju koristi tajna vrebanja. Odapinju se, u zloj namjeri, manja koplja, koja ponekad postaju vidljiva na nebu kao komete. Sam je čin vrlo brz, no djelovanje nastupa tek nakon stanovitog vremena.

Svaki pripadnik plemena Aranda može posebnim čaranjem izazvati zlo. Samo vračevi u svojim rukama imaju obranu od zla. Oni su drukčije zaštićeni zahvaljujući posvećenosti i iskustvu. Neki vrlo stari vračevi mogu izazvati zlo na cijele grupe ljudi. Postoje također tri vrste stupnja moći. Najmoćniji je onaj tko može izazvati bolest kod najviše ljudi istodobno.

Među njima vlada velik strah od moći čaranja neznanaца, koji žive u udaljenim mjestima. Njih se vjerojatno plaše više zato što sredstva protiv njihovih čarolija ne poznaju tako dobro kao sredstva protiv svojih vlastitih. Osim toga, ovdje ne dolazi u obzir -odgovornost za zlodjela, koja uvijek postoji unutar vlastite grupe.

Vračeva se moć smatra dobrom kao zaštita od zla i za liječenje bolesti. No, usporedno s tim on izaziva i mnogo zla. Ništa loše ne dolazi samo od sebe, sve loše izaziva neki zlonamjerni čovjek ili duh. Sve što bismo mi nazvali *uzrokom*, oni nazivaju *krivicom*. Svakako je smrt ubojstvo, a ubojstvo zahtijeva osvetu.

Nevjerojatna je sličnost ovog svijeta sa svijetom *paranoika*. Pojednosti o tome saznat ćemo u dva poglavlja o *Slučaju Schreber* na kraju ove knjige. Tamo je potanko opisan čak i napad na unutrašnje organe; nakon što su potpuno uništeni, nakon dugih patnji, oni oživljavaju, ovaj put neranjivi.

I u svim svojim višim pojavnim oblicima moć zadržava svoj dvostruki karakter tajne. Od primitivnog vrača do *paranoika* samo je jedan korak. A od njih do *vlastodršca*, kakav se historijski razvio u mnogim dobro poznatim primjerima, također nije daleko.

S jedne strane, tajna ovdje ima svoje aktivno područje. Vlastodržac koji se služi tajnom dobro je poznaje te zna procijeniti njezi-

no značenje u svakom pojedinom trenutku. On zna na što vreba, kad nešto želi uhvatiti, a zna i koga će iskoristiti kao svoje pomagače pri vrebaju. Budući da želi mnogo toga, on ima mnogo tajni, koje organizira u takav sistem u kojem se one međusobno čuvaju. On jednom povjerava ovo, drugome ono, i brine se za to da se oni nikada ne povežu.

Svakoga tko nešto zna nadzire netko drugi, koji, međutim, nikada ne saznaje što u stvari nadzire u onome koji nešto zna. On mora zabilježiti svaku riječ i svaki pokret čovjeka kojeg prati; budući da o tome često obavještava vlastodršca, on mu prenosi sliku i raspoloženje čovjeka kojeg nadzire. No, i nadziratelja također nadziru, te izvještaj nekog drugog korigira njegov izvještaj. Tako je vlastodržac uvijek informiran o pouzdanosti i sigurnosti posuda kojima je povjerio svoje tajne te može procijeniti koja je od tih posuda postala tako puna da bi mogla prekipjeti. On je jedini koji ima ključ za složeni sistem tajne, organiziran na bazi ladica. Ako ga povjeri nekom drugom, osjeća se ugroženim.

Moć obuhvaća nejednaku raspodjelu *prozivanja*. Vlastodržac prozire druge, ali ne dopušta da oni prozru njega. Najšutljiviji mora biti on sam. Nitko ne smije znati njegove stavove ni namjere.

Klasičan primjer takve zagonetke bio je *Filippo Maria*, posljednji *Visconti*. Njegovo je milansko vojvodstvo predstavljalo velesilu u Italiji 15. stoljeća. Nitko ga nije nadmašio u sposobnosti skrivanja tajni. On nikada ne bi otvoreno rekao što želi, već je sve prikrivao specifičnim načinom izražavanja. Kad nekoga više nije volio, hvalio ga je i dalje; ako je dao da se netko odlikuje častima i poklonima, time bi ga optuživao za žestinu ili glupost i dao mu da osjeti da ne zaslužuje svoju sreću. Ako je želio da netko bude u njegovoj okolini, dugo bi ga privlačio k sebi, dodvoravao mu se, a onda odbacivao. Kad je pogođen onda mislio da je zaboravljen, on bi ga opet pozvao k sebi. Ako bi ljudima koji su za njega napravili neko zaslužno djelo iskazao neku milost, onda bi neobično prepredeno ispitivao o tome druge, kao da sam ništa ne zna o iskazanoj milosti. U pravilu je davao nešto drugo od onoga što se molilo, i uvijek drukčije nego što je netko želio. Ako je nekome želio dati poklon ili iskazati neku čast, onda bi ga danima prije toga ispitivao o nebitnim stvarima, tako da ovaj ne bi pogodio njegove namjere. Zaista, da bi prikrivio svoje najdublje namjere pred drugima, tužio se na iskazivanja milosti koja je odobrio on sam ili na izvršenje smrtnih presuda koje je sam zapovjedio.<sup>105</sup>

U ovom posljednjem slučaju on djeluje tako kao da nastoji sačuvati svoje tajne i pred samim sobom. On gubi iz vida njihov svjesni i aktivni karakter, i osjeća sklonost prema pasivnom obliku tajne, koju čovjek nosi u tami vlastite tjelesne šupljine; koju čuva tamo gdje je više nikada ne može saznati; tamo gdje je zaboravlja i on sam.

»Kraljevi imaju pravo čuvati svoje tajne pred ocem, majkom, braćom, ženama i prijateljima.« Tako piše u arapskoj »Knjizi o kru-ni«, koja sadrži mnoga stara predanja s dvora *Sasanida*.

Perzijski kralj *Kosroes II*, pobjedonosni, izmislio je posebne metode iskušavanja diskrecije ljudi koje je želio iskoristiti. Kad je znao da su dvije osobe iz njegove okolice bliski prijatelji i da se o svemu, odnosno protiv svega slažu, povezao bi se s jednim od njih i povjerio mu tajnu koja se odnosila na njegova prijatelja: povjerio bi mu da je odlučio smaknuti njegova prijatelja te bi mu, prijeteci mu kaznom, zabranio da tu tajnu oda pogodenom. Od tog bi trenutka promatrao držanje ugroženoga pri dolasku i odlasku iz palače, boju njegova lica i ponašanje dok bi stajao pred kraljem. Ako bi ustanovio da se njegovo ponašanje ni u čemu nije promijenilo, znao bi da mu onaj drugi nije odao tajnu. Tada bi onog prvog učinio svojim bližim povjerenikom, iskazivao bi mu posebno poštovanje, postavio ga na viši položaj i iskazivao mu svoju naklonost. Kasnije, kad bi ostao s njim nasamo, rekao bi mu: »Namjeravao sam pogubiti onog čovjeka zbog nekih vijesti koje sam dobio o njemu; ali, nakon pobližih ispitivanja, utvrdio sam da je sve to neistina.«<sup>106</sup>

Međutim, kad bi zamijetio da se ugroženi plaši, da se drži po strani i okreće lice, shvatio bi da je njegova tajna odana. Onda bi bacio izdajnika u nemilost, degradirao ga i postupao s njim nemilosrdno. Međutim, drugome je stavio do znanja da je želio samo iskušati njegova prijatelja povjerivši mu svoju tajnu.

Tako bi povjerovao šutljivosti nekog dvorjanina tek onda kad bi ga prisilio da izda svog najboljeg prijatelja. Najveću je šutljivost osigurao samome sebi. »Onaj tko nije sposoban služiti kralju«, rekao je, »taj sam po sebi ništa ne vrijedi, a tko sam po sebi ništa ne vrijedi, iz toga se ne da izvući nikakva korist.«

Moć šutnje uvijek se jako cijeni. Ona znači da se čovjek može oduprijeti svim vanjskim povodima koji ga potiču na govor, a takvih ima bezbroj. On ne odgovara ni na što, kao da ga ništa ne pita. Ne dopušta da drugi zamijete da li mu se ovo ili ono sviđa, ili ne. On šuti, iako nije nijem. Međutim, on sve čuje. Stoička vrlina mirnoće morala bi u krajnjem slučaju voditi do šutnje.

Šutnja pretpostavlja točno poznavanje onoga što se prešućuje. Budući da čovjek praktički ne šuti zauvijek, on bira između onoga što se može reći i onoga što će prešutjeti. Prešućeno je ono bolje poznato. Ono je preciznije i dragocjenije. Šutnja ga ne samo štiti već se zahvaljujući njoj koncentrira. Čovjek koji mnogo šuti djeluje u svakom slučaju koncentriranije. Drugi misle da on mnogo zna zato što šuti. Misle da mnogo razmišlja o svojoj tajni. On susreće svoju tajnu svaki put kad je mora sačuvati.

Dakle, onaj tko šuti ne smije zaboraviti tajnu. Drugi ga poštuju zbog toga što ga tajna sve više i više peče, što u njemu jača, a da je on ipak ne odaje.

Šutnja izolira. Onaj tko šuti usamljeniji je od onih koji govore. Zbog toga mu se pripisuje sposobnost odvajanja od drugih. On je čuvar određenog blaga, koje se nalazi u *njemu*.

Šutnja otežava *preobražavanje*. Onaj tko u sebi stoji na straži, ne može se udaljiti s tog stražarskog mjesta. Šutljivac se može preuštiti, ali vrlo ukočeno. On može nositi određenu masku, ali se čvrsto drži te maske. Njemu je uskraćena fluidnost preobražavanja. Njegovo je djelovanje neizvjesno i ne može se predvidjeti kamo će ga odvesti prepuštanje tom preobražaju. Čovjek uvijek šuti onda kad se ne želi preobraziti. U šutnji nestaju svi povodi za preobražaj. Zahvaljujući govoru počinju se razvijati veze među ljudima, dok se u šutnji one okamenjuju.

Šutljivac ima tu prednost da svi više očekuju njegovu izjavu. Njoj pridaju veće značenje. Ona je sažeta i izolirana, i na taj se način približava zapovijedi.

Umjetno stvorena razlika između onoga koji zapovijeda i onoga koji mu se mora pokoravati, znači da nemaju zajednički jezik. Oni ne smiju razgovarati jedan s drugim, kao da to ne mogu. U svim se okolnostima održava privid da među njima ne može postojati drugo sporazumijevanje osim zapovijedi. Zato oni koji izdaju zapovijedi unutar sfere svoje funkcije postaju šutljivi. Međutim, tako se čovjek navikne i na to da od šutljivaca, koji konačno progovore, očekuje izjave koje nalikuju na zapovijedi.

Sumnja koja se javlja prema svim slobodnijim oblicima vladavine, i prezir prema njima, kao da uopće ne mogu ozbiljno funkcionirati, posljedica je njihova nedostatka tajanstvenosti. Rasprave a parlamentu odvijaju se među stotinama ljudi, a njihov je pravi smisao u njihovoj otvorenosti. Izražavaju se suprotna mišljenja i dolazi do borbe mišljenja. Čak i sjednice, koje se proglašavaju tajnim sjednicama, teško u potpunosti ostaju tajne. Profesionalna radoznalost štampe i zanimanje financijskih institucija često dovode do indiskrecije.

Smatra se da pojedinac ili vrlo malena grupa ljudi oko njega mogu sačuvati tajnu. Čini se najsigurnijim da se savjetovanja odvijaju u sasvim malim grupama, koje su stvorene uz uvjet da čuvaju tajnu i za izdaju snose najteže sankcije. No, najbolje je kad odluku nosi u sebi pojedinac. Moguće je da je ni on sam nije svjestan prije nego što je donese, a kad jedanput izda zapovijed, ona se brzo izvršava.

Velik dio ugleda diktature treba pripisati tome da je u njima snaga tajne koncentrirana, dok se ona u demokracijama dijeli na mnogo ljudi, i tako rasipa. Ironično se govori da se u demokraciji sve *uništi govorom*. Svatko priča, svatko se u sve miješa, ništa se ne događa, zato što je sve unaprijed poznato. Dobiva se dojam da se ljudi žale na nedostatak odlučnosti, a u stvari su razočarani zbog nedostatka tajanstvenosti.

Ljudi su spremni podnijeti mnogo toga pod uvjetom da to dolazi kao nešto iznenadno i nepoznato. Čini se da se za podanika, koji sam nije ništa, posebno slugansko uzbuđenje sastoji u tome da završi u želucu nekog moćnika. Nitko ne zna što se u stvari događa, ini kada se događa; možda drugi imaju ogromnu prednost. Čovjek odano čeka i trepti i nada se da će on postati izabrana žrtva. U tom stavu možemo vidjeti apoteozu tajne. Sve se drugo podvrgava glorificiranju tajne. Nije toliko važno što se događa, samo ako se događa s užarenom iznenadnošću vulkana, neočekivano i neodoljivo.

Međutim, sve tajne koje su s jedne strane i u jednim rukama, moraju naposljetku biti fatalne: ne samo za onoga tko ih posjeduje, što samo po sebi ne bi bilo tako važno, već isto tako za sve pogođene, što je izvanredno važno. Svaka je tajna eksplozivna, i nje na se unutrašnja vrućina povećava. Zakletva kao zapor tajne istodobno je i mjesto na kojem se ona ponovno otvara.

Tek se danas može vidjeti kako tajna može postati opasna. Ona se punila sve većom moći u različitim sferama, koje su samo na izgled međusobno neovisne. Tek što je pravi diktator, protiv kojeg je ujedinjeni svijet vodio rat, bio mrtav — on se ponovno pojavio u vidu atomske bombe, opasniji nego ikada, množeći se brzo u svojim potomcima.

*Koncentracijom* tajne možemo nazvati odnos između broja onih na koje se tajna odnosi i broja onih koji je čuvaju. Prema toj definiciji lako je shvatiti da su naše moderne tehničke tajne najkoncentriranije i najopasnije od svih koje su ikada postojale. One se odnose na sve, no u njih je upućen samo neznatan broj ljudi, a o pernici ili desetorici ovisi da li će se primijeniti ili ne.

## Suđenje i osuđivanje

Dobro je početi od fenomena koji je svima dobro poznat, od *užitka koji pruža osuđivanje*. »Loša knjiga«, veli netko, ili »loša slika«, postavljajući se tako kao da ima reći nešto konkretno. U svakom slučaju, izraz njegova lica pri tome odaje da on to rado govori. Forma te izjave zavarava, i ona vrlo brzo prelazi u nešto osobno. »Loš pjesnik« ili »loš slikar«, veli se ubrzo nakon toga, a to zvuči kao da netko veli »loš čovjek«. Čovjek svugdje ima priliku da svoje poznate, nepoznate i samoga sebe uhvati pri ovom procesu osuđivanja. Neporeciva je radost koju nam pruža negativna ocjena.

Riječ je o nemilosrdnoj i okrutnoj radosti, koju ništa ne može obuzdati. Sud je sud samo onda kad se daje s nekom vrstom neobič-

ne sigurnosti. On ne poznaje blagost, isto kao što ne zna za opreznost. Čovjek ga brzo nalazi; on najviše odgovara svojoj biti onda ikad se donosi bez razmišljanja. Strastvenost koju odaje svaki sud, povezana je s brzinom s kojom se donosi. Bezuvjetni i nagli sud ocrta se kao radost na licu onoga tko taj sud donosi.

U čemu se sastoji ta radost? Čovjek gura nešto od sebe, u nižu grupu, pri čemu se pretpostavlja da on sam spada u grupu boljih. Čovjek uzdiže sebe ponižavajući druge. Smatra se prirodnim i nužnim da postoje dvije strane, koje zastupaju suprotne vrijednosti. Bez obzira na to što se smatralo dobrim, ono postoji zato da bi se razlikovalo od zla. Čovjek sam određuje što pripada jednom, a što drugom.

Na taj način čovjek prisvaja moć *suca*. Jer, sudac samo prividno stoji između *obje* strane, na granici koja dijeli dobro od zla. On u svakom slučaju smatra da se nalazi na strani dobra; opravdanost njegova položaja velikim dijelom počiva na tome da on nesumnjivo spada u područje dobra, kao da je tamo rođen. On, tako reći, oduvijek sudi. Njegov je isud obvezan. Stvari o kojima donosi sud, točno su određene; njegovo je široko znanje o dobru i zlu rezultat njegova velikog iskustva. No, i oni koji nisu suci, koje nitko nije imenovao za suce, koje nitko tko je pri zdravoj pameti ne bi postavio za suce, neprestano uzimaju sebi pravo na to da donose sudove, na svim područjima. Za to se ne zahtijeva nikakvo poznavanje određenog područja: oni koji izriču sudove zato što ih se stide, mogu se izbrojati na prste.

Bolest vrednovanja jedna je od najraširenijih bolesti među ljudima, od koje boluju praktički svi. Pokušajmo razotkriti njezine korijene.

Čovjek ima duboku potrebu da sve ljude koje može zamisliti stalno svrstava u određene grupe. Budući da nestalni, amorfni broj prisutnih dijeli na dvije grupe koje suprotstavlja jednu drugoj, on im pridaje neku vrstu *zbijenosti*. On ih u sebi okuplja, kao da se moraju jedna s drugom boriti; čini ih ekskluzivnima i ispunjava neprijateljstvom. Onako kako ih on zamišlja, onako kako želi, te grupe mogu samo biti jedna protiv druge. Razlikovanje »dobra« i »zla« pradávnno je sredstvo dualističke klasifikacije, koje, međutim, nikada nije sasvim pojmovno ni sasvim miroljubivo. Napetost među njima je važna, a onaj tko sudi stvara i obnavlja tu napetost.

U osnovi ovog procesa leži sklonost prema stvaranju neprijateljskih hajki. Ona mora u krajnjoj liniji dovesti do ratne hajke. Ona se *prorjeđuje* zato što se odnosi na sva moguća područja i djelatnosti. No, i onda kad se odvija miroljubivo, čak kad se čini da je dovršena jednom ili dvjema riječima osude, uvijek postoji klika sklonosti da se ona još više razvija, da se tjera do aktivnog i krvavog neprijateljstva dviju hajki.

Tako svatko tko stoji usred tisuću odnosa u svom životu pripada bezbrojnim grupama »dobrih«, koje su suprotstavljene istom broju grupa »zlih«. O samom povodu ovisi da li će se ova ili ona grupa uzbuditi i pretvoriti u hajku te napasti neprijateljsku hajku prije nego što je ova pretekne.

## Moć opraštanja — Pomilovanje

Moć opraštanja je moć koju ima i pridržava svatko. Bilo bi neobično izgraditi jedan život prema činima opraštanja koje si čovjek dozvoljava. Čovjek *paranoične* strukture je čovjek ikoji teško ili uopće ne oprašta, koji dugo razmatra stvar, koji ne zaboravlja ništa što bi trebalo oprostiti, koji konstruira fiktivne neprijateljske postupke zato da ih ne bi oprostio. U životu takvih ljudi najveći se otpor javlja protiv bilo koje vrste opraštanja. No, u slučaju kad takvi ljudi dođu na vlast te zbog toga *moraju* dati oprost, to se događa samo prividno. Vlastodržac nikada stvarno ne oprašta. Svaki se neprijateljski čin točno pamti, prikriva ili čuva. Ponekad se on daje u zamjenu za stvarnu pokornost; velikodušna se djela vlastodržaca uvijek događaju u tom smislu. Oni toliko čeznu za tim da pokore sve što im se suprotstavlja, da za to često plaćaju pretjeranu cijenu.

Nemoćni pojedinac, koji se vlastodršcu čini neobično snažnim, ne vidi koliko je ovome važno da mu se u potpunosti pokore svi. On može procijeniti jačanje svoje moći samo prema njezinoj stvarnoj snazi, ako za to uopće ima osjećaj, te nikada neće shvatiti što uzvišenom kralju znači sagibanje koljena posljednjeg, zaboravljenog, sirotog podanika. Zanimanje biblijskog Boga za svakog, njegova upornost i briga s kojom vodi računa o svakoj duši, mogu služiti kao viši uzor svakom vladaru. On je i ustanovio složenu trgovinu oprostima: onaj tko mi se podvrgava, toga ponovno uzimam u svoju milost. No, nakon toga on točno promatra ponašanje zarobljenoga, pa može, budući da je sveznajući, lako zamijetiti da li ga netko vara.

Nema nikakve sumnje da mnogobrojne zabrane postoje samo zato da bi podupirale moć onih koji mogu naslutiti i oprostiti kršenje tih zapovijedi. *Pomilovanje* je vrlo visok i koncentriran čin moći, koji pretpostavlja donošenje osude; činu pomilovanja mora prethoditi osuda. U pomilovanju leži i *izabranost*. Nije uobičajeno da se pomiluje više od određenog, ograničenog broja osuđenih. Onaj koji kažnjava pazit će da ne bude preblag, i čak kad se pretvara da se strogost izvršenja kazne protivi njegovoj unutrašnjoj prirodi, vid-

jet će nužnost toga u svetoj nužnosti kažnjavanja i time sve opravdati No, on će uvijek ostaviti otvoren put milosti, bilo tako da se u izabranim slučajevima sam odlučuje na pomilovanje, ili tako da preporučuje pomilovanje nekoj višoj instanci koja je za to zadužena.

Moć doseže vrhunac tamo gdje do pomilovanja dolazi u posljednjem trenutku. Upravo kad se treba izvršiti donesena presuda, pod vješalima ili pred puščanim cijevima onih koji su za to određeni, pojavljuje se pomilovanje kao nov život. Granica se moći sastoji u tome da ne može mrtve vratiti u život; no, u tom, do krajnjeg trenutka odgađanom činu pomilovanja vlastodržac stvara a sebi dojam da je prekoračio i tu granicu.

## Zapovijed

### Zapovijed: Bijeg i žalac

»Zapovijed je zapovijed«: o zapovijedi se do sada tako malo razmišljalo, vjerojatno zato što ima karakter nečeg konačnog i neospornog. Ljudi je primaju kao nešto što je uvijek postojalo kao takvo, ona se čini prirodnom i neophodnom. Od malih smo nogu naučeni na zapovijedi, a od njih se velikim dijelom sastoji ono što nazivamo odgojem; i život odraslih prožet je zapovijedima, bilo da se radi o sferi rada, borbe ili vjere. Čovjek se gotovo nikada nije zapitao što je zapravo zapovijed; da li je ona zaista tako jednostavna kao što se čini, da li unatoč brzini i lakoći, s kojom postiže ono što očekuje, ne ostavlja u čovjeku koji joj se pokorava druge, dublje, možda čak neprijateljske tragove.

Zapovijed je starija od jezika, inače je psi ne bi mogli razumjeti. Kroćenje životinja temelji se upravo na tome da one nauče shvaćati što se od njih želi, iako ne znaju jezik. Kratkim, vrlo jasnim zapovijedima, koje se u načelu ni po čemu ne razlikuju od onih koje se izdaju ljudima, krotitelj pokazuje životinjama svoju volju. Ono je slijede, isto kao što se drže zapovijedi. Opravdano je, dakle, pretpostaviti da su korišteni zapovijedi vrlo stari; u najmanju je ruku jasno da zapovijed u nekom obliku postoji i izvan svijeta ljudskog društva.

Najstariji učinak zapovijedi jest *bijeg*. Životinji bijeg diktira netko jači, neko stvorenje *izvan* nje. Bijeg je samo prividno spontan; on je uvijek izazvan opasnošću; ni jedna životinja neće pobjeći ako ne nasluti opasnost. Zapovijed za bijeg je jasna i direktna kao pogled.

Od samog početka jedan od bitnih uvjeta bijega jest različitost obaju stvorenja, koja na taj način dolaze međusobno u vezu. Jedno stvorenje stavlja drugome na znanje da ga želi pojesti; zbog toga je bijeg smrtno ozbiljan. »Zapovijed« prisiljava slabiju životinju na kretanje, bez obzira na to da li je jača životinja stvarno progoni ili ne. Bitna je jedino snaga prijetnje: pogleda, glasa, prijetjećeg izgleda.

Dakle, zapovijed se izvodi iz *zapovijedi za bijeg*: ona se u svom izvornom obliku zbiva između dvije životinje različite vrste, od kojih jedna ugrožava drugu. Velika razlika u snazi dviju životinja, činjenica da je jedna od njih — možemo reći — naviknuta na to da drugoj služi kao plijen, nepromjenjivost tog odnosa, koji je, čini se, po-

stojao oduvijek, sve to zajedno daje tom procesu nešto apsolutno i neopozivo. Bijeg je jedina i posljednja instanca kojoj se može požaliti protiv ove smrtno presude. Rika lava koji odlazi u lov u stvari je smrtna presuda; to je *jedan* od glasova njegova jezika koji razumiju sve njegove žrtve; a moguće je da je ta prijetnja jedino što je njima, koji su inače tako različiti, u stvari zajedničko. Najstarija zapovijed — koja je izdana mnogo prije postanka čovjeka — jest smrtna presuda koja žrtvu prisiljava na bijeg. To treba imati na umu kad razmišljamo o izdavanju zapovijedi među ljudima. Smrtna presuda i njezina stravična nemilosrdnost provlače se kroz svaku zapovijed. Sistem zapovijedanja među ljudima organiziran je tako da čovjek obično izbjegava smrt; no strah pred smrću, prijetnja, uvijek postoji u svakoj zapovijedi; a očuvanje i izvršenje stvarnih smrtnih presuda drži budnim strah od svake zapovijedi, od zapovijedanja općenito.

No, zaboravimo na trenutak ono što smo utvrdili o korijenima zapovijedi i okrenimo se zapovijedi bez predrasuda, kao da je tek sada postala predmet našeg razmatranja.

Ono što kod zapovijedi najprije uočavamo jest to da zapovijed izaziva neku radnju. Ispruženi prst koji pokazuje u određenom smjeru može djelovati kao zapovijed: sve se oči koje zamijete taj prst okreću u istom pravcu. Čini se da je izazvana radnja, čiji je pravac određen, jedino što zapovijed želi postići. Osobito je važno širenje u jednom pravcu; okretanje ili mijenjanje tog pravca nije dozvoljeno.

Zapovijed ne dozvoljava protivljenje. Zapovijed nije predmet ra'sprave, objašnjavanja ili sumnje. Ona je sažeta i jasna, zato što se mora razumjeti na licu mjesta. Ako se zapovijed shvati sa zakašnjenjem, ona gubi snagu. Svaki put kad se zapovijed ponovi, a ne izvede, ona gubi nešto od svog života; onda nakon nekog vremena leži iscrpljena i nemoćna na tlu, pa je bolje da je u takvoj situaciji više ne oživljavamo. Jer radnja što je zapovijed izaziva vezana je za svoj trenutak. Ona se može odrediti i za kasnije, ali mora biti *određena*, bilo tako da se izgovori ili da postane jasna zahvaljujući prirodi zapovijedi.

Radnja koja se izvršava na zapovijed razlikuje se od svih drugih radnji. Ona se doživljava kao nešto *tuđe*; sjećanje na nju nas donekle pogađa. Nešto što nam ne pripada prolazi brzo pored nas kao neki strani vjetar. Hitnost radnje koju zahtijeva zapovijed može doprinijeti tome da je u sebi vidimo kao nešto tuđe; no, to nije dostatno objašnjenje. Za zapovijed je važno da dolazi *izvana*. Čovjek sam ne bi došao do zapovijedi. Ona pripada uvjetima života koji su nam *nametnuti*; nitko ih ne razvija u sebi. Čak i onda kad pojedinci iznenada istupaju s ogromnim brojem zapovijedi želeći utemeljiti novu vjeru ili obnoviti neku staru, oni uvijek strogo čuvaju privid da im je taj teret nametnut izvana. Tvrde da im je tako

zapovjedbno; i iako možda u drugim stvarima lažu, u ovome su uvijek iskreni; oni zaista vjeruju da ih je netko *poslao*.

Međutim, mora se priznati da je jači onaj korijen zapovijedi po kojem je ona nešto tuđe. Čovjek se pokorava zato što se ne bi mogao boriti s izgledima na uspjeh; zapovijeda onaj tko bi pobijedio. Moć zapovijedi ne smije se dovoditi u sumnju; ako ta moć popusti, onda se mora ponovno dokazati u borbi. Obično se ta moć priznaje dugo vremena. Nevjerojatno je kako se rijetko zahtijevaju nove odluke; stare djeluju dugo vremena. Pobjedonosne borbe žive dalje u zapovijedima; svaka izvršena zapovijed obnavlja neku staru pobjedu.

Gledano izvana, moć onoga koji zapovijeda neprestano raste. Povećava se svaka i najmanja zapovijed. Ne samo da se zapovijed izdaje onako kako to koristi onome koji se njome služi: u prirodi same zapovijedi, u poštivanju na koje ona nailazi, u prostoru koji dijeli, u -njezinoj oštroj preciznosti — u svemu tome ima nečeg što moći jamči sigurnost i rast njezina područja. Moć odašilja zapovijedi kao oblak magičnih strelica; pogođene se žrtve same donose pred moćnika, pozvane, pogođene i vođene strijelama.

No, ako поближе razmotrimo zapovijed, vidjet ćemo da njezina jednostavnost i jedinstvo nisu tako apsolutne i neosporne kao što nam se čini na prvi pogled. Zapovijed se može raščlaniti. Ako je uopće želimo shvatiti, moramo je raščlaniti.

Svaka se zapovijed sastoji od *poticaja* i *žalca*. Poticaj prisiljava primaoca zapovijedi na izvršenje, i to u skladu sa sadržajem zapovijedi. Žalac ostaje u onome tko je izvršava. Ako zapovijedi normalno funkcioniraju, kao što se od njih očekuje, žalac se uopće ne vidi. On je skriven i čovjek ne sluti da on postoji; on se možda pokazuje u gotovo nezamijećenom tihom otporu koji prethodi pokoravanju zapovijedi.

Međutim, žalac tone duboko u čovjeka koji je izvršio neku zapovijed i tamo ostaje nepromijenjen. Žalac je najnepromjenljiviji od svih duševnih tvorevina. Sadržaj zapovijedi ostaje u žalcu; njegova snaga, doseg i ograničenja, sve je to zauvijek unaprijed određeno u trenutku izdavanja zapovijedi. Mogu proći godine i desetljeća prije nego što se onaj potonuli i sačuvani dio zapovijedi, umanje na slika i prilika te zapovijedi, ponovno pojavi. No, važno je znati da se nijedna zapovijed ne gubi; izvršenje zapovijedi ne znači i njezin kraj, jer se ona pohranjuje zauvijek.

Najviše se zapovijedi izdaje djeci. Pravo je čudo da se ona ne slome pod njihovim teretom i da preživljavaju zapovjedničko ponašanje svojih odgajatelja. Činjenica da ona sve te zapovijedi kasnije prenose na svoju djecu, i to isto tako okrutno kao njihovi odgajatelji, prirodna je kao grizenje i govorenje. No, ono što čovjeka uvijek iznova iznenađuje jest nepromijenjeni oblik u kojem se uspijevaju očuvati zapovijedi iz 'najranijeg djetinjstva; čovjek ih ima pri

ruci čim slijedeća generacija pošalje svoje žrtve. Nijedna se zapovijed nije ni mrvicu promijenila; ona je isto tako mogla biti izdana prije jednog sata, a u stvari je izdana prije dvadeset, trideset ili više godina. Snaga s kojom dijete prima zapovijedi, ustrajnost i vjernost s kojom ih čuva, nije njegova pojedinačna zasluga. Inteligencija ili posebna nadarenost s time nemaju nikakve veze. Svako, pa i najobičnije dijete, ne gubi i ne oprašta nijednu zapovijed pomoću koje su ga zlostavljali.

Ne mijenja se, dakle, lik zapovijedi, koja je u čovjeku ostala kao žalac, pohranjena i nepromjenljiva, već izgled tog čovjeka, ono po čemu ga drugi prepoznaju, držanje njegove glave, izraz usana, njegov pogled. On će ponovno izdati tu zapovijed u nepromijenjenom obliku, no za to mu se mora pružiti prilika; nova situacija u kojoj se oslobađa zapovijedi, mora biti slika i prilika one u kojoj ju je primio. Obnavljanje takvih ranih situacija, pogotovo u *obratu*, jedan je od velikih izvora duševne energije u životu čovjeka. Kao što smo rekli, »poticaj« da se postigne ovo ili ono, najdublji je nagon za oslobađanjem od zapovijedi koje smo jednom primili.

Samo *izvršena* zapovijed ostavlja žalac u onome koji joj se pokorio. Onaj tko izbjegava zapovijedi, ne mora ih u sebi pohranjivati. »Slobodan« je čovjek samo onaj koji je naučio izbjegavati zapovijedi, a ne onaj koji ih se tek naknadno oslobađa. No, najneslobodniji je, bez sumnje, onaj koji treba najdulje vremena da se oslobodi zapovijedi ili onaj koji to ne uspijeva učiniti nikada.

Nijedan neopterećeni čovjek ne smatra da nije slobodan ako slijedi svoje nagone. Čak i tamo gdje oni postaju najjači i gdje njihovo zadovoljstvo vodi do opasnih i zamršenih situacija, pogođeni će imati osjećaj da djeluje u skladu sa svojim unutrašnjim željama. No, on se okreće protiv zapovijedi koja mu je poslana izvana i koju mora izvršiti: u tom slučaju svatko govori o pritisku i pridržava sebi pravo na obrat ili pobunu.

### Pripitomljavanje zapovijedi

Zapovijed za bijeg, koja sadrži prijetnju smrću, pretpostavlja veliku razliku u moći između sudionika. Onaj koji drugoga nagoni u bijeg, mogao bi ga ubiti. Osnovna situacija u prirodi proizlazi iz činjenice da se mnoge životinjske vrste hrane životinjama. One žive od *drugih* vrsta. Zbog itoga se većina životinja osjeća ugroženim od te druge vrste te od njih, tuđih i neprijateljski raspoloženih, dobiva zapovijed za bijeg.

Međutim, ono što u običnom životu nazivamo zapovijedi, odvija se između *ljudi*: gospodar zapovijeda svom robu, majka svom dje-

tetu. Zapovijed kakvu mi poznajemo jako se razvila u odnosu na svoj biološki izvor. Ona se pripitomila. Primjenjujemo je na opće društvene, ali i na bliske odnose u zajedničkom životu ljudi; u državi ona igra isto tako važnu ulogu kao u obitelji. Ona izgleda potpuno drukčije od one koju smo opisali kao zapovijed za bijeg. Gospodar zove svog roba: on dolazi iako zna da će dobiti neku zapovijed. Majka zove svoje dijete: dijete ne bježi od nje uvijek. Iako ga zasipaju svim vrstama zapovijedi, ono u cjelini ostaje krotko. Ono ostaje u blizini majke te joj trči u susret. Isto vrijedi za psa: on ostaje uz svog gospodara a na zvižduk odmah dotrči k njemu.

Kako je došlo do ovog pripitomljavanja zapovijedi? Što je prijetnju smrću učinilo bezopasnom? Objašnjenje takvog razvoja leži u činjenici da u svakom od tih slučajeva postoji nekakvo podmićivanje. Gospodar daje svom psu ili robu nešto za jelo, majka hrani dijete. Stvorenje koje se nalazi u podaničkom odnosu navikava se na to da hranu dobiva iz ruke. Rob ili pas dobivaju hranu samo od svog gospodara, i nitko im drugi ne mora, zapravo *ne smije* davati hranu. Posjednički se odnos djelomice sastoji u tome da svu hranu dobivaju iz ruku gospodara. No, dijete se uopće ne može hraniti samo. Ono se od samog početka nalazi na majčinih prsima.

Između davanja hrane i zapovijedi stvorila se bliska povezanost. Ta povezanost se vrlo jasno pokazuje u praksi kroćenja životinja. Kad životinja učini ono što se od nje zahtijeva, dobiva neku poslasticu iz ruku krotitelja. Pripitomljavanje zapovijedi znači da se zapovijed pretvara u obećanje hrane. Umjesto da joj prijeti smrću i da je nagoni u bijeg, čovjek obećava životinji ono što je svakom stvorenju na prvom mjestu i drži svoje obećanje. Umjesto da gospodara posluži kao hrana i da bude pojedeno, stvorenje koje prima takva zapovijed samo dobiva hranu.

Takvo denaturiranje biološke zapovijedi za bijeg, odgaja ljude i životinje u neku vrstu dobrovoljnih zarobljenika, pri čemu postoje svi mogući stupnjevi i nijanse tog zarobljeništva. No, ono u cjelini ne mijenja suštinu zapovijedi. Prijetnja uvijek ostaje sadržana u svakoj zapovijedi. Ona je, doduše, ublažena, ali postoje izričite sankcije koje slijede u slučaju neizvršavanja zapovijedi: one mogu biti vrlo stroge, a najstroža je ona izvorna, naime smrt.

### Trzaj i strah od zapovijedanja

Zapovijed je kao strelica. Ona se odapinje i pogađa. Prije nego što odapinje strelicu, onaj tko izdaje zapovijed cilja u metu. Svojom

zapovijedi želi pogoditi točno određeno stvorenje, tako da strelica uvijek leti izabranim pravcem. Strelica ostaje u pogodenome; on je mora izvući i odapeti na nekog drugog, da bi se oslobodio njezine prijetnje. Proces prenošenja zapovijedi odvija se u stvari tako da pogodeni izvlači iz sebe strelicu, napinje svoj luk i ponovno odapi-nje istu strelicu. Rana u njegovu tijelu zacjeljuje, ali ostaje ožiljak. Svaki ožiljak ima svoju povijest, jer predstavlja trag određene strelice.

Svatko tko izdaje zapovijed, tko odapinje strelicu, osjeća nakon odapinjanja lagani *trzaj*. Pravi, možemo reći duševni trzaj, osjeća tek onda kad vidi da je pogodio. Ovdje prestaje analogija s pravom strelicom. No, zbog toga je još važnije ispitati tragove koje pogodak ostavlja u uspješnom strijelcu.

Zadovoljstvo koje strijelac osjeća zbog izvršenih, dakle uspješno izdanih zapovijedi, prikriva mnogo toga drugog što se u njemu zbiva. On uvijek osjeća neku vrstu trzaja; ono što je učinio ostavlja utisak i na njega, a ne samo na žrtvu. Mnogo trzaja skuplja se u *strah*. Riječ je o posebnoj vrsti straha koja nastaje čestim ponavljanjem zapovijedi; zbog toga ću ga nazvati *strahom od zapovijedanja*. Taj je strah malen u onom koji samo prenosi zapovijedi. Sto je onaj koji zapovijeda bliže stvarnom izvoru zapovijedi, to je taj strah veći.

Nije teško shvatiti kako nastaje taj strah od zapovijedanja. Hitac koji pogađa neko izolirano biće ne ostavlja za sobom nikakve opasnosti. Ubijeni nam više ne može naškoditi. Zapovijed, koja, dođuše, prijeti smrću ali onda ipak ne ubija, ostavlja sjećanje na prijetnju. Neke se prijetnje ne ostvaruju, a neke pogađaju; one koje pogađaju nikada ne zaboravljamo. Onaj tko je pred prijetnjom pobjegao ili popustio, taj će se sigurno osvetiti. On će se osvetiti kad za to dođe trenutak, i onaj koji mu je prijetio toga je potpuno svjestan : on mora učiniti sve da ne dođe do obrata.

Osjećaj opasnosti — osjećaj da svi oni kojima smo zapovijedali, svi kojima smo prijetili smrću *žive i sjećaju se*, — opasnost u kojoj bismo se našli kad bi se mnogobrojni kojima smo prijetili smrću ujedinili protiv nas: taj duboki osjećaj, koji ostaje neodređen zato što nikada ne znamo kada će ugroženi prijeći sa sjećanja na djelo, taj mučni, neiscrpni i neograničeni osjećaj opasnosti nazivam strahom od zapovijedanja.

On je najsnažniji u onome tko je na najvišem položaju. Strah od zapovijedanja najkoncentriraniji je na izvoru zapovijedi, u onome koji izdaje zapovijedi, koji ih ni od koga *ne* prima, koji ih, tako reći, sam stvara. Taj strah može u vlastodršcima ostati dugo vremena savladan i prikriiven. On se može povećati tijekom života nekog vladara i manifestirati se kao autokratska paranoja.

## Zapovijedanje velikom broju ljudi

Treba razlikovati zapovijed koja se izdaje *pojedincu* od one koja se izdaje *velikom broju ljudi* odjednom.

Ta je razlika uvjetovana već i biološkim korijenima zapovijedi. Neke životinje žive same, te prijetnju svojih neprijatelja primaju pojedinačno. Druge žive u krdima pa prijetnju primaju kao takve. U prvom slučaju životinja bježi i skriva se sama. U drugom slučaju bježi cijelo krdo. Kad životinju koja obično živi u krdu neprijatelj slučajno iznenadi samu, ona pokušava pobjeći k svom krdu. Pojedinačni i masovni bijeg iz temelja se razlikuju. Masovni strah krda u bijegu najstarije je i — možemo reći — najpoznatije masovno raspoloženje koje poznajemo.

Iz tog se stanja masovnog straha vrlo vjerojatno izvodi i *žrtva*. Lav koji progoni krdo gazela, koje sve zajedno bježe u strahu pred njim, prestaje ih progoniti čim uspije ščepati jednu od njih. Ta je životinja njegova žrtva i u širem smislu te riječi. Ona osigurava mir drugim pripadnicima krda. Njihov se strah stišava čim lav postigne ono što želi i čim oni to zamijete. Iz stanja masovnog bijega pripadnici krda ponovno prolaze u svoje normalno stanje, svaka životinja slobodno pase i radi što želi. Kad bi gazele imale svoju vjeru, kad bi lav bio njihov bog, one bi mu, da utaže njegovu glad, dobrovoljno dale jednu gazelu. A upravo to se događa kod ljudi: iz raspoloženja masovnog straha rađa se vjerska žrtva. Ona za trenutak zaustavlja trk i glad opasne moći.

Zastrašena masa želi ostati *na okupu*. U akutnoj opasnosti ona se osjeća zaštićenom samo onda kad osjeća blizinu drugih. Ona je masa osobito po pravcu svog bijega. Životinja koja iskače iz mase i bježi svojim putem ugroženija je od ostalih. Ona više osjeća opasnost baš zato što je sama, i njezin je strah veći. Zajednički pravac životinja koje zajedno bježe, mogli bismo nazvati njihovim »raspoloženjem«; ono što ih drži na okupu, još ih snažnije tjera naprijed. One nisu uspaničene sve dok nisu napuštene, sve dok svaka životinja radi isto što i druge pored nje, dok izvode iste kretnje. Zbog paralelnog kretanja 'nogu, vratova i glava, taj masovni bijeg odgovara onom što kod ljudi nazivamo *ustalasanom* ili *ritmičkom* masom.

Međutim, slika se mijenja čim životinje postanu opkoljene. Time se onemogućuje zajednički pravac bijega. Masovni se bijeg pretvara u *paniku*: svaka se životinja nastoji sama spasiti, i pri tome smeta drugima. Obruč oko njih se steže. U pokolju koji sada počinje svaka je životinja neprijatelj drugoj, jer joj priječi put bijega.

No, vratimo se samoj zapovijedi. Rekli smo da je zapovijed koja se izdaje pojedincu drukčija od one koja se izdaje mnogima. Pri-

je nego što obrazložimo tu tvrdnju, moramo spomenuti jednu važnu iznimku.

Umjetno okupljenu gomilu nalazimo u vojsci. U njoj se ukida različitost zapovijedi, i upravo se u tome sastoji njezina suština. Ovdje zapovijed uvijek znači jedno te isto, bez obzira na to da li se obraća pojedincu ili gomili. Vojska postoji samo onda ako je zapovijed uvijek jednako vrijedna i konstantna. Ona dolazi odozgo i ostaje strogo izolirana. Zbog toga vojska nikada ne smije biti masa.

U masi se, naime, zapovijed širi horizontalno, među njezinim pripadnicima. Na početku zapovijed može odozgo pogoditi samo pojedinca. No, budući da su drugi, njemu ravni, u njegovoj blizini, on ih odmah prenosi njima. U svom strahu on dm se još više približava. U sekundi se strah prenosi i na druge. Najprije se počinje kretati nekolicina, onda sve više ljudi, a onda svi. Zahvaljujući brzom širenju iste zapovijedi, oni su se pretvorili u masu. Tako sada bježe svi zajedno.

Budući da se zapovijed odmah raspršuje, ona ne stvara žalac. Za to nema vremena, i sve što bi se moglo pretvoriti u trajni dio zapovijedi, odmah se rastvara. Zapovijed koja se izdaje masi ne ostavlja za sobom žalac. Prijetnja koja vodi do masovnog bijega ponovno se rastvara upravo u tom bijegu.

Samo zapovijedanje *izoliranom* pojedincu dovodi do stvaranja žalca zapovijedi. Prijetnja koju sadrži zapovijed izdana pojedinca *ne može* se sasvim raspršiti. Tko god sam izvršava neku zapovijed, zadržava u sebi otpor protiv nje kao žalac, kao tvrd kristal ogorčenosti. On ga se može osloboditi samo tako da sam izda istu zapovijed nekom drugom. Njegov žalac nije ništa drugo nego skriven odraz zapovijedi koju je dobio i koju nije mogao odmah prenijeti nekom drugom. Zbog toga se može osloboditi samo izdavanjem iste zapovijedi.

Dakle, zapovijed koja se izdaje mnogima, ima specifičan karakter. Njezina je svrha da iz mnogo ljudi stvori masu, i ukoliko joj to uspije, ona u njima ne ibudi strah. Parola govornika koja okupljenim ljudima nameće određen smjer, ima upravo ,tu funkciju te se može shvatiti kao zapovijed izdana mnogima. S gledišta mase, koja nastaje brzo i želi se potvrđivati kao nešto jedinstveno, takve su parole korisne i neophodne. Govornikovo se umijeće sastoji u tome da sve što želi postići uspijeva sažeti u parole i uvjerljivo prezentirati, što omogućuje nastanak i očuvanje mase, *stvara* masu i održava je na životu pomoću nadređene zapovijedi. Kad mu to jedanput pođe za rukom, više nije važno što od nje stvarno zahtijeva. Govornik može užasno napadati okupljene pojedince i prijetiti im, a oni će ga svejedno voljeti, samo ako ih je prije toga uspio pretvoriti u masu.

Vojnik u službi djeluje samo po zapovijedi. Njemu se može prohtjeti ovo ili ono; no, budući da je vojnik, to nije važno, jer mora sebi uskratiti to što želi. On ne može stajati na raskrsnici: jer čak i onda kad bi se tamo našao, ne bi on sam odlučio kojim će putem krenuti. Njegov je aktivni život ograničen sa svih strana. On radi ono što rade drugi vojnici *zajedno* s njim; a radi i ono što mu je zapovjedbno. Izostavljanje svih drugih aktivnosti, koje drugi ljudi, kako vjeruju, vrše po svojoj volji, izaziva u njemu glad za aktivnošćima koje *mora* izvršiti.

Stražar koji satima nepomično stoji na svom mjestu najbolji je izraz psihičkog stanja vojnika. On ne smije otići; ne smije zaspati; ne smije se micati, osim onda kad su mu unaprijed propisane točno određene kretnje. Njegov se uspjeh zapravo sastoji u tome što se uspijeva oduprijeti svemu što bi ga moglo navesti na to da napusti svoje mjesto, pa u ma kojem se obliku taj mamac pojavio. Taj je *negativizam* vojnika, kako bismo ga mogli nazvati, vojnika kičma. On u sebi potiskuje sve poticaje na aktivnost, kao što su želja, strah, nemir, od kojih se sastoji bitni dio čovjekova života. Protiv njih se najbolje može boriti tako da sebi uopće ne prizna da oni postoje.

Svaka radnja koju stvarno izvrši mora biti sankcionirana: i to putem zapovijedi. Budući da je čovjeku teško da ne radi *ništa*, u njemu se skuplja veliko očekivanje onoga što smije učiniti. U njemu se gomila želja za aktivnošću i raste u beskonačnost. No, budući da akciji prethodi zapovijed, njegovo se očekivanje okreće k zapovijedi: dobar je vojnik uvijek u stanju svjesnog očekivanja *zapovijedi*. To se stanje u njemu potencira na sve moguće načine pomoću odgoja; ono jasno dolazi do izražaja u vojničkom držanju i formulama. Bitan trenutak u životu vojnika jest stajanje u stavu »mirno« pred pretpostavljenima. On stoji pred svojim pretpostavljenim u najvećoj mogućoj napetosti i spremnosti na izvršenje zapovijedi, a formula koju izgovara, »na zapovijed!« točno izražava suštinu te situacije.

Odgoj vojnika počinje tako da se njemu *zabranjuje* više nego drugim ljudima. I najmanje kršenje zapovijedi donosi teške kazne. Područje nedozvoljenog, s kojim se svaki čovjek upoznaje već kao dijete, kod vojnika poprima divovske razmjere. Oko njega se gradi jedan zid za drugim; tako visoki i čvrsti kao i jasno razgraničeni. On se počinje kretati tako da ih stalno osjeća oko sebe. *Uglatost* vojničkog držanja u neku je ruku odgovor njegova tijela na tvrdoću i glatkost tih zidova; vojnik počinje nalikovati na stereometrijski lik. On je zarobljenik koji se prilagodio svojim zidovima; zarobljenik koji je zadovoljan; koji se tako malo buni protiv svog stanja da zidovi oblikuju njega. Dok drugi zarobljenici misle samo na jedno:

kako da preskoče ili probiju zidove oko sebe, vojnik je svoje zidove prihvatio kao svoju novu prirodu, kao prirodnu okolicu, kojoj se prilagođava, u koju se i sam pretvara.

Pravi je vojnik onaj koji je na taj intenzivni način potpuno upio u sebe sve zabrane i koji obavljanjem svakodnevnih vojničkih obreda — dan za danom — dokazuje da točno zna izbjeći ono što mu je zabranjeno. Za takvoga i zapovijed ima veću vrijednost. Ona je kao juriš iz tvrđave u kojoj je predugo čekao. Ona pogađa kao grom koji baca pojedinca preko zidova zabranjenog; kao grom koji samo ponekad ubija. U toj (beskrajnoj pustoši zabranjenog, koja se proteže oko njega sa svih strana, zapovijed dolazi kao oslobođenje: stereometrijski lik oživljava i na zapovijed kreće u akciju.

U odgoj vojnika spada i to da nauči primati zapovijedi na dva načina: sam ili zajedno s drugima. Vježbanjem se naučio na kretanje koje izvodi zajedno s drugima; svi ih moraju izvoditi na isti način. Riječ je o preciznosti koju čovjek može bolje naučiti oponašajući druge nego sam. Na taj način on postaje kao oni; tako se stvara jednakost koja se ponekad može iskoristiti za to da se neka vojna jedinica pretvori u masu. Međutim, obično se želi postići suprotno: vojnike treba što je moguće više izjednačiti, a da se pri tome *ne* pretvore u masu.

Kad su vojnici zajedno kao jedna cjelina, oni djeluju prema zapovijedima koje su primili svi zajedno. No, mora se sačuvati mogućnost njihova *razdvajanja*; pretpostavljeni može zapovijediti da se izdvoji jedan, dvojica, trojica, pola jedinice. Nije toliko bitno što oni marširaju svi zajedno; djeljivost jedinice pokazuje njezinu upotrebljivost. Zapovijed se može odnositi na bilo koji broj ljudi: jednog, dvojicu ili cijelu jedinicu. Njezina djelotvornost ne smije ovisiti o broju ljudi na koje se odnosi. Ta je zapovijed uvijek ista, bez obzira na to da li je prima pojedinac ili svi zajedno. Najvažnija je stalnost karaktera zapovijedi; ona štiti zapovijed od svih utjecaja mase.

Onaj tko u vojsci mora izdavati zapovijedi, mora se držati na distanci od svih vrsta mase — *izvan* njega, *u* njemu. On je to naučio zato što je odgojen tako da očekuje zapovijed.

## Očekivanje zapovijedi kod hodočasnika na Arafatu

Najvažniji trenutak hodočašća u Meku, njegov stvarni vrhunac, jest *Vukuf* ili »stajanje na Arafatu«, jedna postaja prije Alaha, nekoliko sati putovanja od Meke. Ogromna gomila hodočasnika — po-

nekad šest stotina tisuća ili sedam stotina tisuća ljudi — stoji u dolini okruženoj golim brdima, i gura se prema »brdu milosti« u njezinoj sredini. Gore stoji propovjednik na mjestu na kojem je *ne-koć* stajao Prorok, i drži svečanu propovijed.<sup>107</sup>

Gomila mu odgovara povikom: »Labbeika ya Rabbi, labbeika! Držimo se tvojih zapovijedi, Gospodine, držimo se tvojih zapovijedi!-« Taj se povik neprestano ponavlja tijekom cijelog dana i intenzivira do mahovitosti. Onda, iznenada obuzeti nekom vrstom masovnog straha — po nazivu *Ifadha* ili »rijeka«, svi zajedno bježe kao opsjednuti s Arafata do slijedećeg mjesta, Mozdalife, gdje provode **noć**, a slijedećeg jutra dalje iz Mozdalife u Minu. Svi trče kao bez glave, jedan drugog guraju i gaze, i u toj trci obično više hodočasnika izgubi život. Onda se u Mini kolje mnoštvo životinja, koje se onda prinose kao žrtve; hodočasnici odmah zajedno jedu njihovo meso. Zemlja je natopljena krvlju i puna ostataka jela.

Stajanje na Arafatu jest trenutak u kojem *očekivanje zapovijedi* mase vjernika dostiže vrhunac. To jasno izražava formula »Držimo se tvojih zapovijedi, Gospodine, držimo se tvojih zapovijedi!«, koju takva zbijena masa izgovara tisuću puta. Ovdje je islam, *predanost*, sveden na svoj najjednostavniji nazivnik, stanje u kojem **ljudi** ne misle ni na što drugo osim na zapovijedi Gospoda, koga zazivaju iz petnih žila. Postoji uvjerljivo objašnjenje za iznenadni strah koji nastaje na jedan znak i vodi do neviđenog masovnog bijega. Tu dolazi do izražaja stari karakter zapovijedi, koja je *zapovijed na bijeg*, pri čemu vjernici ne znaju zašto je to tako. Intenzitet njihova masovnog očekivanja toliko pojačava djelovanje božje zapovijedi dok se ona ne pretvori u ono što je svaka zapovijed izvorno bila: zapovijed za bijeg. Božja zapovijed tjera ljude u bijeg. Nastavljanje tog bijega slijedećeg dana, nakon što su hodočasnici prenoćili u Mozdalifi, dokazuje da se djelovanje zapovijedi još uvijek nije iscrpilo.

Po islamskom shvaćanju neposredna zapovijed Božja donosi čovjeku smrt. Oni pokušavaju izbjeći tu smrt; zato je prenose na životinje koje kolju u Mini, krajnjoj točki svog bijega. Tako životinje umiru umjesto ljudi, a taj je pomak poznat iz mnogih religija; sjetimo se Abrahamove žrtve! Tako ljudi izbjegavaju krvoproliće koje je Bog namijenio njima samima. Oni su se toliko predali njegovoj zapovijedi da su pred njim pobjegli, ali mu ipak nisu uskratili krv: zemlja je na koncu natopljena krvlju gomile zaklanih životinja.

Ni u jednom drugom vjerskom običaju ne dolazi toliko do izražaja prava priroda zapovijedi kao u stajanju na Arafatu, u Vukufu, i masovnom bijegu, Ifadhi, koji dolazi nakon toga. Islam, u kojem vjerska zapovijed još uvijek sadrži mnogo neposrednosti suštine zapovijedi, očekivanje zapovijedi te zapovijed općenito, najjasnije se izražavaju u Vukufu i Ifadhi.

## jedi i disciplina

it vojske. No, postoje dvije vrste discipline, otvorena je disciplina — disciplina zapovijedi: poštovanje izvora zapovijedi vodi do stvaranja izuženja, više stereometrijskog lika nego živoga. Vojnika prvenstveno karakterizira činjenica koju očekivanja zapovijedi. To se stanje ogleda u liku; vojnik koji iziđe iz tog stanja nije u službi, nosi samo izvana. Unutrašnji je stav vojnika živ, i ne bi mogao biti očigledniji.

na disciplina nije sve. Pored nje postoji i jedna govori i koja se uopće ne treba pokazati, naime govorima koji slabo shvaćaju ona rijetko dopire do onaj koja je na svoj skriveni način neprestano budna osobito u našem vremenu. To je disciplina *una-*

a zamijetiti da je čudno da se nešto tako općenito je unapređivanje, naziva tajnim. No, unapređivanje izraz za nešto dublje, što ostaje tajno već i za one koji shvaćaju na koji način ono funkcionira, izraz za skriveno djelovanje *žalca zapovijedi*.

1 vojniku mora nakupiti ogroman broj žalaca. li po zapovijedi; ne radi, i ne smije raditi ništa osim što od njega zahtijeva otvorena disciplina. spontani osjećaji potisnuti. On guta i guta zapovijedi na to kako se osjeća, nikada ne smije zadržati koju izvršava — a izvršava ih sve — ostavlja

na u vojniku proces je koji se brzo razvija. Ako nik, na najnižoj stepenici vojne hijerarhije, on svaka mogućnost da se oslobodi svojih žalaca, izdaje nikakve zapovijedi. On može raditi sareduje. On se pokorava, a njegova pokornost po-

tanja, u kojem ima nečeg nasilnog, moguća je ređenja. Cim dobije unapređenje, on može sam početi zapovijedati, počinje se oslobađati jednog. Njegova je situacija prešla u svoju suprotnost mišljenja. Obrazac situacije ostao je potpuno mijenja njegov položaj u njoj. Njegovi se žalci povijedi. Sada on izdaje zapovijedi koje je prije osredni pretpostavljeni. Oslobađanje od žalaca volji, no on je doveden u situaciju koja je za to naime, mora zapovijedati. Svaki je stav ostao

isti, nijedna se riječ nije promijenila. Drugi stoje pred njim u istom stavu u kojem je on prije stajao i sam. Drugi čuju od njega istu formulu koju je slušao i sam, izrečenu istim tonom, nabijenu istom energijom. Ima nečeg jezovitog u identičnosti te situacije; čini se kao da je ona izmišljena za to da bi se on oslobodio svojih žalaca. On sada pogada druge istim onim čime je i sam bio pogođen.

Međutim, kad se njegovi stari žalci počinju izražavati u njegovim zapovijedima, kad se od njega, tako reći, zahtijeva da ih izgovori, on i dalje prima zapovijedi odozgo. Tako se proces udvostručuje: dok se oslobađa starih žalaca, u njemu se skupljaju novi. Oni su sada nešto podnošljiviji nego raniji žalci, jer ih proces unapređivanja, koji je upravo počeo, ublažava, dajući mu nadu da će ih se osloboditi.

Ako želimo sažeti taj proces, onda možemo reći slijedeće: otvorena je disciplina vojske izražava u konkretnom izdavanju zapovijedi, dok se tajna disciplina sastoji u oslobađanju od nagomilanih žalaca zapovijedi.

## Zapovijed. Konj. Strijela.

U povijesti Mongola privlači pažnju čvrsta i izvorna povezanost između zapovijedi, konja i strijele. U toj povezanosti treba tražiti glavni razlog naglom, brzom porastu njihove moći. Neophodno je ukratko analizirati tu povezanost.

Zapovijed se, kao što znamo, biološki izvodi iz zapovijedi za bijeg. Konj je, kao i svi drugi slični kopitari, tijekom cijele svoje povijesti bio spreman na taj bijeg, mogli bismo reći, njegov pravi objekt. On je oduvijek živio u krdima, koja su bila naučena na to da *zajedno bježe*. Zapovijed za bijeg davale su im opasne grabežljive životinje, koje su ih pokušavale ubiti. Masovni je bijeg postao jedno od najčešćih iskustava i, u neku ruku, prirodna osobina konja. Cim opasnost prođe ili čim oni povjeruju da je prošla, vraćaju se u bezbrižno stanje života u krdu, u kojem svaka životinja sama radi što želi.

Čovjek, koji je zagospodario konjem, koji ga je ukrotio, tvori s njim novu *cjelinu*. On je naučio niz radnji koje opravdano možemo shvatiti kao zapovijedi. One se jednim malim dijelom sastoje od glasova, a većim dijelom od točno određenih pokreta pritiskanja ili povlačenja, koji konju prenose želju jahača. Konj razumije želje jahača te im se pokorava. Kod nomadskih naroda konj je toliko neophodan i poznat svom gospodaru da se između njih izgradio vrlo blizak odnos, prisan podanički odnos, kakav inače nije moguć.

Ovdje je ukinuta fizička distanca koja obično postoji između onoga koji izdaje zapovijedi i onoga koji ih prima, kakva npr. postoji između gospodara i psa. Tijelo jahača daje upute tijelu konja. Tako je *distanca* između njih svedena na minimum. Nestaje ono daleko, tuđe, prolazno, koje pripada izvornom karakteru zapovijedi. Tako je zapovijed pripitomljena na sasvim poseban način, jer je u povijest odnosa među različitim stvorenjima uveden nov agens: jahača životinja; sluga na kojem čovjek sjedi, sluga koji je izložen fizičkoj težini gospodara i koji popušta pod svakim pritiskom njegova tijela.

Kakav utjecaj ima taj odnos prema konju na inventar zapovijedi jahača? Prije svega, treba konstatirati da jahač može prenijeti na svog konja zapovijedi koje dobiva od svog pretpostavljenog. Kad bi sam trčao, ne bi mogao stići na zadani cilj: zato svom konju daje zapovijed da dostigne taj cilj. Budući da se to odmah i događa, zapovijed ne ostavlja žalac u jahaču. On ga je izbjegao prenijevši zapovijed konju. Tako se oslobodio posebnog djelića neslobode koja bi u njemu stvorila ta zapovijed, i to prije nego što ju je mogao stvarno osjetiti. Što brže izvede svoj zadatak, što brže uzjaše na konja, što brže jaše, to se više u njemu smanjuje žalac zapovijedi. Cim ti jahači poprime vojni karakter, njihovo se pravo umijeće sastoji u tome da mogu izvježbati mnogo veću masu primalaca zapovijedi, na koju mogu odmah prenijeti sve zapovijedi koje primaju odozgo.

Vojnu organizaciju Mongola karakterizirala je i izuzetno stroga disciplina. Narodima koje su napadali i koji su im se morali pokoriti, koji su imali priliku promatrati ih iz blizine, ta se disciplini činila kao nešto najneobičnije i najstrože što su ikada vidjeli. Bez obzira na to da li se radilo o Perzijancima, Arapima ili Kinezima, Rusima, Mađarima ili onim franjevačkim redovnicima koji su k njima došli kao papini poslanici — svima je njima bilo jednako neshvatljivo da se ljudi mogu tako bezuvjetno pokoravati. Mongolima, ili Tatarima, kako su ih većinom nazivali, ta disciplina *nije* bila *teška* zato što su glavninu njezina tereta snosili — *konji*.

Mongoli su stavljali na konja već dvogodišnju ili trogodišnju djecu i učili ih jahanju. Spomenuli smo kako je dijete od malih nogu obasuto zapovijedima. Osobito dok je dijete sasvim malo, ono dobiva zapovijedi iz neposredne blizine od majke, a kasnije iz nešto veće udaljenosti od oca, u stvari, od svakog kome je povjeren njegov odgoj, zapravo od svakog odraslog čovjeka ili starijeg *u* njegove okolice, kojima nikada nije dosta uputa, zapovijedi i zabrana koje izdaju djetetu. U djetetu se od malih nogu skupljaju sve vrste žalaca; oni se u njegovu kasnijem životu pretvaraju u tjeskobe i pritiske. Taj čovjek kasnije mora tražiti druga bića na koja će prenijeti svoje žalce. Cijeli se njegov život pretvara u pustolovinu oslobađanja od žalaca, neophodnog gubljenja žalaca. On ne zna zašto je učinio ovaj ili onaj neobjašnjivi korak, zašto je ušao u ovaj ili onaj na izgled besmisleni odnos.

Mongolsko ili kirgisko dijete, koje tako rano nauči jahati, ima, u usporedbi s djetetom sjedilačkih i viših kultura, sasvim specifičnu slobodu. Cim nauči vladati konjem, može na njih prenijeti sve zapovijedi koje prima. Tako se ono vrlo rano oslobađa tereta svojih žalaca koji — u mnogo manjoj mjeri — također predstavljaju dio njegova odgoja. Konj čini ono što dijete želi, i to prije nego što i jedan drugi čovjek počinje udovoljavati njegovim željama. Dijete sa navikava na tu poslušnost i živi lakše, ali zato kasnije očekuje od podjarmljenih ljudi tu istu, apsolutnu fizičku pokornost.

Osim tog odnosa prema konju, koji je presudan za inventar zapovijedi kod Mongola, važnu ulogu igra i *strijela*. Ona je točan odraz izvorne, nepripitomljene zapovijedi.

Strijela je *neprijateljska*, jer treba nekoga ubiti. Ona pravocrtno prelazi veliku udaljenost. Strijeli treba izmaći. Ona se *zabada* u onog tko u tome ne uspije. Strijela se može izvući, ali čak i onda kad se ne slomi, ostavlja za sobom ranu. (U »Tajnoj povijesti Mongola«\* postoji nekoliko priča o ranama od strijele.) Neograničen je broj strijela koje se mogu odapeti; strijela je glavno oružje Mongola. Oni ubijaju iz daljine; no, ubijanju i u kretanju, s leđa svojih konja.

Utvdili smo da svaka zapovijed zbog svog biološkog korijena ima karakter smrtno presude. Dostiže se sve što ne uspijeva umaći. A ono što biva dostignuto, biva rastrgnuto u komade.

Kod Mongola je zapovijed u najvećoj mjeri zadržala karakter smrtno presude. Oni kolju ljude kao životinje. Ubijanje je njihova treća priroda, isto kao što im je jahanje druga priroda.

Mongolski pokolji ljudi na dlaku su jednaki njihovim hajkama, pokoljima životinja. Kad ne ratuju, Mongoli love, a njihovi *manevri* su lovovi. Mora da su se jako začudili kad su se na svojim dalekim .osvajačkim pohodima susreli s budistima i kršćanima, čiji su im svećenici govorili o posebnoj vrijednosti svog života. Sigurno nikada 'nije postojao veći kontrast od toga: majstori golog zapovijedanja, koje instinktivno utjelovljuju u sebi, nailaze na one koji svojom (Vjerom žele toliko oslabiti ili promijeniti to zapovijedanje da ono prestane biti smrtonosno i postane *humano*.

## Vjerske kastracije: Škopci

Za neke se vjerske kultove, koji se slave s posebnim intenzitetom, zna da vode do kastracije. U starom su vijeku po tome bili poznati svećenici Velike majke *Kibele*. Bilo je tisuće muškaraca koji su se u napadu mahnitosti sami kastrirali u čast svoje božice. Deset tisuća takvih muškaraca stajalo je toj božici na raspolaganju u

*Komani* na Crnom moru, gdje se nalazilo jedno njezino poznato svetište. Nisu se tako posvećivali samo muškarci. Žene koje su žele izraziti svoje štovanje odrezale bi dojke i tako se priključivale pratnji svoje božice. U svom napisu »O sirijskoj božici« *Lukijan* opisuje kako su vjernici pri okupljanjima u njezinu čast postajali mahniti, i u toj se mahnitosti jedan među njima, na kojeg je došao red, kastrira. On je žrtva koju prinosi božici da bi joj jedanput zauvijek dokazao koliko mu je do nje stalo i da mu nijedna druga ljubav u životu, osim ljubavi prema njoj, neće više ništa značiti.<sup>108</sup>

Isti postupak nalazimo kod ruske sekte Škopaca,<sup>109</sup> »bijelih golubova«, čiji je osnivač *Selivanov* za vrijeme vladavine carice Katarine II izazvao veliku pažnju uspjehom svojih propovijedi. I pod njegovim su se utjecajem kastrirale stotine, možda tisuće muškaraca, dok su žene njemu za ljubav rezale dojke. Teško je pretpostaviti da između ta dva vjerska postupka postoji neka povijesna povezanost. Ova druga sekta nastala je iz ruskog kršćanstva, možda 1503 godina nakon što su okončani ekscesi frigijsko-sirijskih svećenika.

Škopci se odlikuju koncentracijom na mali broj zapovijedi i zabrana; i na male grupe pristalica, koji se dobro poznaju. Maksimalno je koncentrirana njihova disciplina, priznavanje i štovanje jednog među njima kojeg smatraju živim Kristom.

Oni se ne plaše rasonode koju donose knjige i čitanje. Ima vrlo malo mjesta u *Bibliji* koja njima nešto znače.

Njihov je zajednički život vrlo blizak, višestruko zaštićen svetim zakletvama. Kod njih, naime, izuzetnu i presudnu ulogu igra *tajna*. Njihov se kulturni život uglavnom odigrava *noću*, odvojen i skriven od vanjskog svijeta. U središtu njihova života nalazi se ono što najviše moraju tajiti, naime, *kastracija*, koju nazivaju *bijeljennjem*.

Oni moraju — pomoću posebne operacije — postati čisti i bijeli i pretvoriti se u anđele. Već sada žive kao u nebu. Ceremonijalno štovanje koje iskazuju jedan drugome, klanjanje i obožavanje^ obećanja i pohvale nalik su na one kakve bi jedan drugom izražavali anđeli.

Sakaćenje, kojem se moraju podvrći, ima oštar karakter zapovijedi. Riječ je o zapovijedi odozgo, koju izvode iz riječi Isusovih u evanđeljima i riječi koje je Bog uputio Izaiji.

Tu zapovijed primaju s ogromnom snagom pa je isto tako silovito moraju predati dalje. Na njih se dobro može primijeniti teorija o *žalcu*. Zapovijed se ovdje izvršava na samom njezinom primao-cu. Bez obzira na to što pojedinac inače čini, ono pravo što bi u stvari trebao učiniti jest kastracija.

Da bismo bili jasniji, -morat ćemo navesti niz zapovijedi posebne vrste.

Budući da se radi o zapovijedima koje se izdaju unutar područja stroge discipline, one se mogu usporediti s *vojnim* zapovijedima. I vojnik se odgaja tako da se izlaže opasnosti. Vježbanje služi tome da se vojnik na koncu *suprotstavi* neprijatelju, iako mu on prijeti smrću. Činjenica da mu se on suprotstavlja nije ništa važnija od činjenice da i on pokušava ubiti neprijatelja, jer bez tog suprotstavljanja on ne bi bio sposoban za ubijanje.

I vojnik i škopac nude sebe kao žrtve. Obojica se nadaju da će preživjeti, ali su spremni na ranjavanje, bol, krv i sakaćenje. Vojnik se nada da će pomoću borbe postati pobjednik. Pomoću kastracije škopac postaje anđeo i dobiva pravo na nebu, u kojem onda već zapravo i živi.

No, unutar ove discipline riječ je o *tajnoj zapovijedi*, koja se stoga može usporediti samo sa situacijom u kojoj se pojedinac nalazi pod vojnom prisilom da sam i bez znanja drugih izvrši neku tajnu zapovijed. Zbog toga ne smije nositi uniformu po kojoj se može raspoznati, te se mora prurušiti. Uniforma škopca, ono što ga izjednačava s onima kojima pripada, *jest* njegova kastracija, a ta, po prirodi stvari, ostaje uvijek tajna koju nikada ne smije odati.

Možemo dakle reći da škopac nalikuje na člana one strašne sekte asasina<sup>110</sup> koji je od svog zapovjednika dobio nalog za ubojstvo za koji nikada nitko neće saznati. Čak i kad uspješno izvrši taj nalog, nitko ne smije saznati kako se to dogodilo. I onda kad je žrtva ubijena a ubojica uhvaćen nakon svog djela — nitko ne smije saznati za tijek ubojstva. Zapovijed je ovdje smrtna presuda, i zbog toga vrlo bliska svom biološkom izvoru. Izabranog ubojicu ovdje šalju u sigurnu smrt, no o tome uopće nije riječ. Njegova se smrt, kojoj se on dobrovoljno predaje, koristi, naime, za to da se pogodi netko drugi, ta određena žrtva. Zapovijed se proširuje u *dvostruku* smrtnu presudu: jedna ostaje neizrečena, iako se na nju računa, dok je druga cilj potpuno svjesnog djelovanja. Tako se žalc, koji bi inače propao zajedno s podređenim, *iskorištava* prije nego što propadne.

Mongoli imaju vrlo slikovit izraz za takvo brzo ubijanje drugog čovjeka, prije nego što ubojica i sam umre. Junaci u svojoj »Tajnoj povijesti« vele za neprijatelja, kojeg žele ubiti u svom posljednjem trenutku, slijedeće: »Ponijet ću ga sa sobom kao jastuk.«

No, iako smo se pomoću ove analize asasina približili situaciji u kojoj se nalaze škopci, ipak je još nismo precizno objasnili. Škopac, naime, mora pogoditi ili osakatiti *samog sebe*. Zapovijed koju je primio može izvršiti samo na sebi, a kad je izvrši, postaje pravi član svoje tajne armije.

-Pri tome nas ne smije zavarati činjenica da kastraciju praktički izvode drugi. Njezin je smisao u tome da joj se pojedinac izlaže sam. Čim izrazi spremnost na kastraciju, nije više bitno *kako* se ona odvija. On će je kasnije svakako nastojati prenijeti na nekog drugog, a njegov žalc ostaje uvijek isti, jer je zapovijed primio izvana.

Cak i kad, kao što je vjerojatno, postoji netko tko se kastrirao prvi, taj je to učinio po, kako on misli, zapovijedi s neba. On čvrsto u to vjeruje. Mjesta iz *Biblije*, pomoću kojih obraća druge, najprije su obratila njega samog: on prenosi na druge ono što je sam primio

Žalac ovdje ima vidljivi oblik tjelesnog ožiljka. Taj ožiljak nije tajan kao što je obično tajan žalac zapovijedi. No, on ostaje skriven svima onima koji nisu pripadnici sekte.

## Negativizam i shizofrenija

Čovjek može izmaći zapovijedima tako da ih prečuje; može im izmaći tako da ih ne izvrši. Žalac — što treba neprestano naglašavati — nastaje tek nakon *izvršenja* zapovijedi. Sama akcija koju poduzimamo pod tuđim pritiskom izvana vodi u ljudima do stvaranja žalaca. Zapovijed koja se pretvara u akciju točno se urezuje onome tko je izvršava; o snazi s kojom je izdana i njezinu konkretnom obliku, dakle o njezinoj premoći i sadržaju, ovisi koliko će se duboko i čvrsto urezati. Žalac uvijek ostaje kao nešto *izolirano*, i zbog toga je neizbježno da na koncu svaki čovjek ima u sebi gomilu žalaca, koji su isto tako izolirani kao što su bile zapovijedi. Začudjuća je njihova postojanost u čovjeku, u kojeg se urezuju dublje nego bilo što drugo, pa nema ničeg tako nerastvorivog kao što su one. Tako može doći trenutak da čovjek postane toliko ispunjen žalcima da više nema osjećaj ni za što drugo i da ne zamjećuje ništa osim njih.

Tada njegova obrana protiv novih zapovijedi postaje životno pitanje. On pokušava prečuti zapovijedi, zato da ih ne bi morao primati. Ako ih mora čuti, onda ih ne razumije. Ako ih mora razumjeti, izmiče im na iznenađujući način tako da čini upravo suprotno od onog što mu je zapovijeđeno. Ako mu se zapovijedi da stupi naprijed, on stupa natrag. Ne možemo tvrditi da se na taj način oslobađa zapovijedi. Riječ je o nespretnoj, možemo reći nemoćnoj reakciji, koju na svoj način ipak određuje sadržaj zapovijedi. To je ono što se u psihijatriji naziva *negativizmom*; on igra osobito važnu ulogu kod shizofreničara.

Kod shizofreničara je najuočljiviji nedostatak *kontakta*. Oni su mnogo izoliraniji od drugih ljudi. Cesto djeluju kao okamenjeni a svojoj izoliranosti; kao da između njih i drugih ljudi nema nikakve veze; kao da ništa ne razmiju; kap da ne žele ništa razumjeti. Njihova je tvrdoglavost nalik na tvrdokornost kamenih skulptura. Nema nijednog položaja u kojem se ne bi mogli okameniti. No, ti se isti ljudi u drukčijim napadima svoje bolesti iznenada ponašaju potpuno obrnuto. Iznenada pokazuju fantastičnu *podložnost utjecaju*. Čine sve što im se pokaže ili što se od njih zahtijeva, tako brzo, ta-

ko savršeno, kao da se oni koji im to nalažu sami nalaze u njihovoj koži i čine to umjesto njih. Riječ je o iznenadnim napadima servilnosti. Jedan od njih nazvao ih je »robovanjem sugestiji«. Iz statua se pretvaraju u poslušne robove koji čine sve što se od njih traži, na način koji se često čini smiješnim, i dovode servilnost do vrhunca.<sup>111</sup>

Suprotnost između ta dva ponašanja toliko je velika da je čovjek teško može shvatiti. Ako za trenutak zanemarimo kako se to ponašanje odražava u njima samima, ako ih promatramo, tako reći, isključivo *izvana*, onda ne možemo poreći da su oba stanja dobro poznata i u životu »normalnih«. Samo što kod njih služe određenoj svrsi i ne djeluju tako pretjerano.

Vojnik koji ne reagira ni na kakav vanjski poticaj, koji ukočeno stoji tamo kamo su ga postavili, koji ne napušta svoje mjesto, kojeg ništa ne može navesti na to da učini nešto što bi inače rado učinio i što je inače često činio — ispravno uvježbani vojnik u službi nalazi se u umjetno stvorenom stanju negativizma. Istina je da on u određenim prilikama može nešto i poduzeti, naime na zapovijed svog pretpostavljenog, ali inače ne. Da bi reagirao samo na određene zapovijedi, vojnik je vježbanjem doveden u stanje negativizma. Riječ je o negativizmu kojim se može manipulirati, jer ga volja i moć pretpostavljenoga može dovesti u potpuno suprotno stanje. Čim se vojniku nešto zapovijedi s određene instance, on se odmah ponaša isto onako revno i servilno kao shizofreničar u *svom* obrnutom stanju.

Moramo dodati da vojnik dobro zna zašto se ponaša na taj način. On se pokorava zato što mu prijeti smrt. U jednom od ranijih poglavlja opisali smo kako se postupno navikava na to stanje i napokon mu se i u sebi prilagođava. Ovdje treba utvrditi samo jedno: neporecivu *vanjsku* sličnost koja postoji između vojnika u službi i shizofreničara.

No, tu nam se nameće jedna sasvim druga misao, koja mi se čini jednako važnom. Shizofreničar u stanju ekstremne sugestibilnosti ponaša se kao pripadnik *mase*. Na njega se isto tako može utjecati, on isto tako popušta svakom poticaju izvana. Međutim, nitko ne dolazi na pomisao da bi on mogao biti u tom raspoloženju zato što je sam. Budući da oko njega ne vidimo masu, ne dolazimo na pomisao da pretpostavimo da se on — sa svog vlastitog gledišta — osjeća kao da se nalazi u masi: on je *izdvojeni komadić mase*. Ta se tvrdnja može dokazati ako se pozabavimo subjektivnim predodžbama bolesnika. Mogli bismo spomenuti bezbroj takvih primjera. Jedna žena tvrdi »da ima sve ljude u svom tijelu«. Neka je druga čula »komarce kako govore«.<sup>112</sup> Neki je muškarac čuo »729 000 djevojaka«, a jedan drugi »šapat cijelog čovječanstva«. U predodžbama shizofreničara pojavljuju se — pod različitim krinkama — sve postojeće vrste mase: istraživanja o masi mogli bismo čak započeti

ovdje. Trebalo bi napisati posebno djelo u kojem bi se sakupile i sagledale masovne predodžbe shizofreničara. Njihova će klasifikacija pokazati zastupljenost svih vrsta masa.

Netko će se zapitati zašto su oba spomenuta proturječna stanja nužna za shizofreničara. Da bismo ih shvatili, moramo se prisjetiti što se događa s pojedincem čim uđe u masu. Opisali smo oslobađanje od tereta distance i nazvali ga *rasterećenjem*. Treba dodati da i tom teretu distance pripadaju i žalci zapovijedi koji su se nakupili u pojedincu. U masi su svi pojedinci jednaki, nitko nema pravo drugome zapovijedati, odnosno, mogli bismo reći: svatko zapovijeda svakome. Ne samo da se ne stvaraju novi žalci; čovjek se — privremeno — oslobađa svih starih. Pojedinač se, tako reći, iskrao iz kuće i ostavio ih nagomilane u podrumu. To *izlaženje* iz svega što čini njegove čvrste veze, granice i opterećenja, pravi je razlog za to što se u masi osjeća ponesenim. Nigdje se ne osjeća tako slobodnim, pa, znajući što ga čeka kasnije, tako očajnički nastoji ostati masa. Kad se vrati k *sebi*, u svoju »kuću«, ponovno nalazi sve granice, opterećenja i žalce.

Shizofreničar, ikoji je toliko preopterećen žalcima da se povremeno od njih okamenjuje, taj kaktus vlastite patnje i bespomoćnosti, zapada u iluziju suprotnog stanja, stanja mase. Sve dok se nalazi u tom stanju, ne osjeća žalce. On je, kako misli, izašao iz sebe, i iako se to događa na nesiguran i dvojbena način, čini se da on osjeća privremeno olakšanje, barem bola koji mu zadaju žalci: on se osjeća kao da je opet povezan s drugima. Vrijednost tog oslobodjenja, je, naravno, iluzorna. Čak i tamo gdje se oslobađa, očekuje ga nova i jača prisila. Nećemo ovdje analizirati cijeli fenomen shizofrenije. Dostatno je da utvrdimo jedno: nitko ne treba masu tako kao čovjek prepun žalaca zapovijedi, shizofrenik koji se od njih guši. Budući da ne može naći masu izvan sebe, on joj se prepušta *u sebi*.

## Obrat

»Jelo koje čovjek jede na ovom svijetu, ponovno će jesti na drugome.« Ova se zagonetna i jezovita rečenica nalazi u *Satapatha-Brahmani*, jednom starom indijskom traktatu o žrtvama. Jezivija od te rečenica jest priča koja potječe iz istog traktata. To je priča o putovanju proroka Bhrigu na onaj svijet.<sup>113</sup>

Bhrigu, svetac, bio je sin boga Varune; on je stekao veliko brahmansko znanje, koje mu je udarilo u glavu. Uzoholio se i postavio se iznad svog vlastitog božanskog oca. Taj mu je htio pokazati kako malo zna, pa mu je preporučio da otputuje na različite

strane svijeta, na istok, jug, zapad i sjever. Tamo treba obratiti pažnju na sve što može vidjeti te mu po povratku ispričati što je vidio.

»Najprije, na istoku, Bhrigu je vidio ljude koji su drugim ljudima odsijecali jedan ud za dragim i onda ih među sobom dijelili govoreći: 'Ovo je tvoje, ovo je moje.' Kad je Bhrigu to vidio, užasnulo se, a ljudi, koji su druge sasjekli u komade, objasnili su mu da su ti drugi isto učinili njima na drugom svijetu, te da oni ne rade ništa drugo nego im vraćaju istom mjerom ...

Nakon toga se Bhrigu uputio na jug i tamo ugledao ljude koji su dragim ljudima odsijecali jedan ud za dragim i dijelili ih među sobom govoreći: 'Ovo je tvoje, ovo je moje.' Na svoje pitanje Bhrigu je ponovno dobio isti odgovor: oni koji su sada sasiječeni, učinili su to isto na drugome svijetu onima koji su ih sada sasjekli. Zatim je Bhrigu na zapadu vidio ljude ikoji su šuteći jeli druge ljude, pri čemu su žrtve isto šutjele. Oni su, naime, učinili to isto ovima koji su ih sada jeli. No, na sjeveru je vidio ljude koji su jeli druge ljude glasno vičući, a njihove su žrtve isto glasno vikale, kao što se prije dogodilo na drugome svijetu.«

Kad se Bhrigu vratio kući, njegov ga otac Varana pozove da mu odreci tira svoju lekciju kao đak. No, Bhrigu je rekao: »A što da recitiram? Nema ničega!« Vidio je previše stravičnih stvari, i sve mu se činilo ništavnim.

Tada je Varana shvatio da je Bhrigu vidio te stvari te mu je objasnio: »Ljudi na istoku koji su dragima odsijecali udove, bili su stabla. Ljudi na jugu koji su dragima odsijecali udove, bili su goveda. Ljudi na zapadu koji su šuteći jeli druge, koji su isto šutjeli, bili su trave. Ljudi na sjeveru koji su glasno vičući jeli druge koji su isto glasno vikali, bili su vode.«

No, on je znao lijek za sve te slučajeve. Pomoću određenih žrtvi, koje je spomenuo svom sinu, čovjek je mogao izbjeći posljedice svojih postupaka na drugome svijetu.

U jednom drugom traktatu o žrtvama, koji se zove *Jaiminiya~ - Brahmana*, ista je priča o Bhriguu ispričana nešto drukčije. On ne putuje na različite strane svijeta, već iz jednog svijeta u drugi. Umjesto četiri slike, koje smo opisali, postoje samo tri. Bhrigu najprije vidi stabla, koja su na drugom svijetu poprimila ljudski lik te sada režu ljude na komade i jedu ih. Zatim vidi jednog čovjeka, koji jede nekog dragoga koji viče. Pri tome dobiva pouku: »Stoka koju ovdje zakoljemo i pojedemo poprima prijeko ljudski lik i čini čovjeku ono što je on učinio njoj.« Kao treće, vidi jednog čovjeka koji jede drugog čovjeka, a taj drugi šuti. Riža i ječam poprimili su ljudski lik te se svete za ono što su pretrpjeli.

I ovdje se spominju određene žrtve. Onaj tko ih prinosi kako treba, izbjegava sudbinu da ga na drugom svijetu pojedu stabla, Stoka, riža ili ječam. No, ovdje nas ne zanimaju sredstva kojima se

može izbjeći ta sudbina. Mnogo je važnija popularna predodžba koja se skriva ispod svećeničke krinke. Ono što čovjek učini na ovom svijetu, to mu se vraća na drugome. Nema nikakvih posebnih slugu pravde koji izvršavaju kaznu, već svaki kažnjava svog vlastitog neprijatelja. I nije riječ o bilo kojim postupcima, već o onom što je čovjek sam pojeo. »Isto onako kao što na ovom svijetu ljudi jedu životinje, tako na onom svijetu životinje jedu ljude.«

Ta rečenica iz jedne druge *Brahmane*, slične onoj koju smo analizirali na početku, nalazi neobičnu potvrdu u Manuovom zakoniku. Tamo se objašnjava da nije grijeh jesti meso, jer je to prirodno ponašanje živih stvorenja. Međutim, onome tko se odriče mesa, obećava se posebna nagrada. Sankrtska riječ za meso, *mamsa*, objašnjava se raščlanjenjem te riječi na slogove: »mam« znači »mene«, »sa« znači »on«; »mamsa« znači, prema tome, »mene-on«, »mene-će na drugom svijetu jesti »onaj« čije sam meso ja pojeo na ovome; mudraci to nazivaju »mesnošću mesa«. U tome se sastoji mesna priroda mesa, to je pravi smisao riječi meso.

*Obrat* je ovdje sveden na najsazetiju formulu i predložen u slici mesa. Ja jedem njega: on jede mene. Drugi dio, posljedica onog što sam učinio, istodobno je riječ za meso. Životinja koju smo pojeli pamti itko je to bio. Smrt životinje ne znači i njezin kraj. Njezina duša živi i dalje te se ina drugom svijetu pretvara u čovjeka. Taj čovjek strpljivo čeka smrt onoga koji ga je pojeo. Cim taj umre i stigne na drugi svijet, prvotna se situacija pretvara u svoju suprotnost. Žrtva nalazi onoga tko ju je pojeo, dohvaća ga, komada i jede.

Ovdje je očita povezanost s našim primanjem zapovijedi i njezina žalca. Sve je toliko potencirano, toliko konkretno, da se čovjek mora lecnuti. Umjesto na ovom svijetu, do obrata dolazi tek na drugome. Umjesto zapovijedi koja prijeti golom smrću i na taj način uspijeva iznuditi svakakve postupke, nalazimo smrt u ekstremnom obliku, u kojem se ubijeno jede.

Prema našim shvaćanjima, koja zagrobni život ne uzimaju ozbiljno, žalac koji stvara prijetnju smrću postoji tako dugo dok žrtva živi. Pitanje je da li će uspjeti izazvati obrat, ali će sigurno za tim težiti. Na koncu čovjekom potpuno upravljaju njegovi žalci i određuju njegovu unutrašnju fizionomiju. Oni su njegova sudbina, bez obzira na to da li ih se uspije osloboditi, ili ne. Prema *indijskim* shvaćanjima, unutar kojih je postojanje drugoga svijeta izvjesno, žalac ostaje kao tvrda jezgra duše i nakon smrti, a do obrata neizbježno dolazi, i on predstavlja suštinu zagrobnog života. Pojedinač čini isto ono što su uradili njemu, i to sam.

Osobito je karakteristično da promjena lika ne onemogućuje obrat. Ono što nas dohvaća i komada na drugom svijetu nije više govedo koje smo pojeli: to je čovjek s dušom tog goveda. To se stvaranje izvana potpuno promijenilo ali je žalac ostao isti. U stravičnim prizorima, koje je vidio Bhriguna na svom putovanju, žalac se po-

javljuje kao glavni cilj duše, možemo reći da se ona sastoji samo od njega. Prava bit žalca, o kojem je bilo toliko riječi u našoj analizi zapovijedi, njegova apsolutna nepromjenjivost i preciznost obrata za kojim teži, najuvjerljivije su došli do izražaja u ovoj indijskoj predodžbi o pojedenom — tko mora pojesti onoga koji je pojeo njega.

## Rastvaranje žalca

Žalac nastaje *zahvaljujući* izvršenju zapovijedi. On se odvaja od zapovijedi i u istom tom obliku urezuje izvršiocu zapovijedi. On je malen, skriven i nepoznat; njegova je bitna osobina, o kojoj smo već često govorili, upravo njegova nepromjenjivost. Žalac ostaje izoliran u čovjeku, strano tijelo u njegovu mesu. Bez obzira na to kako je duboko potonuo u čovjeka i kako prikriven bio život koji vodi, on uvijek ostaje na teret svom vlasniku. On uvijek na tajanstven način postoji u čovjeku kao nešto tuđe.

Čovjek ga se želi osloboditi, ali je to teško. Ne može ga se osloboditi bilo kako. Sila s kojom se oslobađa mora biti jednaka sili s kojom je žalac prodro u njega pri primanju zapovijedi. Iz reducirane se zapovijedi mora ponovno stvoriti potpuna zapovijed. Da bi se postigla ta sila, potreban je obrat prvotne situacije: neophodno je točno rekonstruirati tu prvu situaciju. Čini se, kao da žalac ima svoje vlastito pamćenje, i da se ono sastoji od jednog jedinog procesa; kao da on mjesecima, godinama, desetljećima vrebata na povratak jltare situacije sve dok je ne prepozna. Mora je prepoznati zato što se sastoji samo od nje, i jer je ona jedino što može prepoznati. Iznenada je sve opet isto onako kao što je bilo tada, samo su uloge potpuno izmijenjene. U tom se trenutku žalac svim snagama obara na svoju žrtvu: konačno je došlo do obrata.

Međutim, ovaj slučaj, koji možemo nazvati čistim, nije i jedini mogući. Onaj tko izdaje zapovijed može ponoviti istu zapovijed istoj žrtvi često, tako da se uvijek stvaraju jednaki žalci. Ti identični žalci ne ostaju izolirani, već se moraju međusobno povezati. Nova tvorina vidljivo raste, i njezin je vlasnik više nikada ne može zaboraviti. Ona je uvijek uočljiva, uvijek teška te, tako reći, sasvim strši nad vodom.

Međutim, moguće je da *različiti* ljudi izdaju i ponavljaju *istu* zapovijed. Ako se to događa vrlo često u neumoljivom nizu, onda žalac gubi svoj čisti oblik i razvija se u nešto što možemo nazvati samo smrtonosnim čudovištem. On poprima ogromne razmjere i postaje glavni sadržaj svog vlasnika. On ga, neprestano svjestan njegove prisutnosti, nosi sa sobom te ga se u svakoj prilici nastoji oslo-

boditi. Tada mu bezbroj situacija nalikuje na onu izvornu, te mu se čini da su one pogodne za obrat. Međutim, one to nisu, zato što je zbog ponavljanja i ukrštavanja sve postalo neprecizno i što je on izgubio ključ za prvotnu situaciju. *Jedno* se sjećanje nataložilo preko drugog, jedan žalac preko drugog. Njegov se teret više ne može raščlaniti na svoje sastavne dijelove. Ma što pokušavao, sve ostaje kao prije, a on se više ne može sam osloboditi svog tereta.

Ovdje je naglasak na riječi »sam«. Jer, postoji oslobođenje od svih žalaca, čak i najčudovišnijih — a to je oslobođenje u masi. Ne prestano smo spominjali *masu obrata*. Bilo je nemoguće objasniti njezinu pravu bit prije nego što smo objasnili način djelovanja zapovijedi.

Masu obrata sačinjavaju mnogobrojni pojedinci koji se zajednički žele osloboditi žalaca zapovijedi, kojima su kao pojedinci beznadno prepušteni na milost i nemilost. Velik se broj ljudi okuplja i okreće protiv grupe drugih, u kojima vide davaoce svih zapovijedi koje već dugo vremena nose u sebi. Ako je riječ o vojnicima, onda svaki oficir predstavlja one pod čijim su se zapovjedništvom stvarno nalazili. Ako je riječ o radnicima, onda to može biti bilo koji poslodavac umjesto onoga za kojeg su stvarno radili. U takvim trenucima klase i kaste postaju stvarne, one se ponašaju tako kao da se sastoje od jednakih pojedinaca. Niža klasa, koja se pobunila, oblikuje se u potpuno povezanu masu, a višu, koja je ugrožena i opkoljena mnoštvom, tvori niz prestrašenih hajki spremnih na bijeg.

U pripadnicima mase svaki pojedinac žalac, složen i višestruk nakon niza različitih situacija, pronalazi niz mogućih izvora. Napadnuti stoje pred njima, izolirani ili stisnuti jedan uz drugoga, i čini se da vrlo dobro znaju zašto osjećaju takav strah. Oni ne moraju biti stvarni uzročnici ovog ili onog žalca, no bez obzira na to da li oni to jesu ili nisu, oni ih predstavljaju te se zbog toga potpuno ozbiljno i tretiraju kao takvi. Obrat, koji se u ovom slučaju okreće protiv mnogih ljudi, rastvara i najtvrdi žalac.

U najkoncentriranijem je takvom slučaju, kad je riječ o jednom jedinom vodi, npr. o kralju, ono što osjeća masa najjasnije. Posljednji izvor *svih* zapovijedi bio je kralj, dok su njegovi dostojanstvenici i plemstvo sudjelovali u prenošenju i izvršenju tih zapovijedi. Pojedinci od kojih se sastoji pobunjena masa dugo su godina držani na distanci pomoću prijetnje i u pokornosti pomoću zabrana. Krećući se u izvjesnom smislu natrag, oni ukidaju distance: prodiru u palaču koja im je bila zabranjena. Iz najveće blizine promatraju ono što se u njoj nalazi, prostorije, vlasnike, namještaj. Bijeg u koji ih je prije natjerala kraljevska zapovijed sada se mijenja u prisnost. Ako kralj od straha dopusti da dođe do tog približavanja, cijela stvar može privremeno na tome završiti; ali ne zadugo. Kad jedanput započne opći proces oslobađanja od žalaca, on se nezaustavljivo nastavlja. Moramo se sjetiti koliko se toga dogodilo da bi se ljudi dr-

žali u pokornosti i koliko se žalaca u njima nakupilo tijekom godina.

Prava prijetnja podanicima, koja im je stalno visjela nad glavom, bila je prijetnja smrću. Ta se prijetnja s vremena na vrijeme obnavljala i nedvosmisleno dokazivala svoju ozbiljnost u smaknućima. Postoji samo jedan način da se dobije zadovoljština za tu prijetnju — tako da se odrubi glava kralju koji je dao pogubljivati druge. Tako se odstranjuje najveći, najsveobuhvatniji žalac, koji na izgled obuhvaća sve ostale, iz svih onih koji su ga zajedno morali nositi u sebi.

Smisao obrata ne može se uvijek izraziti tako jasno i ne događa se uvijek da on sam sebe tako savršeno dovodi do kulminacije. Kad ustanak ne uspije i kad se ljudi zapravo ne oslobode svojih pravili žalaca, njima ipak ostaje u sjećanju vrijeme u kojem su bili masa. Za vrijeme tog stanja bili su barem oslobođeni svojih žalaca, tako da ga se uvijek sjećaju sa čežnjom.

## Zapovijed i smaknuće. Zadovoljni krvnik

U ovoj smo analizi do sada namjerno izostavljali *jedan* slučaj. Zapovijed smo objasnili kao prijetnju smrću; rekli smo da se ona izvodi iz zapovijedi za bijeg. Pripitomljena zapovijed, kakvu poznamo, objedinjuje prijetnju s nagradom: hranjenje pojačava djelotvornost prijetnje, ali ne mijenja njezin karakter. Prijetnja se nikada ne zaboravlja. Ona i dalje živi u svom izvornom obliku sve dok se ne stvori prilika da je se čovjek riješi tako da je prenese na druge.

Međutim, zapovijed može biti i nalog za ubijanjem, i u tom slučaju vodi do smaknuća. Ovdje se stvarno događa ono čime se inače samo prijeti. No, proces je podijeljen na dvojicu. Jedan prima zapovijed, a drugoga pogubljuje.

*Krvnik* je, kao svatko tko se podvrgava zapovijedi, izložen prijetnji smrću. No, on se oslobađa te prijetnje tako da sam ubija. On odmah prenosi na drugog ono što bi se moglo dogoditi njemu i na taj način uspijeva preduhitriti krajnju sankciju, kojoj podliježe i on sam. Njemu je rečeno: Moraš ubiti, i on ubija. On se ne može usprotiviti takvoj zapovijedi; nju izdaje čovjek čiju nadređenu moć on priznaje. Zapovijed se mora izvršiti brzo, obično odmah. Nema vremena za stvaranje *žalca*.

Ali, čak i kad bi bilo vremena za to, nema nikakva *razloga* za stvaranje žalca. Jer, krvnik prenosi na drugog točno ono što sam prima. On se nema čega bojati, jer u njemu ne ostaje ništa. Samo se

u tom slučaju lako poklapa račun zapovijedi. Tu se poklapa njezina duboka priroda s akcijom koju izaziva. Osigurana je izvršivost zapovijedi; ništa joj se ne može ispriečiti, i postoji mala mogućnost da će žrtva pobjeći. Krvnik je od samog početka svjestan svih tih okolnosti. On se može mirno suočiti sa zapovijedi, jer ima u nju povjerenja. On je izvršava, tako reći bez ikakvih poteškoća. Ona ga uopće ne pogađa. Krvnik je najzadovoljniji čovjek, jer ima 'najmanje žalaca od svih ljudi.

Cijela je ta situacija stravična, i nitko nije o njoj ozbiljno razmišljao. Ona se može shvatiti samo ako se zamislimo nad pravom prirodom zapovijedi. Zapovijed se stvara, odnosno nestaje ovisno o prijetnji smrću, i iz nje crpi svu svoju snagu. Višak te »snage, koji je neizbježan, objašnjava stvaranje žalca. Međutim, one zapovijedi koje ozbiljno prijetu smrću, kojima je ona cilj i koje stvarno do njega dovode, ostavljaju u primaocu najmanje tragove.

Krvnik je čovjek kojemu prijetu smrću zato da bi ubio. On smije ubiti samo one koje treba ubiti. Ako se točno drži zapovijedi, ne može mu se ništa dogoditi. Sigurno je da će u izvršenju tih zapovijedi dodati i nešto čime mu se prijetilo u drugim prilikama. Možemo pretpostaviti da se on prilikom smaknuća oslobađa žalaca potpuno drukčijeg podrijetla, koji su se u njemu nakupili. No, ipak ostaje bitan mehanizam njegova pravog zadatka. Ubijajući, on se oslobađa smrti. Za njega je to čist i nimalo stravičan posao. On nema u sebi užas koji izaziva u drugim ljudima. Bitno je da bude jasno da su službeni krvnici u sebi to zadovoljniji što direktnije zapovjedi, koje primaju, dovode do smrti. Čak je i zatvorskom čuvaru teže nego krvniku.

Istina je da mu zbog zadovoljstva, koje uživa na svom poslu, društvo vraća milo za drago nekom vrstom izopćavanja. Ali, ni to za njega ne stvara loše posljedice. On nadživljava svaku svoju žrtvu a da za to »uopće nije kriv«. Dio ugleda preživjeloga pripada njemu, koji je samo sredstvo, te tako služi kao protuteža onom izopćenju. On se ženi, ima djecu i živi obiteljskim životom.

## Zapovijed i odgovornost

Poznato je da su ljudi, koji nešto rade na zapovijed, spremni na najstravičnija djela. Kad se zatrpia izvor zapovijedi i kad ih netko prisili da se osvrnu na svoje djelo, oni sami sebe ne prepoznaju. Kažu: Nisam to učinio, te uopće ne shvaćaju da lažu. Ako im se pomoću svjedoka dokaže krivica i ako se pokolebaju, onda još kažu: Nisam ja takav, nisam mogao učiniti tako nešto. Pokušavaju pronaći u sebi tragove svog djela, ali ne mogu. Ljudi se čude kako ih se

ono uopće nije kosnulo. Život kojim kasnije žive stvarno je potpuno drukčiji i uopće nije obojen njihovim činom. Ne osjećaju se krivima, ni za što se ne kaju. Počinjeno djelo ne ulazi u njih.

Riječ je o ljudima koji inače vrlo dobro znaju procijeniti svoje postupke. Ono što čine po vlastitom nahođenju ostavlja u njima tragove, koje i očekujemo. Bilo bi ih stid ubiti nepoznato i bespomoćno stvorenje koje ih nije izazvalo. Gnušali bi se nad tim da nekoga muče. Oni nisu bolji, ali ni gori od drugih ljudi među kojima žive. Mnogi ljudi koji ih pobliže poznaju iz svakodnevnog kontakta s njima bili bi se spremni zakleti da ih drugi nepravedno optužuju

Kad se onda pojavi drugi niz svjedoka, žrtava koje vrlo dobro znaju o čemu govore, kad jedan za drugim prepoznaju krivca i podsjetu ga na svaku pojedinost njegova postupka, onda svaka sumnja postaje apsurdna i čovjek se nađe pred nerješivom zagonetkom.

Za nas ta zagonetka više ne postoji, zato što poznajemo prirodu zapovijedi. Svaka zapovijed koju izvrši krivac ostavlja u njemu žalac. No, on mu je isto tako tuđ kao i zapovijed u trenutku kad mu je izdana. Ma kako dugo žalac postojao u čovjeku, on ga nikada ne asimilira, on uvijek ostaje strano tijelo. Moguće je, doduše, kao što smo objasnili na drugom mjestu, da se nekoliko žalaca spoji i izraste u novu čudovišnu tvorevinu u pogođenome, ali oni uvijek ostaju jasno razgraničeni od svoje okolice. Žalac je nametnik koji se nikada ne udomaćuje u čovjeku. On je ono što je čovjek učinio i ima, kao što znamo, isti lik kao zapovijed. On i dalje živi u primaocu zapovijedi kao njemu tuđa instanca koja od njega preuzima svaki osjećaj krivnje. Počinitelj nikada ne optužuje sam sebe, nego žalac, njemu tuđu instancu, možemo reći pravog krivca, kojeg stalno nosi u sebi. Što je čovjeku bila tuđa neka zapovijed, to manje krivnje osjeća zbog nje, to je u njemu jasnije razgraničen žalac zapovijedi. Žalac je vječiti svjedok za to da sam taj čovjek nije počinio ovo ili ono djelo. Čovjek osjeća da je *on sam* žrtva žalca i zbog toga nema nikakva osjećaja za pravu žrtvu.

Istina je, dakle, da se ljudi koji su postupali po nečijoj zapovijedi smatraju potpuno nedužnima. Ako mogu sagledati svoj položaj, onda ponekad osjećaju nešto slično čuđenju zbog činjenice da su nekada bili u apsolutnoj vlasti zapovijedi. No, čak je i ta spoznaja bezvrijedna, zato što se javlja suviše kasno, kad je sve već odavno prošlo. Ono što se dogodilo jedanput, može se dogoditi ponovno, jer se u njima ne stvara ništa što bi ih štitilo od novih situacija, koje su na dlaku slične staroj. Oni ostaju bespomoćno predani na milost i nemilost zapovijedi, samo nejasno svjesni njezine opasnosti. U najjasnijem slučaju, koji je na sreću rijedak, tumače ga kao nešto fatalno te se počinju ponositi time da su nekome slijepo poslušni, kao da to sljepilo predstavlja neku posebnu muževnost.

S koje god strane promatramo zapovijed, ona je u svom kompaktom, završenom obliku, kakav se razvio nakon duge povijesti najopasniji pojedinačni element u zajedničkom životu ljudi. Čovjek mora imati hrabrosti da joj se suprotstavi i poljulja njezinu dominaciju. Moraju se pronaći sredstva i načini kako da se veći dio čovjeka sačuva od zapovijedi. Čovjek joj ne smije dozvoliti da mu prodre pod kožu. Žalci se moraju pretvoriti u čičke, koji se mogu odstraniti jednostavnom kretnjom.

preobražaj

Predosjećaj i preobražaj kod Bušmana

Čovjekova sposobnost preobražavanja, koja mu je donijela takvu moć nad svim drugim stvorenjima, do sada gotovo uopće nije uočena ni shvaćena. Ona spada u najveće zagonetke: posjeduje je svatko, i svatko je primjenjuje, svatko je smatra sasvim prirodnom. No, samo malo ljudi postaje svjesno toga da ono što je u njima najbolje, zahvaljuju toj sposobnosti. Neobično je teško istražiti bit preobražaja, pa joj moramo pristupiti s različitih strana.

U djelu o *Bušmanskom narodnom blagu*, koje smatram najdragocjenijim dokumentom o ranom čovječanstvu i koje je još uvijek potpuno neiscrpljeno — iako ga je *Bleek* napisao prije 100 godina i iako je štampano prije gotovo 50 godina — nalazi se poglavlje o *predosjećajima* Bušmana, iz kojeg se mogu izvući važni zaključci. Kao što ćemo vidjeti, kod tih je preobražaja riječ o *začecima* preobražaja koji se pojavljuju u izuzetno jednostavnom obliku. Bušmari osjećaju dolazak ljudi iz daljine, koje ne mogu ni vidjeti, niti čuti. Oni imaju osjećaj za to da se približava divljač i opisuju znakove na svom vlastitom tijelu pomoću kojih prepoznaju to približavanje. Doslovce citiramo nekoliko primjera.<sup>114</sup>

»•Jedan muškarac veli svojoj djeci da moraju paziti na to kad će se pojaviti njihov djed. 'Ogledajte se oko sebe, čini mi se da se djed približava. Jer osjećam mjesto na kojem je stara rana na njegovu tijelu.' Djeca se ogledavaju. U daljini vide nekog muškarca. Vele svom ocu: 'Evo, dolazi neki muškarac/ Otac im veli: 'Taj koji dolazi je vaš djed, Znao sam da će doći. Osjetio sam njegov dolazak na mjestu njegove stare rane. Htio bih da vi to i sami vidite: zaista dolazi. Ne vjerujete mom predosjećaju. Ali, on govori istinu.'«

To što se ovdje odigralo, izvanredno je jednostavno. Starac, koji je djed ove djece, bio je očito vrlo daleko. Na određenom mjestu svog tijela on ima staru ranu. To je mjesto točno poznato njegovu odraslom sinu, ocu ove djece. Riječ je o jednoj od onih rana koje s vremena na vrijeme bole. Muškarac je često čuo starca kako o tome govori. Rana je ono što bismo kod njega nazvali »karakterističnim«. Kad sin misli na svog oca, misli na njegovu ranu. No, to nije samo Cisto mišljenje. Ne samo da on zamišlja tu ranu, točno mjesto na

tijelu na kojem se nalazila, već je i *osjeća* na odgovarajućem mjestu vlastitog tijela. Čim je osjeti, pretpostavlja da mu se približava otac, kojeg nije vidio neko vrijeme. Osjeća da se otac približava zato što osjeća njegovu ranu. Kad to veli svojoj djeci, čini se da mu ona ne vjeruju sasvim. Možda još nisu naučila vjerovati u točnost takvih predosjećaja. On im veli neka paze na to kad će se djed pojaviti, i stvarno, djeca vide kako se približava neki muškarac. To može biti samo djed. On je. Otac je bio u pravu. Osjećaj u njegovu tijelu nije ga prevario.

Žena izlazi iz kuće. Sa sobom nosi dijete, na remenu prebačenom preko ramena. Muškarac, koji je ostao u kući, mirno sjedi. Žena je Izašla donekle zabrinuta i dugo se ne vraća. Odjedanput muškarac osjeća njezin remen na svom ramenu. »Tamo ima osjećaj.<sup>^</sup> Čini mu se kao da sam nosi svoje dijete. Čim osjeti remen, zna da se vraća žena s djetetom.

Isti se predosjećaji odnose i na životinje. I to na životinje koje su za Bušmana isto tako važne kao njegovi najbliži, tako reći, njegove najbliže životinje, koje lovi i kojima se hrani.

Noj odlazi u šetnju na toplom suncu. Ugrize ga neki crni kukac, kojeg bušmani nazivaju »nojeva uš«. Noj se nogom češe po potiljku. Bušman osjeća nešto na donjem dijelu vlastitog potiljka, na istom mjestu gdje se noj češe. Taj je osjećaj nalik na kuckanje. On govori Bušmanu da je noj u blizini.

Osobito važna životinja za Bušmana je kozlić. Tu postoji mnogo predosjećaja, koji se odnose na sve moguće kretanje i osobine kozlića.

»Imamo neki osjećaj u nogama, osjećamo struganje njihovih nogu u šikari.« Taj osjećaj u nogama znači da dolaze kozlići. Ne radi se o tome da ih je netko *čuo* kako stružu nogama. Još su previše daleko. No, i noge samih Bušmana stružu zato što kozlići stružu nogama u daljini. Ali, ni to nije sve. S kozlića prelazi na Bušmana ne samo kretanje nogu već mnogo više toga. »Imamo osjećaj na licu, zbog crne pruge na licu kozlića.« Ta crna pruga počinje na sredini čela i proteže se do kraja nosa. Bušman se osjeća kao da ima crnu prugu na vlastitom licu. »Imam osjećaj u očima, zbog crnih znakova kraj očiju kozlića.«

Čovjek osjeća kuckanje po rebrima i veli svojoj djeci: »Čini se da dolazi kozlić, osjećam crnu dlaku. Idite do onog brežuljka i ogledajte se na sve strane! Imam osjećaj kozlića.« Kozlić ima crnu dlaku na bokovima. Kuckanje koje Bušman osjeća na vlastitim bedrima znači crnu dlaku na bokovima životinje.

Jedan se drugi Bušman, koji je isto prisutan dok se govori o ovim pojavama, s njime slaže. I on ima predosjećaj koji se odnosi na kozliće, ali taj nije isti: on osjeća krv ubijene životinje.

»Imam osjećaj u nožnim listovima kao kad po njima teče krv kozlića. Uvijek osjećam krv prije nego što ću ubiti kozlića. Sjedini

i imam osjećaj u leđima kao kad se niz njih slijeva krv dok nosim kozlića. Kozličeva dlaka leži na mojim leđima.«

Jedanput se opet veli: »Osjećamo u našim glavama kad ćemo odbiti rogove kozlića.« Drugi put: »Stvari koje su mnogobrojne obično dolaze kad ležimo u sjeni kolibe. One vjeruju da smo duboko u popodnevnom snu. Obično liježemo na spavanje u podne. Ali, ne spavamo kad se te stvari i njihove noge kreću. Osjećamo nešto u šupljinama ispod koljena, kamo kaplje krv kad nosimo divljač.«

Iz tih riječi Bušmana vidimo kakvu važnost pridaju tim predosjećajima ili slutnjama. Oni u svom tijelu osjećaju kad dolaze određena zbivanja. U njihovu se tijelu čuje nekakvo kuckanje koje ih o tome obavještava. Njihova su slova, kako vele, u njihovu tijelu. Ta slova govore i kreću se te njih same potiču na kretanje. Čovjek koji osjeti kuckanje u svom tijelu, odjedanput zašuti i zapovijeda i drugima da šute. Predosjećaj govori istinu. Oni koji su glupi, ne razumiju te pouke pa ih snađe nesreća; ubije ih lav ili im se dogodi neko drugo zlo. Kuckajući znakovi govore, onima koji ih razumiju, kojih se putova trebaju kloniti, koje strijele ne smiju upotrebljavati. Oni upozoravaju Bušmane koliko se ljudi približava njihovoj kući na jednim kolima. Kad čovjek nekog traži, onda mu kuckajući znaci govore na kojem ga putu mora tražiti da bi ga našao.

Nije naš zadatak da ispitujemo da li se slutnje Bušmana obistinjuju, ili varaju. Možda su oni razvili neke sposobnosti koje smo mi izgubili i uvježbali ih u svakodnevnom životu. Možda imaju razloga i dalje vjerovati svojim slutnjama, čak i onda ako ih one ponekad iznevjere. Bilo kako bilo, njihove riječi o načinu na koji se javljaju predosjećaji, pripadaju najvrednijim dokumentima o biti *preobražaja*. Ne postoji ništa što bi bilo ravno tim predosjećajima. Jer, svemu što o tome saznajemo iz mitova ili bajki, može se prigovoriti da se radi o nečem izmišljenom. No, ovdje saznajemo kako se osjeća Bušman u svom stvarnom životu kad misli na noja ili kozlića koji se nalaze u daljini; što mu se pri tome događa; što to uopće znači misliti na neko istvorenje koje nismo mi sami.

Znakovi prema kojima prepoznavamo približavanje životinje ili drugog čovjeka jesu znakovi na njihovu vlastitom tijelu. Ti su predosjećaji, kao što smo rekli, počeci *preobražaja*. Ako želimo da ti zna - Kovi zadrže svoju vrijednost u analizi preobražaja, moramo paziti na to da u svijet Bušmana ne unesemo ništa što je njima tuđe. Ti znakovi moraju ostati isto onako jednostavni i konkretni kao što zapravo jesu. Izdvojiti ćemo ih iz konteksta citiranih izjava i navesti ih redom:

1. Sin osjeća staru ranu zbog svog oca točno na onom mjestu tijela gdje je otac zadobio tu ranu.
2. Muškarac osjeća na ramenu remen na kojem njegova žena nosi dijete.

3. Noj se češe nogom po potiljku, gdje ga je ugrizla »uš«. Bušman osjeća isto to mjesto u vlastitom potiljku, .mjesto gdje se češe noj.

4. Muškarac osjeća struganje nogu kozlića u šikari u svojim vlasti tim nogama. Na svom licu osjeća crnu prugu kozlića, koja ide od čela do nosa. Na svojim očima osjeća crne znakove kraj očiju koz lića. Na rebrima osjeća crnu dlaku s bokova životinje.

5. Bušman osjeća krv na listovima i leđima. To je krv kozlića ko jeg treba ubiti, kojeg će nositi na leđima. Osjeća dlaku životinje. Osjeća u glavi gdje će slomiti rogove kozliču. Osjeća krv u potko ljenicama, kamo obično kaplje krv ubijene životinje kad je nosi na leđima.

Sve što je spomenuto pod 5. odnosi se na mrtvu životinju. Karakter preobražaja ovdje određuje želja za njezinom krvlju. Ona nije tako jednostavna kao u prva četiri slučaja; zato je bolje da se najprije pozabavimo njom. Ono elementarno u svima njima jest to *da se jedno tijelo poistovjećuje s drugim*. Tijelo sina je tijelo oca; zato se stara rana nalazi na istom mjestu. Tijelo muškarca je tijelo njegove žene: remen na kojem je nosila dijete pritišće njega na istom ramenu. Tijelo Bušmana je tijelo noja; »uš« ga grize na istom mjestu potiljka, i on se tamo češe.

U ova tri slučaja poistovjećivanje tijela javlja se uvijek samo kao jedna pojava. Riječ je o vrlo različitim pojavama: kod rane je to jedna istara specifičnost tijela, koja se javlja ,s vremena na vrijeme; kod remena određeni trajan pritisak na tijelo, a u slučaju češanj a — izolirana kretanja.

Najzanimljiviji je slučaj kozlića. Tu se spaja četiri ili pet pojava, koje poistovjećivanje jednog tijela s drugim čine cjelovitim. Tu su najprije pokreti nogu, crna dlaka na bokovima, crna pruga od čela do nosa, crni znaci kraj očiju i, konačno, mjesto na glavi na kojem rastu rogovi, kao da čovjek i sam nosi rogove. Kretanju, koje ovdje nije češanje, već kretanje nogu, pridružuje se nešto što nalikuje na kompletnu masku. Ono najupadljivije na glavi životinje, rogovi, i onda sve potpuno crno, naime pruge i znakovi kraj očiju, sklapaju se u masku koja je svedena na ono najjednostavnije. Čovjek je nosi kao vlastitu glavu, ali ipak kao glavu životinje. Crnu dlaku na bokovima čovjek osjeća kao da ima na sebi kožu životinje; ali, to je njegova vlastita koža.

Tijelo jednog te istog Bušmana pretvara se u tijelo njegova oca, njegove žene, noja, kozlića. Izvanredno je važno da se on u različito vrijeme može pretvoriti u sve njih, a onda uvijek iznova u samoga sebe. Preobražaji koji slijede izmjenjuju se ovisno o vanjskim povodima. Ti su preobražaji čisti: svako .stvorenje čiji dolazak osjete, ostaje ono što jest. On razlikuje sva ta stvorenja, inače ona ne bi imala nikakvo značenje. Otac s ranom nije žena s remenom. Noj nije kozlič. Vlastiti je identitet, koji Bušman može odbaciti, sa-

čuvan u preobražaju. On može biti ovo ili ono, ali po dvoje ostaje razdvojeno, jer između njih uvijek stoji on sam.

Pojedinačne, vrlo jednostavne crte, koje određuju preobražaj, mogli bismo nazvati njegovim čvorištima. Očeva stara rana, remen na leđima žene i crna pruga kozlića jesu takva čvorišta. Riječ je o upadljivim crtama drugog stvorenja, o kojima se često govori ili koje čovjek uvijek dobro uočava. To su obilježja koja čovjek ima pred sobom kad očekuje to stvorenje.

Međutim, poseban je slučaj životinja koju čovjek lovi. Ono što čovjek zapravo želi jesu njezino meso i krv. Nakon što ubije životinju, nosi je kući, i pri tome je izuzetno dobro raspoložen. Tijelo ubijene životinje, koje mu visi preko leđa kao plijen, važnije mu je nego njezino živo tijelo. Čovjek osjeća njezinu krv, koja mu curi niz listove, osjeća je u potkoljenici; čovjek osjeća njezinu dlaku na leđima. To mrtvo tijelo koje čovjek nosi nije njegovo vlastito; -to ne može (biti njegovo vlastito tijelo, zato što ga želi pojesti.

Dakle, predosjećaji Bušmana koji se odnose na kozlića sadrže različite faze. On na opisani način osjeća živu životinju, njegovo se tijelo pretvara u tijelo životinje, koja se kreće i gleda. No, on osjeća i mrtvu životinju kao drugo, tuđe tijelo, priljubljeno uz svoje, u stanju u kojem mu više ne može pobjeći. Te se dvije faze mogu izmijeniti. Netko može zamišljati da je najprije u prvoj fazi, a drugi da je u drugoj. Te faze mogu slijediti jedna za drugom. Jedna može slijediti neposredno iza druge. Zajedno sadrže cijeli njegov odnos prema životinji, cjelokupni proces lova, od struganja nogama do krvi.

## Preobražaji u bijegu Histerija, manija i melankolija

Preobražaje koji služe *bijegu*, da bi se pobjeglo neprijatelju, nalazimo svugdje. Nalazimo ih u mitovima i bajkama proširenim po cijelom svijetu. Spomenut ćemo četiri primjera na kojima se mogu objasniti različiti oblici koje poprimaju preobražaji u bijegu.

Kao dva osnovna oblika razlikujemo *linearni* preobražaj u bijegu od *cirkularnog*. Linearni je oblik vrlo uobičajeni oblik *lova*. Jedno stvorenje progoni drugo, razmak među njima se smanjuje, i u .trenutku kad progonjeni treba biti ščepan, on se -preobražava u nešto drugo i uspijeva pobjeći. Lov se nastavlja, odnosno, u stvari, počinje ispočetka. Opasnost se ponovno povećava. Napadač se sve više približava, možda će čak uspjeti dohvatiti svoj plijen. Tada se plijen preobražava u nešto drugo i ponovno izmiče u pos-

Ijednjem trenutku. Isti se proces može ponoviti bezbroj puta, a bitno je samo to da se uvijek nađu novi oblici preobražaja. Oni moraju biti neočekivani zato da bi iznenadili progonitelja. On kao lovac progoni točno određeni, njemu dobro poznati plijen. On zna kako plijen bježi, zna njegov lik i zna kako će ga i gdje ščepati. Trenutak preobražaja ga zbunjuje. Mora izmisliti nov način lova. Promijenjeni plijen zahtijeva drukčiji lov. Lovac se i sam mora preobraziti. Teoretski nema kraja takvom nizu preobražaja. U bajkama se rado priča raspreda nadugo i naširoko. Bajka je većinom na strani progonjenoga te često završava porazom ili uništenjem progonitelja.

Na izgled jednostavan slučaj linearnog preobražaja u bijegu nalazimo u australskom mitu naroda *Loritja*. »Vječni, nestvoreni«, *Tukutiti*, koji su preci totema, u ljudskom liku izlaze iz zemlje. Oni ostaju ljudi sve dok se jednog dana ne pojavi čudovišan crno-bijeli pas, koji se okomljuje na njih i počinje ih progoniti. Oni bježe, ali se boje da nisu dostatno brzi. Da bi mogli bolje bježati, preobražavaju se u sve moguće životinje, među kojima se spominju klokani, emu i orlovi. Treba, međutim, zamijetiti da se svatko preobražava u *jednu* određenu životinju, čiji lik zadržava tako dugo dok je u bijegu. Pojavljuju se druga dva pretka, slični njima, koji su očigledno jači ili hrabriji. Oni uspiju natjerati psa u bijeg i ubiti ga. Sada većina Tukutita opet poprima svoj ljudski lik, opasnost je prošla, i više se nemaju čega bojati. No, oni zadržavaju sposobnost da se po želji pretvaraju u životinje čije ime nose, dakle u životinje koje su predstavljali u svom bijegu.<sup>115</sup>

Bit ovih totema-predaka čini ograničenje na jedan jedini preobražaj u životinju. Na drugom ćemo mjestu potanko govoriti o tim dvostrukim likovima. Za sada je dostatno naglasiti da je do preobražaja, koji su iskusili i za kojim uvijek iznova mogu posegnuti, došlo zahvaljujući *bijegu*.

Sadržajno bogat linearni slučaj nalazimo u *gruzijskoj* bajci o *majstoru i njegovu učeniku*. Zli majstor, koji je sam đavo, uzeo je dječaka na nauk i naučio ga svakakve čarolije. Međutim, ne želi ga više pustiti, nego potpuno zadržati u svojoj službi. Dječak uspije pobjeći, ali ga majstor ponovno uhvati i zatvori u mračnu štalu. Tamo dječak razmišlja kako da se oslobodi, ali mu ništa ne pada na pamet, vrijeme prolazi, a on postaje sve tužniji.<sup>116</sup>

Jednog dana zamjećuje zraku sunca u svojoj štali. Kad pogleda bolje, nalazi u vratima pukotinu, kroz koju je prodrla sunčeva zraka. Brzo se pretvara u miša i bježi kroz tu pukotinu van. Majstor zamjećuje da je pobjegao, pretvara se ti mačku i trči za mišem.

I tako počinje divlji niz preobražaja. Kad mačka već otvara usta da ubije miša, miš se pretvara u ribu i skače u vodu. Majstor se odmah pretvara u mrežu i pliva za ribom. Prije nego što je dohvati, riba ise pretvara u fazana. Majstor ga progoni pretvorivši se u sokola. Fazan već osjeća pandže svog neprijatelja pa se pretvara

u crvenu jabuku i pada točno u kraljevo krilo. Majstor se pretvara u nož, koji se iznenada našao *u* kraljevoj ruci. Kralj posize za jabukom da je razreže, ali odjedanput jabuke više nema i na njezinu mjestu stoji hrpica prosa. Pred njim stoji kokoš sa svojim pilićima — majstor. Pilići zoblju zrnje sve dok ne preostane jedno jedino zrno. Ono se u posljednjem trenutku pretvara u iglu. Međutim, kokoš i pilići se, svi zajedno, pretvaraju u konac u ušici igle. Sada se igla zapali, tako da konac izgori. Majstor je mrtav. Igla se ponovno pretvara u dječaka, koji se vraća kući svom ocu.

U preobražaju postoji slijedeći niz parova: miš i mačka, riba i mreža, fazan i soko, jabuka i nož, proso i kokoš s pilićima, igla i konac. U tim je parovima svaki član prilagođen drugome, bilo da je riječ o životinjama ili predmetima. Uvijek jedan od njih, koji predstavlja majstora, progoni drugoga, koji predstavlja dječaka, koji se uvijek spašava u posljednjem trenutku pomoću preobražaja. -Cijeli je lov dinamičan i zbog karaktera preobražaja vrlo raznolik. Mjesta se izmjenjuju isto onako brzo kao likovi.

Obratimo li sada pažnju na *cirkularni* oblik, možemo spomenuti klasičnu priču o Proteju, koju nalazimo u Odiseji. Protej, mudri morski starac, gospodar je tuljana te svaki dan jedanput izlazi na kopno kao i oni. Najprije se pojavljuju tuljani a onda on. On točno prebrojava svoja stada a onda liježe na spavanje usred njih. Menelaja, koji se vraćao iz Troje, nepovoljni su vjetrovi bacili na obalu Egipta, gdje živi Protej, tako da se sa svojim pratiocima ne može maknuti s mjesta. Prošle su godine, i Menelaj je potpuno očajan. Tada se na njega sažali Protejeva kći i uputi ga što mora učiniti da uhvati njena oca, koji zna proricati, i prisiliti ga da govori. Ona donosi Menelaju i dvojici njegovih pratilaca tuljanova krzna, iskapa im rupe na obali, u koje oni liježu, i prekriva ih tim krznima. Tamo oni strpljivo čekaju, unatoč smradu, sve dok ne dođe krdo tuljana, i onda tako bezazleno prurušeni liježu među njih. Protej izranja iz mora, prebrojava svoje stado i mirno liježe na spavanje. Sada je kucnuo čas za Menelaj a i njegove pratiocice, koji hvataju usnulog starca i više ga ne ispuštaju. On im nastoji pobjeći pretvarajući se u sve moguće, najprije u lava s ogromnom grivom, onda *u* zmiju: oni ga ne ispuštaju iz ruku. Zatim se pretvara u leoparda i u snažnog vepra, oni ga ne ispuštaju iz ruku. On se pretvara u vodu a onda u drvo bogato lišćem, ali oni ne popuštaju. Za vrijeme svih tih preobražaja oni ga Čvrsto drže u šakama. Na koncu se Protej umori. Ponovno poprima svoj lik, lik morskog starca Protej a, pita ih što žele i odgovara im na pitanja.<sup>117</sup>

Vidimo zašto se ova vrsta preobražaja u bijegu može nazvati *cirkularnom*. Sve se događa na jednom mjestu. Svaki je preobražaj pokušaj uhvaćenoga da se pretvori u neki drugi lik, da, tako reći, krene u drugom pravcu; svaki je preobražaj uzaludan i događa se u čvrstom stisku Menelaj a i njegovih prijatelja. Ne možemo više : govoriti o lovu, jer je on dovršen, plijen je uhvaćen a preobražaji

predstavljaju niz bezuspješnih pokušaja *uhvaćenoga* da pobjegne. Zato se na koncu mora pomiriti sa svojom sudbinom i učiniti ono što se od njega zahtijeva.

Kao posljednji primjer htio bih spomenuti priču o Peleju i Teti, koji su postigli veliku slavu kao Ahilejevi roditelji. Pelej je smrtnik, a Teta božica, koja se libi stupiti s njim u vezu zato jer joj se čini da je nije dostojan. On je iznenađuje na spavanju u jednoj pećini, hvata je i više ne ispušta iz ruku. Ona se pretvara u strašno klizavu sipu i prska ga crnilom. Sve joj to ne pomaže. Mora mu se predati te kasnije, nakon nekoliko pokušaja da se riješi njegova potomstva, postaje majka Ahilejeva.

Ovi su preobražaji po svom karakteru vrlo slični onima kod Proteja, a situacija predstavlja zarobljeništvo, jer je napadač drži u svojim rukama i više je ne ispušta. Svaki je od njezinih preobražaja nastojanje da pobjegne r. nekom drugom pravcu. Ona, tako reći, hoda u krugu da bi našla mjesto na kojem će je pustiti. No, nigdje ne uspijeva izaći iz kruga, ostaje zarobljena te mu se naposljetku, usred svih tih preobražaja, predaje kao ona sama, kao Teta.

Dakle, priča o Teti ne donosi ništa novo u odnosu na priču o Proteju. Spomenuli smo je zbog njezine erotске obojenosti. Ona podsjeća na napade jedne bolesti, koja je česta i opće poznata: na *histeriju*.<sup>118</sup> Veliki napadi te bolesti nisu ništa drugo nego niz žestokih preobražaja u bijegu. Pogođena osjeća da ju je šćepala neka nadmoćna sila, koja je više ne ispušta iz ruku. To može biti neki muškarac, kojem želi pobjeći, neki muškarac koji ju je volio i obljubio, ili muškarac kao Pelej, koji će je tek obljubiti. To može biti svećenik, koji drži bolesnicu u zarobljeništvu u ime Boga; to može biti neki duh ili sam Bog. U svakom je slučaju važno da žrtva osjeća fizičku blizinu nadmoćne sile, a njezin neposredni stisak na sebi. Sve što poduzima, a osobito svaki preobražaj, ima za cilj da je oslobodi tog stiska. Iznenađujuće je bogatstvo preobražaja koje žrtva pokušava, i od kojih se neki ne manifestiraju u cijelosti. Jedan od najčešćih preobražaja jest pretvaranje u *mrtvog*; taj je preobražaj prokušao i poznat kod mnogih životinja. Čovjek se nada da će ga kao mrtvaca ispustiti iz ruku. Ostaje ležati, a neprijatelj odlazi. Taj preobražaj ima *središnje* mjesto: žrtva se toliko pretvara u središte da se više uopće ne miče. Ne radi nikakav pokret, kao da je mrtva, tako da onaj drugi odlazi. Lako je shvatiti koliko bi korisno bilo Teti i Proteju da su se pretvarali da su mrtvi. Teta ne bi bila obljubljena a Protej ne bi bio prisiljen da iskaže svoja proroštva. No, oboje su bili božanstva, i kao takvi besmrtni. Mogli su se pretvarati da su mrtvi koliko su htjeli — to je jedina stvar koju im nikada nitko ne bi povjerovao.

Dakle, cirkularni oblik preobražaja u bijegu jest ono što histeriji daje njezinu karakterističnu obojenost. On također objašnjava bogatstvo prijelaza s procesa erotске na procese vjerske prirode, ko-

ji su toliko uočljivi u ovoj bolesti. Svaka vrsta šćepanosti može nagoniti na bijeg, a pokušaj bijega može uvijek biti odmah osujećen alko je napadač dostatno jak da ne popusti.

Pojavu suprotnu preobražaju u bijegu nalazimo u napadajima *šamana*.<sup>119</sup> oni za vrijeme cijele jedne seanse ostaju na jednom mjestu. Opkoljeni su krugom ljudi koji ih promatraju. Bez obzira na to što se događa u njihovu duhu, njihovo vidljivo tijelo mora ostati tamo gdje jest. Ponekad se daju vezati, zbog straha da bi im tijelo moglo nestati zajedno s duhom. Dakle, vrlo je naglašena cirkularnost seanse, bilo putem nužnosti da ostanu čvrsto vezani uz svoje središte na zemlji, na kojem djeluju, bilo zahvaljujući prisutnosti kruga pristalica. Preobražaji brzo slijede jedan za drugim i postižu velik intenzitet i učestalost. Oni, međutim, nipošto ne smiju služiti bijegu, i po tome se suštinski razlikuju od običnog napada histerije. Šaman pomoću svojih preobražaja doziva *duhove pomoćnike*, koji mu se pokoravaju. On ih sam dohvaća i prisiljava na to da mu pomognu u onome što poduzima. Šaman je *aktivan*, jer njegovi preobražaji služe intenziviranju njegove vlastite moći, a ne bijegu pred drugima koji su moćniji od njega. Na putovanjima koja poduzima njegov duh, dok njegovo tijelo leži na istom mjestu na izgled bez svijesti, on prodire u najudaljenije predjele neba i podzemlja. Leti i uspinje se koliko god visoko želi, pri čemu udara krilima kao ptica. Zaranja i tone koliko duboko želi, sve do morskog dna, i na silu prodire u kuću božice protiv koje želi nešto poduzeti. Uvijek se vraća u središte, gdje njegove pristaše prestrašeno čekaju njegove vijesti. Ponekad se događa da negdje na tom putu biva potučen ili prisiljen pobjeći, pretvarajući se u nešto drugo — no većinom je pravac njegove akcije usmjeren prema van i zapovjednički, te srodnost sa slučajevima Proteja i Tete počiva isključivo na cirkularnoj prirodi njegovih čestih preobražaja.

Sada se treba vratiti linearnom obliku, kakav smo upoznali u gruzijskoj bajci o majstoru i njegovu učeniku. Sjećamo se da se majstor pretvorio u mačku da bi uhvatio učenika, koji je pobjegao u obliku miša. Kasnije se majstor pretvara u mrežu, u sokola, u nož, u kokoš s pilićima. Svaki njegov preobražaj služi novoj vrsti lova. S gledišta 'majstora, riječ je o brzom slijedu agresivnih preobražaja, o promjeni ne samo karaktera lova već i predjela u kojima se on odvija. Naglost i širina zbivanja, povezani s opasnom namjerom od koje potječu, napadno su srodni s procesima koji se zbivaju kod jedne druge duševne bolesti, *manije*. Preobražaji maničnog tipa nevjerojatno su brzi. Oni imaju linearnost i glatkoću lova ali i naglos-; njegovih nepromjenljivih ciljeva, kad se ne postigne ono što se želi, ali se ipak ne odustaje od lova. Zajednička im je ponesenost i vedrina raspoloženja, koje ipak — bez obzira na to kamo lov dopije — ipak uvijek ostaje intenzivno i usmjereno. Učenik u bajci predstavlja promjenljivi plijen, koji može biti sve, ali je u osnovi uvijek isto, naime plijen. Manija je paroksizam hvatanja plijena. Kod nje

je važno uočavanje, progonjenje i hvatanje plijena. Kod manije nije toliko važno samo proždiranje plijena. Majstorov lov u cijelosti poprima svoj karakter tek onda kad učenik bježi iz svoje mračne tamnice. Kad bi ga majstor ponovno imao na sigurnom u svojoj štali, lov bi bio dovršen a time bi tako reći prošao i njegov manični napad.

Učenika najprije zatičemo u štali. »Mislio je kako da se oslobodi, ali mu ništa nije padalo na pamet; vrijeme je prolazilo a on je postajao sve tužniji.« Ovdje nalazimo početak stanja koje je suprotno maniji, naime *melankoliju*. Budući da smo rekli dosta toga o maniji, valja nešto reći o melankoličnom raspoloženju.<sup>120</sup>

Ono započinje kad su preobražaji u bijegu dovršeni i kad čovjek osjeća da su svi -oni uzaludni. U melankoliji je čovjek sustignut i već uhvaćen. Više ne može pobjeći. Više se ne preobražava. Sve što je pokušao, bilo je uzaludno. Čovjek se predaje svojoj sudbini i vidi samoga sebe kao plijen. Nalazi se na silaznoj putanji: plijen, jelo, crkotina ili izmet. Procesi obezvređivanja, koji vlastitu ličnost čine sve manje važnom, izražavaju se u prenesenom obliku kao osjećaj krivnje. *Krivnja* je izvorno značila da se čovjek nalazi u vlasti nekog drugog. Bez obzira na to da li se čovjek osjeća krivim ili kao plijen, sve se to u osnovi svodi na isto. Melankolični čovjek ne želi *jesti*, i kao razlog za odbijanje jela može navesti to da ga nije *zaslužio*. U stvari se radi o tome da neće jesti zato što misli da će pojesti njega samog. Ako ga prisile na jelo, onda ga na to podsjećaju: njegova se usta otvaraju prema njemu, kao da pred njim drže ogledalo. U njemu vidi usta, i vidi da će se nešto jesti. A on je sam to što će biti pojedeno. Iznenada je tu stravična i neizbježna kazna za to što je uvijek jeo. — U osnovi je ovdje riječ o krajnjem preobražaju, koji stoji na kraju svakog bijega, o pretvaranju u pojedeno, pa dolazi do toga da sve što je živo bježi u svaki lik koji mu se nudi da bi to izbjegao.

## Samorazmnožavanje i jedenje vlastitog tijela. Dvostruki lik totema

Među mitovima plemena *sjevernih Aranda* u centralnoj Australiji, koje je zapisao *Strehlov* mlađi, posebno zanimanje pobuđuju dva. Prvi mit, ili mit o štakorima tobolčarima, u njemačkom prijevodu glasi ovako<sup>121</sup>:

»*XJ* početku je sve mirovalo u vječnom mraku. Noć je počivala na zemlji kao neprohodan guštik. Predak — čije je ime bilo Karora

— ležao je spavajući u beskrajnoj noći na dnu doline Ilbalintja. No u njoj još nije bilo vode, i cijelo je dno bilo suho. Zemlja je nad njim bila crvena od cvijeća i obrasla različitim travama, a na visini, iznad njega, ljuljala se velika strelica. Ta je strelica izrasla tused liiehe purpurnih cvjetova koji su rasli u dolini Ilbalintja. Na njezinu je korijenu počivala Karorina glava. Otuda se strelica uspinjala prema nebu kao da će udariti o njegov svod. Bilo je to živo biće prekriveno glatkom kožom kao što je ljudska.

Karorina je glava ležala na korijenu velike strijele: tako je ležala od samog početka.

Karora je razmišljao, i u glavi su mu se rojile želje i žudnje. Onda su mu iznenada iz pupka i ispod pazuha izašli bandicooti. Prodrli su kroz koru iznad njega i iskočili u život.

I tada je počelo svitati. Ljudi su vidjeli kako se sa svih strana pojavljuje novo svjetlo: i samo se sunce počelo dizati te je sve preplavilo svojom svjetlošću. Onda je predak došao na pomisao da ustane, sada kad se sunce uselo više. Probio se kroz koru koja ga je prekrivala, a nastali otvor, koji je ostavio za sobom, pretvorio se u jezero Ilbalintja i ispunio se tamnim, slatkim sokom pupoljaka kozje krvi. Predak je ustao i osjetio glad, jer su iz njegova tijela istek-*le* čarobne moći.

Još se osjeća omamljenim; kapci mu počinju polako treperiti, onda ih malo otvara. Tako omamljen pipa oko sebe. Svugdje oko sebe osjeća masu bandicoota, koji se kreću. Sada stoji čvršće na nogama. Čini mu se da osjeća glad. U velikoj gladi dohvaća dva mlada bandicoota. Kuha ih nešto dalje, blizu mjesta gdje stoji sunce, na užarenom tlu kojeg je ugrijalo sunce. Sunčevi mu zraci daju vatru i vruć pepeo.

Cim je utažio glad, njegove se misli okreću jednom prijatelju koji bi mu mogao pomoći. No, već se bliži večer; sunce pokriva tijelo zavjesama od vlasi i gubi se ljudima iz vida. Karora pada u san, a ruke su mu raširene u stranu.

Dok on spava, ispod jednog njegova pazuha pojavljuje se nešto u obliku kultnog drveta (koje se na uzici vitla iznad glave — prim. prev.). Ono poprima ljudski lik i tijekom noći izrasta u odrasla mladića: to je njegov prvorodeni sin. U toj noći Karora se budi, jer osjeća nešto teško na ruci: uza sebe vidi svog prvorodenog sina, čija glava počiva na očevu ramenu.

Sviće. Karora ustaje. Glasno i zvučno doziva sina, i na taj se način sin budi u život. Ustaje; pleše obredni ples oko svog oca, koji sjedi ukrašen svim ukrasima od krvi i perja. Sin tetura i ljulja se na nogama, jer je tek upola budan. Otac izaziva u njegovu tijelu i prsima žestoko drhtanje. Onda sin polaže na njega svoje ruke. Prvi je obred završen.

Otac šalje sina da ubije još nekoliko bandicoota. Oni se mirno igraju u sjeni blizu njih. Sin ih donosi natrag ocu, koji ih kuha na suncem užarenoj zemlji, kao i prije, i sa sinom dijeli skuhanu meso. Dolazi večer, i uskoro obojica spavaju. U toj se noći ocu rađaju ispod pazuha još dva sina. I njihov otac oživljava slijedećeg jutra pomoću glasnog i zvučnog poziva.<sup>122</sup>

Taj se proces ponavlja mnogo dana i noći. Sinovi se brinu za lov, a otac svake noći donosi na svijet sve veći broj sinova — ponekad ih ima pedeset. No, kraj stiže brzo. Uskoro otac i sinovi pojedju sve bandicoots koji su prije izašli iz Karorina tijela. Izgladnjele sinove otac šalje u trodnevni lov. Sinovi prelaze preko velike visoravni. Satima strpljivo traže u visokoj bijeloj travi, u polumraku gotovo beskrajnih šuma. No, u velikom guštiku nema bandicoota, tako da se moraju vratiti.

Treći je dan. Sinovi se vraćaju šuteći, gladni i umorni. Iznenada do njihovih ušiju dopire nekakva buka, zvuk obrednog drveta koje zuji kroz zrak. Osluškuju; počinju tražiti onoga koji ga je zavitlao. Traže i traže i traže. Zabadaju štapove u sva gnijezda i skrovišta bandicoota. Odjedanput nešto tamno i dlakavo skoči i pobjegne. Začuje se povik: "Tamo bježi Wallaby pješćanog brežuljka!" Bacaju štapove u tom smjeru i lome mu nogu. Zatim čuju riječi jedne pjesme, koja dolazi od ranjene životinje: 'Ja, Tjenterama, sam sada šepav,

Da, šepav, i purpurno vječno je slijepljeno na meni. Ja sam čovjek kao vi. Nisam bandicoot.'

S tim riječima Tjenterama šepajući odlazi.

Začudena braća nastavljaju put k svom ocu. Uskoro ga ugledaju kako se približava. Odvodi ih do jezera. Sjede na njegovu rubu u krugovima, jedan krug oko drugog, ustalasani kao valovi na vodi. Onda s istoka dolazi velika plima slatkog meda od pupoljaka kozje krvi i preplavljuje ih; odnosi ih natrag u jezero Olbalintja.

Stari Karora ostaje ovdje. Međutim, sinove plima nosi dalje pod zemljom sve do jednog mjesta u džungli. Tamo nailaze na velikog Tjenteramu, kojem su, ne znajući da je to -on, štapovima sloмили nogu. On postaje velik poglavica. Karora i dalje sniva svoj vječni san na dnu jezera Ilbalintja.«

Drugi je mit o Lukari:

»U širom svijeta poznatoj Lukari, na rubu velikog jezera, ležao je na prapočetku starac u duboku snu podno grma Witchetty-ličina-ka. Preko njega su prošle vječnosti; on je ležao nepomično kao čovjek u stanju vječita polusna. Nije se maknuo od početka, nije napravio nijedan pokret; stalno je ležao na desnoj ruci. Preko njega su prošle vječnosti, dok je ležao u svom vječnom snu.

Kad je u svom vječnom snu zaklimao glavom, počele su puziti preko njega bijele ličinke. One su stalno bile na njegovu tijelu. Sta-

rac se nije micao i nije se budio. Ležao je u duboku snu. Ličinke su puzile preko cijelog njegova tijela kao roj mrava, i starac bi povremeno, ne budeći se iz sna, nekoliko njih nježno odstranio s tijela. No, one su se vraćale i puzile preko njega; ukapale su se u njega. On se nije budio. Prolazile su vječnosti.

A onda, jedne noći, dok je starac spavao naslonjen na desnu ruku, ispalo mu je ispod desnog pazuha nešto što je imalo oblik Witchetty-ličinke. Palo je na tlo, poprimilo ljudski lik i počelo brzo rasti. Kad je došlo jutro, starac je otvorio oči i začudio se ugledavši svog prvorodenog sina.«<sup>123</sup>

U mitu se dalje priča kako se na isti način »rodio« velik broj muškaraca. Njihov se otac nije micao. Jedini znak života, koji je ikada pokazivao, bilo je otvaranje očiju. Čak nije uzimao hranu koju su mu nudili sinovi. Međutim, sinovi su se žustro prihvatili iskapanja Witchetty-ličinaka iz korijenja obližnjeg žbunja. Pekli su ih i jeii. Ponekad su i sami osjećali želju da se ponovno pretvore u ličinke. Onda bi otpjevali jednu čarobnu formulu i pretvorili se u ličinke te ponovno ulazili u korijenje žbunja. Otuda su opet izlazili na površinu i ponovno poprimali ljudski lik.

»Sada dolazi neznanac, čovjek kao i oni, ali iz udaljene Mboringke. Kad ugleda debele ličinke braće Lukara, osjeti za njima želju. U zamjenu im nudi svoje vlastite ličinke, koje su duge, mršave i jadne. Braća Lukara svojim štapovima prezirno guraju njegov svežanj u stranu ne progovorivši ni riječi. Neznanac se uvrijedio. Hrabro je zgrabio svežanj braće Lukara i pobjegao prije nego što su ga u tome mogli spriječiti.

Braća su se užasnuta vratila svom ocu. Prije nego što su se vratili, on je već osjetio gubitak svežnja s ličinkama. Kad je kradljivac zgrabio ličinke, osjetio je u svom tijelu oštru bol. Otac je polako ustao i teturavim koracima krenuo za kradljivcem. Ali, više nije došao do svežnja jer je kradljivac odnio ličinke u daleku Mboringku. Otac je sjeo na zemlju, a njegovo se tijelo pretvorilo u živog tjurungu (sveti nadgrobni spomenik). Sinovi su se svi pretvorili u tjurunge; a i svežanj s ukradenim ličinkama također se pretvorio u tjurunge.«

U ovim je mitovima riječ o dva potpuno različita pretka: jedan je otac bandicoota ili štakora tobolčara, drugi je otac Witchetty-ličinaika. Oboje su važni totemi plemena Aranda. Ti su totemi postojali i njihovi su se obredi slavili sve do dana kad su zapisane ove legende. Htio bih istaći neke važne crte koje su zajedničke objema mitovima.

Karora, otac bandicoota, najprije je dugo vremena sam. Leži u vječitom mraku i spava ispod kore na dnu jezera. Nije pri svijesti i još nikada nije ništa učinio. Iznenada u njegovu tijelu nastaje mnoštvo štakora tobolčara. Oni izlaze iz njegova pupka i ispod pazuha. Pojavljuje se sunce, čiji ga sjaj navodi na to da razbije koru. Gladan je, ali se osjeća omamljenim. U toj omamljenosti pipa oko se-

be, i prvo što napipa jest *živa masa štakora tobolčara koja ga okružuje sa svih strana*. *Masa imoć*

U drugom mitu otac ličinaka, čije ime nije spomenuto, leži podno jednog žbuna i spava. Spava već čitavu vječnost. Preko njegova tijela puze bijele ličinke. One su posvuda, kao roj mrava. Povremeno, ne budeći se, on nježno odstranjuje neke ličinke sa svog tijela. One se vraćaju i ukopavaju u njegovo tijelo. On i dalje spava dok oko njega vrve ličinke.

Oba mita počinju snom. U oba mita prvi susret s drugim stvorenjima ima karakter osjećaja u masi. Riječ je o najbližem i najneposrednijem osjećaju mase, osjećaju preko *kože*. Jedan osjeća štakore tobolčare kad u polusnu prvi put pipa oko sebe. Drugi još u snu osjeća ličinke na svojoj koži i odstranjuje ih, ali ne zauvijek. One se vraćaju i ukapaju u njegovo tijelo.

Naravno, taj je osjećaj prekrivenosti ogromnim rojem malih kukaca, koje osjećamo na cijelom tijelu, opće poznat. On nije ugodan. Cesto se javlja u halucinacijama, na primjer u deliriju tremensu. Ako to nisu kukci, onda su miševi ili štakori. Gmizanje na koži ili grickanje često se objašnjava aktivnošću kukaca ili mladih glodavaca. O tom opširno govorimo u slijedećem poglavlju: tamo objašnjavamo i opravdavamo izraz »masovni osjećaj na koži«. No, treba zamijetiti važnu razliku između ovog slučaja i onih. U mitovima plemena Aranda taj osjećaj ostaje ugodan. Ono što osjeća predak jest nešto što potječe od njega samog, a ne nešto neprijateljsko što bi ga napadalo izvana.

U prvom se mitu, naime, priča kako štakori tobolčari izlaze iz pupka ili ispod pazuha. Oni su najprije bili u njemu. Taj je otac izuzetno neobično biće: mogli bismo ga nazvati *majkom* mase. Iz njega istodobno izlazi bezbroj stvorenja, na onim mjestima na kojima se obično ne rađa. On se doima kao matica termita, ali takva koja nese jajašca iz potpuno različitih dijelova tijela. — U drugom se mitu veli da su ličinke oduvijek bile tu. U početku se ne spominje da su one izašle iz tijela samog pretka, već da su na njemu ili da se u njega ukapaju. Međutim, tijekom mita se spominju neke stvari po kojima možemo naslutiti da ličinke izvorno potječu od njega, da se on sam zapravo u cijelosti sastoji od ličinaka.

Naime, rađanje, o kojem je ovdje riječ, nije neobično samo zato što rađa otac i zato što rađa toliko mnoštvo, već se ono nastavlja i onda se rađa nešto potpuno drukčije.

Kad je Karora, otac štakora tobolčara, utažio glad, pada noć i on ponovno pada u san. Ispod jednog mu pazuha izlazi obredno drvo. Ono poprima ljudski lik i u jednoj jedinoj noći izrasta u mladica. Karora osjeća nešto teško u ruci. Budi se: pokraj njega leži njegov prvorodeni sin. Druge mu se noći iz pazuha rađaju dva sina. To se tako nastavlja noćima. Svaki ih je put sve više; u nekim no-

ćima otac donosi na svijet pedeset sinova. Cijeli proces možemo nazvati i u najužem smislu te riječi, *samorazmnožavanjem* Karore.

Nešto vrlo slično događa se u drugom mitu. Starac još uvijek spava naslonjen na desnu ruku: onda mu iznenada jedne noći ispada nešto ispod desnog pazuha, nešto što ima oblik Witchetty-ličinke. Pada na zemlju, poprima ljudski lik i brzo raste. Kad dođe slijedeće jutro, starac otvara oči i začudi se ugledavši svog prvorode-nog sina. Isti se proces ponavlja, i na isti se način rađa velik broj »ljudi-ličinaka«. Treba već sada ukazati na to da se ti muškarci po želji pretvaraju u određenu vrstu ličinaka i da se onda mogu ponovno pretvoriti u ljude.

U oba je mita, dakle, riječ o samorazmnožavanju, i u oba se radi o *dvostrukom plodu*. Iz jednog pretka nastaju dvije različite vrste bića. Otac štakora tobolčara najprije rađa velik broj štakora tobolčara a onda velik broj ljudi. Oni nastaju na isti način. Moraju se smatrati bliskim srođnicima, zato što imaju *jednog* oca. Nazivaju se istim imenom: bandicoot. Kao ime *totema* ono znači da je svaki čovjek koji mu pripada mlađi brat štakora tobolčara, koji su rođeni prvi.

Isto to vrijedi za pretka Witchetty-ličinaka. On je otac tih Učínaka a onda ljudi. Ljudi su mlađa braća ličinaka. Svi zajedno predstavljaju vidljivo utjelovljenje plodnosti, koju posjeduje veliki predak tog totema. Strehlov, kojem možemo biti zahvalni što je zapisao ove važne mitove, našao je za to vrlo prikladan izraz. »Predak«, veli on, »predstavlja sveukupnost životne biti Witchetty-ličinaka, životinjskih i ljudskih, shvaćenih kao jedna cjelina. Svaka stanica, ako tako možemo reći, u tijelu prvotnog pretka jest živa životinja ili živo ljudsko biće. Ako je predak »muškarac Witchetty-ličinka«, onda je svaka stanica u njegovu tijelu potencijalno ili odvojeno živa Witchetty-ličinka ili poseban živi čovjek, pripadnik totema Witchetty-ličinaka.«<sup>124</sup>

Taj se dvostruki aspekt totema osobito jasno izražava u tome da ljudski sinovi ponekad osjećaju želju da se ponovno pretvore u ličinke. Onda pjevaju čarobne riječi, pretvaraju se u ličinke i puze u korijenje žbunja gdje ličinke obično žive. Otuda mogu ponovno izaći i po želji poprimiti ljudski lik. Odvojeni likovi ostaju jasno razgraničeni, oni su bilo ličinke, bilo ljudi, ali se mogu pretvarati jedni u druge. *Ograničavanje* na taj određeni preobražaj, jer su, na koncu, bili mogući i bezbrojni drugi, čini prirodu totema. Predak koji ih je stvorio ima veze samo s te dvije vrste bića, i ni s kojim drugima. On predstavlja njihovo pradaavno poznavanje isključivanja svih drugih koji još postoje na svijetu. Njegovi sinovi osjećaju želju da poprime čas jedan — čas drugi lik. Primjenjujući čarobne riječi, mogu udovoljiti toj želji i *ponavljati* taj preobražaj kao nešto njima prirođeno.

Ne možemo dostatno naglasiti važnost tog dvostrukog lika totema. Sad se preobražaj, *ali točno određeni* preobražaj, fiksira u liku totema i prenosi na potomke. U važnim obredima, koji služe množenju totema, on se prikazuje na dramatski način. To znači da se uvijek prikazuje i preobražaj koji taj totem utjelovljuje u sebi. Zella Učinaka za pretvaranjem u ljude — i obrnuto — prenijela se 3 predaka na žive pripadnike totemskog klana, koji smatraju svojom svetom dužnošću da udovoljavaju toj želji u svojim dramatskim obredima. Da bi obred plodnosti uspio, mora se taj točno određeni preobražaj odigrati kako treba, uvijek na isti način. Kad se izvode događaji iz života ličinaka, svaki sudionik zna koga ima pred sobom ili koga predstavlja. On se po njima zove, a može se u njih i pretvoriti. Sve dok se naziva po njima, ponavljat će tradicionalni preobražaj. Njegova je vrijednost za njega neizmjenjiva: o tome ovisi razmnožavanje ličinaka, ali i njegovo vlastito, jer se jedno ne može odvojiti od drugoga; život njegova klana u svakom je pogledu određen očuvanjem tog preobražaja.

Jedan se drugi, vrlo važan aspekt tih legendi odnosi na ono što bih nazvao *jedenjem vlastitog tijela*. Predak štakora tobolčara i njegovi sinovi hrane se štakorima tobolčarima, a sinovi predaka-ličinaka hrane se ličinkama. Čini se kao da ne postoji nikakva druga hrana ili, u najmanju ruku, da ih druga hrana ne zanima. Proces uzimanja jela unaprijed je određen preobražajem. Oba imaju isti pravac i poklapaju se. Sa stanovišta pretka čini se kao da će se on hraniti sam sobom.

Razmotrimo поближе ovaj proces. Kad je Karora donio na svijet bandicoote i kad je sunce počelo sjati, on probija koru iznad sebe, ustaje i osjeća glad. Zbog gladi još napola omamljen pipa oko sebe: to je trenutak u kojem svugdje osjeća živu masu štakora tobolčara. Sada stoji čvršće na nogama. Čini mu se da osjeća želju za jelom. U svojoj velikoj gladi hvata dva mlada štakora tobolčara i kuha ih nešto dalje, tamo gdje stoji sunce, na zemlji koju je sunce ugrijalo do usijanja. A onda, kad je utažio glad, tek se onda njegove misli okreću nekome tko bi mu mogao pomoći.

Štakori tobolčari, koje osjeća oko sebe kao masu, izašli su iz njega samog, kao dijelovi njegova vlastitog tijela, meso njegova mesa. Zbog gladi on ih doživljava kao *hranu*. Hvata dva štakora, za koje se još veli da su mladi, i kuha ih. To je kao da je pojeo dva svoja mlada sina.

U slijedećoj noći donosi na svijet svog prvog *sina-čovjeka*. Ujutro mu svojim glasnim i zvučnim pozivom udahnuje život i postavlja ga na noge. Zajedno održavaju obred koji utvrđuje njihov odnos oca i sina. Odmah iza toga otac ga šalje da ubije još štakora tobolčara. To su njegova druga, prije rođena djeca, koja se mirno igraju u sjeni nedaleko od njih. Sin donosi ocu ono što je ubio. Otac ih kuha na suncu, kao i dan prije toga, i dijeli skuhanu meso sa svo-

jim sinom. Ono što sin sada jede jest meso njegove braće i, u stvari meso njegova oca. Sam ga otac uči kako da ih ubija i pokazuje mu kako da ih skuha. To je sinovljeva prva hrana, isto kao što je bila prva hrana njegova oca. U cijeloj se legendi uopće ne spominje nikakva druga hrana.

U noći se Karori rađaju dva nova sina-čovjeka. Ujutro ih doziva u život i onda svu trojicu šalje u lov na štakore tobolčare. Oni se vraćaju s plijenom, otac kuha meso i dijeli ga s njima. Broj sinova raste, svake noći dolazi na svijet sve više sinova-ljudi, a u jednoj jedinoj noći istodobno pedesetorica. Sve njih otac šalje u lov. No, dok se sinovi-ljudi sve više množe, Karora više ne rađa štakore tobolčare. Oni su nastali na početku i odjedanput. I tako naposljetku otac i sinovi zajedno pojedu sve štakore.

Zato su sada gladni. Otac šalje sinove u trodnevni lov u daljinu. Oni strpljivo sve pretražuju, stalno tražeći samo štakore tobolčare, ali ne nalaze nijednog. Na povratku ranjavaju u nogu jedno stvorenje za koje su mislili da je životinja. Odjedanput ga čuju kako pjeva: »Ja sam čovjek kao i vi. Nisam bandicoot.« Onda to stvorenje šepajući odlazi. Braća, koje sada mora biti mnogo, vraćaju se svom ocu. Lov je završen.

Otac je, dakle, najprije donio na svijet točno određenu hranu za sebe i svoje kasnije sinove, naime štakore tobolčare. Riječ je o jednokratnom činu, koji se u legendi ne ponavlja. Onda postupno dolaze, na svijet svi sinovi-ljudi, i zajedno s ocem jedu tu hranu sve dok je ne nestane. On ih ne uči loviti ništa drugo, ne ukazuje im ni na što drugo. Dobiva se dojam da ih želi prehraniti samo svojim vlastitim mesom, štakorima tobolčarima koji su izašli iz njegova tijela. U načinu na koji zaobilazi sve drugo, na koji sebe i njih odvaja od svega drugog, možemo osjetiti nešto nalik na ljubomoru. U legendi se ne pojavljuje nijedno drugo biće, samo se na kraju pojavljuje stvorenje koga ranjavaju u nogu, čovjek kao i oni, inače i sam veliki predak, kojem se okreću kasnije na kraju legende.

U drugoj priči, u kojoj je riječ o ocu ličinaka, postoji slična, ali ne ista, povezanost između potomstva i hrane. Prvi sin ispada kao ličinka ispod pazuha svog oca i poprima ljudski lik čim dotakne zemlju. Otac se ne miče, ostaje potpuno miran. Od svog sina ne zahtijeva ništa, niti ga čemu uči. Na isti se način rađa još mnogo sinova a otac jedino otvara oči i promatra svoje sinove. Ne želi od njih uzeti hranu. Oni se, međutim, žustro prihvaćaju iskapanja ličinaka iz korijenja obližnjeg žbunja; peku ih i jedu. Neobično je to da ponekad osjećaju želju da se sami pretvore u te iste ličinke kojima se hrane. Kada se to dogodi, zavlače se sami u korijenje žbunja i tamo žive kao ličinke. Oni su čas jedno — čas drugo, čas ljudi, čas ličinke; ali onda kad su ljudi, hrane se tim ličinkama te se ne spominje nikakva druga hrana.

Ovdje se jedenje vlastitog tijela javlja kod *sinova*. Starac ne želi jesti ličinke čiji je otac, koje su njegovo vlastito meso. Zbog to-

ga je prihvatljivije da sinovi jedu njegovo vlastito tijelo. Dobiva se dojam da su preobražaj i hrana kod njih usko povezani. Čini se da se njihova želja da se pretvore u ličinke budi zbog toga što ih tako rado jedu. Iskapaju ih, peku, jedu; onda se i sami ponovno pretvaraju u ličinke. Nakon nekog vremena izlaze na površinu i ponovno poprimaju ljudski lik. Kad sada jedu ličinke, to je kao da jedu sami sebe.

Uz oba ova slučaja jedenja vlastitog tijela, slučaj oca bandicoota i sinova-ličinaka, treba spomenuti i treći, koji je opet nešto drukčiji. On se pojavljuje u trećoj legendi, koju Strehlov rezimira vrlo kratko.

To je priča o jednom drugom pretku-ličinki, onom iz Mboringke. On redovito ide u pljačku da bi ubio ljude-ličinke koji su njegovi vlastiti sinovi. Za njih se izričito veli da imaju ljudski lik. On ih peče i jede s užitkom; uživa u njihovu slatkom mesu. Jednog se dana njihovo meso u njegovim crijevima pretvara u ličinke. One tada jedu syog oca iznutra, tako da ga na kraju pojedu sinovi koje je sam ubio.<sup>15</sup>

Tako se ovaj slučaj jedenja vlastitog tijela neobično intenzivira. *Pojedeni jede onog tko ga je pojeo*. Otac jede sinove a isti sinovi jedu njega još dok ih on probavlja. Riječ je o dvostrukom i obostranom kanibalizmu. No, najčudnije je to da odgovor dolazi *iznutra*, iz očeve utrobe. Da bi to bilo moguće, nužan je preobražaj pojedenih sinova. On njih jede kao ljude, a oni njega kao ličinke ili crvi. Radi se o ekstremnom i na svoj način cjelovitom slučaju. Ovdje se kanibalizam usko povezuje s preobražajem. Hrana do kraja ostaje živa i sama rado jede. Njezino pretvaranje u ličinke u očevu želucu predstavlja jednu vrstu oživljavanja. No, ono služi zadovoljenju njihove želje za mesom njihova oca.

Preobražaji koji povezuju ljude s životinjama koje jedu, snažni su kao lanci. Da se nije pretvarao u životinje, čovjek se nikada ne bi naučio jesti životinje. Svaki taj mit sadrži jedno bitno iskustvo: dobivanje određene vrste životinja koje služe kao hrana; njihov nastanak putem preobražaja; jedenje životinja i preobražaj njihovih ostataka u nov život. Sjećanje na to kako je čovjek došao do njih kao hrane, naime upravo zahvaljujući metamorfozi, sadržano je još u kasnijim sakralnim pričestima. Meso koje ljudi zajednički jedu nije ono što predstavlja, već stoji umjesto drugog mesa, u koje se *pretvara* kad ga ljudi pojedu.

Važno je spomenuti da je jedenje vlastitog mesa, o kojem je ovdje riječ, doduše, često u legendama o podrijetlu plemena Aranda. ali ne u njihovu svakodnevnom životu. Stvarni odnos pripadnika jednog totemsikog klana prema životinji po kojoj se nazivaju, potpuno je drukčiji nego u legendama o podrijetlu. Baš se pripadnici jednog klana ne hrane svojim totemom. Njima je zabranjeno ubijati i jesti tu životinju: moraju je smatrati svojim starijim bratom. Samo u obredima koji služe razmnožavanju totema, u kojima se prikazu-

ju stari mitovi, članovi klana nastupaju kao njihovi vlastiti preci i na svečan način dobivaju sasvim malo mesa totemske životinje. Pri tome ih upozoravaju da smiju pojesti samo *malo* tog mesa. No, upravo se oni moraju odricati tog mesa kao redovite hrane; međutim, kad im takva životinja padne u ruke, ne smiju proliti njezinu krv. Moraju je predati onim članovima svoje obitelji ili horde koji pripadaju *drugim* totemima, jer oni smiju jesti to meso.

U kasnije doba, koje slijedi iza mitskog doba predaka i koje se sa stanovišta živih Aranda može nazvati današnjim vremenom, jedenje vlastitog tijela zamijenilo je jedno drugo načelo, načelo *zaštite*. Čovjek ne jede najbliže srodnike među životinjama, isto kao što ne jede ljude. Prošlo je razdoblje totemskog kanibalizma — kako možemo nazvati jedenje vlastitog totema. Ljudima koji pripadaju drugim klanovima dozvoljeno je jedenje životinjskih srodnika nekog drugog klana; isto kao što oni moraju dozvoliti drugima da jedu *njihovu* totemsku životinju. Nije riječ samo o dozvoli. Ljudi to pospješuju brinući se za to da se njihova vlastita totemska životinja razmnožava. Obredi plodnosti prenose se s koljena na koljeno i po-jedinac ima dužnost vršiti te obrede. Životinje koje se love suviše često, sele se u druge krajeve ili izumiru. Sjetimo se trenutka iz prve legende u kojem su nestali svi bandicooti; Karorini su ih bezbrojni sinovi progonili i tako temeljito lovili da na udaljenosti od tri dana putovanja više nije bilo nijednog bandicoota. U tom trenutku gladi trebalo je stvoriti nove bandicoote. Jedenje vlastitog tijela je otišlo predaleko, jer su sva starija braća, *prvi* Karorini sinovi, bili pojedeni. Jedenje vlastitog tijela moralo se ponovno pretvoriti u samorazmnožavanje, s kojim je sve počelo.

Upravo je taj obrat ono što nalazimo u današnjim obredima koji služe razmnožavanju totemskih životinja. Čovjek je toliko blizak vlastitoj totemskoj životinji da se njegovo i njezino razmnožavanje ne mogu jasno razgraničiti. Bitan dio obreda, koji se stalno ponavlja, čini prikaz predaka, koji su bili i jedno i drugo, čas ljudi, čas određene životinje. Oni se po želji pretvaraju iz jednog u drugo te ih čovjek može prikazati samo onda ako je ovladao tim preobražajem. Preci se pojavljuju kao dvostruki likovi, o kojima je prije bila riječ. Preobražaj je bitan dio prikaza. Sve dok se on izvodi kako treba, srodstvo ostaje sačuvano pa na taj način čovjek može prisiliti životinju, koja je on sam, na razmnožavanje.

Masa i preobražaj u deliriju tremensu

Prilika za proučavanje mase kakva se javlja u predodžbama pojedinca pruža nam se u *halucinacijama alkoholičara*. Sigurno je

da je ovdje riječ o pojavi trovanja; no, one su svakome dostupne, a unutar određenih granica daju se i eksperimentalno stvoriti. Njihov je *opći* karakter nedvosmislen; ljudi vrlo različita podrijetla i temperamenta imaju u halucinacijama iste određene, elementarne crte. One dosežu najveću gustoću i intenzitet u *deliriju tremensu*. Analiza delirija daje dvostruki rezultat. U deliriju su na specifičan način isprepleteni procesi preobražavanja i masovni procesi; oni se nigdje ne mogu tako teško razgraničiti kao ovdje. Iz delirija saznajemo o preobražaju isto onoliko koliko i o masi; tako da čovjek — nakon mnogobrojnih razmišljanja — stječe uvjerenje da je ispravnije da to dvoje uopće ne razdvaja, ili samo onoliko koliko je neophodno.

Da bismo dali sliku o prirodi tih halucinacija, moramo najprije citirati *Krdpelinov* a onda i *Bleulerov* opis. Njihov pristup nije potpuno isti; za naše će svrhe biti još uvjerljivije ono što je njima dvojici zajedničko.<sup>126</sup>

»Među lažnim opažajima delirija tremensa«, veli Krapelin, »uglavnom prevladavaju opažaji *lica*. Varke su većinom osjetilno jasne, rjeđe mutne, neodređene, višestruko stravične i neugodna sadržaja. Bolesnici ih doživljavaju čas kao zbilju, čas kao umjetne prizore — laternu magicu, kinematograf, koji ih trebaju razveseliti ili prestrašiti. Najčešće vide *masu* malih i većih predmeta, prašinu, stada, kovane novčiće, čašice za rakiju, boce, motke. Gotovo uvijek pokazuju opažaji lica više ili manje žive kretanje...; zamjećuje se i viđenje udvostručene slike. Ta nestalnost lažnih opažaja možda objašnjava učestalost s kojom se vide životinje koje gmižu, ili brzo bježe. One se guraju između nogu, zuje u zraku, prekrivaju jelo; sve vrví od pauka 'zlatnih krila', kukaca, stjenica, zmija, crva dugih ticala, štakora, pasa, grabežljivih životinja... Velika mnoštva ljudi jure prema bolesniku, neprijateljski jahači, čak 'na hoduljama', žandarmi, ili marširaju u dugim, raznoliko grupiranim povorkama pored njih; pojedini prijeteci likovi duhova, nakaza, patuljci, đavli, 'dimnjačari', sablasti, zaviruju ispod vrata, šušaju ispod namještaja, penju se uz ljestve u visinu. Rjeđe se javljaju uredne nasmijane djevojke ili lascivni događaji, karnevalske šale, kazališne predstave (...)

»(...) Zbog različitih neobičnih osjeta na koži kod bolesnika se javlja osjećaj da po njemu puze mravi, kornjače, pauci... Osjeća se sputan tankim nitima, poprskan vodom, osjeća ugrize, ubode, hice. On skuplja novac koji vidi kako leži oko njega na gomilama, i koji jasno osjeća u ruci, ali mu on klizi iz ruku kao živa. Sve što dodirne nestaje, smanjuje se ili postaje bekonačno veliko, i onda se opet raspada, valja u daljinu, leti od njega ...

Mali čvorići ili neujednačenost tkanja čine mu se kao buhe na posteljini; ogrebotine na stolu kao igle; u zidovima se otvaraju tajna vrata (...)

Bolesnik uopće nije u stanju da nešto suvislo radi, već je potpuno obuzet tim varkama. Rijetko se događa da ih pušta da jednostavno prođu pored njega; uglavnom ga potiču na žive izjave. On ne ostaje u krevetu, već se gura prema vratima, jer je već krajnje vrijeme za njegovo smaknuće i jer ga već svi čekaju. Zabavljaju ga čudne životinje, plaši se ptica koje zuje zrakom, pokušava zbaciti sa sebe crve, zgaziti kukce, raširenim prstima poseže za buhama, sakuplja novac koji leži svugdje oko njega, nastoji razderati niti koje ga obavijaju, pažljivo preskače žice razapete na tlu.«

»Za alkoholno je ludilo«, rezimira Krapelin na jednom drugom mjestu, »»karakteristična *masovnost istovrsnih lažnih opažaja* i njihovo višestruko živahno kretanje, pojavljivanje, nestajanje, rastapanje.«

Bleulerov opis delirija tremensa nije ništa manje impresivan:

»U prvom planu stoje vrlo karakteristično obojene halucinacije: one se u prvom redu odnose na *lice* i *čulo dodira*. Vizije su *više-struke*, pokretne, uglavnom bezbojne i sklone smanjivanju. Vizuelne halucinacije i halucinacije dodira imaju vrlo često karakter žica, niti, mlazova vode i drugih istegnutih stvari. Ceste su elementarne vizije kao što su iskre i sjene. Ako se javljaju slušne halucinacije, onda se čuje uglavnom glazba — naročito često glazba jasno izraženog takta — što je vrlo rijetko kod drugih psihoza. Za vrijeme cijelog tijeka bolesti, bolesnici mogu doći u dodir sa stotinama osoba iz svojih halucinacija, koje uvijek šute (...)«

»Male pokretne i višestruke stvari u stvarnosti obično predstavljaju male životinje, kao što su miševi i kukci. Oni spadaju u najčešće halucinacije pijanaca; ali nije rijetko ni viđenje drugih vrsta životinja; pojavljuju se svinje, konji, lavovi i deve, umanjeni ili u naravnoj veličini; ponekad i životinje koje uopće ne postoje, u fantastičnim kombinacijama. Isto sam tako vrlo često čuo pacijente kako opisuju menažeriju svih mogućih životinja, obično velikih, ali i takvih smanjenih na veličinu mačke, koje prolaze uza zid po jednoj zamišljenoj dasci i pri tome zabavljaju pacijenta. I ljudi su često smanjeni — 'vidjeti čovječuljke' znači 'biti u deliriju' —, ali se mogu pojaviti i u naravnoj veličini.

Lako se kombiniraju halucinacije različitih čula; bolesnik ne samo da vidi, već i *osjeća* miševe i kukce, kako ih *dotiče* ili kako mu *gmižu* po koži. Bolesnik sakuplja novac i pažljivo ga sprema u zamišljenu torbu. Vidi povorku vojnika i čuje marš; vidi i čuje vojnike kako pucaju; bori se sa zamišljenim napadačima, koje čuje kako govore i koje — rjeđe — čak može napipati.«

Kad delirij počne prolaziti, »halucinacije postupno blijede i postaju malobrojnije. No, često najprije gube značenje stvarnih pred-

meta: ptice više nisu žive, nego punjene, prizori se posebno prikazuju i na koncu postaju još samo optički, kao viđeni laternom magicom, projicirani na zid; za žrtve delirija kino je postojalo oduvijek.»

»Sve obične žrtve delirija točno znaju sve o sebi: znaju tko su, kakav položaj zauzimaju u životu, kakvu obitelj imaju i gdje stanuju.«

Ovi opisi predstavljaju rezime mnogih, pojedinačno promatranih slučajeva. Prva važna stvar koju treba izdvojiti jest povezanost između *taktilnih* i *vizuelnih* halucinacija. Svrbež i gmizanje po koži osjeća se kao da je izazvano mnoštvom sićušnih stvorenja istodobno. Ovdje nas ne zanima fiziološko objašnjenje tog osjećaja; bitno je to da pijani čovjek misli na kukce, npr. na mrave, i da zamišlja da mu po koži gmižu tisuće takvih životinja. One ga prekrivaju u ogromnim armijama; budući da na sebi osjeća njihovo kretanje, sklon je pretpostaviti da se nalaze svugdje. One se nalaze svugdje kamo posegne; tlo pod njegovim nogama i zrak oko njega puni su svega što je na opip višestruko.

Taj *masovni osjećaj na koži*, da ga tako nazovemo, nije nam poznat samo iz delirija. Svaki ga je čovjek doživio bilo u vezi s kukcima ili pri škakljanju. On se propisuje kao tradicionalna kazna za određene prestupe — na primjer kod nekih afričkih naroda. Tamo zakapaju žive ljude gole u mravinjake i ostavljaju ih u njima sve dok ne umru. — I u deliriju se taj osjećaj može intenzivirati u nešto što je jače od običnog osjećaja škakljanja. Kad napad na kožu postane ustrajniji, kad se odvija na većim područjima i kad prodre dublje, onda škakljanje preraste u *grickanje*. Čovjek osjeća da ga grize mnogo malih zuba, kukci se pretvaraju u glodavce. Nije slučajno da pijanci uglavnom spominju miševe i štakore. Brzina njihovih kretanja povezuje se s poznatim karakterom i djelovanjem njihovih zuba; tome se pridružuje predodžba o tome kako su oni stravični, jer čovjek zna u kakvom se mnoštvu pojavljuju.

U kokainskom deliriju, u kojem se u prvom planu nalaze taktilne halucinacije, čini se da su one lokalizirane u koži, iz koje ih pacijent želi izrezati. Međutim, vizuelne varke često postaju »mikroskopske«. Zapažaju se bezbrojne sićušne pojedinosti, životinje, rupice u zidu, točkice. Jedan kokainist priča kako je »vidio mačke, miševe i štakore koji su skakali po njegovoj ćeliji i grickali mu noge, tako da je vičući skakao amo-tamo; osjećao je njihove zube. Radilo se o spiritizmu; oni su hipnotičkim putem došli kroz zidove«. Možemo pretpostaviti da u takvim slučajevima mačke privlače miševi ili štakori i da one služe tome da ubrzaju njihovo kretanje.

Prvi je, dakle, masovni osjećaj na koži; čini se da on praktički izaziva mnoge od vizuelnih halucinacija. Druga stvar, koja je možda s time povezana, jest sklonost prema *umanjivanju*. Ne samo da čovjek opaža i osjeća ono što je stvarno maleno, ne samo da se stva-

ra svijet u kojem prevladava sve što je poznato kao maleno: smanjuje se i ono što je veliko, da bi moglo ući u taj svijet. Bolesnik vidi ljude kao čovječuljke, životinje iz zoološkog vrsta smanjuju se na veličinu mačke. Sve postaje *mnogobrojno* i *maleno*. Međutim, sam bolesnik zadržava svoju naravnu veličinu; čak usred delirija on uvijek točno zna tko je i što je. On je sam ostao isti, samo što se radikalno promijenila njegova okolica. Neobuzdano kretanje, koje je iznenada zahvatilo tu okolicu, jest masovno kretanje sitnih stvari, od kojih mu se većina čini živima. U svakom slučaju oko njega ima više života; no, on se osjeća kao *div*. Riječ je o *liliputanskom efektu*; samo što je ovdje Gulliver, koji sam uopće nije narastao, doveden u mnogo gušći i ispunjeniji, ali i mnogo fluidniji svijet.

Te promijenjene proporcije uopće nisu tako neobične kao što se može činiti na prvi pogled. Sjetimo se od koliko se mnogo sitnih stanica sastoji ljudsko tijelo. To su vrlo različite stanice između kojih vlada neprestana komunikacija. Napadaju ih bacili i druga sićušna bića, koja se u njima masovno nastanjuju. Ti su bacili na svoj način uvijek aktivni, zato što su živi. Ne možemo sasvim odbaciti pomisao da neki tamni osjećaj za te primitivne odnose tijela dolazi do izražaja u halucinacijama alkoholičara. U deliriju su oni potpuno odvojeni od svoje okoline, okrenuti isključivo sebi i ispunjeni najneobionijim osjetima. *Disocijativni* tjelesni osjećaji dobro su poznati iz drugih bolesti. Ustrajna koncentriranost delirija na konkretno i maleno, koja u kokainskom deliriju može prijeći u »mikroskopskih maleno, ima u sebi nešto od disocijacije tijela u njegove stanice.

Kao što smo vidjeli, često se naglašava filmski karakter halucinacija. Treba reći nešto i o *sadržaju* tih projekcija: ono što pijanac zapaža jesu odnosi i procesi u njegovu *tijelu*, preneseni u njemu poznati predodžbeni svijet, a među njima većinom svi oni koji su povezani s masovnim aspektom njegove tjelesne strukture. To je, naravno, samo slutnja. No, valja podsjetiti na to da je u određenim i neizbježnim razdobljima cijeli život »diva«-čovjeka sa svim njegovim osobinama, sa svom njegovom genetskom masom, koncentriran u pojedinim stanicama koje se javljaju u masi: u *sjemenim stanicama sperme*.

No, bez obzira na to koliko je čovjek sklon prihvatiti ovo tumačenje, tu je prisutna osnovna situacija delirija kao takva, situacija velikog pojedinca suočenog s ogromnim brojem sasvim malih neprijatelja, koja se tijekom povijesti čovječanstva zaoštrila na izvanredno specifičan način. Ona počinje sa specifičnim osjećajem za *gamad*, koja napada sve sisavce, da spomenemo samo njih. Ona je oduvijek zaokupljala ljudsku maštu, bez obzira na to da li se radilo o komarcima ili ušima, skakavcima ili mravima. Oni su uvijek bili opasni zbog svoje mnogobrojnosti i iznenadnosti s kojom su se pojavljivali u masama. Često su se pretvarali u masovne simbole. Možda su oni bili ti koji su čovjeku omogućili da stvori *pojam* stvarno velikih masa; možda su njegove prvotne »tisuće« i »milijuni« bili kukci.

Moć i predodžba čovjeka o samome sebi bili su već dosegli divovske razmjere, kad je čovjek otkrio *bacile*. Sama je suprotnost bila neusporedivo veća: čovjek je imao više mišljenje o sebi, te se kao pojedinac smatrao izoliranim, odvojenim od svojih bližnjih. Međutim, bacili su bili mnogo manji od kukaca, nevidljivi prostim okom, i još su se brže razmnožavali. Nasuprot većem i izoliranijem čovjeku, stajala je veća masa mikroskopski *malih bića*. Ne možemo dostatno naglasiti važnost te predodžbe. Razvijanje te predodžbe spada u središnje mitove povijesti duha. Ono je stvarni model dinamike *moći*. Čovjek je sve što mu se suprotstavljalo shvaćao kao *gamad*. Takav je stav imao prema svim životinjama koje mu nisu bile korisne. Međutim, *vlastodržac* koji ljude *degradira* u životinje, koji uči kako treba njima vladati samo zato što ih smatra nižom vrstom, degradirao je sve što se nije dalo iskoristiti kao objekt vladanja u gamad i onda to masovno uništavao.

Treba reći nešto o prirodi preobražaja, kao trećem važnom aspektu delirijских halucinacija. Preobražaji se uvijek odvijaju izvan bolesnika; čak i onda kad ih on doživljava kao stvarnost, oni ne preobražavaju njega samog. Najradije ih promatra s određene razdaljine. Ako ga ne ugrožavaju, tako da se mora postaviti protiv njih, radije se njihovoj fluidnosti i lakoći. No, oni često dosižu takav stupanj koji mu onemogućuje čak i prividno orijentiranje; kad se sve neprestano ljulja i rasplinjava, onda, naravno, i on sam osjeća nelagodu. Zapažamo dvije vrste preobražaja potpuno različitog karaktera. Jedanput se *mase pretvaraju u druge mase*. Mravi se mogu pretvoriti u kukce a kukci u kovane novčiće; pri skupljanju se novčići opet pretvaraju u kapljice žive. O tom ćemo procesu, u kojem *jedno* višestruko prelazi u drugo višestruko, govoriti kasnije.

U drugoj vrsti preobražaja nastaju čudovišna *hibridna* stvorenja: *jedno* se jedino stvorenje povezuje s nekim drugim stvorenjem, tako da od njih nastaje nešto novo, kao da su snimljeni jedno iznad drugoga. U paradi životinja o kojoj smo govorili ranije, pojavljuju se »ponekad i životinje koje uopće ne postoje, u fantastičnim kombinacijama«: nakaze i »dimnjačari« podsjećaju na Grunewaldovo »Iskušanje svetog Antonija« ili na stvorenja kojima Hieronymus Bosch nastanja svoje slike.

Da bismo došli do točnijih predodžbi, morat ćemo razmotriti jedan ili dva slučaja delirija tremensa u njihovu kontekstu. Tek ćemo tada stvarno vidjeti *tko* se u *što* pretvara, pa ćemo onda možda moći izraziti i neka nagađanja o tome kako i zašto se to događa. Cijeli tijek delirija, kao što će biti osobito vidljivo iz drugog primjera, omogućuje nam i dublje spoznaje o prirodi masovnih procesa.

Prvi je slučaj — slučaj jednog gostioničara, koji opisuje Krapelin. Slijedi sažet opis sadržaja njegova delirija, koji je trajao otprilike šest dana:<sup>127</sup>

»Osjećao se kao da je Krampusov dan, kada naokolo hoda vrag. Iznenada se zaletio glavom prema mramornom stupu, htio ga je izbjeći, ali mu se preko ulice isprijecila ogromna mramorna ploča, a još jedna onda kad se htio okrenuti. Obje su se ploče počele prijeteci spajati. Dva su ga hrabra lika dovezla u tačkama u gostionicu »Vol« i plegla ga na smrtnu postelju. Ceremonijalmajstor je pomoću užarenih škara pritisnuo njegova usta vrućim zrakama, tako da mu je polako počela nestajati snaga. Na svoju je molbu dobio čašu crvenog vina; njegovu molbu za još jednom čašom odbio je, cereći se, sam Sotona. Onda se usred svakojakih pobožnih upozorenja oprostio s onima koji su stajali oko njega i umro; u istom su trenutku kraj njega položena mrtva tijela njegovih triju kćeri. Na drugom je svijetu kažnjen onim čime je zgriješio na zemlji; stalno je osjećao strašnu žeđ; no, čim bi posegnuo za krčagom ili čašom, oni bi nestali iz njegove, ruke.

Slijedećeg je jutra opet ležao živ na odru u »Volu«, zajedno s djecom, koja su bila u obliku bijelih zečeva. Prolazila je *procesija katolika*; on je i sam morao sudjelovati tako što je za vrijeme pjevanja litanija u pokrajnoj sobi gostionice »Kruna« morao zgaziti mnoštvo zlatnih naočala koje su ležale na podu; svaki se put čuo prasak. *Sudionici procesije vijećali su* o tome da li ga treba samo istući ili ubiti; gostioničarka iz »Kruna« bila je za ovo prvo, pod uvjetom da stalno stanuje kod nje. On je htio pobjeći, zato što nije dobio pivo; onda mu je pritekao u pomoć neki narednik; gostioničar iz »Kruna« pucao je u narednika iz revolvera i onda je odveden u zatvor.

Jedne druge večeri je u crkvi prisustvovala nekoj svečanosti *ci-jela protestantska zajednica*; u središtu te svečanosti nalazio se jedan student, član studentskog saveza, koji je prije početka službe božje zajedno s pedeset kolega na malim konjima izvodio neku vrstu *cirkuske predstave*. Kasnije je bolesnik zamijetio da se njegova žena povukla s jednim rođakom na crkveno sjedalo; zatim je promatrao, Skriven iza orgulja, s jednom milosrdnom sestrom, kako skrnave svetište. Onda je bio zatvoren u crkvi; naposljetku je staklar prorezao otvor u prozoru crkve, tako da mu barem mogu dodati pivo. Pri oblačenju su svi rukavi i otvori bili začepljeni ili zašiveni, džepovi rasparani, a u kupaonici je bolesnik vidio kako ga okružuje sedam zečeva koji su lebdjeli pod vodom, koji su ga stalno prskali i grizli.«

Nova, stvarna sredina, o kojoj bolesnik za vrijeme delirija ne zna ništa i o koju stvarno udara glavom, kod njega se prevodi u mramor. U svom haluciniranom svijetu on se rado nalazi u *mnoštvu*, i to kao njegov izabrani i ugroženi objekt. Na smrtnoj postelji u gostionici »Vol« polako mu oduzimaju životnu snagu. To nalikuje na otegnuto smaknuće, koje on iskorištava za to da okupi oko sebe promatrače, koje drži na okupu pobožnim upozorenjima. Na mjesto svih njegovih individualnih želja dolazi žeđ; na drugom svijetu

doživljava poznatu Tantalovu kaznu. Njegove tri kćeri, koje su poлегli kraj njega kao leševe, slijedećeg jutra ponovno oživljavaju, ali kao bijeli zečevi. Tame se pokazuje njihova nevinost ali i grižnja savjesti koju on osjeća zbog njih i koja izjeda njegovo alkoholičarsko srce.

Procesija katolika je prvi pravi masovni događaj. Prisiljavaju ga da u njoj sudjeluje iz jedne pokrajne sobe, ali se pri tome ne gubi u gomili; tamo leže na podu bezbrojne zlatne naočale, koje predstavljaju masovnost sudionika procesije. Svaki put kad zgazi naočale, začuje se hitac — hici se mogu shvatiti kao pucanje iz prangija, koje služi podizanju svečanog raspoloženja. Međutim, on u svojoj okorjeloj zlobi osjeća kao da ubija katolike. Sudionici procesije, koji su ga prozreli, formiraju neku vrstu skupštine koja vijeća o njegovoj kazni. To je nastavak situacije na samrtnoj postelji; oko njega sjedi, ovaj put veća grupa ljudi koja mu sudi. Mogli bismo pretpostaviti da ne voli katolike; međutim, on se s isto tako malo poštovanja odnosi i prema protestantskoj zajednici, koja se okuplja druge večeri radi neke proslave: on je u sebi povezuje s cirkuskom predstavom. Ovdje nalazimo upadljiv primjer prijelaza jedne mase u drugu. *Zajednica se pretvara u cirkus*. Student, koji možda predstavlja svećenika, ima čak pedeset kolega; konji su se, kao što smo mogli očekivati, smanjili; moguće je da bolesnik *osjeća* udaranje njihovih kopita.

Sklonost prema zauzimanju položaja promatrača u deliriju naročito ilustrira to kako promatra ženu pri njezinu preljubu. Neobičan je njegov odnos prema odjeći: i ona se preobražava; svi su rukavi i otvori začepljeni i zašiveni, džepovi razderani; pretvorili su se u čudovišne tvorevine, njihovi pojedini organi ne funkcioniraju onako kao što bi trebali. U deliriju bi bila potpuno moguća menažerija preobražene odjeće, koja ne bi bila daleko od životinja. Na koncu, sedam zečeva u kadi ima zajedno mnogo zubi te mu grickaju kožu.

Drugi je slučaj, koji želim spomenuti u širem kontekstu, analizirao *Bleuler*. Bolesnik, shizofrenik, opisao je svoje doživljaje za vrijeme napada delirija tremensa na 36 strana. Moglo bi se prigovoriti da primjer takvog »izuzetnog« deliranta nije »tipičan. Meni ise, naprotiv, čini da se upravo iz tog slučaja može saznati mnogo o masovnim predodžbama u deliriju. Halucinacije su povezani je, preobražaji mirniji; sve zajedno ima zapravo karakter pjesničkog izraza. Nešto se od toga može osjetiti čak i u kratkim izvacima koji slijede.<sup>128</sup>

»Od onoga što sam odjedanput ugledao, digla mi se kosa na glavi (...) *šume, rijeke, mora* sa svim stravičnim životinjskim i ljudskim likovima koje još nikada nije vidjelo ljudsko oko zujali su neprestano pored mene, izmjenjujući se s *radionicama svih zanata*, u kojima su radili stravični sablasni likovi (...) Zidovi s obje strane bili su jedno more s *tisućama malih brodova*; na brodovima su

bili *sami goli muškarci i žene*, koji su udovoljavali svojoj požudi prema taktu glazbe, pri čemu je svaki put nakon njihova zadovoljenja jedan lik probo taj par s leđa dugačkim kopljem, tako da se more obojilo crveno, ali su stalno *pristizale nove gomile* (...) Putnički vlak iz kojeg je *izašlo mnogo ljudi*. Među njima sam začuo glasove svog oca i .svoje sestre K., koji su došli da me oslobode. Jasno sam čuo kako razgovaraju. Onda sam čuo kako se moja sestra došaptava s nekom staricom; doviknuo sam joj iz petnih žila da me mora osloboditi. Ona je povikala da to želi učiniti, ali da je starica ne pušta, uvjeravajući je da će time donijeti nesreću cijeloj kući, a da meni ovdje ništa ne nedostaje... Moleći u suzama, očekivao sam smrt. Vladala je grobna tišina, oko mene je bilo *mnogstvo sablasnih likova*... Na koncu mi je prišao jedan od duhova i stavio mi pred oči na određenoj udaljenosti svoj sat, pokazavši mi da još nisu tri sata, jer nijedan od tih likova nije smio govoriti (...)

»Sada su se vodili dugi pregovori između pacijentovih 'rođaka, koji su ga htjeli iskupiti, najprije malim sumama, a onda većim. Drugi su se glasovi dogovarali o tome kako da ga ubiju. Onda su rođaci primamijerni na ljestve i bačeni u jarak oko zamka, gdje se čulo kako viču i hropcu. Došla je tamničareva žena, počela rezati njegovo tijelo, komadić po komadić, počevši od stopala, sve do prsa, pefkla ga i jela. Na rane mu je posipala sol. Pacijent je na nekoj klimavoj skeli povučen uvis u sva neba, sve do osmoga, pored *zborova truba* koje su izvikivale *njegovo ime*. Na koncu je opet nekom greškom poslan na zemlju ... Ljudi su sjedili za stolom i jeli i pili nešto što je divno mirisalo, no, kad su mu dodali čašu, ona se pretvorila u ništa, a on je trpio veliku žeđ. Nakon toga je satima morao glasno brojati i računati. Dali su mu bočicu božanskog napitka; ali, kad ju je htio uzeti, ona se slomila, i sadržaj mu je iscurio između prstiju kao niti ljepila. Kasnije se između njegovih mučitelja i njegovih rođaka vodila *velika bitka*, koju nije vidio, ali je čuo udarce i stenjanje.«

»Šume, rijeke i mora«, koji se ovdje pojavljuju, poznajemo kao masovne simbole. No, oni ovdje još nisu sasvim odvojeni od masa koje tako često predstavljaju, kao da su tek u fazi pretvaranja u simbole. Nastanjeni su svim mogućim »stravičnim životinjskim i ljudskim likovima, koje još nije vidjelo ljudsko oko«. Nastanak novih stvorenja kombinacijom starih, i u tako velikom broju, jest rezultat preobražaja. Ponovno sam delirant nije uključen u preobražaj; no, to se svijet brže mijesha i mijenja. Sva su ta nova bića i za njega istodobno *masovno* prisutna. Neobično je da se pred njim izmjenjuju te poznate cjeline šume, rijeke i mora, u kojima život nastaje na prirodan način s »radionicama različitih zanimanja«. Dakle, *proizvodnja* se izjednačuje s *preobražajem*, a to isto shvaćanje nalazimo i kod nekih primitivnih naroda. Zanimanja su odvojena kao bića različite vrste, ali se ono što proizvode pretvara u masovno, i čovjek ima osjećaj da ona postoje samo zato da bi brže proizvodila masu

stvari. Riječ je o radnim procesima kao apstraktnim pojmovima i o njihovim rezultatima; njih izvode oni složeni sablasni likovi.

Onda se opet pojavljuju zidovi kao jedno jedinstveno more, i umjesto sa »životinjskim i ljudskim likovima« ovaj put s tisućama malih brodova. Na njima se nalaze goli muškarci i žene, koji su, zbog svoje nagosti, *jednaki* po svemu osim svom spolu, i jednaki po svojoj ovisnosti o taktu muzike. Masovnost, o kojoj je ovdje riječ, jest masovnost *parova* i *parenja*. Kao parove ih ubijaju kopljem, njihova krv teče u more i boji ga u crveno. No, stalno pristižu nova mnoštva parova.

»Putnički vlak iz kojeg izlazi mnogo ljudi« treba pobliže objasniti. U vlaku zamišljamo mnogo ljudi zajedno, koji su u jednom smjeru prevalili dug put, doduše odvojeni jedan od drugoga zidovima kupea, ali u uvjetima koji im ne dozvoljavaju da se odvajaju jedni od drugih po svojoj volji, osim na stanicama. Na određitu dostižu cilj koji je svima bio zajednički, čak i onda kad dolaze iz različitih mjesta. U trenucima prije dolaska, kad već osjećaju da je posljednja stanica vrlo blizu, ustaju, guraju se do izlaza i staju na prozore. Kod njih se tada može zapaziti vrlo blag oblik masovnog uzbuđenja: oni tako reći zajednički ulaze u cilj. Kretanje koje započinju kad izađu iz vlaka i sami *prelaze* posljednji komad puta, put do neutralnog kolodvora, predstavlja razilaženje ove blage mase, dje-lić zajedničkog marša na peronu.

Pražnjenje vlaka, neposredno nakon što su se na prozorima i vratima mogla vidjeti zbijena mnoga nepoznata lica, ostavlja drukčiji masovni utisak na promatrača nego na putnika. Promatrač mora među svim tim nepoznatim licima pronaći jedno ili dva poznata, upravo one koje je čekao. Dakle, »putnički vlak iz kojeg izlazi mnogo ljudi« ovdje dolazi kao naručen za delirije *promatranja*, o kojima je ovdje riječ. Treba dodati da je taj proces zamišljen na velikom kolodvoru, kamo dolazi mnogo linija.

Riječ »smrt« nešto kasnije vodi do »grobne tišine«. No, dok mi pod tim podrazumijevamo još samo izuzetno duboku tišinu, kod bolesnika se iz riječi izdvajaju »mrtvi« i okružuju ga u *mnoštvu* kao sablasni likovi.

Na svom putu u nebo, u koje ga podižu, prolazi kraj *zborova truba*, koje trube u njegovu *slavu*. Ništa ne izražava tako dobro bit slave. Onaj tko želi slavu, priželjkuje upravo to: zborove stvorenja, najradije ljudi, koji ne rade ništa drugo nego izvikuju njegovo ime. I ova vrsta mase ima u sebi nešto blago. Kad je zbor jedanput postavljen, on ostaje tamo gdje jest, i bez obzira na to kako je glasan, on se čovjeku približava samo do njegova imena.

Kroz cijeli se opis provlači svađa između dvije protivničke grupe: na jednoj se strani nalaze bolesnikovi rođaci, koji ga oslobađaju i iskupljuju, na drugoj njegovi neprijatelji, koji ga žele ubiti. On je predmet oko kojeg se vodi svađa, točnije rečeno, taj je predmet nje-

govo, *tijelo*. Prepirka počinje dugim pregovorima, prelazi se s malih suma na više, bolesnik postaje sve vredniji svojim rođacima. Njegove pristaše domamljuju u jarak oko zamka, gdje se onda čuju kako viču i hropcu; o *gomili umirućih i mrtvih* bilo je više riječi kad smo govorili o ratu. Kao zarobljenika, pacijenta kanibalski muče i proždiru. Suprotnost između njegovih mučitelja i rođaka još vodi do velike bitke; on je čuje, čuje ponovno stenjanje rođaka. Taj delirij, dakle, sadrži pored svega ostalog nama dobro poznatu *dvostruku masu* i njeno rasterećenje. Konkretno faze u razvoju do bitke, u pojedinostima jako podsjećaju na odgovarajuće procese u vođenju rata među primitivnim narodima.

Možemo reći da u ovom slučaju ne nedostaje nijedna masovna pojava. Masovne se pojave rijetko javljaju u ovako koncentriranom i jasnom obliku.

## Oponašanje i pretvaranje

»Oponašanje« i »pretvaranje« često se neprecizno i nasumce upotrebljavaju za iste procese. Međutim, to dvoje treba razlikovati. Oni nipošto ne znače jedno te isto, pa pažljivo razgraničavanje tih dvaju pojmova može pridonijeti rasvjetljavanju stvarnog procesa preobražavanja.

Oponašanje je nešto *vanjsko*, ono pretpostavlja nešto što čovjek ima pred očima i čije pokrete kopira. Kad je riječ o glasovima, oponašanje ne znači ništa drugo nego da čovjek točno reproducira iste glasove. Pri tome se ne kazuje ništa o *unutrašnjem* raspoloženju onoga koji ih oponaša. Majmuni i papige oponašaju, i možemo pretpostaviti da se oni pri tom procesu ni na koji način ne mijenjaju. Mogli bismo reći da ne znaju ono što oponašaju; oni to nikada nisu doživjeli iznutra. Isto tako mogu skakati jedan do drugog, a da pri tome *redosljed*, kojim se to zbiva, nije ni od »kakva značenja. Kratkotrajnost olakšava oponašanje. Ono se obično odnosi na jednu karakteristiku. Budući da je po prirodi stvari riječ o upadljivoj karakteristici, oponašanje često simulira sposobnost »karakteriziranja«, koja u stvarnosti uopće ne postoji.

Neki se čovjek može prepoznati po određenim formulama koje često upotrebljava, tako da papagaj koji ga oponaša može izvana podsjetiti na tu osobu. Međutim, te formule uopće ne moraju biti karakteristične za tu osobu. To mogu biti određene rečenice koje ona upotrebljava samo kad se obraća papagaju. U tom slučaju papagaj oponaša nešto što je potpuno nevažno, tako da nitko tko nije u to upućen neće po tome prepoznati tu osobu.

Jednom riječju, oponašanje ili imitacija nije ništa drugo nego najprimitivniji oblik preobražaja, koji se ubrzo ponovno napušta. Ti su oblici mogući u brzom slijedu i na različitim predmetima. To se vrlo dobro može promatrati kod majmuna. Upravo lakoća oponašanja sprečava njegovo produbljivanje.

Naime, sam je preobražaj nešto kao *tijelo* u odnosu na dvodimenzionalnost oponašanja. Prijelazni oblik između oponašanja i preobražaja, koji svjesno staje na pola puta, jest *pretvaranje*.

Približavanje u liku prijatelja, ali s neprijateljskim namjerama — koje je postalo dio svih kasnijih oblika moći — predstavlja važan rani oblik preobražaja. Taj je preobražaj površan i odnosi se samo na vanjski izgled, na krzno, rogove, glas, hod. Ispod toga stoji lovac, nedodirnut i nedodirljiv, sa svojim neprijateljskim namjerama, koje ništa ne može promijeniti. To ekstremno razdvajanje unutrašnjeg i vanjskog, koji su potpuno različiti, dostiglo je savršenstvo u maski. Lovac ima sebe i svoje oružje u svojim rukama. No, on je ovladao i likom životinje koju predstavlja. U svakom trenutku ima vlast nad objema. On je, tako reći, istodobno dva stvorenja i drži ih se tako dugo dok ne postigne svoj cilj. Niz preobražaja za koje bi bio sposoban da je zaustavljen: on stoji na dva jasno razgraničena mjesta, od kojih je jedno *unutar* drugoga, ali od njega jasno razgraničeno. Pri tome je bitno da unutrašnje ostaje strogo sakriveno iza vanjskoga. Prijateljsko-bezazleno je *izvana*, neprijateljsko-smrtonosno *iznutra*. Ono smrtonosno odaje se tek u njegovu konačnom činu.

Ta je podvojenost ekstremni oblik onoga što se općenito naziva *pretvaranjem*. Ako obratimo pažnju na cjeloviti smisao te riječi, onda taj izraz ne može biti slikovitiji nego što jest. No, on se upotrebljava za toliko mnogo slabijih procesa da je izgubio velik dio svoje snage. Ponovno ću ga ograničiti na njegov uži smisao i *pretvaranje* definirati kao prijateljski lik u kojem se skriva neprijateljski lik.

»Neki je perač imao magarca koji je mogao nositi ogromne terete. Da bi ga prehranio, perač bi ga prekrivao tigrovom kožom i kad bi pala noć, odvodio u žito drugih ljudi; magarac je do mile volje uživao u tuđem žitu, jer mu se nitko nije usudio približiti i otjerati ga, misleći da je tigar. Međutim, jedanput ga je u vrebao neki poljar. On je prebacio preko tijela kaput siv kao prašina i napeo luk da bi ubio grabežljivu životinju. Kad ga je magarac ugledao izdaleka, u njemu se probudila ljubav, i pomislio je da je to neka magarica. Zato je zanjakao i potrčao prema njemu. Poljar je po glasu prepoznao magarca i ubio ga.«<sup>29</sup>

Ova indijska priča o »Magarcu u tigrovoj koži« u nekoliko rečenica sadrži udžbenik o pretvaranju. Nitko još nije uspio na tako malenom prostoru reći toliko mnogo o pretvaranju. Moramo priznati da je bitna upotreba tih rečenica, a ne njihovi izvori. No, neke od tih upotreba nisu jako daleko od izvora.

Priča počinje sa zanimanjem perača koji čisti odjeću; odjeća je druga *koža* ljudi. Perač je marljiv, pa je našao magarca koji nosi veliki teret. Možemo pretpostaviti da magarac raznosi odjeću koju je očistio njegov gospodar. Među kožama koje perač mora očistiti vjerojatno se našla i tigrova koža, o kojoj je riječ u ovoj priči.

Magarac koji tako marljivo radi je gladan i treba mnogo hrane. Njegov ga gospodar prekriva tigrovom kožom i odvodi u žito drugih ljudi. Tamo magarac može jesti do mile volje, jer ga se ljudi boje misleći da je tigar. To je bezazleno stvorenje ovdje prekriveno kožom jedne vrlo opasne životinje. Međutim, ono ne zna što se s 'njim dogodilo. On ne može shvatiti strah koji ulijeva ljudima. On jede nesmetano i do mile volje. Ljudi koji mu se ne usuđuju približiti uopće ne znaju što on tamo radi. Njihov je strah — strah pred moćnijim stvorenjem, i ima u sebi nešto od religioznog strahopoštovanja. On ih sprečava da u tigru otkriju magarca. Ljudi ostaju na razdaljini, i sve dok magarac šuti, može i dalje jesti. Međutim, pojavljuje se poljar koji nije običan čovjek; on ima hrabrost lovca i drži u pripravnosti luk da ubije tigra. Želi ga domamiti u svoju blizinu te se prurušava u plijen koji bi mogao zanimati tigra. Prebacuje preko sebe kaput siv poput prašine, koji je možda magarčeva koža, i u svakom slučaju želi da tobožnji tigar pomisli da je on magarac. Riječ je o opasnom pojedincu koji se izdaje za nekog bezazlenog. Već su se i rani lovci služili tim sredstvom da bi se približili svom plijenu.

Poanta je priče u tome da se magarac, unatoč tome što dobro jede, osjeća usamljenim. Cim u daljini ugleda nešto što ga podsjeća na magarca, magarac želi da to bude neka magarica. Počinje njakati i (trčati prema lažnoj magarici. Svojim se glasom odaje kao magarac, pa ga poljar ubija. — Umjesto da djeluje kao plijen, koji bi tigar rado pojeo, poljar i ne sluteći djeluje kao magarica. Umjesto ljubavi, do koje mu je bilo stalo, magarac nalazi smrt.

Priča je konstruirana kao niz varki. Prurušavanjem u druga stvorenja nastoje se prevariti drugi. Radnja proizlazi iz činjenice da pretvaranja uskoro djeluju drukčije nego što je bilo zamišljeno. Sarnio je čovjek taj koji svjesno primjenjuje pretvaranje. On se može sam prurušiti, kao poljar, ili može maskirati neko drugo stvorenje, kao perač svog magarca. Životinja može služiti samo kao pasivna žrtva pretvaranja. Razdvajanje čovjeka i životinje u ovoj je priči potpuno. Prošla su mitska vremena kad se oni nisu mogli odvojiti jedan od drugoga, kad su se ljudi ponašali kao prave životinje, a životinje govorile kao ljudi. Čovjek je — upravo zahvaljujući svom mitskom iskustvu kao životinja — naučio da gotovo sve životinje koristi onako kako to njemu odgovara. Njegovi su se preobražaji pretvorili u pretvaranja. Pod maskama i kožama, koje stavlja na sebe, čovjek ostaje potpuno svjestan svojih ciljeva, gospodar životinja. On *poštuje* onog koga nije mogao podjarmiti, kao npr. tigra. No, čak i njemu pokušavaju doskočiti oni koji su posebno hrabri,

pa bi poljar svojim lukavstvom vjerojatno uspio ubiti i pravog tigra.

U svakom je slučaju iznenađujuće da jedna kratka priča može izraziti toliko bitnih .odnosa. Isto tako nije beznačajno da priča počinje s peraćem: on radi s odjećom, krajnjim, možemo reći beživotnim izdancima kože, koja u mitovima često izaziva preobražaje. Ti-grova koža, koju on lukavo upotrebljava, oživljava bezazlenu odjeću s kojom se perać inače bavi.

Pretvaranje, taj ograničeni aspekt preobražaja, jedini je kojim se služe vlastodršci sve do današnjeg dana. Vlastodržac se ne *može* dalje preobražavati. On ostaje ono što jest sve dok je svjestan svog neprijateljskog unutrašnjeg stava. On se ograničava na preobražaje koji tu unutrašnju jezgru, njegov stvarni lik, uvijek i u cjelini ostavljaju netaknutim. On može smatrati da je preporučljivo da ponekad prikrije strah koji drugima ulijeva njegov stvarni lik. U tu se svrhu može poslužiti različitim maskama. No, te će maske uvijek staviti samo privremeno; i one nikada neće ni najmanje promijeniti njegov unutrašnji lik, koji je njegova priroda.

## Lik i maska

Krajnje stanje preobražaja jest *lik*. On podrazumijeva da je daljnje preobražavanje nemoguće. Lik je jasan i ograničen u svim svojim crtama. On nije prirodan, nije ljudski lik. Ne smije se miješati s onim što se u modernoj znanosti definira kao vrsta ili rod.

Njzinoj se biti možemo najviše približiti tako da se sjetimo božanskih likova vrlo starih religija. Zbog toga valja obratiti pažnju na neka božanstva Egipćana. Božica Sehmet je žena s glavom lavice, Anubis muškarac s glavom šakala, Thot muškarac s glavom ibisa. Božica Hator ima glavu krave a bog Horus glavu sokola. Ti su likovi tisućljećima vladali religioznim predodžbama Egipćana u svom određenom, nepromjenljivom obliku, koji predstavlja dvostruki lik čovjeka-životinje. U tom su obliku svugdje prikazani i u tom su ih obliku štivali. Njihova postojanost iznenađuje; međutim, ljud-sko-životinjski dvostruki likovi bili su uobičajeni kod bezbrojnih naroda na svijetu koji nisu imali međusobne veze, još davno prije nego što su se razvili ovakvi kruti sistemi božanstava.

Mitski preci Australijanaca jesu čovjek i životinja istodobno, ponekad čovjek i biljka. Ti se likovi nazivaju totemima: postoji totem klokana, oposuma i emua. Svaki se od njih odlikuje time da je istodobno čovjek i životinja; on se ponaša kao čovjek i kao točnJ određena životinja te se smatra zajedničkim pretkom.

Kako da se shvate ti pradavni likovi? Što oni, zapravo, predstavljaju? Da bismo ih shvatili, ne smijemo smetnuti s uma da se oni smatraju stanovnicima iz mitskog pradoba, vremena u kojem je preobražaj bio opći dar svih bića i koji se neprestano zbivao. Cesto se ističe *fluidnost* tadašnjeg svijeta. Čovjek se mogao preobraziti u sve moguće; imao je i sposobnost preobražavanja ja u druge. Iz tog se općeg tijeka izdvajaju pojedini likovi, koji nisu ništa drugo nego fiksiranje određenih preobražaja. Lik kojeg se ljudi tako reći drže, koji postaje tradicija koja daje život, koju čovjek stalno prikazuje i o kojoj stalno priča, nije ono što bismo danas nazvali životinjskom vrstom, klokana ili emu, već dvije stvari istodobno: klokana koji se prožima s čovjekom, čovjek koji se po želji pretvara u emua.

Tako *proces* preobražavanja ja postaje najstariji lik. Iz mnoštva bezbrojnih i neprestanih preobražaja, od kojih su svi mogući, izdvaja se jedan točno određeni preobražaj i fiksira kao lik. Fiksira se sam proces preobražavanja ja, ali samo *jedan* takav proces, i na taj način poprima posebnu vrijednost, u usporedbi sa svima drugima, koji se isključuju. Taj dvostruki lik, koji sadrži i čuva preobražaj čovjeka u klokana i klokana u čovjeka, koji uvijek ostaje isti, predstavlja prvi i najstariji lik, njegov izvor.

On je, možemo reći, još uvijek *slobodan* lik. Oba su njegova aspekta jednako vrijedna. Nijedan nema prednost pred drugim, nijedan se ne skriva iza drugog. On potječe iz pradavnog doba, ali je po svojoj djelotvornosti uvijek aktualan. On je dostupan; čovjek u njemu sudjeluje zahvaljujući mitološkim prikazima u koje taj lik spada.

I za nas je važno da jasno shvatimo tu najstariju vrstu lika. Važno je shvatiti da lik počinje nečim što nije nimalo jednostavno, što nam se čini složenim te, za razliku od onog što danas predstavljamo kao lik, istodobno izražava *proces* preobražavanja ja i njegov *rezultat*.

Po svojoj ukočenosti *maska* se razlikuje od svih drugih krajnjih stanja preobražaja. Kod maske na mjesto vječito pokretnog lica, koje stalno mijenja izraz, dolazi njegova suprotnost, potpuna -ukočenost i postojanost. U grimasama se posebno izražava neprestana čovjekova spremnost na preobražaj. Čovjek ima daleko najveći raspon izraza lica od svih stvorenja; on ima i najbogatiji život preobražaja Neshvatljivo je što tijekom jednog jedinog sata prođe preko čovjekova lica. Kad bi čovjek imao više vremena da točno promatra sve osjećaje i raspoloženja koji mu se izražavaju na licu, onda bi se začudio bezbrojnim zamecima preobražaja koji bi se tu dali prepoznati i izdvojiti.

Običaji se razlikuju po svom stavu prema slobodnoj igri izraza lica. U nekim je civilizacijama sloboda lica prilično ograničena. Sma-tru se nedoličnim *odmah* pokazati bol ili radost, čovjek to skriva u

sebi i lice ostaje nepromijenjeno. Dublji razlog za takav stav jest zahtjev za postojanom čovjekovom autonomijom. Nikome se ne dozvoljava da prođe u drugog, te nitko sam i ne prođe u druge. Čovjek mora imati snage da postoji za sebe; također mora imati snage da ostane jednak. To je dvoje međusobno povezano. Djelovanje jednog čovjeka na drugog jest ono što izaziva neprestane, prolazne preobražaje. Oni se izražavaju u gestikulaciji i izražajima lica; tamo gdje je i jedno i drugo zabranjeno, svaki je preobražaj otežan, te se na taj način konačno potpuno onemogućuje.

Malo iskustva o fiksiranoj biti takvih »stoičkih« neprirodnih pojava omogućuje čovjeku da ubrzo spozna smisao maske općenito: ona predstavlja konačno stanje. Neprestano mijenjanje nejasnih, napola dozrelih preobražaja, čiji je čudesni izraz prirodno ljudsko lice, završava maskom; ono u maski nalazi svoj kraj. Čim se stvori maska, ona ne pokazuje nešto što *počinje*, što je još uvijek bezoblični zametak. Maska je *jasna*, ona izražava nešto točno određeno, ni više ni manje. Maska je *ukočena*: to određeno se ne mijenja.

Istina je da iza maske može postojati neka druga. Nosioca maske ništa ne sprečava u tome da ispod jedne maske nosi drugu. Dvostruke maske nalazimo kod mnogih naroda: kad čovjek skine jednu, ispod nje se pojavljuje druga. No, i ona je isto tako maska, specifično krajnje stanje. Od jedne se maske do druge stiže *skokom*. Isključeno je sve što bi se moglo nalaziti među njima; nema blagog prijelaza kakav se, na primjer, može izraziti na čovjekovu Žicu. Ono novo, ono drugo je iznenada tu. Ono je isto onako jasno i ukočeno kao što je bilo i ono prvo. Od jedne je maske do druge sve moguće, ali samo *pomoću skoka s jedne maske na drugu*, na jedan te isti koncentrirani način.

Maska uglavnom djeluje prema *van*. Ona stvara *lik*. Maska je nedodirljiva i pretpostavlja distancu između promatrača i sebe. Ona se može, možda u plesu, približiti promatraču. No on, sa svoje strane, mora ostati tamo gdje jest. Fiksiranost oblika pretvara se u fiksiranost distance: kod maske *opčinjava* njezina nepromjenljivost.

Jer, odmah iza maske počinje tajna. U strogim, potpuno razvijenim slučajevima o kojima je ovdje riječ, dakle tamo gdje se maska shvaća ozbiljno, čovjek ne smije znati što se nalazi iza nje. Ona mnogo toga izražava, ali još više skriva. Ona predstavlja *razdvajanje*: približava nam se nabijena opasnim sadržajem koji ne smijemo znati, prema kojem odnos poznavanja nije moguć; ali ona ostaje u toj blizini, oštro razgraničena od nas. Prijeti nam svojom tajnom, koja je nagomilana iza nje. Budući da s nje ne možemo lako očitati izraz kao s nečijeg lica, iza nje slutimo nepoznato, kojeg se plašimo.

To iskustvo s područja vizuelnog isto je kao ono koje je svakom poznato s područja akustičnog. Čovjek dolazi u zemlju čiji imu je jezik potpuno nepoznat. Okružen je ljudima koji mu nešto govore. Sto manje razumije, to više mora naslućivati. A naslućuje samo ne-

poznato. Boji se neprijateljstva. Stoga osjeća nevjericu, olakšanje i, napokon, određeno razočaranje kad se riječi stranca prevedu na neki poznati jezik. Kako bezazleno! Kako neopasno! Svaki je potpuno strani jezik akustična maska; čim ga razumijemo, ona se pretvara u shvatljivo i uskoro poznato *lice*.

Maska je, dakle, nešto što se ne preobražava, nešto nepromjenljivo i trajno, nešto postojano u igri preobražaja. Njezino se čisto djelovanje sastoji u tome da sve skriva iza svoje prisutnosti. Njezina se savršenost temelji na tome da je ona samo tu i da sve što se nalazi iza nje ostaje nespoznatljivo. Sto je ona sama jasnija, to je mračnije sve iza nje. Nitko ne zna što se može pojaviti iza maske. Napetost između ukočenosti izgleda i tajne iza njega može doseći nevjerojatne razmjere. Ona je pravi razlog za *prijeteći* karakter maske. »Ja sam upravo ono što vidiš-«, veli maska, »a sve čega se bojiš nalazi se iza mene.« Ona fascinira, ali istodobno prisiljava na distancu. Nitko se ne usudi napasti je. Onaj tko bi drugome strgnuo masku s lica, bio bi kažnjen smrću. Maska je — za vrijeme trajanja njezine aktivnosti — nedodirljiva, nepovrediva, sveta. *Izvjesnost* maske, njezina jasnoća, nabijena je neizvjesnim. Njezina se moć zasniva na tome da je svi točno poznaju ali ne mogu znati što sadrži. Poznaju je izvana, tako reći samo *sprijeda*.

Međutim, ako se maska za vrijeme određenih obreda ponaša točno onako kako su drugi naučeni i kako od nje očekuju, onda može djelovati i umirujuće. Ona, naime, stoji *između* opasnoga koje se nalazi iza nje i promatrača. Zato može, ako se s njom postupa kako treba, isključiti opasnost za promatrača. Maska može skupljati opasno u sebi i držati ga na okupu. Ona će dozvoliti da opasno potekne iz nje samo onako kako to odgovara njezinu liku. Čovjek se prema njoj može ispravno ponašati čim ima određeni odnos prema njoj. Ona je *lik* s vlastitim načinom ponašanja. Čim ih čovjek nauči i upozna, čim zna kakvu distancu od njega zahtijeva, ona ga štiti od opasnosti koju sama sadrži.

Moglo bi se reći mnogo o djelovanju maske koja se pretvorila u lik: s njom počinje, traje i nestaje *drama*. I ovdje nas zanima samo maska. Neophodno je vidjeti što se nalazi *na drugoj strani*, jer ona ne djeluje samo prema *van*, na one koji ne znaju što sadrži: masku nose ljudi koji su pod njom skriveni.

Oni vrlo dobro znaju što su. Međutim, njihov je zadatak da glume masku i da za vrijeme te igre ostanu unutar određenih granica, upravo onih kojima odgovara maska.

Maska se nosi izvana. Ona se kao materijalna tvorevina jasno razlikuje od onoga tko je nosi. On je osjeća na sebi kao nešto strano, te je nikada ne može sasvim osjećati kao svoje vlastito tijelo. Maska ga smeta, stješnjava. Sve dok glumi masku, on je uvijek i jedno i drugo: on sam i maska. Sto ju je češće nosio, što je bolje poznaje, to će više njegove osobnosti ući u lik maske dok je glumi.

Pa ipak, jedan će dio njegove ličnosti ostati odvojen od maske: onaj dio koji se plaši *raskrinkavanja*; onaj dio koji zna da ulijeva strah, koji on sam ne bi ulijevao. Tajna koju predstavlja za promatrače mora imati i određeno djelovanje na njega, koji se nalazi unutra: to djelovanje, kao što možemo pretpostaviti, nije isto. *Oni* se plaše onoga što ne poznaju, dok se *on* plaši raskrinkavanja. Upravo mu taj strah ne dozvoljava da se potpuno preda. Njegov preobražaj može ići vrlo daleko ali nikada nije potpun. Maska, koja se ipak može strgnuti, predstavlja granicu preobražaja. On mora paziti na to da je ne izgubi. Maska ne smije pasti, ne smije se otvoriti, tako da je on zabrinut za njezinu sudbinu. Tako sama maska ostaje izvan njegova preobražaja kao oružje ili uređaj kojim mora rukovati. Njegova svakodnevna ličnost rukuje maskom, dok se on kao glumac istodobno preobražava u nju. On je, dakle, *podvojen* i takav mora ostati sve dok traje njegova predstava.

## Raskrinkavanje

Vlastodržac koji je svjestan svojih neprijateljskih namjera ne može sve zavarati pretvaranjem. Ima i drugih koji žele vlast kao i on sam, koji ga ne priznaju i osjećaju se kao njegovi takmaci. Takvih se on uvijek čuva, zato što bi mogli postati opasni. On čeka pravi trenutak da im »strgne masku s lica«. Onda se iza maske pojavljuju njihove prave namjere, koje on dobro poznaje po samome sebi. Ako ih je raskrinkao, može ih učiniti neopasnim. Prvi ih put može i pustiti, ako to odgovara njegovim planovima. Međutim, pazit će na to da im ne uspije više nijedno pretvaranje te će ih točno držati na oku u njihovu pravom liku.

Neugodni su mu preobražaji koje nije sam nametnuo drugima. Često ljude koji mu koriste stavlja na više položaje. No, društveni preobražaj, koji na taj način izaziva, mora ostati strogo ograničen, nepromjenljiv i potpuno u njegovim rukama. On *fiksira* druge unapređivanjem i degradiranjem, i nitko se ne smije usuditi na takav skok na svoju ruku.

Vlastodržac vodi neprestanu borbu protiv spontanog i nekontroliranog preobražavanja. Raskrinkavanje, sredstvo kojim se služi u toj borbi, potpuno je suprotno procesu preobražavanja te se može nazvati izvrnutim preobražajem. Taj proces čitaocu nije nepoznat. Menelaj se upustio u raskrinkavanje morskog starca Proteja kad se nije dao zaplašiti nijednim njegovim likom u bijegu i kad ga je čvrsto držao sve dok se ovaj nije ponovno pojavio u liku Proteja.

Sušтина se raskrinkavanja sastoji u tome da čovjek uvijek točno zna što će naći nakon njega. On je najprije svjestan onoga što ga

očekuje; sa strašnom sigurnošću ide prema tom cilju i prezire sve preobražaje koje uspije prozreti kao tašte i prepredene varke. U pojedinačnom slučaju čovjek može postupiti kao Menelaj, kome je bilo stalo do Protejeve mudrosti. Čovjek to može činiti često, tako da mu to na koncu postane strast.

Često raskrinkavanje vodi do redukcije svijeta. Bogatstvo nje govih pojava oblika mu tada ne znači ništa, njegova mu je raznolikost sumnjiva. Svi su listovi jednaki i suhi i prah, svi se zruci gase u jednoj noći neprijateljstva.

Kod jedne duševne bolesti koja je toliko srodna moći da bismo je mogli nazvati njezinim blizancem, raskrinkavanje se pretvorilo u tiraniju. *Paranoja* se posebno odlikuje dvjema značajkama. Jednu od njih psihijatri nazivaju disimulacijom. Ona nije ništa drugo nego pretvaranje, točno u onom smislu u kojem smo taj izraz upotrebljavali ovdje. Paranoici se mogu tako dobro pretvarati da čovjek, za mnoge od njih nikada i ne saznaje koliko su paranoični. Druga je značajka neprestano demaskiranje neprijatelja. Oni se nalaze svugdje, skriveni iza najmiroljubivijih i najbezazlenijih maski, ali paranoik, koji ima sposobnost proziranja drugih, zna točno što se skriva iza toga. On im trga masku s lica te se pokazuje da je u osnovi uvijek riječ o jednom te istom neprijatelju. Paranoik je potpuno ovisan o raskrinkavanju kao nijedan drugi čovjek, te se na taj način dokazuje kao *okorjeli vlastodržac*. Mjesto koje on, po svom uvjerenju, zauzima i značenje koje pripisuje sebi u očima drugih, sigurno su fiktivni; no, on će ih unatoč tome braniti neprestanim primjenjivanjem dvostrukog i povezanog procesa preobražavanja i demaskiranja.

Točna i valjana analiza demaskiranja moguća je u kontekstu nekog konkretnog, individualnog slučaja paranoje. Ona se nalazi u posljednjim poglavljima ove knjige o »Slučaju Schreber«.

## Zabrane preobražaja

Vrlo važna društvena i religiozna pojava jest *zabrana preobražaja*. Ona se još nikada nije ozbiljno analizirala, a kamoli shvatila. I pokušaj približavanja toj pojavi, koji ovdje slijedi, tek je prvi korak u tom pravcu.

Kod totemskih obreda naroda Aranda pravo na sudjelovanje ima samo pripadnik totema. Preobražaj u dvostruki lik pretka iz mitskog pradoba jest povlastica koja pripada samo određenim osobama. Preobražaj, koji se prenosi s koljena na koljeno kao fiksna imovina, ne smije prisvojiti nitko tko na njega nema pravo. Dvo-

struki se lik može lako štititi upravo zahvaljujući preciznosti s kojom se izgradio i svojoj jasnoj određenosti i razgraničenosti. Zabrana njegova prisvajanja strogo se poštuje a kršenje zabrane donosi vjersku sankciju. Tek nakon dugih i složenih obreda inicijacije, mladić se prima u grupu onih kojima je taj preobražaj dozvoljen u određenim situacijama. Za žene i djecu ta zabrana bezuvjetno ostaje na snazi. Za inicirane pripadnike drugih totema zabrana se ponekad ukida kao izraz posebne ljubaznosti. No, to se događa u izuzetnim prilikama, i kad one prođu, zabrana i dalje vrijedi kao i prije.

Velik je korak od ove religije do kršćanstva, u kojem je lik *vraga* zabranjen svima. Njegov se opasni karakter dokazuje na sve moguće načine; u stotinama priča, koje služe kao upozorenje, prikazuje se što se događa ljudima koji se s vragom upuštaju u bilo što. Vječne muke njihovih duša u paklu prikazane su prijeteći u svim pojedinostima. Nevjerojatan je intenzitet te zabrane; on je najuočljiviji tamo gdje ljudi osjećaju želju da djeluju protiv zabrane. Dobro su poznate priče o opsjednutima koji su se iznenada počeli ponašati kao sam vrak ili čak kao više vragova zajedno. Postoje opisi koje su dali takvi ljudi, a jedan od najčuvenijih je opis nadstojnice Jeanne des Anges iz uršulinskog samostana u Londonu i oca Surina koji je morao iz nje istjerivati đavla sve dok đavo nije ušao u njega samog. Ovdje postaju opsjednuti đavlom ljudi koji su se obvezali na posebno služenje Bogu, kojima je svako približavanje, a kamoli preobražaj u vraga, bilo još više zabranjeno nego običnim laicima: njih je potpuno savladao zabranjeni preobražaj. Ne možemo pogriješiti ako snaga s kojom se preobražaj javlja, objasnimo snagom zabrane koja se na njega odnosila.

Seksualni aspekt zabrane preobražavanja, do kojeg smo sada stigli, postat će jasniji ako razmotrimo pojam *vještice*. Pravi grijeh (vještica jest spolno općenje s vragom. Bez obzira na to čime se još bave, njihova tajna egzistencija završava orgijama u kojima sudjeluje vrak. One su vještice zato što su na njegovoj strani; bitan element njihova preobražaja jest činjenica da mu se podaju.

Ideja o *preobražaju putem spolnog općenja* je prastara. Budući da se svako biće obično upušta u odnose s bićem drugog spola svoje vlastite vrste, možemo pretpostaviti da se odstupanje od toga smatra preobražajem. U tom bi slučaju već i najstarije bračne zakone trebalo shvatiti kao neku vrstu zabrana preobražaja, tj. kao zabranu svih preobražaja, osim onih koji su točno određeni i predviđeni zakonom, koji su dozvoljeni i poželjni. Treba pobliže ispitati ovaj seksualni oblik preobražaja. Čini mi se da bi nas on mogao dovesti do važnih spoznaja.

Od svih zabrana preobražaja vjerojatno su najvažnije *društvene* zabrane. Svaka je hijerarhija moguća samo pod pretpostavkom takvih zabrana, koje onemogućavaju pripadnicima jedne klase da se osjećaju bliski ili jednaki pripadnicima više klase. Na to treba obratiti pažnju već kod *klasa starosne dobi* kod primitivnih naroda.

Razgraničenja koja su se jedanput stvorila sve se oštrije naglašavaju. Na sve se .moguće načine otežava uspon iz niže klase u višu. On je moguć samo pomoću posebnih obreda inicijacije, koji se poimaju kao preobražaji u pravom smislu te riječi. Cesto se uspon zamišlja tako kao da čovjek najprije mora umrijeti u nižoj klasi prije nego što oživi u Višoj. Između klasa stoji sarna smrt, koja predstavlja vrlo ozbiljnu granicu. Preobražaj se pretvara u mukotrpan i opasan put. Čovjek mora proći sve moguće kušnje i stravu, jer se kandidatu ništa ne poklanja. Međutim, sve što je pretrpio kao mlad, on može kasnije, kad postane pripadnik više klase, ponovno vratiti novaku kojeg onda ispituje *on* sam. Tako je pojam više klase poprimio karakter nečeg strogo odvojenog, te ona predstavlja nešto kao poseban i odvojen život. S time je povezano poznavanje svetih pjesama i predanja, ponekad i posebnog jezika. Pripadnici nižih klasa, kao što su žene, koje su potpuno isključene iz svih viših klasa, drže se u strahu i pokornosti pomoću stravičnih maski i jezivih glasova.

Najkraća podijeljenost klasa vlada u *sistemu kasta*. Ovdje pripadnost jednoj kasti potpuno isključuje svaki društveni preobražaj. Čovjek se pomno razgraničuje u odnosu na one ispod i iznad sebe. Strogo je zabranjena svaka veza s nekim nižim. Žene se samo pripadnici iste kaste, koji su istog zanimanja. Dakle, nije moguće da se netko karakterom svog irada preobrazi u »biće iz drugog staleža. Posljedice toga su nevjerojatne: pomna analiza tog sistema morala bi .omogućiti prepoznavanje svih zametaka društvenih preobražaja. Budući da sve te preobražaje treba izbjegavati, oni se pažljivo registriraju, opisuju i ispituju. Kad bi se taj savršeni sistem zabrana okrenuo u pozitivno, iz njega bi se moglo točno zaključiti što se smatra preobražajem iz jedne klase u višu. Bilo bi neophodno napisati »studiju o kastama« sa stanovišta preobražaja, što još nije učinjeno.

*Izolirani* oblik zabrane preobražaja, tj. takav koji se odnosi na jednog jedinog čovjeka koji stoji na vrhu društva, nalazimo u ranim oblicima *kraljevstva*. Valja zamijetiti da se oba najizraženija oblika vlastodržca, koja su nam poznata iz starije povijesti čovječanstva, razlikuju po svom potpuno suprotnom stavu prema preobražaju.

Na jednom se polu nalazi *majstor preobražavanja*, koji može poprimiti svaki lik kad god želi, bez obzira na to da li se radi o životinjama, duhovima životinja ili duhovima mrtvih. *Varalica*, koji sve drage uspijeva prevariti svojim preobražajima, omiljeni je lik u mitovima sjevernoameričkih Indijanaca. Njegova moć počiva na bezbrojnim likovima koje može poprimiti. On iznenaduje ljude, nestaje, iznenada ih dohvaća, a dozvoljava da njega samog šćepaju samo tako da uspije ponovno pobjeći. Preobražaj je važno sredstvo pomoću kojeg uspijeva izvesti sve svoje nevjerojatne majstorije.

Majstor preobražavanja stječe stvarnu moć kao *šaman*. Za vrijeme svoje ekstatične seanse on doziva duhove, koje podvrgava sebi, govori njihovim jezikom, postaje jednak njima te im zbog toga može i zapovijedati. Kad odlazi na put u nebo, pretvara se u pticu, a na morsko se dno spušta u obliku morske životinje. On može sve, a paroksizam koji dostiže proizlazi iz intenziviranog, brzog slijeda preobražaja, koji ga potresa sve dok među njima ne pronađe onaj koji zapravo treba.

Majstor preobražavanja je onaj koji se *najviše* preobražava, i ako ga usporedimo s likom *sakralnog kralja*, koji podliježe stotinama ograničenja, koji mora ostati na istom mjestu i uvijek biti jednak, kome se nitko ne smije približiti, kojeg često nitko ne smije ni vidjeti —onda vidimo da se razlika, svedena na najjednostavniji nazivnik, sastoji upravo u njihovu potpuno suprotnom stavu prema preobražaju. Kod jednoga, kod šamana, preobražaj se maksimalno intenzivira i koristi, dok se kod drugoga, kod kralja, zabranjuje i onemogućuje tako dugo dok se potpuno ne fiksira. Kralj uvijek mora ostati jednak, tako da čak ne smije ni stariti. On mora postojati kao muškarac uvijek istih godina, u naponu snage, zrelosti i zdravlja, tako da ga često ubijaju čim se kod njega pokažu prvi znakovi starosti, sijeda kosa, ili čim popusti njegova muškost.

*Statičnost* ovog tipa, kojem je zabranjeno vlastito preobražavanje, iako od njega neprestano dolaze zapovijedi koje stalno mijenja —ju druge, ušla je u bit moći te bitno određuje predodžbu koju o njoj ima moderni čovjek. Onaj tko se ne preobražava postavljen je na određenu visinu, na određeno mjesto, koje je točno ograničeno i nepromjenljivo. On ne smije sići sa svoje visine, ne smije nikome izaći u susret, on »ne gubi na ugledu«, ali može uzdići druge tako da ih postavi na ovo ili ono mjesto. On koji se ne preobražava, preobražava druge po svojoj volji.

Ovo brzo i površno nizanje nekih oblika zabrane preobražaja, o kojima tek treba reći nešto поближе, pokreće pitanje o kakvoj se zabrani u stvari radi, zašto ljudi uvijek iznova za njom posežu i koja ih dublja potreba tjera na to da je nametnu sebi ili sebi ravnima. To pitanje moramo pažljivo razmotriti.

Čini se da je upravo čovjekova sposobnost preobražavanja, sve veća nestalnost njegove prirode, bilo ono što ga je uznemiravalo i potaklo da posegne za čvrstim i nepromjenljivim granicama. Činjenica da je na svom tijelu osjećao toliko toga nepoznatog — sjetimo se samokuckanja kod Bušmana —, da je bio predan na milost i nemilost tom nepoznatom i da se u njega morao pretvoriti, da mu je ono ostajalo nametnuto izvana i onda kad je zahvaljujući toj svojoj sposobnosti utažio glad, čak i onda kad je bio sit i miran, da tako reći, nije bilo ničega osim kretanja i njegova najosobnijeg osjećaja da se njegov najosobniji oblik neprestano mijenja — sve je to moralo u njemu probuditi nagon za trajnošću i čvrstinom, koji se nije mogao zadovoljiti bez zabrana preobražaja.

U tom se kontekstu moramo sjetiti značenja kamenja kod Australijanaca. Kod njih su sva djela i doživljaji, sva lutanja i sudbine predaka postali dio krajolika i pretvorili se u čvrste, nepromjenljive spomenike. Nema gotovo nijedne stijene koja ne predstavlja neko stvorenje koje je jedanput tu živjelo i učinilo velika djela. Vanjskim se monumentalnim obilježjima krajolika, koja ostaju nepomična, pridružuje manje kamenje, koje ljudi posjeduju i čuvaju na svetim mjestima. Svaki se taj kamen prenosi s koljena na koljeno. On znači nešto točno određeno: njegov je smisao, odnosno legenda, povezan s njime, on je vidljivi izraz te legende. Tako dugo dok kamen ostaje isti, legenda se ne mijenja. Čini mi se da je u toj koncentriranosti na postojanost kamena, postojanost nečega što nam nipošto nije strano, sadržana ista duboka želja, ista potreba koja je dovela do svih vrsta zabrana preobražaja.

## Ropstvo

Rob je imovina u istom smislu kao stoka, a ne kao neka beživotna stvar. Njegova sloboda kretanja podsjeća na slobodu životinje koja smije pasti i osnovati neku vrstu obitelji.

Stvarni se karakter *predmeta* sastoji u njegovoj nepronichnosti. Možemo ga udarati ili gurati, ali predmet ne može u sebi gomilati zapovijedi. Zbog toga pravna definicija roba kao predmeta i imovine, zavodi na krivi put. On je *životinja i imovina*. Rob se može najprije usporediti s psom. Uhvaćeni je pas izdvojen iz zajednice svog čopora i *izoliran*. On se pokorava zapovijedima gospodara. Odustaje od vlastitih pothvata koji bi se protivili tim zapovijedima, i zato od gospodara dobiva hranu.

Dakle, za psa, isto kao i za roba, hrana i zapovijed imaju *jedan* izvor, gospodara, i u tom pogledu usporedba njihova statusa sa statusom djece nije sasvim neumjesna. No, ono po čemu se razlikuje od djece povezano je s preobražajem. Dijete se uči svim preobražajima koji bi mu kasnije mogli zatrebati. U tom mu vježbanju roditelji idu na ruku te ga pomoću novih rekvizita stalno potiču na nove igre. Dijete odrasta u mnogim pravcima, i kad ovlada svojim preobražajima, kao nagradu dobiva viši status.

Kod robova se događa suprotno. Isto kao što gospodar ne dozvoljava svom psu da lovi ono što hoće, već područje lova sužava prema svojim, višim interesima, isto tako oduzima robu jedan razvijeni oblik preobražaja za drugim. Rob ne smije raditi ovo ili ono; međutim, određene radnje mora ponavljati, i što su one jednoličnije, to mu radije gospodar nalaže da ih čini. Podjela rada nije opasna za čovjekovu sposobnost preobražavanja sve dok on smije raditi raz-

ličite radnje. No, čim čovjek postane ograničen na jednu jedinu radnju, unutar koje, osim toga, mora proizvesti što više za što kraće vrijeme, dakle biti produktivan, on se pretvara u nešto što moramo nazvati robom.

Mora da su od samog početka postojala dva potpuno različita tipa robova: jedni sami kao kućni pas vezani za jednog gospodara, a drugi zajedno kao krda na paši. Ta krda treba, naravno, shvatiti kao najstarije robove.

Zelja za pretvaranjem ljudi u životinje najsnažniji je poticaj širenja ropstva. Energija te želje isto je tako velika kao i energija suprotne želje: želje za pretvaranjem životinja u ljude. Ovoj drugoj želji zahvaljuju svoje postojanje veličanstvene tvorevine uma, kao što je učenje o seobi duša i darvinizam, ali i popularne zabave kao što je nastupanje s ukroćenim životinjama.

Cim je čovjek uspio okupiti isto tako mnogo robova kao što ima životinja u krdu, položen je temelj državi i vlasti; nema nikakve sumnje da je želja vladara za tim da cijeli narod posjeduje kao robove ili životinje to jača što ima više ljudi koji sačinjavaju taj narod.

## Aspekti moći

### O fizičkim položajima ljudi Kakvu moć sadrže

Covjek, koji je tako rado uspravljen, može, ne pomaknuvši se s mjesta, također sjediti, ležati, čučati ili klečati. Svi ti položaji, a osobito prijelaz iz jednog u drugi, izražavaju nešto određeno. Rang i moć stvorili su sebi čvrste, tradicionalne pozicije. Iz toga — kako se ljudi drže jedan prema drugom — može se lako zaključiti o različitosti njihova ugleda. Znamo što znači kad jedan sjedi na uzvišenom položaju, a svi drugi oko njega stoje. Kad jedan stoji, a svi drugi 6ko njega sjede; kad se jedan iznenada pojavi, a svi okupljeni pred njim ustanu; kad netko pred drugim padne na koljena; kad onoga tko je ušao ne pozovemo da sjedne. Već i ovako nasumce izabrani primjeri pokazuju koliko ima nijemih konstelacija moći. Trebalo bi ih analizirati i točnije odrediti njihovo značenje.

Svaki novi položaj koji čovjek zauzima odnosi se na prethodni; tek kad nam je poznat taj prethodni, možemo iscrpno protumačiti sadašnji. Čovjek koji stoji mogao je upravo skočiti iz kreveta, a mogao je ustati sa sjedišta. U prvom je slučaju možda naslutio neku .opasnost, dok je u drugom možda imao namjeru nekome izraziti poštovanje. Sve promjene položaja imaju u sebi nešto iznenadno. Mogu biti poznate i očekivane i točno se uklapati u običaje određene zajednice. No, uvijek postoji mogućnost neočekivane promjene položaja, koja je onda još više iznenađujuća i izraženija. Za vrijeme službe božje u crkvi, ljudi mnogo kleče; na to su naviknuti, pa čak i oni koji to rado čine ne pridaju preveliko značenje čestom sagibanju koljena. No, ako na ulici pred nekim tko je do malo prije još i sam klečao u crkvi iznenada klekne neki neznanaac, efekt je nevjerojatan.

No, unatoč njihovoj višeznačnosti, može se prepoznati određena tendencija fiksiranja pojedinih položaja ljudi i njihova monumentaliziranja. Čovjek koji sjedi, ili stoji, djeluje izdvojeno iz svog vremenskog ili prostornog konteksta, *sam za sebe*. U spomenicima su neki od tih položaja postali toliko prazni i banalni da ih više uopće ne zamjećujemo. Zato su još djelotvorniji i važniji u našem svakodnevnom životu.

## Stajanje

Čovjek koji stoji ponosan je na to da je slobodan i da se ni na što ne naslanja. Možda stajanje izaziva sjećanje na to kako smo kao dijete prvi put stali na noge; možda je tu prisutna misao o nadmoći nad životinjama, od kojih gotovo nijedna ne može slobodno i prirodno stajati na dvije noge: čovjek koji stoji uvijek se osjeća *samostalnim*. Onaj tko je *ustao* stoji na kraju određenog napora i velik je onoliko koliko uopće može biti. No, onaj tko već dugo stoji izražava određenu otpornost; bilo zato što se ne da pomaći sa svog mjesta, kao stablo, bilo zato što se može pokazati u cijelosti, bez bojazni i bez skrivanja. On djeluje to sigurnije što mirnije stoji, što se manje okreće i zagleda u različitim pravcima. Čak se ne plaši ni napada sa leđa, na kojima ipak nema očiju.

Određena distanca oko onoga koji stoji, pridaje njemu veću važnost. Čovjek koji stoji sam nasuprot velikom broju drugih ljudi, odvojen određenim razmakom, izgleda izuzetno velik, kao da stoji sam za sve njih zajedno. Ako im se približi, onda će nastojati da stoji *iznad* njih; a kad se nađe sasvim među njima, onda ga drugi podižu na ramena i nose naokolo, da hi se očuvao njegov raniji položaj. Tim on gubi nezavisnost jer, tako reći, sjedi na svima njima zajedno.

Stajanje stvara dojam još nepotrošene energije, zato što se nalazi na početku svih kretanja s mjesta: čovjek obično stoji kad se sprema otići ili potrčati. Riječ je o *središnjem* položaju, iz kojeg se bez prijelaza može doći u neki drugi položaj ili u neki oblik kretanja. Dakle, obično pretpostavljamo da se u onome tko stoji nalazi velika napetost, čak i u onim trenuoima kad su njegove namjere potpuno drukčije; jer, možda će taj u slijedećem trenutku leći na spavanje. Čovjeka koji stoji uvijek precjenjujemo.

Upoznavanje dvojice muškaraca uvijek je na određeni način svečano. Oni stoječki izmjenjuju imena, stoječki pružaju jedan drugome ruku. Time jedan drugome iskazuju poštovanje, ali se istodobno i odmjeravaju, i bez obzira na .to što se dogodilo kasnije, njihov se prvi pravi »muški« dodir zbija dok su stajali.

U zemljama -u kojima se čovjekova samostalnost smatra tako važnom da se izgrađuje i naglašava na sve moguće načine, ljudi stoje češće i dulje. Na primjer, u Engleskoj su vrlo omiljeni lokali u kojima se pije stoječki. Gost može otići u svako doba i bez velikih priprema. Dostatna mu je malena i neupadljiva kretanja da se odvoji od drugih. Tako se osjeća slobodnijim nego što bi se osjećao da mora vrlo obzirno ustati od stola. Ustajanje bi predstavljalo neku vrstu izražavanja njegove namjere da se udalji, i ono ograničava njegovu slobodu. Englezi vole stajati čak i na kućnim zabavama. Time već na svom dolasku priopćavaju da neće ostati dugo. Kreću se slobodno te se mogu, budući da stoje, bez velikih problema odvo-

jiti od jednog čovjeka i okrenuti drugom. U tome nema ničeg neobičnog, i nitko se ne osjeća uvrijeđenim. *Jednakost* unutar određene društvene grupe, jedna od najvažnijih i najkorisnijih fikcija engleskog života, posebno se ističe kad svi uživaju prednost koju daje stajanje. Na taj se način nitko ne postavlja »iznad drugog«, dok se oni koji žele razgovarati mogu približiti jedan drugome.

## Sjedenje

Kod sjedenja čovjeku pritežu u pomoć tuđe noge, umjesto onih dviju koje je odbacio za ljubav uspravljenom držanju. Stolac, u onom obliku u kojem ga danas poznajemo, izvodi se iz prijestolja. Međutim, prijestolje pretpostavlja pokorene životinje ili ljude koji moraju nositi vladara. Četiri noge stolca predstavljaju noge neke životinje, konja, goveda ili slona; ovaj način sjedenja na podignutim sjedištima treba razlikovati od spuštanja na pod, od čučanja. Ono ima potpuno drukčiji smisao, jer je sjedenje na stolcu predstavljalo određenu *čast*. Onaj tko je sjedio, sjedio je na drugima, koji su bili njegovi podanici i robovi. Dok je on smio sjediti, *oni* su morali stajati. Njihov umor nije bio važan sve dok je *on* bio sačuvan od umora. To je bilo najvažnije; dobrobit svih ostalih ovisila je o čuvanju njegove svete snage.

Svatko tko sjedi pritišće nešto što je bespomoćno i ne može pružiti aktivan otpor. Značajke *jahanja* postale su dio sjedenja, no kretanje kod jahanja uvijek stvara dojam da ono nije samo sebi svrhom, da čovjek jašući samo želi stići na cilj, ibrže nego što bi inače mogao. Fiksiranje jahanja u sjedenje pretvara taj odnos višeg i nižeg u nešto apstraktno, kao da je važno da se izrazi upravo taj odnos. Ono niže, koje čak nije živo, fiksira se jednom zauvijek. Ono uopće nema svoju volju, čak ni volju roba, ono predstavlja krajnju konzekvencu ropstva. Ono više može djelovati potpuno slobodno i po svojoj volji. Može doći, sjesti, i ostati koliko želi. Može otići ne udostojivši se pokloniti nijednu misao onome što ostavlja za sobom. Postoji nedvosmislena tendencija da se ta simbolika sačuva. Čovjek tvrdoglavo ostaje kod stolca s četiri noge; novi se oblici vrlo teško prihvaćaju. Možemo pretpostaviti da bi čak i jahanje moglo nestati brže od ovog oblika stolca, koji tako dobro predočuje svoj smisao.

*Dostojanstvenost* sjedenja prvenstveno je sadržana u njegovu *trajanju*. Dok od onoga koji stoji očekujemo mnogo od raznolikosti njegovih mogućnosti, koja znatno pridonosi poštovanju koje osjećamo prema njemu, njegovoj pokretljivosti i živosti, od onoga tko sjedi očekujemo da ostane sjediti. Pritisak koji izaziva učvršćuje njegov ugled, i što taj pritisak dulje traje, to on izgleda sigurniji. Nema gotovo nijedne ljudske institucije koja nije iskoristila tu kvalitetu sjedenja; koja je ne bi koristila za svoje očuvanje i učvršćenje.

Pri sjedenju dolazi do izražaja *tjelesna težina* čovjeka. Da bi se potvrdila, ona treba povišeno sjedište. Ako čovjeka koji sjedi pogledamo zajedno s tankim nogama stolca, on stvarno djeluje teško. Neposredno na zemlji čovjek izgleda drukčije; *ona* je teža i gušća od svakog stvorenja, tako da je pritisak na zemlju zanemariv. Od svih oblika moći najosnovnija je ona koju vrši samo tijelo. Ono se može istaći *veličinom*, i zato mora stajati. Može djelovati svojom *težinom* i zato mora vršiti vidljivi pritisak. To se dvoje objedinjuje kad čovjek ustaje s jednog sjedišta i prelazi na drugo. Taj odnos najjasnije izražava sudac koji za vrijeme rasprave sjedi i miče se što je manje moguće a onda, kad treba izreći presudu, iznenada ustane.

Varijacije sjedenja u osnovi su uvijek varijacije pritiska. Presvučena sjedišta nisu samo *mekana*, već onome tko sjedi daju i podsvjestan osjećaj toga da sjedi na nečem *živom*. Popuštanje presvlačke sjedišta, njezina elastična napetost ima u sebi nešto od popuštanja i napetosti živog mesa. Možda je odbojnost, koju neki ljudi osjećaju prema premekaniim sjedištima, povezana s tom slutnjom. Iznenadujuće je koliko se udobnost sjedenja razvila i kod grupa ljudi koji inače uopće nisu mekušci. U takvim je slučajevima riječ o ljudima kojima je vladanje postalo druga priroda i koji je na taj način često i rado izražavaju u simbolički ublaženom obliku.

### O ležanju

Ležanje je razoružanje čovjeka. Bezbroj radnji, položaja i oblika ponašanja koji potpuno određuju uspravljenog čovjeka, odlaze se kao odjeća, kao da oni, za koje se on inače toliko trudi, u stvari ne pripadaju njemu. Taj je vanjski proces paralelan s unutrašnjim procesom padanja u san, u kojem se također mnogo toga odbacuje i zanemaruje, što se inače čini neophodnim, određeni zaštitni mehanizmi i prisile mišljenja, odjeća duha. Čovjek koji leži je toliko razoružan da je teško shvatiti kako je čovječanstvo uspjelo *preživjeti* uz spavanje. U doba divljaštva ljudi nisu uvijek stanovali u pećinama; a čak su i one bile opasne. Grane i lišće, kojima se mnogi divljaci preko noći zaklanjaju od vjetra, nisu nikakva zaštita. Čudo je da još uvijek ima ljudi; morali su već odavno biti istrijebljeni dok ih je bilo još malo, davno prije nego što su u zbijenim redovima pristupili svom samouništenju. Već samo postojanje sna, njegova bespomoćnost, ponovno vraćanje i trajanje pokazuje ispraznost. svih teorija o prilagođavanju, koje za sve što je neobjašnjivo uvijek nastoje dati ista prividna objašnjenja.

No, ovdje nije riječ o tom dubljem i teže shvatljivom pitanju kako je čovječanstvo u cjelini moglo preživjeti unatoč snu, već o ležanju i o količini moći koje ono sadrži u usporedbi s drugim položajima ljudi. Kao što smo vidjeli, na jednom se polu nalazi onaj tko stoji, koji izražava veličinu i samostalnost, i onaj tko sjedi, koji

izražava težinu i trajanje; na drugom se polu nalazi onaj tko leži; njegova je bespomoćnost, osobito kad spava, potpuna. No, to nije aktivna nemoć, ona je nezamjetna i ne izražava se u postupcima. Čovjek koji leži sve se više odvaja od svoje okolice. Na svaki način on želi nestati u sebi. Njegovo je stanje nedramatsko. Neupadljivost mu može dati određenu, iako vrlo malu dozu sigurnosti. On dovodi što veći dio svog tijela u dodir s drugim tijelom, leži čitavom svojom dužinom, svugdje ili na što više moguće mjesta dodiruje nešto što nije on sam. Čovjek koji stoji je slobodan i ne naslanja se ni na što; onaj koji sjedi vrši određeni pritisak; onaj koji leži nije slobodan ni na jednom mjestu, jer se naslanja na sve na što može, a njegov se pritisak raspoređuje tako da ga više gotovo uopće ne osjeća.

Sigurno je vrlo impresivna i primamljiva mogućnost da iznenada iz tako niskog položaja skoči u najviši. Ona pokazuje koliko u njemu još ima života, kako je čovjek čak u snu malo uspavan, kako još uvijek zamjećuje i čuje sve što je važno, kako ga ništa istinski ne iznenaduje. Mnogi su vlastodršci naglašavali taj prijelaz iz ležećeg položaja u uspravni. Dali su da se prošire priče o tome kako se Ikod njih te promjene zbivaju brzinom munje. Ovdje sigurno određenu ulogu igra i želja za daljnjim rastom tijela, koji nam je uskraćen nakon određene životne dobi. Svi vlastodršci u osnovi žele postati fizički veći; najradije bi stalno imali u svojoj vlasti sposobnost rasta i primjenjivali je po potrebi; htjeli bi iznenada i neočekivano rasti u visinu, da bi prestrašili i nadvisili one koji to ne mogu, a onda se opet smanjiti, ali tako da ih pri tome nitko ne vidi, zato da bi u slijedećoj prilici opet mogli pred svima narasti. Čovjek koji probuđen skače iz kreveta, koji je možda još pred koji trenutak spavao skluipčan kao u majčinoj utrobi, tom naglom kretnjom ponovno prolazi proces rasta, pa čak i ako, na svoju žalost, ne može postati veći nego što jest, ipak postaje barem onako velik kao što u stvari jest.

Međutim, pored onih koji se odmaraju, postoje i oni koji leže protiv svoje volje, koji su ranjeni i koji *ne mogu* ustati, iako bi to htjeli.

*Oni koji leže protiv svoje volje* imaju tu nesreću da uspravljene podsjećaju na progonjenu i pogođenu životinju. Hitac koji ih je pogodio nalik je na napuklinu, na velik korak na putanji koja vodi u smrt, koja je iznenada postala strma. Pogođenoga treba »dokrajčiti«. Ako je pogođeno prije bilo vrlo opasno, onda je sada, dok je mrtvo, i predmet mržnje. Progonitelji po njemu gaze, jer se ne može braniti, guraju ga u stranu. Zamjeraju mu da kao mrtav još uvijek krči put živima; on više ne bi smio biti ništa, čak ni prazno tijelo.

Čini se da pad čovjeka, koji pada dublje, izaziva još više prezira i odbojnosti nego pad životinje. Mogli bismo reći da pogled na pogođenog u uspravnom promatraču izaziva i prirodno i uobičajeno

no likovanje nad pogođenom životinjom i neugodni dojam koji ostavlja pali čovjek. Ovdje je riječ o tome što se u uspravljenom čovjeku stvarno zbiva, a ne o onome što bi se trebalo zbivati. U određenim okolnostima ta tendencija može postati još jača. *Mnogi* koji padaju — djeluju strašno na one koji su svjedoci njihova pada. Promatrač onda ima osjećaj kao da ih je oborio on sam. Njegov osjećaj moći raste brzo i skokovito, i više ga ništa ne može obuzdati: on prisvaja cijelu gomilu umirućih ili mrtvih. Tako postaje jedini koji živi, a sve je ostalo njegov plijen. To je najopasniji osjećaj likovanja, te će onaj tko ga je jeidanput doživio u budućnosti učiniti sve da se on ponovi.

Ovdje je neobično važan kvantitativni odnos između onih koji leže i onih koji stoje. Također nije svejedno u kojim okolnostima nailazimo na ljude koji leže. Rat i bitka imaju svoje vlastite obrede, i posebno smo ih opisali kao masovni proces. Opisana se tendencija može potpuno iživjeti u odnosu na neprijatelja; njegova propast ne povlači za sobom nikakve sankcije. U odnosu na njega čovjek može osjećati ono što se čini prirodnim.

U miru, u nekom velegradu, čovjek koji pada i više ne može ustati, imat će drukčije djelovanje na mnogobrojne promatrače. Svaki će se od njih, ovisno o trenutku i svom karakteru, u određenoj mjeri ppistovijetiti s njim. Netko će proći, možda s grižnjom savjesti, a netko će se potruditi da mu pomogne. Ako uspije ubrzo ponovno stati na noge, onda će promatrači osjećati zadovoljstvo zbog ponovnog uspravljanja čovjeka, koji je isto što i oni. Ako ne može ustati, onda će ga predati nadležnoj instituciji. Čak i jako civilizirani ljudi pri tome uvijek osjećaju blag osjećaj prezira prema onom kome se to dogodilo. Ljudi mu pružaju potrebnu pomoć, ali ga istodobno isključuju iz zajednice uspravljenih, koja ga neko vrijeme više ne prima u cijelosti.

#### čućanje

Čućanje izražava nepostojanje potreba, povlaćenje u samoga sebe. Čovjek se zaokružuje koliko može i od drugih ne očekuje ništa. Odriče se svake aktivnosti koja bi mogla uključiti druge. Ne događa se ništa što bi moglo izazvati neku reakciju. Čovjek koji čući izgleda miran i zadovoljan; od njega se ne očekuje da će napasti, zato što je zadovoljan, bilo zato što ima sve što treba ili zato što više ništa ne zahtijeva. Prosjak koji čući, izražava da bi bio zadovoljan sa svime što mu damo; on ne radi nikakve .razlike.

Orijentalni oblik čućanja, kakvo je uobičajeno kod bogatih ljudi i njihovih gostiju, sadrži nešto od njihova specifičnog stava prema imovini. Oni djeluju tako kao da cijelu imovinu nose u sebi, kao da su potpuno sigurni u nju; sve dok čuće, .ne pokazuju nikakav

strah ni zabrinutost da će im netko opljačkati tu imovinu ili da će je ma bilo koji drugi način izgubiti. Dopuštaju da ih služe, i to je kao da netko služi njihovoj imovini; izbjegava se prirodna krutost tog odnosa kao osobnog odnosa. Čovjek ne pokazuje da sjedi na nekom stvorenju, kao što to čine svi koji sjede na stolicama. Čovjek izgleda kao lijepo oblikovana i obučena vreća koja sadrži sve što u nju spada, pa onda dolaze sluge i poslužuju tu vreću.

Za ovakvo je čućanje karakteristična i pomirenost s onim što se još može dogoditi. Isti bi taj čovjek isto tako čučao da je prosjak; time se izražava da ni tada ne bi bio netko drugi. Čućanje može sadržati i jedno i drugo, imovinu i prazninu. Polazeći od praznine, čućanje je postalo osnovni položaj za kontempliranje, a taj je prizor dobro poznat svakome tko poznaje Istok. Čovjek koji čući odvojio se od drugih, ne opterećuje nikoga i miruje povučen u sebe.

#### Klećanje

Pored pasivnog oblika bespomoćnosti, koji smo upoznali kod ležanja, postoji i vrlo aktivan oblik koji se neposredno odnosi na prisutnog moćnika i koji tako upravlja čovjekovom vlastitom ne-moći da se snaga moćnika povećava. *Klećanje* treba protumačiti kao traženje milosti. Osuđeni na smrt pruža glavu krvniku; on se pomirio s time da će mu je odsjeći. Ne poduzima ništa protiv toga; držanjem svog tijela olakšava provođenje tuđe volje. No, on sklapa ruke i u posljednjem trenutku još moli moćnika za milost. Klećanje je uvijek simuliranje posljednjeg trenutka, čak i kad je u stvarnosti riječ o nečem potpuno drugom, o velikom laskanju koje pobuđuje pažnju. Onaj tko se na izgled pomiruje s time da će ga ubiti, pripisuje onome pred kim kleči najveću moć, naime moć nad životom i smrti. Netko tko je tako moćan mora biti u stanju dozvoliti i svašta drugo. Velikodušnost onoga koga drugi moli za milost jednaka je bespomoćnosti onoga koji kleči. Na taj se način sugerira da je distanca između njih tako velika da je može premostiti samo veličina moćnika; i ako moćnik ne iskaže milost, onda se kasnije sam sebi čini manjim nego u onom trenutku dok je pred njim još netko klećao.

#### Dirigent

Najslikovitiji izraz moći jest nastup dirigenta. Karakteristična je svaka pojedinost njegova ponašanja pred drugima, i sve što čini rasvjetljava prirodu moći. Čovjek koji ne zna ništa o moći, mogao

bi zaključiti kakve su njezine značajke na temelju pažljivog promatranja dirigenta. Postoji vrlo uvjerljiv razlog zašto to nitko do sada nije učinio: ljudima se čini da je najvažnija stvar glazba koju dirigent izaziva, te da je potpuno jasno da čovjek ide na koncerte zato da bi čuo simfonije. U to najviše vjeruje sam dirigent; on vjeruje da se sve što radi nalazi u službi glazbe koju on mora točno prenijeti, i ništa drugo.

Dirigent smatra sebe prvim u službi glazbe. On je njome toliko ispunjen da uopće ne može doći na pomisao o nekom drugom, izvan-glazbenom smislu svoje djelatnosti. Nitko se kao on, ne bi toliko začudio tumačenju koje slijedi.

Dirigent *stoji*. Čovjekova uspravljenost kao stara uspomena još uvijek igra ulogu u mnogim prikazima moći. On stoji *sam*. Oko njega sjedi orkestar, iza njega slušaoci, te upada u oči da on stoji sam. Stoji na *povišenom* mjestu i vidljiv je i s lica i s leđa. S lica njegove kretnje djeluju na orkestar, a otraga na slušaoce. Stvarne upute daje samo rukom, ili rukom i štapićem. On odjedanput sasvim malenim pokretom oživljava ovaj ili onaj glas, a prisiljava na šutnju sve one koje želi. Na taj način ima vlast nad životom i smrti glasova. Jedan glas koji je već dugo mrtav može na njegovu zapovijed oživjeti. Različitost glazbala predstavlja različitost ljudi. Orkestar je kao skup najvažnijih tipova ljudi. Njihova spremnost na poslušnost omogućuje dirigentu da ih preobrazi u jednu cjelinu, koju onda predstavlja tako da bude vidljiva svima.

Djelo koje izvodi, i koje je u svakom slučaju složeno, zahtijeva od njega da bude pažljiv. Njegove su glavne osobine prisebnost i brzina. On mora brzinom munje reagirati prema onom koji prekrši zakon. Zakoni mu se predaju u obliku partiture. I drugi ih imaju pred sobom, tako da mogu kontrolirati njihovo izvršenje, no samo on određuje i samo on na licu mjesta presuđuje o greškama. Činjenica da se to događa javno, da je vidljivo u svim pojedinostima, daje dirigentu poseban osjećaj samosvijesti. On se navikava na to da ga svi uvijek *gledaju*, te mu bez toga postaje sve teže.

Mirno sjedenje slušaoca isto je tako cilj dirigenta kao i poslušnost orkestra. Na slušaoce se vrši prisila da ostanu nepomični. Prije koncerta, prije dolaska dirigenta, slušaoci razgovaraju i prolaze jedni pored drugih. Nikoga ne smeta prisutnost glazbenika, nitko im ne poklanja pažnju. Onda se pojavljuje dirigent. Sve se stiša. On staje na podij, iskašljava se, podiže štapić: svi prestaju govoriti i postaju nepomični. Ne smiju se micati sve dok on dirigira. Cim završi, moraju pljeskati. Sva se njihova želja za kretanjem, koju je u njima probudila i intenzivirala glazba, mora gomilati do samog kraja, a onda izbiti iz njih. On se klanja pred rukama koje plješću. Zbog njih se vraća onoliko puta koliko one žele. Predan je na milost i nemilost samo tim rukama, za njih stvarno živi. Njemu se kliče onako kao što se nekad klicalo pobjedniku. Veličina pobjede izražava se a

intenzitetu pljeska. Pobjeda i poraz pretvaraju se u oblik u kojem se organizira njegov duševni život. Ništa drugo nije važno, sve drugo što inače postoji u životu, ovdje se preobražava u pobjedu i poraz.

Za vrijeme izvedbe dirigent je vođa za masu u dvorani. On stoji na njezinu čelu i okrenut joj je leđima. On je taj koga slijede, jer on čini prvi korak. No, ne iskoračuje nogom, već podiže ruku. Unutrašnji tijek glazbe, koji izaziva ruka, predstavlja put kojim bi prelazio nogama idući ispred ostalih. Njime vodi gomilu u dvorani. Za vrijeme cijelog jednog djela masa uopće ne vidi njegovo lice. On je neumoljiv, nema odmora. Pred njima stalno stoje njegova leđa, kao da su ona njihov cilj. Kad bi se jedanput okrenuo, te bi opčinjenosti nestalo. Put kojim idu više ne bi bio put, i oni bi sjedili razočarani u umrtvljenoj dvorani. No, čovjek ne može biti siguran u to da se neće okrenuti. Jer, dok ga publika slijedi, on mora ovladati armijom profesionalnih glazbenika koja se nalazi pred njim. I u tome mu pomaže ruka, ali ona ne označava samo korake, kao za ljude iza njega, već izdaje zapovijedi.

Njegov pogled, koji je maksimalno intenzivan, obuhvaća cijeli orkestar. Svaki član osjeća da ga on vidi, ali još više da ga čuje. Zvukovi glazbala su mišljenja i uvjerenja na koja on najstrože pazi. On je *sveznajući*, jer, dok glazbenici imaju pred sobom samo svoje glasove, on ima u glavi ili na pultu cijelu partituru. On točno zna što je u svakom trenutku kome dozvoljeno. Budući da pazi na sve zajedno, dirigent uživa ugled *sveprisutnog*. On je, tako reći, u svačijoj glavi. Zna za svakog što treba raditi, a zna i što svatko stvarno radi. On, živa zbirka zakona, spaja obje strane svijeta morala. Rukom zapovijeda što se treba dogoditi a sprečava ono što se ne smije dogoditi. Osluškuj da li će u zraku čuti nešto zabranjeno. Tako dirigent za orkestar stvarno predstavlja cijelo djelo, u njegovoj simultanosti i slijedu i, kako se za vrijeme izvedbe svijet ne smije sastojati ni od čega drugog osim tog djela, on je za to vrijeme vladar svijeta.

## Slava

Zdravoj je slavi svejedno tko o njoj govori, jer ne radi nikakve razlike; njoj je jedino bitno da se *izgovori ime*. Ravnodušnost koju slavohlepan čovjek osjeća prema onima koji izgovaraju njegovo ime, a posebno njihova jednakost u odnosu na njega, otkrivaju podrijetlo njegove strasti iz masovnih procesa. *Njegovo se ime skuplja u masi*. Njegovo ime živi svojim vlastitim strasnim životom pored njega i tek neznatno, ovisno o tome kakav on zapravo jest.

Masa slavohlepnog sastoji se od sjena, od stvorenja koja uopće ne moraju biti živa, samo ako će jedanput moći učiniti jedno: izreći određeno ime. Poželjno je da ga izgovaraju često te da ga izgovaraju pred mnogima, dakle u zajednici, tako da ga mnogi nauče i ojačaju izgovarajući ga. No, slavnom je čovjeku potpuno svejedno ono čime se te sjene inače bave, njihova veličina, izgled, hrana, rad. Sve dok vlasnik imena vodi brigu o onima koji izgovaraju njegovo ime, dok pokušava steći njihovu naklonost, dok ih podmićuje, podstiče ili udara bičem, on još uopće nije slavan. On tek uvježbava kadrove za svoju kasniju vojsku sjena. Slavu stječe tek onda kad može dozvoliti sebi da im uopće ne obraća pažnju, a da pri tome ništa ne izgubi.

Razlike između *bogatog*, *vlastodršca* i *slavnog* mogli bismo sažeti ovako:

*Bogati* sakuplja gomile i krda. Njih predstavlja novac. Njega ne zanimaju ljudi; dostatno mu je da ih može kupiti. .

*Vlastodržac* sakuplja *ljude*. Gomile i krda mu ne znače ništa, osim ako ih ne treba za pridobivanje ljudi. No, on treba ljude koji *žive*, da ih pošalje pred sobom ili da ih povede sa sobom u smrt. Pokojnici i potomstvo ga neposredno ne zanimaju.

*Slavni* sakuplja *zborove*. On od njih jedino želi čuti svoje ime. Svejedno mu je da li su mrtvi ili živi, ili još nerođeni, samo ako su dostatno veliki i ako jedanput nauče izgovarati njegovo ime.

## Računanje vremena

Za sve veće političke formacije *red* postaje najvažniji.

Računanje *vremena* regulira sve zajedničke djelatnosti ljudi. Mogli bismo reći da je računanje vremena najlaskaviji atribut svake vladavine. Novonastala vlast, koja se želi potvrditi, mora se pozabaviti novom organizacijom vremena. Čini se da s njom počinje vrijeme; svakoj je novoj vlasti još važnije da ne *prođe*. Iz njezinih je zahtjeva prema vremenu vidljiva megalomanija svake vlasti. Hitlerovo carstvo nije potrajalo tisuću godina. Cezarov je julijanski kalendar trajao dulje: još dulje postoji ime mjeseca koji je po njemu dobio ime. Od povijesnih ličnosti samo je August uspio dobiti *trajno* ime mjeseca koji je nazvan po njemu. Drugi su privremeno davali mjesecima svoje ime; no, njihova su se imena srušila zajedno s njihovim statuama.

Najveći utjecaj na računanje vremena imao je Krist; on je u tome nadmašio samog Boga, od čijeg stvaranja svijeta Zidovi računaju vrijeme. Rimljani su računali vrijeme prema osnutku svog gra-

da, a tu su metodu preuzeli od Etruščana; u očima svijeta to je dosta doprinijelo nasilnoj propasti Rima. Mnogi su se osvajači zadovoljavali time da svoja imena ubace negdje u kalendar. Napoleon je navodno gajio nadu u 15. kolovoz. Povezanost imena s redovitim vraćanjem vremena ima u sebi nešto neodoljivo. Čini se da želju vlastodržaca za tim da se na ovaj način ovjekovječe, nimalo ne oslabljuje činjenica da ogroman broj ljudi ne zna za podrijetlo neke oznake vremena. Nitko još nije uspio dati ime cijelom jednom godišnjem dobu, ali su zato cijeli nizovi stoljeća dobili ime po jednoj dinastiji. Kineska se povijest računa po njima: govori se o vremenu dinastije Han ili Tang. Od njihova sjaja imaju koristi i male i jadne dinastije, koje je bolje zaboraviti. Kod Kineza se ovjekovječenje obitelji, a *nn* pojedinaca, pretvorilo u metodu računanja vremena.

No, odnos vlastodršca prema vremenu ne iscrpljuje se u njegovu taštom odnosu prema vlastitom imenu. Nije riječ samo o tome da se već postojećim jedinicama daju nova imena, već i o samom *'računanju* vremena. Povijest Kineza počinje takvom jednom organizacijom. Ugled legendarnih najstarijih vladara velikim dijelom počiva na uspješnoj podjeli vremena koja im se pripisuje. Postoje posebni službenici zaduženi za kontrolu te podjele. Ako zapuste svoju dužnost, čeka ih kazna. Kinezi su se stvarno stopili u jedan narod tek zahvaljujući zajedničkom računanju vremena.

Civilizacije se najlakše daju razgraničiti prema računanju vremena. Njihovo održanje ovisi o trajnosti njihove, pravilima određene tradicije. One se raspadaju kad se više nitko ne brine za tu tradiciju. Njihova civilizacija propada onda kad se računanje vremena prestane shvaćati ozbiljno. U tom smislu postoji izvjesna analogija sa životom pojedinca. Čovjek koji više ne želi znati koliko ima godina, okončao je svoj život, i ako to ne može znati, više ne živi. Razdoblja vremenske dezorijentacije u životu pojedinaca, kao i u životu cijelih kultura, predstavljaju *sramotna* razdoblja, koja se nastoje što brže izbrisati iz sjećanja.

Jasni su praktični razlozi za to ogromno značenje koje je stekla podjela vremena. Ona obuhvaća veće zajednice ljudi koji žive rastrčani, tako da ne vide jedan drugoga. U maloj hordi, koja se sastoji od pedeset članova, svaki zna što drugi radi. Svi se lako okupljaju na zajedničke vježbe. Njihov se ritam odvija u određenim raspoloženjima hajke. Oni *plešu* svoju postojanost, kao što plešu štošta drugo. Više nije važno vrijeme između jedne hajke i druge. Ukoliko ono postane važno, može se lako priopćiti zašto su ljudi blizu. Sa svakim proširenjem zajednice postaje sve neophodnije da se vodi računa o točnom vremenu. Udarci bubnja i vatreni signali služe komuniciranju preko velike udaljenosti.

Poznato je da su životi pojedinaca služili kao prve vremenske oznake većih grupa ljudi. *Kraljevi* koji su vladali u određenom razdoblju utjelovljavali su to vrijeme za sve. Njihova je smrt uvijek

označavala jedno vremensko razdoblje, bez obzira na to da li je do nje došlo zato što su oslabili ili kasnije, u skladu s njihovim prirodnim životnim vijekom. Oni su bili vrijeme, između jednog i drugog vrijeme je stajalo, tako da se nastojalo da se takva međuvlada — interregna — što više ograniče.

Dvor

Dvor je prvenstveno zamišljen kao središte, kao točka prema kojoj se svi orijentiraju. Vrlo je stara čovjekova sklonost da se kreće oko nekog središta, a zamijetili smo je već kod čimpanzi. No, prvotno je i to središte bilo pokretno. Ono je moglo nastati tu ili tamo, i kretalo se s onima koji su se kretali oko njega. Središte se tek postupno *učvrstilo*. Veliko kamenje i drveće bili su uzor za sve što se ne miče s mjesta. Od drveća i kamenja su onda kasnije izgrađene najtvrdre rezidencije. Neprestano se naglašavala njihova postojanost. Teškoće pri izgrađivanju takvog središta, dovlačenje kamenja iz velike daljine, broj ljudi koji su sudjelovali u tom poslu, samo vrijeme koje je zahtijevala gradnja, sve je to pridonosilo povećanju njegova ugleda kao nečeg postojanog.

No, to postojano središte malog svijeta, koji se zahvaljujući njemu pretvorio u *poredak*, još uvijek nije bio dvor. Dvoru pripada jezgra dosta velikog broja ljudi, koji su vrlo pomno ugrađeni u dvor, kao da su i sami dio građevine. Oni su, kao i same prostorije, poredani na različitim udaljenostima i visinama. Njihove su dužnosti precizno i detaljno određene. Oni smiju izvršavati samo te dužnosti i ništa više. Ali, *u* određeno vrijeme okupljaju se da bi iskazali poštovanje vladaru, ne napuštajući pri tome svoju ulogu, ne zaboravljaju svoje mjesto i potpuno su svjesni svojih ograničenja.

Izražavanje vjernosti sastoji se u tome da budu *prisutni*, okrenuti prema njemu i sakupljeni u gomili, ali ipak ne previše blizu, da budu njime Zaslijepljeni, da ga se plaše i da od njega očekuju sve. U toj posebnoj atmosferi, u sjaju, strahu i milosti, koji se ravnomjerno isprepliću, provode svoj život. Osim toga, za njih ne postoji gotovo ništa drugo. Oni su se, tako reći, nastanili na samom suncu te time dokazuju drugim ljudima da se i tamo može živjeti.

Jedino što je svima njima zajedničko jest opčinjenost pogleda kojim uvijek prate vladara. Po tome su od prvog časa svi jednaki. Po tom nepromjenljivom pravcu gledanja imaju u sebi nešto od mase, ali, tek obrise mase i ništa više, jer isti taj prizor svakoga od njih podsjeća na njegovu dužnost, koja se razlikuje od dužnosti svih drugih dvorjanika.

Držanje dvorjanika trebalo bi prijeći na sve druge podanike. Ono što dvorjanici rade *uvijek*, podanici bi morali činiti s *vremena na vrijeme*. U određenim prilikama, na primjer onda kad kralj ulazi u grad, moraju ga dočekati svi njegovi stanovnici, kao što ga inače dočekuju dvorjanici u palači, da bi mu odjedanput i još oduševljenije izrazili vjernost koju mu odavno duguju. Blizina dvora treba primamiti sve podanike u prijestolnicu, gdje se ljudi zaista okupljaju u velikim, koncentričnim krugovima oko unutrašnjeg kruga dvorjanika. Prijestolnice rastu oko dvora, a njihove kuće predstavljaju trajno izražavanje vjernosti dvoru. Kralj im se, velikodušno, kako mu to dolikuje, odužuje raskošnom građevinom.

Dvor je dobar primjer *kristala mase*. Ljudi koji ga tvore imaju potpuno odvojene funkcije te se jedni drugima čine vrlo različitim. No, u očima drugih svi oni — baš kao dvorjanici — imaju u sebi nešto isto i tvore jednu cjelinu, koja zrači istim unutrašnjim stavom.

Rastuće prijestolje bizantskog cara

*Naqli rast* uvijek je ostavljao snažan dojam. Ljudi se nisu toliko čudili nečijoj stalnoj tjelesnoj veličini koliko tome kad bi neki mali lik ustao sa stolca i pred očima promatrača narastao do divovskih razmjera. Takvi su likovi dobro poznati iz mitova i bajki mnogih naroda. Svjesno korištenje tog preobražaja lika u svrhu moći nalazimo u Bizantu 10. stoljeća. *Liudprand iz Kremone*, poslanik Otta I, ostavio nam je slijedeći opis svog prijema kod bizantskog cara.<sup>130</sup>

»Pred kraljevskim je prijestoljem stajalo mjedeno ali pozlaćeno drvo, čije su grane bile pune različitih ptica, također od mjedi i pozlaćenih, koje su sve zajedno pjevale, svaka na svoj način. Kraljevsko je prijestolje bilo tako vješto napravljeno da se čas činilo da je kralj niže, čas više a čas visoko uzdignut. Ogromni lavovi, ne znam da li od 'metala ili drva, ali pozlaćeni, stajali su u neku ruku kao čuvari prijestolja te su repom udarali o pod i rikali otvarajući ralje i mičući jezikom. Dakle, u toj su me dvorani dva eunuha izvela pred cara. Kad sam ušao, lavovi su zarikali, a svaka ptica zacvrkutala na svoj način, ali ja se nisam ni čudio ni plašio, zato što sam se prije toga o svemu raspitao kod ljudi kojima je sve to bilo doibro poznato.

Kad sam treći put pao ničice i onda podigao glavu, vidio sam cara, koji je prije sjedio na relativno povišenom položaju, uzdignutog gotovo do stropa dvorane i u drugoj odjeći. Ne shvaćam kako se to dogodilo, osam ako ga nisu podigli na isti način kao što se podiže mjerač razine na preši. Tom prilikom car nije sam izgovorio ni jednu jedinu riječ, jer, čak da je to i želio, to se ne bi pristojilo na

ovako velikoj razdaljini. Međutim, preko svog logoteta ili kancelara raspitivao se o životu i zdravlju mog gospodara. Kad sam mu na to odgovorio na doličan način, udaljio sam se na mig svog tumača pa su me odveli u odaje koje su mi bile dodijeljene.–«

Dok poslanik pada ničice pred carem i glavom dotiče pod, carevo prijestolje raste u visinu. *Poniženje* jednoga koristi se za *uzdizanje* drugoga. Distanca između njih dvojice, koja se zbog prijema previše smanjila, ponovno se uspostavlja vertikalno. Umjetni pjev ptica i umjetna rika lavova nadilazi umijeće s kojim je napravljeno rastuće prijestolje. Taj rast predočava *povećanje* moći; lako je prepoznati njezinu prijetnju poslaniku strane sile.

## Megalomanske ideje paralitika

Što čovjek zapravo podrazumijeva pod »veličinom«? Ta se riječ upotrebljava u toliko mnogo značenja da bismo mogli napustiti svaku nadu da ćemo ikada jasno shvatiti njezin smisao. Što se sve do sada nije nazivalo »velikim«? Ovdje nalazimo ono najproturječni je i najsmješnije zajedno s dostignućima bez kojih se uopće ne može zamisliti život dostojan čovjeka. Upravo zbog svoje nejasnoće ta riječ »veličina« izražava nešto bez čega ljudi više ne mogu živjeti. Zato je moramo pokušati shvatiti u njezinoj mnogoznačnosti, pa je možda najbolje da se približimo »veličini« kako je zamišljaju jednostavni ljudi tamo gdje se ona pojavljuje u najkonkretnijem i najvidljivijem obliku.

Ovdje nam kao 'naručena dolazi bolest koja je široko rasprostranjena i dobro istražena. Za *paralizu*, osobito za klasičan slučaj paralize, karakteristično je masovno stvaranje *megalomanskih ideja*. One se izmjenjuju u živopisnom slijedu, a mogu se lako izazvati i izvana. Svaki paralitik nema takve ideje, jer postoje i depresivni oblici te bolesti, koje karakterizira ideja o vlastitoj neznatnosti; u nekim se slučajevima jedne izmjenjuju s drugima. No, ovdje nas ne zanima analiza te bolesti kao takve. Zanima nas konkretan skup megalomanskih ideja u određenim dobro poznatim i opisanim slučajevima. Upravo nam mnoštvo tih ideja, njihova naivnost i lakoća s kojom se izazivaju, ono zbog čega ih »normalan« čovjek, to znači onaj koji ne boluje od paralize, smatra besmislenim, omogućuje iznenađujuće spoznaje o »veličini«. Čitalac mora biti malo strpljiv, pri nabravanjima koja slijede. Neophodno je da ih čujemo u što potpunijem obliku prije nego što pokušamo ispitati njihov smisao. Uostalom, oba bolesnika, o kojima će biti riječ, spadaju u vrijeme vilhelmske Njemačke, a ta je okolnost važna za neke od njihovih predodžbi.

Jedam sredovječni trgovac, koga su doveli u Krapelinovu kliniku, rekao je o sebi ovo:

»Da je poludio od napora i jurnjave, ali da je sada opet duševno potpuno zdrav, samo još malo nervozan. Njegova se radna energija, zahvaljujući dobroj njezi na klinici, jako povećala, tako da može mnogo raditi. Zbog toga ima i dobre izgleda na uspjeh, jer uskoro, nakon otpuštanja iz bolnice, namjerava osnovati veliku tvornicu papira, za koju će mu jedan prijatelj dati potreban novac. Osim toga mu je Krupp, kojeg taj prijatelj dobro poznaje, stavio na raspolaganje jedno dobro kod Metza na kojem će voditi veliki povrt-njak; taj je kraj vrlo dobar i za vinograde. Osim toga, nabavit će četrnaest konja za rad na zemlji i pokrenuti živu trgovinu drvom, koja mu sigurno mora donijeti lijepu zaradu. Na primjedbu da se svi ti poslovi ipak neće odvijati tako lako i da će zahtijevati prilična sredstva, on je uvjerenio odgovorio da će sve to svladati zahvaljujući svojoj velikoj radnoj energiji; uz te odlične izgleda na zaradu<sup>1</sup> neće mu nedostajati ni novca. Istodobno nam je indirektno rekao da se za njega zanima i car, koji će mu dozvoliti da ponovno uzme plemićki naslov, koji je njegov djed odbacio zbog siromaštva; u stvari već bi i sada smio nositi taj naslov. Sve je to bolesnik rekao mirnim, poslovnim tonom; pri tome se ponašao prirodno.«<sup>13</sup>

Lako ga je potaći na to da proširi svoje planove. »Ako mu netko ukaže na to da bi se isplatilo i uzgajanje peradi, on ga odmah počinje uvjeravati da će, naravno, držati i purane, biserke, paune i golubove, toviti guske i otvoriti fazaneriju.«

Njegova je bolest privukla pažnju okolice tek zbog njegovih velikih kupnji i planova. Kad je primljen na kliniku, »osjećao je velik poticaj za rad, duhovni i tjelesni, kao nikada prije. Rekao je da tu, gdje mu se jako sviđa, želi pisati pjesme, u čemu je bolji od Goethea, Schillera i Heinea... Da će izumiti velik broj novih strojeva, preurediti kliniku, izgraditi katedralu veću od kolnske, postaviti oko klinike zaštitni stakleni zid. Da je genije, da govori sve jezike na svijetu, da će napraviti crkvu od lijevanog čelika, dobiti od cara najviše odlikovanje, pronaći sredstvo za umirenje luđaka, pokloniti kliničkoj knjižnici 1000 knjiga, uglavnom filozofska djela, da ima samo božanske misli. Te su se megalomanske ideje neprestano mijenjale, nastale bi u trenu, a onda bi jednu brzo zamijenila druga ... Bolesnik je govorio, pisao i crtao bez odmora, na brzinu naručivao sve što se nudilo u novinskim oglasima, živežne namirnice, vile. odjeću, sobni namještaj. Cas je bio grof, čas general-pukovnik, čas bi poklonio caru cijeli poljski artiljerijski puk. Ponudio se da cijelu kliniku preseli gore na brijeg.«

Pokušajmo uvesti neku vrstu privremenog reda u ovaj kaos! Tu najprije postoji nešto što bismo mogli nazvati *sklonošću prema visini*: on želi sagraditi katedralu višu od katedrale u Kolnu i kliniku preseliti na brijeg. Na taj način njemu samom pripada visina koju postiže. To se, preneseno na ljudske odnose, izražava u plemstvo

njegova djeda; on je i sam grof, u vojnoj hijerarhiji je general-pu-kovnik. Car se zanima za njega, on ga može potaknuti na to da mu dodijeli odlikovanja, *poklanja* mu cijeli puk. Time se izražava da želi biti viši od cara.

Isti se poriv proteže na duhovno područje: on kao genije govori sve jezike svijeta, kao da su jezici neka vrsta genijevih podanika i *on* je taj koji će nadmašiti najčuvenije pjesnike koje poznaje, Goethea, Schillera i Heinea. Čovjek ima osjećaj da pri toj *sklonosti prema visini* nije bitno to da se *gore ostane*, nego da se *gore brzo stigne*. Stalno se želi naglo popeti u visinu, i svaka je prilika za to dobra. Pokazuje se da se lako može nadmašiti ono što se do sada smatralo najvišim. Postavljaju se novi visinski rekordi. Ne možemo se oteti pomisli da se kod tih visinskih rekorda u stvari radi o rekordima *rasta*.

Druga, isto tako uočljiva tendencija jest tendencija *stjecanja*. On spominje tvornicu papira i trgovinu drvom, veliki povrtnjak, vinograde i konje. Međutim, način na koji prihvaća sugestiju o uzgajanju peradi pokazuje da to stjecanje još uvijek ima istinski arhaične karakteristike. Radi se o *množenju* svega mogućeg, osobito svega živog, onog što se rado množi. On spominje purane, biserke, paune, golubove, guske i fazane kao posebne vrste, i kod svih njih igra određenu ulogu predodžba da se uzgajanjem mogu beskonačno razmnožiti. Stjecanje je ovdje još uvijek ono što je prvotno bilo: poticanje prirodnih masa na razmnožavanje, od kojeg onda čovjek ima koristi.

Treća je sklonost prema *rasipanju*. On naručuje sve što se nudi u novinskim oglasima, živežne namirnice, vile, odjeću, sobni namještaj. Da je slobodan i da zaista ima novaca, on bi sve te stvari zaista *kupio*. Međutim, ne možemo reći da bi ih *zagomilao*. Sigurno je da bi s njima postupao isto tako širokogrudno kao s novcem, i da bi ih razdjelio svim mogućim ljudima. *Čuvanje* ga zanima isto onako malo kao i *posjedovanje*. On vidi stvari koje bi želio kupiti pred sobom na gomili, ali samo tako dugo dok ih ne posjeduje. Njemu je važnija dinamika posjedovanja nego samo posjedovanje. Njegova je gesta, koja se doima kao dvostruka, u osnovi *jedna te ista: uzimanje i odbacivanje punim rukama*. Riječ je o gesti *veličine*.

Okrenimo se sada jednom drugom slučaju, slučaju jednog trgovca istih godina, kod kojeg se paraliza očituje u *burnijem* obliku. I kod njega je sve počelo s velikim planovima: iznenada je bez ikakvih sredstava kupio kupalište za 35 000 maraka, naručio šampanjca za 14 000 maraka i bijelog vina za 16 000 maraka da bi otvorio gostionicu. Na klinici je neprestano brbljao: »Da će se dati povećati tako da bude težak četiri stotine kila; da mu u ruke stavljaju čelične šipke te da nosi čelična odlikovanja teška dvjesto kila; da je pomoću jednog čeličnog stroja napravio sebi 50 Crnkinja i da će uvijek imati 42 godine; da se ženi groficom starom 16 godina koja po-

sjeđuje imetak od 600 milijuna maraka, i koja je od pape dobila zlatnu ružu za krepost. Da ima konje koji ne jedu zob, zatim stotinu zlatnih dvoraca s labudovima i kitovima od materijala od kojeg se rade oklopna kola; da je došao do velikih pronalazaka, izgradio caru dvorac za 100 milijuna, da je s carem na ti, da je od velikog vojvode dobio 124 odlikovanja, i da svakom jadniku poklanja pola 'milijuna maraka. Pored toga nalazimo i paranoične ideje. Pet puta su ga htjeli ubiti, svake mu noći isisavaju iz stražnjice dva vjederu krvi, pa će zato dati da se tamničarima odrubi glava, da ih razderu psi, i da on gradi parnu giljotinu.«<sup>132</sup>

Ovdje je sve već mnogo kruće i jasnije: radi se o golom rastu, o rastu samom, koji se može izmjeriti težinom od četiri stotine kila do koje je narastao. Radi se o *snazi*, on daje da mu u ruke stave čelične šipke. Radi se o najtežem i najtrajnijem *odlikovanju*: željeznim odlikovanjima teškim dvjesto kila; on je dostatno snažan da ih nosi. Radi se o *potenciji* i zaustavljanju godina: on će sa svojih 50 Crnkinja uvijek imati 42 godine. Za njega je dobra najkrepesnija, najbogatija i najmlađa nevjesta. Njegovim je konjima zob preprosita. Labudovi u njegovih 100 zlatnih dvoraca istodobno su žene i u svakom slučaju u suprotnosti s njegovim Crnkinjama; kitove posjeduje zato što su najveća stvorenja koja postoje. Važna mu je i ne ranjivost. Spominje —doduše u vezi s kitovima— oklopna kola, ali i inače vrlo mnogo govori o metalima. Dvorac za cara stoji stotinu milijuna, kojima on raspolaže; zbog toga su on i car, naime zbog tih milijuna, na ti. Postoje milijuni jadnika, i svaki je od njih polovica nečega; to ga vjerojatno potiče na to da svakome od njih pokloni pola milijuna. U svojoj egzaltiranosti on je, naravno, žrtva progona. Tako važnoj ličnosti nije dostatan jedan pokušaj ubojstva. Njegovo je pravo da zapovijeda da se tamničarima koji mu sišu krv (odostra ga, što pokazuje njihov niži položaj) odrubi glava za njihova nedjela i da ih rastrgnu psi. No, od staromodne hajke pasa brža je parna giljotina, koju gradi za masovna pogubljenja.

Što je nešto skuplje, što je viša navedena cijena, što se više tičuća pri tome spominje, to više ga ono privlači. Novac ponovno ima svoj stari masovni karakter. On se skokovito i sve brže množi, za čas se stiže do milijuna a onda, kad se jedanput dosegne milijun, milijuni igraju odlučujuću ulogu. Značenje te riječi ima nešto blještavo, ona se odnosi na ljude i na novčane jedinice. Najvažnija je značajka mase, *njezin nagon za rastom*, potekla iz novca. Veličina vlada pomoću milijuna.

Stjecanje i rasipanje jesu, kao i prije, dvostruki aspekt jedne jedine kretnje; kupovanje i poklanjanje sredstava za njegovu ekspanziju, kao i sve ostalo. Za razliku od one sklonosti prema visini, ovu bismo mogli nazvati *rastom u širinu*. Za njega nema razlike između *kupovanja* i *poklanjanja*; mnoštvom svog novca prekriva predmete dok ih ne uvuče u sebe, a novcem i predmetima obasipa ljude sve dok ih ne pridobije.

Ovdje ponovno nalazimo, u naivnom i zato naročito uvjerljivom obliku, onu tradicionalnu osobinu kraljeva koja nam je tako dobro poznata iz bajki ili iz povijesti: darežljivost. Za jednog se zapadnoafričkog crnačkog kralja iz 14. st. priča da je na hodočašću u Meku kupio cijeli grad Kairo, što je bio pothvat koji se ne zaboravlja. Hvalisanje kupovanjem je još i danas jako rašireno, a isto tako i hvalisanje rasipanjem. Spornim kraljevima novca današnjeg vremena od svih su manifestacija veličine ostali još samo ogromni javni darovi. Naš se bolesnik razbacuje dvorcima za 100 milijuna i nalazi spremnog primaoca u caru.

Njegove su megalomanske ideje sigurno vrlo raznolike, no, nemamo dojam da se on zbog njih *preobražava*. On uvijek ostaje ono što jest, i onda kad je težak četiri stotine kila, kad se ženi svojom 16-godišnjom krepom groficom ili kad je s carom na ti. Naprotiv, sve što mu dolazi izvana, koristi se za njega samog. On je čvrsta i središnja točka svemira, on osvaja tako što jede i raste, ali se nikada ne pretvara ni u što drugo. Nestalnost ideja je njegova hrana; njihovo mu je mijenjanje i raznolikost važno zato što želi rasti na sve moguće načine; no, to nije ništa drugo nego raznolikost hrane. Njihova šarolikost vara; riječ je samo o živosti apetita, i ništa više.

Raznolikost njegovih megalomanskih ideja moguća je samo zato što se on ne zadržava ni na jednoj od njih. Dostatno je da se pojavi samo jedna, i ona se odmah ispunjava. Prirodno je da čovjek mijenja ciljeve kad ih tako brzo dostiže. No, kako to da bolesnik ne osjeća nikakav otpor prema svojim idejama? Bez obzira na to kakvu mu moć i bogatstvo, kakve mogućnosti njegove vlastite ekspanzije obećava neka riječ — dostatno je da mu se ta riječ spomene i on već vjeruje da je sve što ona sadrži već ostvareno. Čini se da je ta lakoća povezana s time da on uvijek osjeća *masu* na jednoj strani. Masa je za njega uvijek prisutna, bilo da se radi o 600 milijuna maraka miraza, 100 zlatnih dvoraca ili 50 crnkinja koje stvara svojim željeznim strojem. Čak i onda kad se na .nešto ljuti, kao ,npr. na tamničara, odmah ima pri ruci hajku pasa koji će ih na njegovu zapovijed napasti i rastrgati. Međutim, kad razmišlja o odrubijivanju glava, odmah izumljuje parnu giljotinu, koja masovno odrubljuje glave. Masa je uvijek iza njega, a ,ne protiv njega, a kad se jedanput iznimno nađe protiv njega, onda se sastoji od onih koji su već pogubljeni.

Iz prethodnog se slučaja sjećamo da su svi bolesnikovi poduhvati, osobito oni poljoprivredni, cvjetali. Sve vrste peradi samo čekaju na to da se njemu za ljubav počnu razmnožavati, a kad je osjetio želju da učini nešto za kliničku biblioteku, odmah se kod njega našlo tisuću knjiga. Za kupovanje i poklanjanje oba bolesnika odmah imaju na raspolaganju onoliko tisuća i milijuna koliko mogu zamisliti.

Važno je ukazati na taj pozitivni stav mase u paralitiku s megalomanskim idejama, na njezinu naklonost. Masa mu se nikada ne

suprotstavlja; ona je stvarni materijal za njegove planove, koji spremno ostvaruje sve što mu padne na pamet. On nikada ne može poželiti previše jer je njezin rast isto tako neograničen kao njegov. Masa mu je bezuvjetno vjerna, kao što još nijedni podanici nisu bili vjerni svom vladaru. Vidjet ćemo da je masa kod *paranoika* raspoređena sasvim drukčije; naime *neprijateljski*. Megalomanske ideje kod paranoika mnogo su spornije i obično postaju sve kruće. Kad neprijateljski raspoređena masa nadvlada, one se pretvaraju u ideje progonjenosti.

Ako na koncu želimo pojednostavljeno reći što se može naučiti iz megalomanskih ideja paralitika, onda možemo reći da je kod njih riječ o sve većem i stalno ponavljanom rastu u dva pravca: jedanput o rastu same *osobe*; ona želi postati fizički veća i teža te se ne može pomiriti s time da fizički rast ima kraj. Sve snage kojima je kao pojedinac obdaren moraju rasti zajedno s njim. Drugi je pravac pravac *milijuna*, u koji može spadati sve što pokazuje tendenciju skokovitog množenja — kakvu nalazimo u masi. Ti milijuni protječu u svim smjerovima kroz ruke velikog čovjeka po njegovoj volji i slušaju samo njega.

U *veličini*, o kojoj ljudi sanjaju, povezuje se osjećaj pojedinačnog biološkog rasta s osjećajem skokovitog rasta kakav karakterizira masu. Pri tome je masa podređena, jer nije važno kakve je ona *vrste*, tako da svaki njezin nadomjestak može ovdje postići istu svrhu.

## Vlast i paranoja

### Afrički kraljevi

Analiza afričkih kraljeva pokazat će povezanost onih aspekata i elemenata moći koje smo istraživali odvojeno. Kod tih kraljeva sve izgleda tuđe i neobično. Čovjek najprije može doći u iskušenje da ih odbaci kao egzotične kuriozitete. Evropljanina može lako obuzeti osjećaj superiornosti kad čuje opise kao što su oni koji slijede. Međutim, treba se s malo skromnosti strpjeti dok o njima ne saznamo više. Evropljaninu 20. stoljeća ne doliči da se smatra superiornim barbarima. Možda su sredstva njegovih vladara još djelotvornija. A njihove se namjere često ni po čemu ne razlikuju od namjera afričkih kraljeva.<sup>33</sup>

*Du Chaillu* opisuje smrt starog kralja i biranje novog u *Gabonu*.

»■Kad sam bio u Gabonu, umro je stari kralj Glas. Pleme se umorilo od svog kralja. Uživao je glas moćna i zla čarobnjaka; o tome se nije govorilo otvoreno, no navodno se nekolicina njih noću usudila prikrasti njegovoj kući. Kad se konačno razbolio, činilo se da su svi tužni. Međutim, više mi je prijatelja u povjerenju reklo da se cijeli grad nada da će umrijeti: onda je kralj umro. Jednog me jutro probudilo glasno naricanje i kukanje. Činilo se da je cijeli grad u suzama, a žalovanje i naricanje je trajalo šest dana. Drugog je dana stari kralj potajno pokopan. Nekoliko najpouzdanijih muškaraca iz plemena odnijelo ga je na mjesto za koje su znali samo oni i koje je drugima zauvijek ostalo nepoznato. Za vrijeme dana žalosti starci sela bili su zaokupljeni biranjem novog kralja. I taj je proces tajan, tako da oni tek sedmi dan objavljuju narodu kad će biti krunjenje novog kralja. Čak i njega drže u neizvjesnosti do samog kraja.

Slučaj je htio da bude izabran Njogoni, jedan moj prijatelj. On je potjecao iz dobre obitelji i bio omiljen u narodu, tako da je dobio najviše glasova. Mislim da Njogoni nije ni slutio da će biti izabran za kralja. Kad je sedmog dana ujutro otišao u šetnju na obalu, napalo ga je cijelo stanovništvo. Tako su samo izvršavali običaj koji prethodi krunjenju i koji svakom čovjeku, izuzevši jako častohlepog, mora oduzeti volju za prijestoljem. Opkolili su ga u gustom mnoštvu i obasuli pogrđama kakve može izmisliti samo najgora rulja. Neki su mu pljuvali u lice, neki ga udarali šakama, neki udarali nogom u stražnjicu, drugi su bacali na njega neke odvratne stvari dok su mu oni nesretnici, koji su bili predaleko i koji su jadnog mla-

dića mogli dohvatiti samo glasom, psovali oca, majku, braću i sestre i pretke sve do najdaljeg koljena. Neupućeni ne bi dao ni pišljiva baba za život onoga koji je uskoro trebao biti okrunjen za kralja.

Usred sve te buke i borbe uhvatio sam nekoliko riječi, koje su mi poslužile kao objašnjenje. Svakih nekoliko minuta bi mu netko, zadavši mu snažan udarac rukom ili nogom, doviknuo: 'Još nisi naš kralj! Sada još možemo raditi s tobom što želimo! Kasnije ćemo te već morati slušati!'

Njogoni se držao kao muškarac i budući kralj. Ostao je miran i podnosio sve pogrde nasmiješena lica. Nakon otprilike pola sata odveli su ga u kuću starog kralja, gdje je morao sjesti i još se jedanput izložiti pogrđama naroda.

Onda je sve utihnulo. Starci su ustali i svečano izrekli riječi koje je narod ponovio: 'Sada te biramo za našeg kralja. Kunemo se da ćemo te slušati i pokoravati ti se.'

Slijedila je šutnja; netko je donio cilindar, koji se ovdje smatra znakom kraljevskog dostojanstva, i stavio ga Njogoniju na glavu. Obukli su ga u crveno ruho a onda je od svih, koji su ga još malo prije psovali, primio najveće znakove poštovanja.

Onda je slijedila svečanost koja je trajala šest dana. Kralj, koji je zajedno s kraljevskim položajem preuzeo i ime svog prethodnika, morao je primiti svoje podanike u vlastitoj kući, iz koje nije smio izlaziti. Bilo je to šest dana neopisiva prežderavanja, životinjskog opijanja i zaglušnog slavlja. Iz susjednih je sela došlo mnoštvo neznana da se poklone kralju. Svi su donijeli mnogo ruma, palmina vina i jela. Ljudima se davalo sve što je pridonosilo boljem slavljeničkom raspoloženju, i bio je dobrodošao svatko tko se pojavio.

Stari je kralj Glas bio zaboravljen, dok je novi kralj Glas bio jadan, bolestan od iscrpljenosti. Morao je primati goste dan i noć, i biti ljubazan prema svakom tko je došao.

Na koncu je sav rum bio popijen, propisani je rok prošao, i ponovno je zavladao mir. Tek je sada novi kralj smio prvi put izaći i pogledati svoje carstvo.<sup>134</sup>

Ovdje je neobično važan slijed zbivanja koja se odvijaju u masama. Sve počinje sa žalobnom hajkom oko mrtvog kralja, koja traje šest dana. Onda, iznenada, sedmog dana dolazi prepad na izabranoga. Ljudi iskaljuju sve neprijateljske osjećaje koje su imali prema mrtvom kralju tek na njegovu nasljedniku. *Nahuškana masa* koja se stvara oko njega u stvari je *masa obrata*; ona se ne odnosi na njega, već na mrtvoga. Ljudi iskaljuju svoju mržnju prema mrtvome, koji je previše dugo vladao i kojeg su se na koncu još i plašili. Nova vladavina počinje situacijom koje se svaki vladar najviše plaši: time da ga njegovi podanici opkoljavaju i da mu se opasno približavaju. Međutim, on ostaje miran zato što zna da je to neprijateljstvo prema *drugome*, da oni samo glume i da se ono zapravo ne

odnosi na njega. Unatoč tome, ono mora ostati u njegovu sjećanju kao mučan početak vladavine, kao prijeteći nagovještaj onoga što bi se u svako doba moglo dogoditi. Svaki kralj ovdje stupa na prijestolje usred revolucije. Riječ je o naknadnoj revoluciji protiv već pokojnog kralja, tako da je novoizabrani kralj, kao njegov budući zamjenik, samo na izgled predmet te revolucije.

Treća bitna situacija jest slavlje, koje, isto kao i oplakivanje prije njega, traje šest dana. Davanje jela i pića i zajedničko, neobuzdano uživanje u njima predstavljaju izraz *množenja* koje se očekuje od novog vladara. Njegovo carstvo mora i kasnije, isto kao i sada kad stupa na vlast, imati ruma i palmina vina u izobilju, i svi moraju imati za jelo više nego što trebaju. Kralj se postavlja na vlast da bi se takvo množenje ostvarilo. Svečana masa kao pravi početak njegove vladavine *jamči* za buduće množenje.

Du Chaillu je napisao taj izvještaj prije stotinu godina. Njegova je prednost u tome da je viđen očima nepristranog promatrača i da nije pretrpan pojedinostima. Danas znamo mnogo više o afričkim kraljevima. Zato vrijedi pročitati i neki od novijih izvještaja.

*Jukunski kralj u Nigeriji* bio je posvećeno stvorenje čiji se život kretao u strogo propisanim granicama. Njegov se najvažniji zadatak nije sastojao u tome da kao ratnik vodi svoj narod u borbu ili da se iskaže mudrim upravljanjem svojom zemljom. Nije bilo važno ni to da bude velika ličnost, već se smatrao živim sadržajem iz kojeg su tekle snage koje osiguravaju plodnost zemlje i uspijevanje sjemena, i tako donose narodu život u napredak. Očuvanju tih snaga služili su obredi koji su određivali kako će kralj provoditi svoje dane, odnosno godine.<sup>135</sup>

Kralj se rijetko pojavljivao u javnosti. Nije smio dotaći zemlju golim stopalom, jer bi se tada sasušili svi njezini plodovi; isto tako nije smio ništa podizati sa zemlje. Prije je vladao običaj da ga ubiju kad padne s konja. Nitko nije smio spomenuti da je kralj bolestan. Ako bi obolio od neke teške bolesti, onda bi ga u najvećoj tišini zagušili. Kad bi se čulo kraljevo stenjanje, govorilo se, u narodu bi nastala zbrka. Kihanje mu je bilo dozvoljeno: kad bi jukunski kralj kihnuo, prisutni su muškarci mrmljajući odobravali i udarali se o bedra. Bilo je nedolično govoriti o njegovu »-tijelu-« ili ostaviti dojam da kralj ima obično ljudsko tijelo. Umjesto toga upotrebljavala se posebna riječ koja se odnosila samo na kralja. Ta je riječ označavala svaku njegovu radnju, ali i zapovijed koju bi izrekao.

Kad je kralj trebao jesti, posebni su dvorjanici glasno vikali dok su se drugi nekoliko desetaka puta glasno udarali po bedrima. U palači i u cijelom gradu bi zavladao tišina, stali bi svi razgovori, svi bi prekidali posao. Kraljevi su se obroci smatrali svetim, te su mu jelo donosili uz svečani ceremonijal kao nekom božanstvu. Kad je kralj bio gotov s jelom, novi su povici i udarci, koje su prenosili kraljevi službenici izvan dvora, objavljivali da je ponovno dozvoljeno pričanje i rad.

Kad bi se kralj razbjescio, upro bi u nekoga prst, a ako bi ljuto udario nogom o pod, onda je to imalo strašne posljedice za cijelu zemlju. Onda je bilo nužno da se kralj pomoću svih sredstava pravovremeno umiri. Njegova je slina bila sveta. Sam je kralj čuvao svoju odrezanu kosu i nokte u jednoj vreći i kad bi umro, oni su se pokapali zajedno s njim. U svečanim govorima nazivali su ga, misleći na njegovu plodnost: »naše gvinejsko žito, naš kikiriki, naš grah.« Pripisivali su mu vlast nad kišom i vjetrom. Niz suša i loših žetvi dokazivalo je popuštanje njegove snage, i tada bi ga noću potajno ugušili.

Novoizabrani kralj morao je tripot optrčati jedan brežuljak i izdržati guranja i udarce šakom koje su mu zadavali moćnici. Kasnije je morao ubiti jednog roba ili ga raniti, a onda bi ga netko drugi ubio kraljevim kopljem i nožem.

Kod krunjenja bi mu vođa kraljevskog roda rekao: »Danas smo ti dali kuću tvog oca. Cijeli svijet je tvoj. Ti si naše žito i naš grah, naši duhovi i naši bogovi. Od sada -nemaš ni oca ni majke, već si ti otac i majka svima. Idi stopama svojih predaka i ne čini nikome zla, tako da tvoj narod ostane uza te i da zdrav dočekaš kraj svoje vladavine.«

Svi bi se bacili na zemlju pred novim vladarom, posipali se prašinom po glavi i govorili: »Naša kiša! Naša žetva! Naše bogatstvo! Naš spas!«

Kraljeva je vlast bila apsolutna, ali se vodila briga o tome da ona ne postane nepodnošljiva. Savjetnik plemića na čelu s aboom ili glavnim ministrom snosio je dio odgovornosti. Kad bi se pojavila opasnost da kraljevi hirovi naškode zemlji ili kad bi došlo do slabog uroda ili neke druge narodne nesreće, mogao se kralju dokazati propust u nekoj od njegovih bezbrojnih magijskih dužnosti i time obuzdati njegova oholost. Abo je imao stalan pristup do kralja; on ga je smio upozoravati te ga je dužim izbivanjem s dvora mogao dovesti u velike nepravilike.

U pravilu kralj nije sudjelovao u ratnim pohodima, ali se ipak sav plijen smatrao njegovim vlasništvom. No, on je vraćao trećinu ili polovinu plijena ratniku koji ga je zarobio kao znak priznanja i izraz očekivanja da će se u slijedećoj prilici ponijeti isto tako hrabro.

U staro je doba vladao običaj da se kralj, koji se pokazao uspješnim, ubije nakon sedam godina vladavine, za vrijeme žetvene svečanosti.

U svojoj »Povijesti Afrike« (»Geschichte Afrikas«), prvom ozbiljnom djelu ove vrste, *Westermann* govori o »začudjujućoj ravnomjernosti u izgradnji i osnivanju tih carstava«. On kod njih pronalazi određeni broj osobina koje su im zajedničke. Vrijedi nabrojati te značajke, svedene na ono najhitnije, i protumačiti svaku od njih u smislu spoznaja do kojih smo do sada došli.<sup>136</sup>

»Kralj posjeduje snage koje zemlji daju plodnost. O njemu ovisi uspijevanje poljskih plodova. On je često istodobno i stvaratelj kiše.« — Ovdje se kralj pojavljuje kao *onaj koji izaziva množenje*, i to je njegova najvažnija značajka. Mogli bismo reći da se institucija kraljevstva stvorila zapravo radi te sposobnosti množenja. On izdaje sve moguće zapovijedi; no, njemu najsvojstveniji oblik zapovijedi jest poticanje na rast. »Ti si otac i majka svijetu«, veli se u napisu o Jukunu. To ne znači samo da on sve hrani, već i da sve i svakoga potiče na rast. U ovom slučaju kralj ima moć *hajke množenja*. Ono što je ona morala izazvati kao cjelina, cijela njezina supstancija, prenijeto je na njega samog. Svojim ponašanjem kralj jamči za postojanost koja je hajci množenja nemoguća: zato što se ona sastoji od mnoštva i uvijek se iznova raspada. Kao posuda jasno razgraničena od okolice on u sebi obuhvaća sve snage množenja. Pri tome je njegova sveta dužnost da ne dopusti da one isteknu. Iz toga proizlaze i slijedeće značajke:

»Da bi se njegova snaga rasta održala i sačuvala od oštećenja, kraljeva se ličnost okružuje nizom propisa i zabrana koje mu često onemogućuju gotovo sve radnje.« — Vrijednost kralja, koja je zapravo vrijednost onoga što sadrži, dovodi do njegova *okamenjivanja*. On je nalik na posudu napunjenu do vrha iz koje se ništa ne smije izliti.

»Kralj se ne može vidjeti nikada ili samo u određeno vrijeme. On uopće ne smije napuštati svoju palaču, ili to smije samo noću ili u posebnim prilikama. Ljudi ga ne vide dok jede ili pije.« — Njegova ga izoliranost štiti od svega što bi mu moglo naškoditi. Njegova jedinstvenost znači: on postoji samo za točno određene svrhe. Njemu (kao množitelju ne prilice jelo i piće, jer je to za njega nešto ponižavajuće. On mora biti u stanju postojati sam za sebe, zahvaljujući snagama kojima je ispunjen.

Kod kralja je presudno to što je jedinstven. Isti narod, koji može imati više bogova, ima *jednog* kralja. Važno je — kao što smo vidjeli —, da on bude izoliran. Između njega i njegovih podanika umjetno se stvara distanca koja se održava svim mogućim sredstvima. On se ne pokazuje nikada, ili vrlo rijetko, i to tako zamotan da velik dio njegova tijela ostaje skriven. Njegova se dragocjenost ističe na sve moguće načine: najprije tako da ga oblače u skupe stvari ili da ga okružuju takvim stvarima, ali i tako što se rijetko pojavljuje, štiti ga tjelesna straža, koja mu je slijepo odana, i sve veće prostorije. Proširenje njegova dvora, stvaranje sve većih prostorija, istodobno služi distanciranju i zaštiti.

Dakle, važna grupa njegovih značajki, vidljivih na prvi pogled, jesu jedinstvenost, izoliranost, distanca i dragocjenost.

»Tjelesno se izražavanje kralja, kašljanje, kihanje, brisanje nosa, oponaša ili mu se plješe.« — Kad je kralj Monomotape imao bilo kakvu dobru ili lošu osobinu, bilo kakvu tjelesnu slabost, nedo-

statak, porok ili vrlinu, njegovi su se prijatelji i sluge trudili da ga u tome oponašaju. Ako je kralj šepao, šepali su svi njegovi prijatelji. Strabo i Diodor pišu već o starim vremenima slijedeće: Kad je etiopskom kralju bio osakaćen neki dio tijela, svi su se dvorjanici morali podvrći istom sakaćenju. Jedan arapski putnik, ikoji je početkom prošlog stoljeća posjetio dvor u Darfuru, piše o dužnostima dvorjanika: Kad se sultan iskašlja kao da želi govoriti, onda svi izgovaraju glas »c, c«. Kad sultan kiše, onda se svi prisutni oglašavaju kao jeka, i to zvuči kao da netko podbada konja. Ako sultan padne s konja, onda svi njegovi dvorjanici isto moraju pasti s konja. Onoga tko to ne bi učinio, plegli bi na zemlju i istukli, bez obzira na visinu njegova položaja. Kad se na ugandijskom dvoru kralj smijao, smijali su se svi; kad je kihao, kihali su svi; kad je kralj bio prehladen, svi su tvrdili za sebe da su prehladeni; kad bi dao odrezati kosu, svi bi dali odrezati kosu. Usput rečeno, to oponašanje kraljeva nije ograničeno samo na Afriku. Na dvoru u Boniju na Celebesu vladao je običaj da dvorjanici rade ono što radi kralj. Ako je kralj stajao, stajali su i oni; ako je sjedio, sjedili su i oni; ako bi pao s konja, i oni bi padali sa svojih. Ako se želio kupati, oni su se kupali s njim. Prolaznici su morali skočiti u vodu, bez obzira na to da li je odjeća koju su imali na sebi bila dobra ili loša. — Jedan francuski misijonar piše o Kini: Kad se kineski car smije, smiju se i mandarin. Čim se on prestane smijati, prestaju i oni. Ako je car tužan, onda se i njihova lica izduže. Čovjek bi mogao povjerovati da u licu imaju opruge i da ih car može po želji dodirivati i pokretati.

Kraljeva je *uzornost* sveopća. Ponekad se to ograničava na divljenje i poštovanje. Sve što on radi ima nekakvo značenje. U svakoj se njegovoj riječi nalazi određeni smisao. Međutim, ponekad se ide još dalje, tako da se svaki njegov postupak shvaća kao zapovijed. Kihanje znači: Kišite! Padanje s konja znači: Padajte! On je toliko ispunjen snagom zapovijedanja da se ništa ne događa slučajno. U ovom se slučaju zapovijed povukla iz riječi i ušla u uzornu radnju. Tome treba dodati i činjenicu da je cijela njegova egzistencija usmjerena prema množenju; množenje je, kao što smo rekli, njegov *raison d'être*. Zato i svaki njegov osjećaj ili izraz pokazuju tendenciju izazivanja mnoštva istih. Mogli bismo reći da se u takvim prilikama njegov dvor pretvara u neku vrstu hajke množenja, ako ne po svojim osjećajima, a ono po svom vanjskom ponašanju. Svi rade isto, ali kralj to radi prvi. Tako se dvor, koji je postao kristal mase, vraća svom izvoru, hajki množenja.

I odobravanje i pljeskanje možemo shvatiti kao izraz želje za množenjem. Određeni se osjećaji ili izrazi, koji se smatraju uzornim, potkrepljuju pljeskanjem i podstiču na ponavljanje. Malo je onih koji se mogu oduprijeti pritisku koji izaziva tisuću ruku koje plješću: produkcija onog čemu se plješće *mora* se uvišestručiti.

»Ako kralj počne stariti, njegova je magijska snaga ugrožena. Oma može nestati ili oslabiti, ili je zle moći mogu pretvoriti u njezi nu suprotnost. Zbog toga se kralju, koji počinje stariti, mora oduzeti život i njegova magijska snaga prenijeti na njegova nasljednika.« \_ Kraljeva ličnost ima značenje tako dugo dok je netaknuta. Kao netaknuta posuda ona može sadržavati u sebi snage množenja. I najmanje oštećenje izaziva sumnju kod njegovih podanika. Mogao bi izgubiti dio supstancije koja mu je povjerena i tako ugroziti dobrobit svojih ljudi. Stanje u kojem se nalazi carstvo jest tjelesno stanje samog kralja. On se, tako reći, zakleo na snagu i zdravlje. Kralja koji počinje sijedjeti, čiji vid popušta, kome ispadaju zubi ili kojđ je impotentan, ubijaju drugi, ili se mora ubiti sam. On uzima otrov ili ga ubijaju gušenjem. Ti načini ubijanja imaju prednost zato što nije dozvoljeno prolijevati njegovu krv. Ponekad je trajanje njegove vladavine od samog početka ograničeno na određeni broj godina. Jukunski je kralj, kao što smo vidjeli, prvotno vladao sedam godina. Prema tradiciji naroda Bambara, novoizabrani je kralj sam određivao trajanje svoje vladavine. »Kralju bi zavezali oko vrata pamučnu vrpču te bi dva čovjeka vukla krajeve vrpce u suprotnim smjerovima, a za to je vrijeme kralj morao izvaditi iz jedne tikve onoliko šljunka koliko je mogao zahvatiti: šljunak je pokazivao koliko će godina vladati, a nakon tog vremena bi kralja zadavili.«<sup>137</sup>

Međutim, umjetnim ograničenjem njegova života ne spašava se samo njegova dragocjena supstancija množenja. Njegova se želja za životom, koja tijekom njegove vladavine može poprimiti opasne razmjere, od samog početka obuzdava i potiskuje. On zna kada će umrijeti, mnogo ranije od mnogih svojih podanika. Uvijek ima jasno pred očima trenutak svoje smrti, te je upravo po tome inferoran onima kojima vlada. Preuzimanjem vlasti on se odriče nastojanja da preživi, bez obzira na okolnosti. Na taj način on s njima sklapa neku vrstu ugovora. Dostojanstvo koje tako stječe predstavlja pravi razlog. On izražava spremnost da nakon isteka određenog roka žrtvuje svoj život.

Pogrde i udarci, kojima se izlaže prije stupanja na vlast, nago-vještavaju ono što ga na koncu čeka. Isto kao što sada mora sve trpjeti, taiko će se i kasnije morati pomiriti sa svojom sudbinom. Tako se anticipira kraljev kraj. Nahuškana masa, koja se stvara prije njegova stupanja na vlast, stavlja kralju na bolan način do znanja da ne vlada radi sebe, bilo tako što mu prijeti mogućnošću takvog kraja ili time što je njegov kraj već svečano određen. Priča se da su kraljeve naroda Yoruba najprije tukli. Ako kralj ne bi mirno podnio bol, narod ga je odbacivao. Izbor je mogao pasti na nekog od siromašnih prinčeva koji je tiho obavljao svoj posao i nije se namjeravao popeti na prijesto: onda bi doveli takvog princa i počeli ga, na njegovo veliko iznenađenje, zlostavljati. U Sierra Leoneu su čovjeka koji je trebao biti proglašen za kralja, okivali u lance i tukli. Sjetimo se samo Du Chaillusova opisa biranja kralja u Gabonu.

Između smrti jednog kralja i biranja novog vlada *bezakonje*. Ono se, kao što smo vidjeli, još smisleno izražavalo u zlostavljanju onoga koji je bio izabran za kralja. No, ono se moglo okrenuti i protiv slabih i nezaštićenih. Kod naroda Mosi<sup>138</sup> u "Wagaduguu bi nakon smrti kralja bili pušteni na slobodu svi zločinci. Bila su dozvoljena ubojstva i pljačke, i svatko je mogao raditi što želi. U Ashantiju su članovi kraljevske obitelji iskorišćavali to razdoblje anarhije: oni su smjeli ubiti i opljačkati svakog građanina. — U Ugandi se nastojalo da se kraljeva smrt najprije prikriva, a onda bi se, nakon možda dva dana, ugasila sveta vatra, koja je gorjela na ulazu u kraljeva lovišta, i započinjala je velika nevolja. Bubnjevi su udarali ritam smrti, tako da je narod znao što se dogodilo. Pa ipak, nitko nije smio govoriti o smrti, već se govorilo samo da se vatra ugasi. Slijedilo je razdoblje divljeg nereda. Ljudi su pokušavali jedni druge opljačkati, pa su se samo poglavice sa snažnom pratnjom mogle osjećati sigurnim. Manje su poglavice dolazili u opasnost da ih ubiju jače poglavice, koji su za vrijeme kratkog interregnuma mogle raditi što su željele. Jasno je da su u takvoj situaciji najviše nastradali slabi i bespomoćni. Red se ponovno uspostavljao biranjem novog kralja. Novi je kralj zapravo predstavljao red.<sup>139</sup>

*Nasljeđivanje* nije uvijek bilo jasno regulirano. No, čak i onda kad je bilo, ljudi su ga se pridržavali samo onda kad su na to bili prisiljeni. Specifično poimanje nasljeđivanja nalazimo u državama Hima. Pronicljivo ga je protumačio *Oberg* u svojoj izvanrednoj studiji o carstvu *Ankole*.<sup>^</sup>

I ovdje se kralj morao otrovati čim bi njegove žene i poglavice zamijetili znakove starenja na njemu. Njegovoj se snazi pridavala velika važnost. Ona je bila odlučujuća i za izbor nasljednika. Moćnicima naroda Hima bilo je stalo do toga da kralja naslijedi najsnažniji od njegovih mnogobrojnih sinova. Odluka o tome mogla se donijeti samo u borbi. Za vrijeme ratovanja za prijesto, koje je bilo neophodno, carstvo Ankole nije moglo službeno ostati bez kralja. Nakon pogrebnih svečanosti za pokojnog vladara održavala se u njegovu kraju borba između običnih pastira, pa bi pobjednik bio proglašen za neku vrstu pseudokralja. Kraljeva bi zakonita braća promatrala tu borbu, no kad bi odluka pala, svaki je okupio oko sebe svoje pristaše i dao se u potragu za kraljevim bubnjevima. Ako bi se na putu srela, dolazilo je do borbe. Princ koji je imao manje sljedbenika bio bi ubijen, ili bi pobjegao u neku drugu zemlju. Bile su dozvoljene sve ratne varke; jedan bi brat nastojao doznati preko uhoda gdje se nalazi drugi brat, da bi mu se prikrao pod okriljem noći i iznenada ga napao. Onda bi ga ubio u snu, ili bi mu stavio otrov u hranu. Posezalo se za čarobnim sredstvima ili tražila pomoć izvana. Svakog je sina podupirala njegova majka i sestra, koje su izvodile čarolije protiv njegovih neprijatelja i nastojale ga zaštititi od duhova ubijenih. Za vrijeme tih borbi je kraljev sin miljenik, kojeg je izabrao sam stari kralj, bio skriven.

Tako je bio ubijen ili protjeran jedan princ za drugim, sve dok od onih koji su se borili nije preostao jedan jedini princ. Tek bi tada kraljev najdraži sin izlazio iz svog skrovišta da odmjeri snage s brat6m koji je pobijedio drugu braću. Pravi cilj borbe bilo je dobivanje kraljevih bubnjeva. Kraljev najdraži sin ne bi uvijek pobjeđivao, ali je obično imao uza se najmoćnijeg vrača i veliko sljedbeništvo. Kad su sva braća bila poubijana, preživjeli se s kraljevim bubnjevima, majkom i sestrom povlačio na dvor. Lažni bi kralj bio ubijen a pobjednik proglašen za kralja.

Tako su bili istrijebljeni svi takmaci. Onaj koji je preživio, pobjednik, smatrao se najsnažnijim, i svi bi se okretali prema njemu. Možemo pretpostaviti da su se i druge Hima-države, gdje su nasljednički ratovi bili pravilo, zasnivale na istom načelu. Narod je želio da mu kralj bude onaj koji *preživi*. Činjenica da je ubio toliko neprijatelja pridavala mu je moć koju su drugi od njega željeli.

Međutim, rat za prijesto nije bio jedino sredstvo da se kralj ispunj snagom. Novi je vladar jačao i na druge načine, zahvaljujući tome što je preživio. U carstvu *Kitara*, koje je na sjeveru graničilo s carstvom Ankole, borba za prijesto bi se sažimala u jednom neobičnom obredu za vrijeme krunjenja novog kralja, nakon što je borba već bila odlučena. Posljednji se put tako nešto vidjelo g. 1871. pri stupanju na prijesto kralja Kaberege; postoji opis tog događaja

Među prinčevima je uvijek bilo i dječaka koji su bili premladi da se uključe u borbu. Oni su još bili živi, dok su njihova odrasla braća jedan drugoga ubijala sve dok nije ostao pobjednik. Vrhovni poglavica, koji je vršio funkciju neke vrste regenta, uvjerio je jednog od te mlade braće da je on izabrani kralj; svi su prisutni poglavice to potvrdili. Međutim, dječak je znao što se sprema i rekao: »Nemojte me zavaravati, ja nisam kralj a vi me želite ubiti.« Pa ipak se morao pokoriti te je postavljen na prijesto. Došle su poglavice, donijele mu darove i poklonile mu se. S njima je došao Kabarega, pobjednik, koji je zapravo trebao biti okrunjen, obučen kao običan princ; on mu je donio na poklon kravu. Regent ga je upitao: »Gdje je moja krava?« Kabarega je odgovorio: »Donio sam je onome kome pripada, kralju.« Regent je to pitanje smatrao uvredom i uzetom udario Kabaregu po ruci. Kabarega je ljutito izašao i doveo svoje ratnike. Regent ih je vidio kako dolaze i rekao dječaku na prijestolju: »Dolazi Kabarega da se bori!« Dječak je htio pobjeći, ali ga je regent ščepao, odveo iza prijestolja i zagušio. Pokopan je u istoj građevini.

Svađa između regenta i novog vladara bila je inscenirana. Sudbina mladog kraljevog sina bila je unaprijed određena: njega su za vrijeme obreda birali i ubijali da bi, kako se govorilo, »zavarali smrt«. Rat je bio okončan. Svi su suparnici bili mrtvi; no, kralj je još za vrijeme krunjenja morao *nadživjeti* dječaka koji je bio njego-/brat, kojeg su pokopali u središtu te zgrade, tamo gdje je stajalo prijestolje i novi kraljevi bubnjevi.<sup>14</sup>

U carstvu Kitara kraljevski je *luk* imao simbolično značenje; on je kod krunjenja morao dobiti nove tetive. Bio bi izabran čovjek koji je smatrao čašću da uzmu tetive iz njegova tijela. On bi sam vodio operaciju kojom su se vadile tetive iz desnog boka, a ubrzo bi umro od posljedica. Luk i četiri strijele predani su kralju. On bi ih odapeo na sve četiri strane svijeta i pri tome rekao: »Ubijam narode da bih ih nadvladao.« Uz svaku bi strijelu spomenuo ime naroda koji su živjeli na toj strani. Onda bi išli po strijele, donosili ih natrag i spremali. Početkom svake godine kralj je ponavljao to »ubijanje naroda«.<sup>142</sup>

Najjači susjed Kitare, koji je s njom uvijek ratovao, bila je *Uganda*. Kad je kralj došao na prijesto, govorilo se da je »pojeo Ugandu« ili »pojeo bubnjeve«.<sup>143</sup> Posjedovanje bubnjeva bilo je znak položaja i autoriteta. Postojali su kraljevski bubnjevi i bubnjevi poglavice. Svaki se položaj mogao prepoznati po ritmu bubnjeva. Pri obredima ustoličenja kralj bi rekao: »Ja sam kralj Ugande. Živjet ću dulje od svojih predaka da vladam narodima i ugušujem ustanke.«<sup>144</sup>

Prva dužnost novog vladara bilo je tugovanje za mrtvim kraljem. Na kraju tugovanja kralj bi zapovjedio da se udara u bubnjeve. Nakon toga bi danima trajao lov. Bila bi dovedena i puštena jedna gazela, koju je kralj morao loviti. Onda bi na ulici uhvatili dva muškarca, dva slučajna prolaznika: jednoga bi zadavili, a drugome poklonili život. Iste bi se večeri kralj popeo na stari prijesto. Položio bi zakletvu jednom visokom dostojanstveniku. Dva bi ga snažna muškarca na ramenima pronijela po logoru, tako da mu se narod pokloni.

Onda bi pred kralja bila dovedena dva muškarca zavezanih očiju. Jednoga bi od njih lako ranio strijelom i poslao kao nekakvog žrtvenog jarca u neprijateljsku zemlju Kitaru. Drugoga bi muškarca oslobodio i imenovao nadglednikom kraljeva unutrašnjeg dvora i čuvarem svojih žena. Tog bi novog čuvara odveli zajedno s osam zarobljenika na žrtveno mjesto. Onda bi mu vezali oči i u njegovoj prisutnosti ubili sedam zarobljenika, a onda je mogao gledati umiranje osmog zarobljenika. Smatralo se da njihova smrt povećava kraljevu snagu. A da čuvara čini snažnim i vjernim.

Nakon što je kralj vladao dvije ili tri godine, ponovno bi doveli pred njega dva muškarca. Jednoga bi ranio, a drugome poklonio život. Ranjeni bi bio ubijen izvan dvora kod glavnog ulaza. Drugi bi bio postavljen za čuvara pomoćnika. Nakon imenovanja njegov je prvi zadatak bio da uzme tijelo ubijenoga i baci ga u obližnju rijeku.<sup>145</sup>

I ovi su muškarci ubijeni za *jačanje* kralja. Ubijalo se da bi se pokazalo da je kralj došao na vlast, pa se ubijalo zato da bi on stalno nekoga nadživio. On je crpio snagu iz samog procesa nadživljavanja. Poseban običaj, vjerojatno specifičan za Ugandu, bilo je do-

vođenje žrtava u parovima. Jedan umire, a drugi biva pomilovan. Kralj istodobno ostvaruje dvostruko pravo koje mu pripada. Od jednoga dobiva snagu, ali i od pomilovanja drugoga isto tako ima koristi. On je, naime, svjedok sudbine koja je zatekla onog drugoga; on sam postaje snažan zahvaljujući preživljavanju, te kao onaj koji je izabran za pomilovanje, postaje još vjerniji kraljev sluga.

Zato začuđuje da je nakon svih tih obreda kralj u Ugandi uopće umirao. Životi su mu se žrtvovali i u drugim prilikama. Shvaćanje da zahvaljujući preživljavanju kralj postaje moćniji dovelo -je do stvaranja čvrste institucije žrtvovanja ljudi. No, to je bila vjerska institucija koja je postojala neovisno o posebnim sklonostima ovog ili onog kralja. Osim nje su postojala njegova vlastita, spontana raspoloženja, a kralju je dolikovalo da ta raspoloženja budu opasna.

Glavni atribut afričkog kralja bila je njegova apsolutna vlast nad životom i smrću. On je u drugima budio užasan strah. »Ti si Ata, imaš vlast nad životom i smrću.«<sup>14</sup> Ubij svakoga tko veli da te se ne plaši«, veli se u formuli ustoličenja igarskog kralja. On bi ubio koga je htio, ne objašnjavajući razloge. Bilo je dostatno da bude raspoložen za to, i nikome nije morao polagati račune. U mnogim slučajevima on sam nije smio prolijevati krv. No, krvnik koji je to činio umjesto njega imao je najneophodniju funkciju na dvoru. Bilo da je čovjek koji je prije bio krvnik na koncu postao prvi ministar zemlje, kao u Dahomeju, bilo da je zapošljavao stotine krvnika kao neku vrstu kaste, kao u Ashantiju, bilo da se pogubijivanje ograničavalo na povremene slučajeve — uvijek je donošenje smrtnih presuda bilo kraljevo neosporno pravo, i ako dugo vremena ili uopće nije provodio to pravo, njegova je vlast prestajala izazivati strah, ljudi ga se više nisu plašila i postajao je žrtvom prezira.

Kralja su smatrali *lavom* ili *leopardom*, bilo zato što se jedna od tih životinja smatrala njegovim pretkom, bilo zato što je on imao njihove osobine, iako nije potjecao izravno od njih. Njegova je lavlja ili leopardova priroda značila da mora ubijati kao te životinje. Bilo je ispravno i dolično da kralj ubija, jer se smatralo da mu je želja za ubijanjem urođena. On je morao izazivati strah kakav su izazivale te životinje.

Kralj Ugande je *jeo* sam, i nitko ga nije smio promatrati pri jelu. Jelom ga je morala služiti jedna od njegovih žena. Dok je on jeo, ona je morala okrenuti lice. »Lav jede sam«, govorio je narod. Ako mu se jelo nije svidalo ili ako mu ga nisu donijeli dostatno brzo, zapovjedio bi da pozovu krivca i probo ga kopljem. Ako bi se žena koja ga je služila za vrijeme jela nakašljala, bila bi kažnjena smrću. Kralj je uvijek imao pri ruci dva koplja. Ako bi netko slučajno ušao i iznenadio kralja pri jelu, bio bi proboden na licu mjesta. Onda bi narod rekao: »Lav je kod jela ubio toga i toga.« Nitko nije smio taknuti ostatke njegova jela, već su se oni bacali njegovim omiljenim psima.<sup>147</sup>

Kitarskog je kralja hranio njegov kuhar. On bi donio jelo, zabo viljušku u meso, natakao jedan komadić na viljušku i stavio ga kralju u usta. Kuhar je to ponavljao četiri puta, a ako bi slučajno dotakao viljuškom kraljeve zube, bio bi kažnjen smrću.<sup>148</sup>

Svakog jutra, nakon dojenja krava, sjedio bi kitarski kralj na prijestolju i sudio. Zahtijevao je tišinu i ljutio se kad je netko govorio. Kraj njega bi stajao paž koji je preko desnog ramena nosio lavlju kožu, na kojoj je visjela lavlja glava i skrivala kraljev mač s dvije oštrice, koji se nalazio u koricama u lavljoj koži. Kad bi kralj želio svoj mač, ispružio bi ruku i paž bi mu položio mač u ruku. On da bi kralj njime sasjekao nekoga na dvoru. Kralj je i inače dijelio takvu sumarnu pravdu na području svoje palače. Išao je naokolo praćen pažem koji je nosio mač i kad mu se nešto ne bi svidalo, samo bi ispružio ruku, i netko bi izgubio glavu.<sup>149</sup>

Ljudi su se morali bezuvjetno pokoravati svim njegovim zapovijedima. Nepokornost se kažnjavala smrću. Ovdje se zapovijed pojavljuje u svom najčišćem i najstarijem obliku, kao smrtna presuda lava nad svim slabijim životinjama, kojima on neprestano prijeti. Ako je bila riječ o neprijateljima, onda su oni isto tako stalno morali biti u bijegu pred njim. Ako se radilo o podanicima, bili su prisiljeni da mu služe. Slao je svoje ljude kamo je htio, i poklanjao im život tako dugo dok su mu se pokoravali. No, stvarno je on uvijek ostao lav koji je napadao kad je za to imao razlog ili kad mu se prohtjelo.

## Delhijski sultan Muhamad Tughlak

Zahvaljujući jednoj sretnoj okolnosti, došli smo do ovog oštrog portreta delhijskog sultana, koji je precizniji nego što su inače portreti istočnjačkih vladara. Čuveni arapski putopisac *Ibn Batuta*, koji je posjetio cijeli islamski svijet svog vremena, od Maroka do Kine, proveo je sedam godina na njegovu dvoru i u njegovoj službi. Ostavio nam je živopisan opis sultana, njegova karaktera, njegova dvora i njegovih političkih mjera. Ibn Batuta je dugo vremena uživao sultanovu naklonost; kad je pao u nemilost, živio je u smrtnom strahu od sultana. Najprije mu se, kao što je bio običaj, umilio laskanjem a onda se pokušao spasiti od njegova gnjeva živeći asketskim životom.<sup>150</sup>

»Od svih ljudi ovaj vladar najradije poklanja darove i najradije proljeva krv.« Nakon svojih iskustava na tom dvoru Ibn Batuta je shvatio dvostruko lice vlasti, ono koje poklanja i ono koje ubija, kao malo tko drugi. Postoji neoboriv dokaz za psihološku točnost njegova izvještaja; postoji, naime, još jedan napis koji se može us-

porediti s njegovim i koji je nastao neovisno o njegovu. Jedan visoki službenik koji je živio na Muhamadovu dvoru više od 17 godina, *Zia-u-d bin Barani*, napisao je ubrzo nakon vladareve smrti povijest svog vremena na perzijskom, koja spada u .najbolja djela te vrste. Između ostalog, tu su sačuvana tri razgovora koje je kasniji povjesničar vodio sa sultanom i koja su vrlo karakteristična za shvaćanje koje je sultan imao o svojim podanicima i o vladanju. Prikaz koji slijedi temelji se na tim izvorima, iz kojih na više mjesta dosta opširno citiramo.<sup>151</sup>

Muhamad Tughlak bio je vrhunski obrazovan za svoje vrijeme. Njegova su se pisma, pisana perzijskim i arapskim, smatrala uzorom elegancije, i ljudi su im se divili još dugo vremena nakon njegove smrti. Po svom krasopisu i stilu nije zaostajao za najčuvenijim učiteljima tih umijeća. Imao je mašte i znao upotrebljavati usporedbe; temeljito je poznavao perzijsku poeziju; imao je neobično dobro pamćenje i znao napamet mnoge pjesme, koje je citirao često i s uživanjem. Dobro je poznavao i drugu perzijsku literaturu. Isto su ga toliko opčinjavale matematika i fizika, logika i filozofija starih Grka. »Na njega su ogroman utjecaj imale filozofske dogme, ravnodušnost i tvrdoća srca.« No, bio je željan i liječničkog znanja: sam je njegovao bolesnike kad ga je zanimao neki neobični simptom bolesti. Nijedan učenjak, nijedan kaligraf, nijedan pjesnik ni liječnik nisu mu se mogli suprotstaviti u raspravi iz svoje specijalnosti. Bio je pobožan čovjek: strogo se držao pravila svoje religije i nije pio vino. Za dvorjanike je bilo preporučljivo da poštuju vrijeme određeno za molitvu; tko se o to okršio, bio je strogo kažnjen. Veliku je važnost pridavao pravednosti te je ozbiljno shvaćao ne samo ritualna već i moralna pravila islama, pa je od drugih očekivao isto. U ratu se odlikovao hrabrošću i inicijativom; svi su pričali o njegovim ratnim pothvatima još za vrijeme vladavine njegova oca i prethodnika njegova oca. Važno je ukazati na tu višestranost njegove prirode, jer su se sve osobine i djela, zbog kojih je u svojim suvremenicima izazivao strah i neshvaćanje, nalazili u oštroj suprotnosti s onim sjajnim osobinama kojima su se ljudi toliko divili i koje je sačuvao zauvijek.

Kako je izgledao dvor ovog pravednog i fino obrazovanog vladara? Da bi se stiglo u unutrašnjost palače, moralo se proći kroz troja vrata. Pred prvim je stajala na straži grupa vojnika pored trubača i flautista. Kad bi došao neki emir ili neka druga visoka ličnost, oni bi zasvirali na svojim glazbalima i izvikivali: »Došao je taj i taj, došao je taj i taj!« Ispred prvih vrata bile su platforme na kojima su sjedili krvnici. Kad bi sultan naredio da se netko smakne, presuda se izvršavala pred vratima palače. Leševi bi ostajali ležati na tom mjestu tri dana. Tko god bi se približio palači, uvijek bi nailazio na leševe, jer su tu ležali u gomilama. Čistači ulica i krvnici, koji su morali dovesti i ubiti žrtvu, bili su iscrpljeni svojim teškim i neprestanim radom. Između drugog i trećeg portala nalazila

se dvorana za primanje običnih posjetilaca. Pred trećim su vratima sjedili »pisari porte«, i kroz njih se nije moglo ući bez sultanove posebne dozvole. Kad god bi se netko pojavio na tim vratima, pisar bi zapisao: »Taj i taj je došao u prvi sat-« ili »drugi sat«, ovisno o slučaju. Nakon večernje molitve izvještavali su sultana o tome. Onaj tko se tri dana ili dulje nije pojavio u palači, sa ili bez isprike, više nije smio ući bez obnovljene sultanove dozvole. Ako je bio bolestan ili ako je imao neku drugu ispriku, donio bi sultanu dar u skladu sa svojim položajem. Iza tih vrata bila je sultanova dvorana za primanje, »dvorana tisuću stupova«, ogromna prostorija s divno izrezbarenim i oslikanim drvenim stropom.

Primanja su obično bila poslijepodne, ponekad i rano ujutro. Sultan bi sjedio raširenih i prekriženih nogu na svom prijestolju ispod bijelo obrubljenog baldahina, s velikim jastukom iza leđa i još dva jastuka sa strane, koji su mu služili kao oslonac za ruke. Pred njim je stajao vezir, iza njega sekretari, onda komornik i tako dalje, prema rangu. »Dok je sultan sjedao, sekretari i komornik bi uzvikivali što su glasnije mogli: 'Bismillah! — U ime Božje!' Stotinu nauružanih vojnika stoji desno, stotinu lijevo, sa štitovima, mačevima i lukovima. Ostali službenici i dostojanstvenici stoje s obje strane dvorane. Onda dovode šezdeset konja s kraljevskim hamovima; postavljaju ih desno i lijevo tako da ih sultan može vidjeti. Onda uvede pedeset slonova okićenih svilenim pokrivačima; kljove su im optočene željezom, što je vrlo djelotvorno pri ubijanju prestupnika. Svakom slonu sjedi za vratom njegov vodič, koji drži neku vrstu željezne sjekire kojom kažnjava životinju i njome upravlja. Na leđima svaki slon nosi veliku kutiju u koju može stati dvadeset ili više vojnika, ovisno o veličini životinje. Ti su slonovi naučeni da se klanjaju sultanu, pa se pred njim sagibaju. Svaki put kad se poklone, komornik glasno izvikuje: 'U ime Božje!' I njih raspoređuju desno i lijevo iza ljudi. Svatko tko uđe ima određeno mjesto te se, čim stigne do komomika, klanja. Onda komornici izvikuju: 'U ime Božje!', a jačinu svog glasa reguliraju prema rangu dotične osobe, koja se onda povlači na svoje mjesto, s kojeg se ne smije maci. Ako je to neki nevjerni Hindus koji se došao pokloniti, onda mu komornici vele: 'Bog te čuvao!«

Arapski je putopisac vrlo slikovito opisao i ulaz sultana u njegovu prijestolnicu.

»Kad se sultan vrati s putovanja, kite se slonovi; na šesnaest se slonova stavljaju suncobrani, od kojih su neki od brokata a neki •optočeni draguljima. Grade se drveni paviljoni na nekoliko katova koji su prekriveni svilom; na svakom se katu nalaze pjevačice d ple-sačice, prekrasno obučene i nakićene. U sredini svakog paviljona nalazi se velika posuda od mijehova ispunjena vodom sa sirupom. Svi, stranci i domaći, smiju iz nje piti i istodobno dobivaju betelovo lišće i arekine plodove. Tlo između paviljona prekriveno je svilom, po kojoj hodaju sultanovi konji. Zidovi na ulicama kojima sultan pro-

lazi, od gradskih vrata do vrata palače, ukrašeni su svilenim mara-mama. Pred njim marširaju lakaji, nekoliko tisuća robova, a iza njih dolazi masa i vojnici. Pri jednom od njegovih ulazaka u grad vidio sam na slonovima tri ili četiri mala katapulta kojima su bacali među narod zlatne i srebrne novčiće, od trenutka kad je sultan ušao u grad pa sve dok nije stigao do palače.«

Muhamad je bio naročito darežljiv prema strancima. Njegova bi ga tajna služba odmah obavijestila o svakom tko je došao u neki po-granični grad njegova carstva. Sultan je imao uzorno organiziranu kurirsku službu; njegovi bi trkači, koji su se izmjenjivali na svaku trećinu milje, za pet dana prelazili udaljenost za koju je putnicima trebalo 50 dana. Tako se nisu prenosila samo njegova pisma, već je i rijetko voće iz Khurasana stizalo svježe na sultanov stol. Veleiz-dajnike bi okivali lancima, stavljali ih na nosila, a onda bi ih trkači podizali na glavu i donosili sultanu isto onako brzo kao pisma i vo-će. Izvještaji o strancima na granici bili su vrlo precizni: izgled i odjeća, broj pratilaca, robova, slugu i životinja, ponašanje kod sta-janja, hodanja ili sjedenja, sve što je stranac činio brižljivo se i de-taljno zapisivalo. Sultan je pomno čitao te izvještaje. Međutim, stra-nac je morao čekati u glavnom gradu pogranične provincije sve dok od sultana nije došla vijest da li smije dalje putovati i s kakvim ga počastima treba primati. Svakoga su procjenjivali isključivo prema njegovu vlastitom ponašanju. Jer, u dalekoj se Indiji nije moglo znati ništa o njegovu podrijetlu ni obitelji. Muhamada su posebno za-nimali stranci pa ih je imenovao za guvernera i dostojanstvenike. Većina njegovih dvorjanina, službenika, ministara i sudaca bili su stranci. Sultanovim dekretom dodijeljen je svima njima naslov »po-štovani«. Sultan je dao da im se isplaćuje mnogo novca za svako-dnevne potrebe i obdarivao ih na sve moguće načine. Oni su ga tre-bali proslaviti po cijelom svijetu pričajući o njegovoj darežljivosti.

No, o njegovoj se strogosti govorilo još više nego o njegovoj da-režljivosti. Kažnjavao je velike i male prestupe, bez obzira na ugled osobe, bilo da se radilo o učenim ljudima, pobožnima ili onima na vi-sokom položaju. Svaki su dan pred njega dovodili stotine ljudi, u lancima, okovanih ruku i nogu. Jedne su pogubljivali, druge mučili, treće tukli. Sultan je uveo poseban običaj da se svaki dan, osim petka, pred njega dovode svi zatvorenici. Petak je za njih bio dan odmora, kad su se prali i odmarali.

Jedna od najtežih optužbi protiv sultana bila je ta da je prisilio stanovnike Delhija da napuste grad. On je smatrao da ima razloga da ih kazni. Oni su mu pisali pisma u kojima su ga psovali i vrije-đali. Ta bi pisma zapečatili i naslovili ih: »Gospodaru svijeta, nje-mu osobno«, te bi ih noću bacali u dvoranu za primanje. Kad bi sul-tan slomio pečat, našao bi samo psovke i uvrede. Zato je odlučio da Delhi pretvori u ruševine i kako je od svih stanovnika otkupio kuće i boravišta i za njih platio punu cijenu, zapovjedio im je da se pre-sele u Daulatabad, koji je želio urediti kao svoju prijestolnicu. Gra-

dani su to odbili: onda je preko svog telala dao razglasiti da nakon tri dana u gradu ne smije biti nijednog čovjeka. Većina se stanovnika pokorila zapovijedi, no neki su se sakrili u svojim kućama. Sultan je dao pretražiti grad, da bi se pronašli oni koji su ostali. Njegovi su robovi našli na ulici dva muškarca, jednog bogalja i jednog slijepca. Onda su ih doveli pred sultana: on je zapovjedio da bogalja ispale iz katapulta a da slijepca vuku od Delhija do Daulatabada, a to je bila udaljenost od četrnaest dana putovanja. Na putu se slijepac raspao u komadiće, i sve što je od njega stiglo u Daulatabad bila je jedna noga. Nakon toga su svi napustili grad i ostavili za sobom namještaj i imovinu, tako da je grad ostao potpuno napušten. Razaranje je bilo tako potpuno da u gradskim zgradama, palačama ili predgrađima nije ostala ni mačka ni pas. »Jedna osoba, u koju imam povjerenja, pričala mi je da se jedne noći sultan popeo na krov svoje palače i bacio pogled na Delhi, u kojem se nije moglo vidjeti ni vatre ni dima ni svjetla, i rekao: 'Sada mi je srce mirno a moj gnjev stišan.' Zatim je pisao stanovnicima drugih gradova i zapovjedio im da se dosele u Delhi, kako bi grad ponovno bio naseljen. Posljedica toga bila je propast njihovih gradova. Unatoč tome sam je Delhi ostao prazan zbog svoje neizmjerne veličine, jer on je jedan od najvećih gradova na svijetu. U tom smo stanju zatekli grad po svom dolasku, prazan i, izuzev nekoliko stanovnika, jedva naseljen.«

Ta sultanova ogorčenost na njegove podanike nije bila posljedica njegove duge vladavine. Od samog je početka između njega i njegovih podanika vladala napetost, koja je s godinama još rasla. Zapovijed o napuštanju Delhija sultan je izdao već u drugoj godini svoje vladavine. Možemo samo naslućivati kakav je bio sadržaj pisma koja su mu bacali u dvoranu za primanja. Međutim, određene stvari ukazuju na to da su se ona odnosila na način na koji je došao na vlast; Muhamadov otac, Tughlaik Šah, poginuo je nesretnim slučajem nakon što je vladao svega četiri godine. Samo je nekolicina upućenih znala što se pri tome stvarno dogodilo. Stari je sultan, koji se vraćao s jednog pohoda, naredio sinu da mu izgradi paviljon za primanje. Paviljon je za tri dana stvarno izgrađen, kao i obično od drva, ali je bio konstruiran tako da ga je udarac na jednom određenom mjestu morao odmah srušiti. Kad se sultan zajedno sa svojim mlađim sinom uputio u paviljon, Muhamad ga je zamolio da mu da dozvolu da održi paradu slonova. Otac mu je dao dozvolu. Slonovi su vođeni tako da u prolazu udare >o osjetljivo mjesto drvene konstrukcije. Paviljon se srušio i pokopao sultana i njegova sina mezimca. Muhamad je odgađao spašavanje sve dok nije bilo prekasno. Na koncu su obojica pronađena mrtva. Neki tvrde da je sultan, koji je svojim tijelom zaštitio sina, još disao i da je, tako reći, ubijen drugi put. Muhamad je mogao bez ikakva otpora doći na prijesto, ali nije imao vlast ,nad zlim jezicima. Od samog se početka sumnjalo da je ubio svog oca.

Delhijski se sultanat najviše proširio za vrijeme vladavine Muhamada Tughlaika. Prošlo je više od dvije stotine godina dok ponovno jedan vladar — Akbar — nije ujedinio pod svojom vlašću tako velike dijelove Indije. Međutim, Muhamad nije bio zadovoljan s otprilike dvadeset i četiri provincije koje su mu se pripisivale. Želio je podvrgnuti svojoj vlasti sav naseljivi svijet, te se bavio velikim planovima koji su trebali ostvariti njegovu namjeru. O tim planovima nije govorio nijednom svom savjetniku ni prijatelju, već ih je držao za sebe, isto onako kao što ih je sam izmislio. Sve što mu je palo ,na pamet činilo mu se dobrim. Nije ni najmanje sumnjao u sebe, te mu se činilo da je njegov cilj nešto potpuno razumljivo a sredstva kojima se pri tome služio jedina prava.

Od njegovih osvajачkih planova najambiciozniji je bio napad na Khurasan i Irak te napad na Kinu. Za prvi je okupio vojsku od 3 700 000 konjanika. Dostojanstvenike ugroženih gradova potkupio je ogromnim sumama. Međutim, napad nije izvršen ili je propao još u zametku; vojska se, naime, razbježala. Tako su uzalud potrošene sume koje su i za Muhamada morale biti izuzetno velike. Drugi se plan, plan o osvajanju Kine, trebao izvršiti preko Himalaja. U najviše je Himalaje poslano 100 000 konjanika, koji su trebali pokoriti cijeli jedan planinski masiv zajedno s njegovim divljim stanovništvom i zauzeti prijelaze u Kinu. Ta je vojska uništena, i od nje je preostalo samo deset ljudi, koji su se vratili u Delhi i koje je razočarani sultan dao pogubiti.

Osvajanje svijeta zahtijevalo je ogromne vojske, a one su oper, zahtijevale sve više novca. Istina je da je Muhamad imao ogromne prihode. Sa svih mu je strana pristizao danak pokorenih hinduskih kraljeva. Od svog je oca naslijedio, između ostalog, rezervoar koji je bio ispunjen prilično velikom masom rastopljena zlata. Međutim, uskoro mu je ipak ponestalo novca te je nastojao pronaći, kao što je bio njegov običaj, neki posebni način koji bi ga jednim mahom izvukao iz te neprilike. Cuo je za kineski papirnati novac pa je razradio plan kako da učini nešto slično s bakrom. Dao je iskovati velike količine bakrenih novčića i proizvoljno podigao njihovu vrijednost na vrijednost srebra. Zapovjedio je da se oni upotrebljavaju umjesto zlata i srebra: tako se sve kupovalo i prodavalo za bakreni novac. Posljedica te odredbe bila je ta da se kuća svakog Hindusa pretvorila u kovnicu novca. Hindusi iz različitih provincija privatno su kovali bakrene novčiće. Time su plaćali svoj danak, kupovali konje i svakojake lijepe stvari. Knezovi, seoske starješine i zemljoposjednici bogatili su se zahvaljujući tim bakrenim novčićima, a država je postajala sve siromašnija. Uskoro je vrijednost novoga novca pala, dok je vrijednost starih novčića, koji su sada postali vrlo rijetki, postala četverostruko ili peterostruko veća od njihove prijašnje vrijednosti. Na koncu bakar nije vrijedio više od šljunka. Nitko nije želio prodavati robu, trgovina je posvuda stala. Kad je sultan shvatio posljedice svoje odredbe, bijesno ju je ukinuo i objavio da svatko tko

ima bakrene novčiće mora te novčiće donijeti u riznicu i da će za njih dobiti stare. Ljudi su iz svih kutova izvukli bakrene novčiće, kako su ih prije prezirno bacili, i u tisućama došli u riznicu, gdje su za njih dobili zlato i srebro. U Tughlakabadu su se nagomilale hrpe bakrenih novčića. Državna je riznica izgubila velike sume, pa je zavladao akutna nestašica novca. Kad je sultan potpuno shvatio koliko su bakreni novčići stajali njegovu riznicu, još se više okomio na svoje podanike.

Porezi su bili još jedan način da se dođe do novca. Oni su bili visoki već za vladavine njegovih prethodnika. Sada su bili još više povećani, a utjerivani su s takvom bezobzirnom okrutnošću da su se seljaci pretvarali u prosjake. Hindusi koji su nešto posjedovali napuštali su zemlju i u džunglama se pridruživali pobunjenicima, kojih je bilo svugdje u manjim ili većim grupama. Zemlja je ostajala neobrađena, proizvodilo se sve manje žita. U najvažnijim provincijama carstva zavladao je glad. Kad je dugo vremena vladala suša, glad se proširila na cijelo carstvo. Trajala je nekoliko godina, obitelji su se morale razdvojiti, cijeli gradovi nisu imali ništa za jelo i umrlo je na tisuće ljudi.

Ta je glad bila prava prekretnica za sudbinu carstva. Ustanci su postajali sve češći. Od Delhija se otcjepljivala jedna provincija za drugom. Muhamad je neprestano bio na pohodima koji su trebali ugušiti ustanke. Postajao je sve okrutniji. Istrebljivao je cijele predjele. Dao je da se opkoli džungla u koju su pobjegli ustanici i da se ubije svatko tko se u njoj zatekne, muškarac, žena ili dijete. Ljudi su pred njim osjećali takav strah da su mu se pokoravali svugdje gdje god se pojavio, ako već nisu pobjegli prije toga. No, tek što bi sultan negdje uspostavio red ili opustošio neki kraj, već je u drugom dijelu zemlje izbio novi ustanak. Sultan je naređivao da se guvernerima, koji se <od njega otcijepe, odere koža. Onda bi dao da ih is-pune slamom i te stravične lutke slao naokolo po cijeloj zemlji da bi zastrašio narod.

Muhamad nije osjećao grižnju savjesti zbog svoje okrutnosti. Bio je uvjeren u ispravnost svojih mjera. Razgovori koje je s njim vodio povjesničar Zia Barani toliko nam o tome otkrivaju da ih se isplati djelomice citirati.

»Vidiš«, rekao je sultan Baraniju, »koliko ima ustanaka. To mi nije drago, iako će ljudi reći da sam ih izazvao svojom pretjeranom strogošću. No, neću dozvoliti ni da me takve primjedbe ni pobune odvrate od smrtne presude. Ti si pročitao mnogo povjesničarskih knjiga. Da li si negdje pročitao da kraljevi u takvim prilikama izriču smrtnu presudu?«

Barani je u svom odgovoru citirao jednog visokog islamskoga autoriteta, koji smatra da je smrtna kazna dozvoljena u sedam slučajeva. Sve drugo dovodi do nemira i ustanaka i šteti zemlji. To je slijedećih sedam slučajeva: 1. odstupanje od prave vjere, 2. ubojstvo,

3. preljub oženjenog muškarca s tuđom ženom, 4. urota protiv kralja, 5. vođenje pobune, 6. savez s kraljevim neprijateljima i izdavanje tajni, 7. neposlušnost koja šteti državi, ali *nijedna druga vrsta neposlušnosti*. Od tih prestupa sam se Prorok izjasio o tri: odstupanju od vjere, ubojstvu muslimana i preljubu s udanom ženom. Kažnjavanje preostala četiri više je stvar politike i dobrog vladanja. No, ti su autoriteti, veli Barani, također naglasili da kraljevi imenuju vezire, koje onda postavljaju na visoke položaje i kojima povjeravaju upravljanje carstvom. Dužnost je vezira da se brinu za ispravne odredbe i da u zemlji drže takav red da kralj ne mora prljati ruke krvlju nijednog čovjeka.

Na to je sultan odgovorio: »Kazne koje su tada bile predložene odgovarale su ondašnjem stanju u kojem se nalazio svijet. Danas ima mnogo više zlih i prkosnih ljudi. Kažnjava ih čim posumnjam ili naslutim njihove pobunjeničke ili izdajničke namjere te i najmanju neposlušnost kažnjava smrću. To ću činiti i dalje, sve dok ne umrem ili dok se ljudi ne počnu pristojno ponašati i ne odustanu od pobuna i neposlušnosti. Nema vezira koji bi donosio odredbe i sprečavao me da prolijevam krv. Kažnjava ljude zato što su svi odjednom postali moji neprijatelji i protivnici. Razdijelio sam im veliko blago, ali oni unatoč tome nisu postali prijateljski raspoloženi ni odani. Dobro mi je poznato njihovo raspoloženje te vidim da su nezadovoljni i neprijateljski raspoloženi prema meni.«

U jednom se kasnijem razgovoru sultan žalio što nije dao ranije smaknuti sve one koji su mu svojim pobunama priredili toliko neprilika. Drugom prilikom — upravo kad je izgubio jedan od svojih najvažnijih gradova, isti onaj u koji je onda prisilno natjerao sve stanovnike Delhija — sultan je pozvao Baranija i upitao ga kojim su se sredstvima služili prijašnji kraljevi u takvim slučajevima. Rekao je da je njegovo carstvo bolesno i da mu nijedno sredstvo ne pomaže. Barani je odgovorio da su se kraljevi, koji su shvatili da su izgubili povjerenje svog naroda i postali predmetom sveopće mržnje, odrekli prijestolja i prepustili vladanje sinu koji je bio najdostojniji tog položaja. Drugi su se okrenuli lovu i zabavi i prepustili državne poslove svojim vezirima i službenicima. Ako je narod zadovoljan a kralj nije osvetoljubiv, onda se na taj način može izliječiti bolest države. Od svih je političkih zala najveće i najužasnije zlo opći osjećaj mržnje i pomanjkanja povjerenja u svim slojevima naroda. Međutim, sultan se nije dao smesti ni ovim hrabrim i gotovo neuvijenim Baranijevim savjetima. **Ako uspije srediti situaciju u svom carstvu onako kako želi, onda će, ali tek onda, povjeriti vladanje zemljom trojici određenih ljudi i uputiti se na hodočašće u Meku.** »No, sada sam bijesan na svoje podanike, a i oni se ljute na mene. Oni znaju moje osjećaje, isto kao što ja znam njihove. Sva su iskušana sredstva ostala bez učinka. Moj lijek za pobunjenike, ustanike i nezadovoljne jest mač. Izričem smrtnu kaznu i koristim mač

da bih ih izliječio pomoću patnje. Što mi se ljudi više suprotstavljaju, to ih više kažnjavam.«

Međutim, broj ustanaka i opća uzdrmanost njegova carstva ipak su na *jedan način* djelovali na sultanovo raspoloženje. Kod njega su se javile sumnje: ne zbog gomila leševa ispred njegove palače i u svim provincijama i gradovima koje je posjetio, nego sumnje i legitimnost njegove vladavine. Sultan je bio, kao što smo već dostatno objasnili, pobožan i pravedan čovjek i želio je za svoj kraljevski položaj dobiti najvišu duhovnu sankciju koju islam može dati. U prošlim su stoljećima kalifi iz kuće Abbasida, koja su stolovali u Bagdadu, važili kao nadležna instancija. Međutim, njihovo carstvo više nije postojalo. Godine 1258. Bagdad su osvojili Mongoli i ubili posljednjeg kalifa. Mahamadu Tughlaku, koji je 1325. došao na prijesto i čije su se sumnje probudile oko 1340, kad se od njega počela otcjepljivati jedna provincija za drugom, nije bilo lako utvrditi tko ima pravo na investituru. Zato se dao na pomna ispitivanja. Detaljno je ispitivao sve putnike iz zapadnih zemalja koji su dolazili na njegov dvor, dok na koncu nije došao do zaključka da je egipatski kalif njegov traženi »papa«. Stupio je s njim u pregovore, poslanici su putovali amo-tamo. Sultan se u svojim pismima kalifu upustio u laskanja koja su bila tako pretjerana da se povjesničar Barani, koji je nesumnjivo bio naviknut na .mnogo toga, nije usudio ponoviti ih. Muhamad je sa svojim najvišim dostojanstvenicima i teolozima izašao u susret kalifovu poslaniku sve do gradskih vrata i onda ga bosonog pratio dio puta. Zapovjedio je da se sa svih kovanih novčića izbriše njegovo ime i ureže kalifovo. U molitvama koje su se održavale u petak i na blagdane spominjalo se kalifovo ime. No, Muhamad još nije bio zadovoljan. Svi prijašnji kraljevi koje kalif nije potvrdio bili su izbrisani iz molitve a njihova vladavina naknadno proglašena nevažećom. Na visoke se građevine urezivalo kalifovo ime, i nijedno drugo nije smjelo stajati pored njega. U jednoj svečano napisanoj potvrdi, koja je stigla iz Egipta nakon višegodišnjeg dopisivanja, Muhamad je na doličan način imenovan kalif ovim predstavnikom u Indiji. Ta je potvrda toliko razveselila Muhamada da je naredio svojim dvorskim pjesnicima da je pretoče u umjetničke stihove.

Njegova je strogost rasla s njegovim neuspjesima. Nije umro od ruke ubojice. Nakon 26 godina vladanja umro je od groznice od koje se razbolio na jednom kaznenom pohodu.

On je najčešći slučaj paranoičkog vladara. Neobičnost njegove egzistencije čini ga osobito poučnim za Evropljane. Kod njega je sve uočljivo; lakše ga je sagledati. Njegov je strogi karakter očigledan.

U njegovu duhu djeluje mnogo masa: njegova vojska, njegov novac, njegovi leševi i dvorac oko kojeg se širi njegova prijestolnica. On neprestano manipulira tim masama; jedna se povećava na račun druge. Blago se iscrpljuje zbog propasti ogromnih vojski. Sul-

tan protjeruje cijelu svoju prijestolnicu. Odjedanput ostaje sam i zadovoljan u ovoj metropoli. S krova palače baca pogled na prazni velegrad: u potpunosti uživa u sreći preživjeloga.

Što gad poduzimao, uvijek zna kako da sačuva *jednu* od svojih masa. Ni po koju cijenu ne želi odustati od ubijanja. Gomila leševa stalan je prizor pred njegovom palačom. Svakodnevno mu moraju dovesti sve zatvorenike: kao kandidati za pogubljenje oni su njegova najdragocjenija imovina. Tijekom 26 godina njegove vladavine povećavaju se gomile leševa u svim provincijama njegova carstva. U tome mu pomažu pošasti i glad. On se, doduše, ljuti zbog neizbježnog opadanja poreza. No, sve dok broj žrtava raste, ništa ne može ozbiljno poljuljati njegovu samosvijest.

Da bi sačuvarao snagu svojih zapovijedi, koje nisu ništa drugo nego smrtne presude u apsolutno koncentriranom obliku, pronalazi najvišu instituciju koja mu to osigurava. Nije mu dostatan samo Bog, u kojeg on kao pobožan muhamedanac vjeruje. Traži investituru od legalnog božjeg predstavnika.

Moderni indijski povjesničari zagovaraju Muhamada Tughlaika. Moći nikada nije nedostajalo onih koji će joj pjevati hvalospjeve. Povjesničari, koji su po svojoj profesiji opsjednuti vlašću, obično sve objašnjavaju *vremenom*, iza kojeg se kao poznavaoi mogu lako sakriti, ili *nužnošću*, koja u njihovim rukama poprima svaki oblik.<sup>112</sup>

Takve prikaze možemo očekivati i u slučajevima koji su nam bliži nego slučaj Muhamada Tughlaka. Zbog toga bi u preventivnom smislu moglo koristiti da procese moći raskrinkamo u još jednom čovjeku, Ikoji je, na sreću svijeta, posjedovao moć samo u svojem ludilu.<sup>153</sup>

## Slučaj Schreber. Prvi dio

Dokument kakav po bogatstvu sadržaja i iscrpnosti samo možemo poželjeti jesu »sjećanja-« (»Denkwürdigkeiten«) bivšeg drezdenškog predsjednika senata *Schrebera*. On je bio obrazovan i racionalan čovjek; u svom se poslu naučio jasno izražavati. Pošto je proveo sedam godina kao paranoik u duševnim bolnicama, odlučio je detaljno opisati ono što se svijetu moralo činiti kao njegov suludi sistem. Njegova »sjećanja duševnog bolesnika« (»Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken«) postala su cijela knjiga. On je bio toliko uvjeren u ispravnost i značenje religije koju je sam stvorio da ju je dao štampati čim su ga oslobodili tutorstva. Jezična su sredstva kojima raspolaže kao stvorena za prikaz tako specifične misaone tvorevine; njima obuhvaća točno toliko da ništa bitno ne ostaje neras-

vijetljeno. On za nešto pledira, ali na sreću nije pjesnik; zbog toga ga možemo svuda slijediti, a ipak smo od njega zaštićeni.

Izdvojiti ću neke od najuočljivijih značajki njegova sistema, koliko je to moguće ukratko. Čini mi se da se ovdje možemo jako približiti prirodi paranoje. Ako drugi koji izučavaju istu pojavu možda dođu do drukčijih rezultata, to bi mogao biti dokaz bogatstva tih »Sjećanja«.

Pretenzije s kojima se Schreber pojavljuje postaju najjasnije tamo gdje ih on na izgled ograničava. »I ja sam samo čovjek-«, veli on gotovo na početku, »i zato ograničen dosegom ljudske spoznaje.« Međutim, on ni najmanje ne sumnja u to da se približio istini mnogo više nego svi drugi ljudi. — Onda odmah prelazi na vječnost. Misao na vječnost provlači se kroz cijelu knjigu, i ona za njega znači više nego za običnog čovjeka. On je dobro poznaje i shvaća kao nešto što mu ne samo doliči, već i pripada. On računa u velikim vremenskim razdobljima: njegovi se doživljaji protežu preko stoljeća. Čini mu se »da su pojedine moći bile duge kao stoljeća, tako da su se unutar tog vremena mogle odviti korjenite promjene cijelog čovječanstva, same zemlje i cijelog sunčevog sistema«. U svemiru se snalazi isto tako dobro kao u vječnosti. Osobito su mu draga neka sazviježda i pojedine zvijezde: Kasiopeja, Vega, Kapela i Vlačići. On o njima govori kao da su to autobusne stanice odmah iza ugla. Pri tome je potpuno svjestan koliko su one stvarno udaljene od zemlje. Poznaje astronomiju, pa ne umanjuje svijet. Naprotiv, nebeska ga tijela privlače upravo zato što su tako udaljena. Primamljuje ga veličina svemira; on želi biti širok kao svemir i potpuno se po njemu rastegnuti.

Međutim, ne stječe se dojam da je njemu toliko stalo do procesa rasta koliko do *rastezanja*; on traži širinu da bi se u njoj učvrstio i potvrdio. Bitan je *položaj* kao takav, a on ne može biti dostatno velik ni dostatno vječan. Najvišim načelom smatra svjetski red. Njega stavlja iznad Boga; kad Bog pokuša djelovati protiv tog reda, zapada u neprilike. O svom, ljudskom *tijelu*, Schreber često govori kao da je to *nebesko tijelo*. Zaokupljen je redom u planetarnom sistemu kao što su drugi zaokupljeni redom u svojoj obitelji. Schreber želi biti u njemu sadržan i njime određen. Moguće je da su ga sazviježda privukla svojom nepromjenljivošću i postojanošću, koju ljudi stvarno znaju već tisućljećima. »Mjesto« među njima bilo je mjesto u vječnosti.

Taj je *osjećaj položaja* kod paranoika od bitnog značenja: uvijek treba obraniti i osigurati neko uzvišeno mjesto. Sudeći po prirodi moći, mora da se isto tako osjeća vlastodržac: subjektivni osjećaj koji on ima o svom položaju uopće se ne ralikuje od osjećaja paranoika. Onaj tko može, okružuje se vojnicima i zatvara u tvrđava. Schreber, koji se osjeća ugroženim u više smislova, drži se zvijezda. U svijetu je, naime, kao što ćemo vidjeti, sve zbrda-zdola. Da bismo

objasnili te opasnosti, moramo reći nešto o stanovništvu njegova svijeta.

Čovjekova je *duša*, smatra Schreber, sadržana u *živcima* u tijelu. Sve dok čovjek živi, on je istodobno tijelo i duša. No, kad umre, preostaju živci kao duša. Bog je uvijek samo živac, a ne tijelo. On je, dakle, srodan ljudskoj duši, ali joj je beskrajno nadmoćan, zato što je broj božjih živaca neograničen i što su oni vječni. Božji se živci mogu pretvarati u zrake, na primjer u zrake sunca i zvijezda. Bog se veseli svijetu koji je stvorio: međutim, on se ne mijesha izravno u njegovu sudbinu. Nakon stvaranja Bog se povukao te se sada uglavnom nalazi na distanci. Bog se uopće *ne smije* previše približiti čovjeku, jer ljudski živci imaju za njega takvu privlačnu snagu da ih se više ne bi mogao osloboditi, pa bi tako bila ugrožena njegova vlastita egzistencija. On se, dakle, uvijek čuva živih i ako se nekad ipak dogodi da ga neka usrdna molitva ili neki pjesnik primami u svoju blizinu, onda se brzo ponovno povlači prije nego što bude prekasno.

»Do redovitog komuniciranja između Boga i ljudskih duša došlo je tek nakon smrti. Bog se mogao približiti mrtvim tijelima bez opasnosti da će iz njegovih tijela privući na sebe njihove živce i probuditi ih u nov nebeski život.« No, u tu svrhu moramo tek sagledati i objasniti ljudske živce. Bog je mogao upotrijebiti samo čiste ljudske živce, jer su oni bili određeni da mu se pridruže i na koncu postanu dio njega kao »predvorje neba«. Za to je bio neophodan složen proces pročišćenja koji ne može u pojedinostima objasniti ni sam Schreber. Kad su duše prošle taj proces i uspele se na nebo, postupno su zaboravile tko su bile na zemlji; no, nisu zaboravile jednako brzo. Važne ličnosti kao Goethe ili Bismarck zadržale su svoju samosvijest možda još stoljećima; no, nitko, pa ni najveći među njima, zauvijek. Jer, »sve su duše bile predodređene za to da se na koncu *stope s drugim dušama, da se utope u većim cjelinama* i da se tako osjećaju još samo kao dio Boga — kao 'predvorje neba'.«

Ovdje se stapanje duša u jednu *masu* opisuje kao najveće blaženstvo. Sjetimo se nekih slika iz kršćanstva: anđeli i sveci, svi zbijeni jedan uz drugog kao oblaci, ponekad zaista kao oblaci, u kojima možemo prepoznati jednu glavu kraj druge tek onda kad pažljivo gledamo. Ta je predodžba toliko poznata da uopće ne razmišljamo o njezinu značenju. Ona izražava da blaženstvo ne znači samo biti u blizini Boga, već i stajati u zbijenoj masi sebi ravnih. Nazivom »predvorje neba« pokušava se povećati gustoća te mase blaženih duša, koje su se stvarno utopile u »veće cjeline«.

Bog ne zna mnogo o živim ljudima. U kasnijim dijelovima »Sjećanja« Schreber mu stalno prigovora da ne može razumjeti žive ljude, a posebno da ne može točno prosuditi njegovo razmišljanje. On govori o božjoj zaslijepljenosti, koja je posljedica njegova nepoznavanja ljudske prirode. On je naviknut samo na to da se bavi leševi-

ma te dobro pazi da se suviše ne približi živima. Vječna božanska ljubav postoji samo prema stvaranju kao cjelini. Bog nije apsolutno savršeno biće, kao što mu pripisuje većina religija. Inače ne bi dozvolio da ga uvuku u *urotu* protiv nedužnih ljudi, koja je bila prava jezgra Schreberove bolesti. Jer, u »čudesnom ustrojstvu« svijeta, koje smo upravo opisali, iznenada je nastala pukotina. Božja je carstva pogodila teška kriza, koja je povezana sa Schreberovom vlastitom sudbinom.

Riječ je o ubojstvu duše. Schreber je već jedanput bio bolestan te je postao pacijentom lajpciškog psihijatra, profesora Flechsig. Nakon godinu dana psihijatar ga je otpustio kao izliječenog, tako da se mogao vratiti na posao. Schreber je tada bio jako zahvalan psihijatru, a još više njegova žena, »koja je u profesoru Flechsigu gotovo obožavala onog koji joj je ponovno poklonio njezinu muža, te je zbog toga njegova slika godinama stajala na njezinu radnom stolu«. Schreber je sa svojom ženom proživio osam zdravih, sretnih i radom ispunjenih godina. Tijekom cijelog tog vremena morao je često vidjeti Flechsigovu sliku na radnom stolu svoje žene, i mora da ga je ona jako zaokupljala, iako toga nije bio svjestan. Jer, kad se ponovno razbolio i kad su ga, razumljivo, ponovno odveli Flechsigu, koji se već jedanput pokazao dobrim, pokazalo se da je lik psihijatra u Schreberovu duhu poprimio vrlo opasne dimenzije.

Možda je Schreber, koji je kao sudac i sam posjedovao određeni autoritet, potajno bio ikivan na psihijatra zato što je godinu dana bio u njegovoj vlasti. No, sada ga je sigurno mrzio zato što je ponovno pao u njegovu vlast. U njemu se stvorilo uvjerenje da ga Flechsig želi ubiti ili da mu želi oduzeti dušu. Ideja da je moguće zagospodariti nečijom dušom prдавna je i raširena po cijelom svijetu. Na taj način čovjek prisvaja duhovne snage pogođenoga i produžava svoj život. Iz častohleplja i želje za vlašću Flechsig je s Bogom skovao *urotu* i pokušao ga uvjeriti u to da duša jednog Schrebera nije važna. Možda se čak radilo o starom suparništvu između obitelji Schreber i Flechsig. Vjerojatno je neki član obitelji Flechsig iznenada počeo osjećati da je neki član obitelji Schreber njegovima oduzeo položaj. Zato se urotio s elementima božjih carstava, s time da se Schreberovima uskrati izbor određenih zanimanja koja bi ih mogla dovesti u blisku vezu s Bogom. Takvo je zanimanje bilo zanimanje psihijatra; s obzirom na značenje živaca kao stvarne supstancije od koje se sastoji Bog i sve druge duše, bilo je jasno kakvu je moć imao psihijatar. Zato je došlo do toga da nijedan Schreber nije bio psihijatar, a jedan Flechsig jest; sada su urotnici imali otvoren put do oduzimanja duše; Schreber je bio u vlasti ubojice svoje duše.

Možda je korisno već ovdje ukazati na značenje urota za paranoika. *Urote ili zavjere* su kod njih stalno na dnevnom redu, i možemo biti sigurni da ćemo naići na sve što zvuči barem približno slično. Paranoik se osjeća *opkoljenim*. Njegov se glavni protivnik neće nikada zadovoljiti time da ga napadne sam. Uvijek će nastojati

pokrenuti protiv njega neku pakosnu *hajku* te je u pravom trenutku nahuškati na njega. Članovi hajke su najprije prikriveni, a mogu biti svugdje. Prave se bezazlenima i nedužnima, kao da ne znaju na što vrebaju. No, paranoik ih može raskrinkati zahvaljujući svojoj pronicljivosti. Kamo god segne rukom, izvlači jednog urotnika. Hajka je uvijek tu, čak i onda kad ne laje; njezine su namjere nepromjenljive. Kad ih neprijatelj jedanput pridobije za sebe, oni ostaju ono što jesu, njegovi vjerni i odani psi. On može raditi s njima što hoće. Na uzici svoje pokvarenosti on ih čvrsto drži u ruci i na velikoj udaljenosti. On njima upravlja kako mu to odgovara i poziva ih najradije tako da u velikom mnoštvu navale na žrtvu sa svih strana istodobno.

Kad je skovana ta urota protiv Schrebera, — kako se stvarno odvijala borba protiv njega? Kakve su ciljeve imali urotnici i što su poduzeli da bi ih ostvarili? Njihov pravi i najvažniji cilj, koji, međutim, nije bio i jedini, bilo je uništenje njegova razuma. Trebalo ga je učiniti ludim. Trebalo je da on toliko oboli na živce da djeluje kao zauvijek neizlječiv. Što je moglo više pogoditi čovjeka njegova duha? Njegova je bolest počela mučnom nesanicom. Bilo je uzaludno isve što se protiv nje poduzimalo. Od samog je početka, misli Schreber, postojala namjera da mu se omete san, da ga nesnica dovede do živčanog sloma. U tu je svrhu na njega pušteno bezbroj *zraka*. One su najprije dolazile od profesora Flechsig; no onda su se za njega počele sve više zanimati i duše umrlih koje još nisu prošle proces pročišćenja, »iskušeničke duše«, kako ih naziva Schreber, i prodirale su u njega kao zrake. U tome je sudjelovao i Bog. Sve su mu te zrake nešto *govorile*, ali tako da ih drugi nisu mogli čuti. To je nalikovalo na molitvu koju čovjek izgovara u sebi, ne izgovarajući glasno riječi od kojih se ona sastoji. Neugodna je razlika bila u tome da riječi takve molitve ovise o vlastitoj volji, dok zrake, koje mu se nameću izvana, govore ono što *one* žele.

»Mogao bih spomenuti stotine, ako ne i tisuće imena onih koji su sa mnom komunicirali kao duše... Sve su mi te duše govorile kao 'glasovi' i nijedna nije znala za prisutnost drugih. Svatko može prosuditi kakvu je to nerazmrsivu zbrku izazvalo u mojoj glavi...

Zbog svoje sve veće nervoze i na taj način povećane privlačne snage privlačio sam sve veći broj duša umrlih, koje su se onda rasplinjavale na mojoj glavi ili u mom tijelu. Taj je proces u mnogo slučajeva završavao tako da su duše još kratko vrijeme živjele na mojoj glavi kao takozvani 'mali ljudi' — sićušna stvorenja u ljudskom obliku, ali visoka svega jedan milimetar — i da su onda potpuno nestale... U mnogo su mi slučajeva spominjale zvijezde ili sazviježđa s kojih su došle ili 'pod kojima su visjele'... Bilo je noći u kojima su duše na koncu kapale s moje glave kao stotine, ako ne i tisuće 'malih ljudi'. Pri tome sam ih stalno upozoravao da mi se ne približe, jer sam nakon prijašnjih zbivanja poznao beskonač-

no veliku, privlačnu snagu svojih živaca, dok bi duše uvijek najprije smatrale moju opasnu privlačnu snagu nevjerojatnom.«

»Duše su me nazivale 'vidovnjakom', tj. čovjekom koji vidi duhove i s njima komunicira. U stvari, od postanka svijeta vjerojatno nije bilo nijednog slučaja kao što je moj, naime toga da čovjek nije samo u stalnoj vezi s *pojedininim* dušama mrtvih, već sa svim dušama i sa samom božanskom svemoći.«

Očigledan je masovni karakter tih procesa za Schrebera. Svemir je naseljen dušama mrtvih sve do najudaljenijih zvijezda. Svima je njima određeno mjesto na kojem borave, ova ili ona zvijezda. Iznenada Schreber zbog svoje bolesti postaje njihovo središte. Unatoč upozorenjima one se guraju prema njemu. Njegova privlačnost postaje neodoljiva. Mogli bismo reći da ih je on okupio oko sebe kao masu i, budući da je riječ — kao što smo naglasili — o sveukupnosti svih duša, one predstavljaju najveću masu koja se uopće može zamisliti. No, one ne ostaju samo okupljene oko njega kao »narod« oko svog »vođe«. Naprotiv, s njima se događa *isto* što narodi koji se okupljaju oko svog vođe shvaćaju tek postupno, tijekom godina: da oni uz njega postaju sve *manji*. Čim su stigli do njega, brzo se smanjuju na veličinu od nekoliko milimetara, i na taj način najuvjerljivije izražavaju stvarni odnos među njima: on je, u usporedbi s njima, div; oni se kao sićušna stvorenja oko njega trude. Ali, ni to nije sve: veliki ih čovjek guta. One doslovce ulaze u njega i onda potpuno nestaju. On djeluje na njih razorno. Privlači ih k sebi i okuplja, smanjuje ih i guta. Sve što su one bile, ide u korist njegovu tijelu. Ne može se reći da su došle da njemu učine neko dobro. U stvari su imale neprijateljske namjere; prvotno su ih poslali da mu pomute razum i da ga tako unište. No, on je bio dorastao upravo toj opasnosti. Sada, kad ih zna *ukrotiti*, jako se ponosi svojom privlačnom snagom.

Na prvi nam se pogled Schreber u sferi svog ludila može činiti kao neki lik iz prošlih vremena u kojima je vladalo vjerovanje u duhove, dok su duše mrtvih živima zujale oko ušiju kao šišmiši. To je kao da se on bavi poslom nekog šamana, koji u tančine poznaje svjetove duhova, koji zna stupiti s njima u neposrednu vezu i upregnuti ih u sve moguće ljudske svrhe. Njemu je drago da ga nazivaju »vidovnjakom«. Međutim, vlast jednog šamana nije ni približno tako velika kao Schreberova. Šaman ponekad ima duhove u sebi. No, oni se ne rasplinjavaju, već uvijek zadržavaju svoju posebnu egzistenciju, i zna se da ih jedanput mora ponovno otpustiti. Nasuprot tome, kod Schrebera se oni potpuno rasplinjavaju i nestaju, kao da sami po sebi nisu nikad postojali. Njegovo je ludilo, pod krinkom zastarjelog poimanja svijeta koje pretpostavlja egzistenciju duhova, u stvari točan model *političke* moći koja crpi hranu iz mesa i od nje se sastojii. Svaki pokušaj pojmovne analize moći može samo naškoditi jasnoći Schreberova nazora. U njemu su sadržani svi realni odnosi: snažna i trajna privlačnost pojedinaca koji se trebaju oku-

piti u masu, njihova sumnjičavost, njihovo obuzdavanje, koje se postiže smanjivanjem, njihovo rasplinjavanje u vlastodršcu, koji svojom ličnošću, svojim *tijelom* predstavlja političku moć; njegova veličina, koja se na taj način mora neprestano *obnavljati*; i, napokon, posljednja i vrlo važna stvar, koju do sada još nismo spomenuli, jest osjećaj *katastrofalnog*, koji je povezan s time, ugrožavanje svjetskog reda koje proizlazi upravo iz te osobne privlačnosti, koja se neočekivano i naglo povećava.

U »Sjećanjima« ima obilja dokaza za taj osjećaj. Ima nečeg veličanstvenog u Schreberovim vizijama propasti svijeta; ovdje treba najprije spomenuti jedno mjesto koje je po svojoj privlačnoj snazi neposredno povezano s dušama. Duše koje masovno kaplju na nja-ga sa zvijezda, svojim ponašanjem dovode u opasnost i sama nebeska tijela od kojih potječu. Čini se da se zvijezde zapravo *sastoje* od tih duša; ako velik broj duša pobjegne da bi stigao do Schrebera, onda se zvijezde raspadaju.

»Sa svih su strana stizali Hiobovi glasnici s viješću da je morala nestati ova ili ona zvijezda, ovo ili ono sazvdježđe; uskoro su javili da je i Venera preplavljena, a ubrzo i da se mora napustiti cijeli sunčev sistem, a zatim da se Kasiopeja — cijelo sazvdježđe — mora stegnuti u jedno jedino sunce, pa da se možda još daju spasiti samo Vlašići.«

Schreberova zabrinutost za očuvanje nebeskih tijela bila je samo *jedan* aspekt njegova osjećaja katastrofalnih zbivanja. Mnogo je važnija bila jedna druga činjenica, kojom je *počela* njegova bolest. Ona se nije odnosila na duše umrlih, s kojima je on, kao što znamo, bio u neprestanoj vezi, već se odnosila na njegove bližnje. Njih, naime, više uopće nije bilo: *cijelo je čovječanstvo propalo*. Schreber je sebe smatrao *jedinim* preostalim pravim čovjekom. Malobrojne ljudske likove koje je još uvijek viđao, svog liječnika, čuvaru bolnice ili drage pacijente smatrao je pukim prividom. Oni su bili »površno skrpani ljudi«, koje su mu lažno prikazivali samo zato da ga zbune. Dolazili su kao sjene ili slike i ponovno se rasplinjavali te ih on, naravno, nije shvaćao ozbiljno. Svi su pravi ljudi već propali. *Jedino je još on bio živ*. Ta mu činjenica nije bila otkrivena u pojedinačnim vizijama, a na njeno mjesto nisu došla suprotna mišljenja; on je godinama čvrsto vjerovao u to. To je uvjerenje prožimalo sve njegove vizije propasti svijeta.

Mislio je da su cijela Flechsigova .klinika a zajedno s njom i grad Leipzig »iskopani« iz zemlje i preseljeni na neko nebesko tijelo. Glasovi koji su s njim razgovarali ponekad su ga pitali da li Leipzig postoji. Jedna od njegovih vizija odvela ga je liftom u dubinu zemlje. Tom je prilikom prošao kroz sva geološka razdoblja sve dok se iznenada nije našao u šumi od kamenog ugljena. Kad je privremeno napustio lift, tumačio je kao po nekom groblju d prešao preko grobova gdje su ležali stanovnici Leipziga, i preko groba

svoje vlastite žene. — Ovdje treba spomenuti da je njegova žena još bila živa i da ga je stalno posjećivala u bolnici.

Schreber je zamišljao na različite načine kako je došlo do propasti čovječanstva. Pomišljao je na smanjenje sunčeve topline zbog velike udaljenosti Sunca te, u vezi s time, na nastanak ledenog doba. Pomišljao je na potres: rečeno mu je da je veliki potres u Lisabonu bio povezan sa slučajem jednog vidovnjaka, koji je bio sličan njegovu slučaju. Vijest o pojavi čarobnjaka, naime profesora Flechsig-a, u modernom svijetu i iznenadni nestanak Schrebera, ličnosti koja je u svakom slučaju bila poznata u širim krugovima, izazvala je stravu i užas među ljudima i razorila temelje religije. Proširila se sveopća nervoza i nemoral, i čovječanstvo su pogodile stravične pošasti. Bile su to guba i kuga, dvije bolesti za koje Evropljani više gotovo nisu ni znali. On je na svom vlastitom tijelu zamijetio simptome kuge. Ona se pojavljivala u različitim oblicima. Postojala je plava, smeđa, bijela i crna kuga.

Međutim, dok su ljudi poumirali od svih tih užasnih pošasti, sam je Schreber ozdravio zahvaljujući povoljnom utjecaju zraka. Moramo, naime, razlikovati dvije različite vrste zraka, »štetne« i »ljekovite«. Prve su nosile u sebi mrtvačke otrove ili druge raspadnute tvari i unosile u tijelo klicu bolesti ili su u njemu imale neko drugo razorno djelovanje. Ljekovite ili čiste zrake ponovno su izlječile ono što su izazvale štetne zrake.

Čovjek stječe dojam da te katastrofe nisu snašle čovječanstvo sasvim protiv Schreberove volje. Čini se, naprotiv, da je on zadovoljan što su napadi profesora Flechsig-a, kojima je bio izvrnut, doveli do takvih užasnih posljedica. Cijelo je čovječanstvo kažnjeno i istrijebljeno zato što se netko usudio biti *protiv njega*. No, sada ga »ljekovite« zrake štite od djelovanja pošasti. Schreber ostaje kao jedini preživjeli zato što to sam želi. On želi biti jedini preživjeli, koji stoji na ogromnom polju prekrivenom leševima svih drugih ljudi. U tom se ne pokazuje samo Schreber kao paranoik, već se pokazuje i najdublje nastojanje svakog »idealnog« *vlastodršca* da nadživi sve druge. Vlastodržac šalje sve druge u smrt zato da bi sam bio pošteđen od nje: on je odvraća od sebe. Ne samo da je ravnodušan prema smrti drugih već ga sve nagoni na to da izaziva masovnu smrt. On osobito poseže za tim radikalnim sredstvom kad se dovede u pitanje njegova vlast nad živima. Čim se počne osjećati ugroženim, njegova se strast za tim da sve pred sobom vidi mrtve, ne može više ukrotiti nikakvim racionalnim razmatranjima.

Moglo bi se prigovoriti da je takvo »političko« shvaćanje Schrebera neumjesno. Da su njegove apokaliptične vizije vjerske prirode. Da on uopće ne pretendira na vlast nad živima; da je vlast vidovnjaka po svom karakteru potpuno drukčija. Da mu se zbog toga što njegovo ludilo počinje predodžbom da su svi ljudi mrtvi i poginuli, ne može pripisati želja za moći u ovozemaljskom smislu.

Ubrzo ćemo pokazati kakvu zablude sadrži taj prigovor. Kod Schrebera ćemo naći politički sistem koji nam se čini strašno poznatim. No, prije nego što ga opišemo, treba reći nešto o njegovu shvaćanju božanske vlasti.

Sam je Bog bio taj, smatra Schreber, »koji je odredio cjelokupni pravac politike koja se vodila protiv mene ...«. »Bog je u svako doba mogao uništiti čovjeka koji mu je bio nepoćudan udarcem грома ili tako da pošalje na njega neku smrtonosnu bolest...« »Čim je došlo do sukoba božjih interesa i interesa pojedinih ljudi ili grupa ljudi, možda čak cijelog stanovništva neke planete, morao se u Bogu, kao u svakom drugom živom biću, probuditi nagon za samoodržanjem. Sjetimo se Sodome i Gomore!...« »Bilo bi nezamislivo da Bog bilo kojem pojedincu uskraćuje blaženstvo koje mu pripada, zato što svako proširenje »predvorja neba« služi povećanju njegove moći i jačanju utvrda koje štite od opasnosti izazvanih njegovim približavanjem ljudima. Pod pretpostavkom da se ljudi ponašaju u skladu sa svjetskim redom, ne bi uopće moglo doći do sukoba Božjih interesa i interesa pojedinaca.« Činjenica da je u njegovu slučaju unatoč svemu došlo do takvog sukoba interesa, predstavlja jedinstven slučaj u svjetskoj povijesti, koji se više nikada neće ponoviti. On govori o »ponovnom uspostavljanju Božje samovlade na nebu«, o »nekoj vrsti savezništva Flechsigove duše s dijelovima Boga«, koji su okrenuli svoje neprijateljstvo protiv njega; tako nastali obrat stranačkih odnosa u biti se očuvao sve do današnjeg dana. Schreber spominje »(kolosalne snage na strani Božje svemoći« i »beznađni otpor« na svojoj strani. Izražava sumnju da su se »ovlašćenja profesora Flechsig-a kao upravnika jedne Božje provincije proširila na Ameriku«. Čini se da isto to vrijedi za Englesku. Spominje se jedan bečki psihijatar koji je, čini se, »neka vrsta predstavnika Božjih interesa u jednoj drugoj Božjoj provinciji, naime u slavenkim područjima Austrije«. Između njega i profesora Flechsig-a rasplamsala se borba za prevlast.

Iz ovih citata, koji su uzeti iz potpuno različitih dijelova knjige, dobivamo potpuno jasnu sliku Boga: on nije ništa drugo nego vlastodržac. Njegovo carstvo ima svoje provincije i stranke. Božji interesi, kako ih kratko i jetko naziva Schreber, imaju za cilj povećanje njegove moći. To je jedini razlog zašto on nijednom čovjeku ne bi uskratio blaženstvo koje mu pripada. Bog uklanja one koji su mu nepoćudni. Neosporo je da taj Bog sjedi kao pauk usred mreže svoje politike. A on nje do Schreberove vlastite politike samo je jedan korak.

Možda treba unaprijed reći da je Schreber odrastao u staroj protestantskoj tradiciji Saske i da je s nepovjerenjem gledao na sva katolička obraćenja. Njegova se prva izjava o *Nijemcima* odnosi na pobjedonosni rat iz 1870/71.

Schreber tvrdi da je dobio prilično sigurne znakove da je teokratika zima godine 1870/71. bila božja odluka da se ratna sreća okrene

Nijemcima. No, Bog je slab i prema njemačkom jeziku. Za vrijeme svog pročišćavanja duše uče od Boga »osnovni jezik« kojim on sam govori, naime donekle arhaičan ali sočan njemački. To ne znači da je blaženstvo namijenjeno samo Nijemcima. Međutim, unatoč tome, Nijemci su u novo doba — od reformacije, možda već od seobe naroda — izabrani Božji narod, čijim se jezikom Bog služi zato što ga najviše voli. Tijekom povijesti izabrani su Božji narodi bili, po redu, stari Židovi, onda stari Perzijanci, potom Grci i Rimljani i na-posljedku Nijemci — kao moralno najvredniji narod u svakom pojedinom razdoblju.

Razumljivo je da je taj izabrani njemački narod izložen opasnostima. Na prvom se mjestu nalaze makinacije katolika. Sjećamo se stotina, ako ne i tisuća imena koje bi Schreber mogao spomenuti, sve samih duša koje su kao zrake bile s njim u vezi i nešto mu govorile. Kod mnogih nosilaca ovih imena vjerski je interes bio u prvom planu, a posebno je među njima bilo mnogo katolika koji su očekivali širenje katolicizma, osobito prijelaz Saske i Leipziga na katolicizam; ovamo spadaju Sv. župnik u Leipzigu, »14 lajpciških katolika-« (vjerojatno neko katoličko udruženje), jezuitski pater S. u Dresdenu, kardinali Rampolla, Galimberti i Casati, sam papa i bezbrojni redovnici i .opatice; jednom je prilikom došlo odjedanput 240 benediktinaca pod vodstvom svog patera te su »kao duše ušli u moja glavu i tamo propali-«. Međutim, među dušama se nalazio i jedan bečki psihijatar, preobraćeni Židov i slavofil, koji je pomoću Schrebera želio slavenizirati Njemačku i istodobno u njoj utemeljiti židovsku vlast.

Kao što vidimo, Schreber nam ovdje predstavlja cijeli katolicizam. Ne samo obične vjernike, koji se u Leipzigu okupljaju u zlokobnim društvima, već je tu zastupljena cijela crkvena hijerarhija. Spominje se jedan jezuitski pater i time podsjeća na sve opasnosti koje su povezane s imenom jezuita. Kao najviši crkveni moćnici pojavljuju se tri kardinala s lijepim talijanskim imenima i papa osobno. Redovnici i opatice pojavljuju se u gomili. Čak i zgrada u kojoj Schreber živi vrvi od njih kao od gamađi. U jednoj viziji, koju nisam spomenuo, Schreber je vidio kako se ženski odjel Sveučilišne psihijatrijske klinike jedanput preuređuje u samostan za opatice, a drugi put u katoličku kapelu. U prostorijama pod krovom klinike sjede milosrdne sestre. Najimpresivnija je procesija od 240 benediktinaca pod vodstvom jednog patera. Nijedan oblik samoprikazivanja nije toliko prikladan za katolicizam kao procesija. Zatvorena grupa redovnika predstavlja kao kristal mase sve katoličke vjernike. Pogled na procesiju budi u promatračima njihovu vlastitu latentnu vjeru, tako da odjednom osjete želju da joj se pridruže na začelju. Tako se povorka povećava obuhvaćajući sve one pored kojih prolazi, te bi zapravo morala postati beskrajna. Progutavši one pored kojih prolazi, Schreber simbolički staje na kraj cijelom katolicizmu.

U nemirnom, ranom razdoblju njegove bolesti, koje Schreber naziva svetim dobom, posebno se ističe svojim intenzitetom jedno razdoblje od otprilike 14 dana, razdoblje prvog Božjeg suda. Kod prvog <se Božjeg suda radilo o nizu vizija, koje su dolazile jedna za drugom, dan i noć, i koje su se temeljile na jednoj »općoj društvenoj ideji-«. Jezgra te ideje bila je suštinski politička, iako zaoštrena na mesijanski način.

Zbog sukoba između profesora Flechsiga i Schrebera došlo je do krize opasne po očuvanje Božjih carstava. Iz tog razloga Nijemci, osobito evangelistička Njemačka, nisu mogli zadržati svoju vodeću ulogu izabranog naroda. Oni će možda čak pri zauzimanju drug'h nebeskih tijela — naseljenih planeta — ostati praznih šaka, ako se u njemačkom narodu ne pojavi neki junak koji će stalno dokazivati svoju vrijednost. Taj je junak trebao biti čas sam Schreber — čas netko drugi, koga je on morao imenovati. Na navaljivanje glasova Schreber je spomenuo imena nekoliko istaknutih ljudi, koji su mu se činili pogodnim za junaka u takvoj borbi. Među osnovnim mislima pravog Božjeg suda nalazilo se širenje katolicizma, židovstva i slavenstva. Na njega su imale presudan utjecaj određene ideje o tome u što će se sve pretvoriti u nekoj budućoj seobi duša.

»Bile su mi namijenjene, jedna za drugom, uloge... 'jezuitskog učenika u Ossegu', 'jednog gradonačelnika u Klattauu', jedne 'alzaške djevojke koja mora braniti svoju krepost od uspješnog francuskog oficira' i, na koncu, 'uloga mongolskog princa'. Činilo mi se da otkrivam određenu povezanost između svih tih proročanstava i cjelokupne slike koja je proizlazila iz drugih vizija ... Svoju sam predodređenost za jezuitskog učenika u Ossegu, gradonačelnika u Klattauu i za alzašku djevojku u opisanoj situaciji shvatio kao proročanstvo da je protestantizam već podlegao ili da će tek podleći katolicizmu a da je njemački narod podlegao ili da će tek podleći u borbi sa svojim romanskim i slavenskim susjedima; i, na koncu, izgledi na to da postanem mongolski princ učinili su mi se kao nagovještaj toga da se sada, pošto su se svi arijski narodi pokazali neodgovarajućim kao stupovi božanskih carstava, mora potražiti utočište u nearijskim narodima.«

Schreberovo »sveto doba« pada u godinu 1894. On voli davati točne oznake mjesta i vremena. Postoje vrlo precizni podaci za razdoblje »prvog Božjeg suda«. Šest godina kasnije, 1900. godine, kad se njegovo ludilo već smirilo i učvrstilo, Schreber se dao na pisanje svojih »Sjećanja«. Godine 1903. ti su zapisi objavljeni kao knjiga. Ne možemo poreći da je nekoliko desetljeća kasnije njegov politički sistem dosegao velike časti. On je, u nešto sirovijem i manje »učenom« obliku, postao credo cijelog jednog naroda. Doveo je do osvajanja kontinenta pod vodstvom jednog »mongolskog princa«, a zama-lo nije doveo do osvajanja cijelog svijeta. Na taj su način Schrebarovi sljedbenici, i ne sluteći, naknadno priznali njegove pretenzije. Od nas se ne može očekivati to isto. Međutim neporeciva činjenica

o velikoj podudarnosti obaju sistema treba poslužiti kao opravdanje za to što ovdje obraćamo toliko pažnje jednom jedinom slučaju paranoje; još nije sve rečeno.

Schreber je, istina, po mnogo čemu ispred svog vremena. U to se vrijeme nije moglo pomišljati na zauzimanje naseljenih planeta. U tome još nijedan narod nije ostao prikraćen. No, on je već tada doživljavao katolike, Zidove i Slavene kao neprijateljske *mase* i mrzio ih zbog same njihove egzistencije na isti *lični* način kao i kasniji junak — kojeg Schreber nije odredio. Njima kao masama bila je urođena nesavladiva tendencija rasta. Nitko nema tako izoštreno oko za osobine mase kao paranoik ili vlastodržac, što se — kao što možda već sada možemo priznati — svodi na isto. *On* je, da nazovemo obje osobe jednom jedinom zamjenicom, zaokupljen samo masama protiv kojih se želi boriti ili kojima želi vladati, a one svugdje imaju isto jednostavno lice.

Zanimljivo je kako Schreber određuje svoje buduće egzistencije. Od pet egzistencija, koje nabraja, samo prva, koju smo gore izostavili, nema politički karakter. Slijedeće ga tri egzistencije dovode na najspornije položaje; on se uvlači među jezuite kao njihov učenik, postaje gradonačelnik jednog grada u Bohmerwaldu, gdje se vode borbe između Nijemaca i Slavena; kao njemačka djevojka nastoji obraniti Elzas od jednog uspješnog francuskog oficira; njezina je »krepost« zapanjujuće slična rasnoj časti njegovih nasljednika. Međutim, najviše nam sigurno otkriva njegovo peto utjelovljenje u mongolskom knezu. Objašnjenje koje za to daje jako podsjeća na ispriku. Schreber se stidi ove »nearijske« egzistencije i opravdava je time da su arijski narodi zakazali. U stvari, spominjući mongolskog princa, on nema pred očima nikog drugog nego Džingis-kana. Sviđaju mu se mongolske »čele-kule«, a njegova ljubav prema poljima leševa čitaocu više nije nepoznata. On odobrava ovaj manifestni način ubijanja milijuna neprijatelja. O, najtko ubije sve neprijatelje, nema više neprijatelja i uživa gledajući ih kako bespomoćno leže u gomilama. Čini se da se u sve te četiri egzistencije Schreber ponovno vratio. Najuspješniji je bio kao mongolski princ.

Iz ove detaljne analize jednog slučaja paranoje za sada sigurno proizlazi jedno: vjersko se prožima s političkim, oni su nerazdvojni, spasilac svijeta i gospodar svijeta jesu *jedna* osoba. Žudnja za moći je jezgra svega. Paranoja je u doslovnom smislu te riječi *bolest moći*. Ispitivanje te bolesti u svim pravcima dovodi do tako jasnih i potpunih zaključaka o prirodi moći, kakvi se ne bi mogli stvoriti ni na koji drugi način. Ne smijemo se dati zbuniti činjenicom da u slučaju kao što je Schreberov bolesnik u stvarnosti nikada nije dostigao čudovišni položaj za kojim žudi. Dosegli su ga drugi. Neki su od njih uspjeli spretno izbrisati tragove svog uspona i očuvati u tajnosti svoj potpuno izgrađeni sistem. Neki su imali manje sreće ili premalo vremena. Uspjeh je ovdje, kao i u svemu, ovisan isključivo o slučaju. Rekonstrukcija tih slučajeva pod krinkom zakonito-

sti njihova zbivanja naziiva se poviješću. Umjesto svakog velikog imena u povijesti moglo bi stajati stotinu drugih. I nadarenost i zloća široko su rasprostranjeni u čovječanstvu. Svatko ima apetit i stoji kao kralj na nepreglednim grobljima životinja. Savjesna analiza moći mora potpuno zanemariti uspjeh kao jedan od kriterija. Moraju se pažljivo sakupiti i usporediti osobine i deformacije moći. Jedan duševni bolesnik koji je izopćen, bespomoćan i prezren proveo svoje dane u bolnici može postati važniji za čovječanstvo nego Hitler i Napoleon, zahvaljujući spoznajama do kojih drugi dolaze preko njega, te mu objasniti njegovo prokletstvo i njegove gospodare.

## Slučaj Schreber. Drugi dio

Urota skovana protiv Schrebera nije bila usmjerena samo na otmicu njegove duše i uništenje njegova razuma. S njime su namjeravali učiniti još nešto, isto tako podlo: preobraziti njegovo tijelo u žensko. Kao ženu su ga namjeravali silovati i onda ga »-jednostavno ostaviti da leži i da se raspadne«. Ta ga je ideja o preobražaju u ženu neprestano zaokupljala tijekom godina njegove bolesti. Osjećao je kako mu u tijelu odašiljaju ženske živce kao zrake, i kako oni polako počinju prevladavati.

Na početku svoje bolesti na sve je moguće načine pokušavao sebi oduzeti život, da bi izbjegao takvo strašno poniženje. Svaki put kad se kupao bio je zaokupljen predodžbama o utapljanju. Tražio je otrov. No, Schreberov očaj zbog toga što ga namjeravaju pretvoriti u ženu nije bio kraj priče. Postupno se u njemu stvorilo uvjerenje da će upravo na taj način osigurati opstanak čovječanstva. Znamo da su svi ljudi stradali u užasnim katastrofama. On, jedini koji je preostao, mogao je kao žena donijeti na svijet novi rod. Za njega je kao otac njegove djece dolazio u obzir samo Bog. Morao je zadobiti Božju ljubav. Sjediniti se s Bogom značilo je veliku čast; njemu, bradatim bivšem predsjedniku senata, više se nije činilo sramotnim i ponižavajućim da se za njega pretvori u ženu, da se zavodljivo dotjera i da ga privuče na sve ženske načine. Tako bi se mogla onemogućiti Flechsigova urota. Zadobio je Božju naklonost; Svemoćni, koji je osjećao da ga sve više privlači lijepa žena Schreber, postao je na stanovit način ovisan o Schreberu. Takvim je sredstvima, koja se drugima mogu činiti sablažnjivim, Schreber zaista uspio općiniti Boga. Bog se nije prepustio ovoj donekle sramotnoj sudbini bez otpora. On se stalno povlači od Schrebera; sigurno ga se želi potpuno osloboditi. Međutim, Schreberova je privlačnost postala prevelika.

U cijelim se »Sjećanjima« nalaze na raznim mjestima izjave koje se odnose na tu temu. Možda bi čovjek na prvi pogled došao u iskušenje da njegovu pomisao o preobražaju u ženu nazove mit-skom jezgrom njegova ludila. Razumljivo je da je upravo to probudilo najveći interes za Schrebera. Bilo je pokušaja da se taj slučaj, a onda i paranoja općenito, objasne pomoću potisnutih homoseksualnih sklonosti. To je najveća zabluda. Sve može postati povod paranoje; međutim, bitna je *struktura* i *sadržaj* ludila. U njemu presudnu ulogu uvijek igraju procesi moći. Čak bi i u slučaju Schreber, u kojem možda dosta toga ide u prilog spomenutom tumačenju, pomna analiza ovog aspekta, koja nije naš cilj, dovela do priličnih sumnji. No, čak i pod pretpostavkom da je Schreber imao homoseksualne sklonosti, čini se da je posebna primjena tih sklonosti u njegovu sistemu važnija od njih samih. Schreber je uvijek smatrao središtem svog -sistema napad na svoj razum. Sve što je vjerovao i poduzimao trebalo je poslužiti obrani od tog napada. Da bi *razoružao* Boga, želio se pretvoriti u ženu: biti žena značilo je ulagivanje i podvrgavanje Bogu; kao što drugi pred Bogom kleče, tako mu je Schreber ponudio samoga sebe na uživanje. Da bi ga privukao na svoju stranu, da bi njime zagospodario, varkom ga je domamio u svoju blizinu. I tu ga sada svim sredstvima drži čvrsto uza se.

»Riječ je o zamršenosti za koju ne samo da nema nikakvih analogija iz ljudskog iskustva već ona nikada nije bila predviđena ni u svjetskom redu. Tko se, suočen s takvim odnosom, može upustiti u neosnovana nagađanja o budućnosti? Za mene je sigurno samo to da nikada ne može doći do uništenja mog razuma, koje je Bog namjeravao postići. To mi je jasno već godinama i time je uklonjena glavna opasnost koja mi je prijetila u prvoj godini moje bolesti.«

Ove riječi nalazimo u posljednjem poglavlju »Sjećanja«. Čini se da se Schreber prilično smirio kad je napisao tu knjigu. Činjenica da ju je napisao do kraja, da su je drugi čitali u rukopisu i bili njezime impresionirani, vratila mu je vjeru u njegov razum. Preostalo mu je još samo da prijeđe u protunapad i da štampanjem »Sjećanja« knjigu učini dostupnom javnosti te da je, kao što se sigurno nadao, nagovori da prihvati njegovu vjeru.

Na koji se način vodila borba protiv Schreberova razuma? Već znamo da su ga opsjedale bezbrojne »zrake«, koje su mu sve nešto govorile. Međutim, *koje* su njegove konkretne duhovne sposobnosti i sigurnosti htjele uništiti neprijateljske znake? *Sto* su mu govorile kad su govorile i što su zapravo napadale? Vrijedi posvetiti još malo pažnje ovom procesu. Schreber se izvanredno žilavo usprotivio svojim neprijateljima. Njegov opis zraka i njegove obrane iscrpan je kao što samo možemo poželjeti. Taj opis moramo izdvojiti iz konteksta svijeta koji je sam stvorio, njegova »ludila«, kako to obično govorimo, i prevesti ga na naš, jasniji jezik. Pri tome se nužno gubi nešto od njegove specifičnosti.

Tu treba najprije spomenuti njegovo *prisilno razmišljanje*, kako ga on sam naziva. Miran je samo kad govori glasno; oko njega vlada grobna tišina te ima osjećaj kao da se kreće među samim živim leševima. Čini se da su svi drugi ljudi, pacijenti i njegovatelji, potpuno izgubili sposobnost da izgovore i jednu jedinu riječ. Čim zašuti, u njemu se javljaju glasovi i prisiljavaju ga na neumorno razmišljanje.

Time mu oni žele omesti san i mir. Oni mu neprestano govore, tako da ih ne može prečuti ni ignorirati. Izvrgnut je svemu što oni govore te se mora detaljno baviti time. Glasovi imaju različite metode, koje primjenjuju naizmjenice. Jedna od najomiljenijih bila je pitanje upućeno izravno njemu: »Na što sad mislite?« Nije mu se dalo odgovarati na to pitanje. No, ako bi šutio, onda bi oni odgovorili umjesto njega i rekli na primjer, »Trebao bi misliti na svjetski red!« Njemu se činilo da su takvi odgovori »krivotvorene misli«. Ne samo da su ga ispitivali na inkvizitorski način, već su ga željeli prisiliti i na određene tijekom misli. U njemu su budila otpor već i *pitanja* koja su pokušavala prodrijeti u njegove tajne, a pogotovo odgovor koji su mu pripisivale njegove misli. *Pitanje* i *zapovijed* (ili nalog) bili su isto tako uplitanje u njegovu osobnu slobodu. Oboje su nam dobro poznati kao sredstva moći; Schreber se kao sudac i sam mnogo služio tim sredstvima.

Schreberova su ispitivanja bila raznolika i maštovita. Saslušavali su ga, nametali mu misli, sastavili su katekizam od njegovih vlastitih rečenica i izraza; kontrolirali su svaku njegovu misao i nisu dozvoljavali nijednoj da prođe nezamijećena; ispitivali su što svaka riječ za njega znači. U odnosu na te glasove Schreber nije imao nikakvih tajni. Sve se ispitivalo, dovodilo na svjetlo dana. On je bio objekt moći, kojoj je bilo stalo do toga da sve zna. Međutim, iako je mogao podnijeti toliko toga, u stvarnosti se nikada nije predao. Jedan oblik njegove obrane bilo je to da i *sam* vježba kako da bude sveznajući. Dokazivao je sam sebi da mu dobro funkcionira pamćenje; učio je napamet pjesme, glasno brojio francuski, nabrajao sve ruske gubernije i francuske departmane.

Pod očuvanjem razuma Schreber je prvenstveno mislio na nepovredivost zalihe svog pamćenja; najvažnije mu je bilo da *riječi* ostanu netaknute. Nema nikakvih šumova koji nisu glasovi: svijet je pun riječi. Vlakovi, ptice i teglenice govore. Kad on sam ne govori, kad šuti, riječi odmah dolaze od drugih. Između riječi nema ničega. Mir na koji on misli i za kojim čezne ne bi bio ništa drugo nego *oslobođenje* od riječi. Međutim, mira nema nigdje. Sve što mu se događa, istodobno mu se priopćava riječima. I štetne i ljekovite zralke imaju dar govora te su ga prisiljene upotrebljavati, isto kao i on. »Ne zaboravite da zrake moraju govoriti!« Značenje riječi *za* paranoika je neizrecivo. One se nalaze posvuda kao gamad; stalno su na oprezu. Spajaju se u svjetski red, koji ne ostavlja ništa izvan sebe. Možda je najekstremnija tendencija paranoje tendencija potpu-

nog obuhvaćanja svijeta pomoću *riječi*, kao da je jezik šaka i da svijet leži u njoj.

To je šaka koja se više nikada ne otvara. No, kako se uspijeva zatvoriti? Ovdje moramo ukazati na *strast za kauzalitetom*, koja postaje sama sebi svrhom i koju u tom opsegu inače nalazimo samo kod filozofa. Ništa se ne zbiva bez razloga, treba samo pitati za razlog. Razlog se uvijek pronalazi. Nepoznato koje nam se približava raskrinkavamo kao tajnu svojinu. Iza maske novog uvijek se nalazi nešto staro, čovjek mora samo bez ikakva straha prozreti masku i strgnuti je. *Obrazlaganje* postaje strast koja se neprestano zadovoljava. Schreberu je potpuno jasan taj aspekt njegova prisilnog razmišljanja. Dok se gorko žali na ranije opisani proces, on u ovoj strasti za obrazlaganjem vidi »neku vrstu protuteže nepravdi koja ga je snašla«. U započetim se rečenicama, koje se »ubacuju« u njegove živce, osobito često nalaze veznici ili priloške oznake koji izražavaju kauzalne odnose: »samo zato što«, »zato što«, »zato što ja«, »osim ako«. On mora dovršiti te rečenice kao i sve druge, i u tom smislu one na njega vrše prisilu.

»No, one me prisiljavaju da mislim o mnogim stvarima pored kojih čovjek inače prolazi ne obraćajući im pažnju, pa su tako pridonijele produbljenu mog razmišljanja.«

Schreber potpuno odobrava svoju strast za obrazlaganjem. Ona mu donosi veliko zadovoljstvo; zato nalazi uvjerljive argumente da bi je opravdao. Bogu prepušta samo izvorni čin stvaranja. Sve ostalo na svijetu povezuje lancem razloga koji je iskovao on sam, i tako ga pretvara u vlastitu svojinu.

Međutim, strast za obrazlaganjem nije uvijek tako racionalna. Schreber susreće čovjeka kojeg je često viđao te ga na prvi pogled prepoznaje kao »gospodina Schneidera«. To je čovjek koji se ne pretvara, koji se bezazleno izdaje za čovjeka koji je svima poznat kao takav. Međutim, Schreberu nije dostatan taj jednostavni proces prepoznavanja. On bi želio da iza njega ima netko drugi te se ne može pomiriti s time da se iza gospodina Schneidera ne može naći ništa drugo. Schreber je naučen na *raskrinkavanje*; tamo gdje nema nikoga i ništa što treba raskrinkati, Schreber ostaje bez uporišta. Proces demaskiranja i *raskrinkavanja* ima fundamentalno značenje za paranoika — i ne samo za njega. Iz njega proizlazi i strast za kauzalitetom; svi su se *razlozi* prvotno tražili u *osobama*. Ovdje valja pomno ispitati demaskiranje, o kojem smo već govorili nekoliko puta u ovoj knjizi.

Svakom je čovjeku sigurno poznata sklonost za tim da, na primjer na ulici, između mnogih nepoznatih lica iznenada otkrije jedno koje mu se čini poznatim. Koliko se puta onda pokazuje da se radilo o grešci; tobožnji nam se znanac približava ili mi idemo u susret njemu: a to je netko koga još nikada u životu nismo vidjeli. Nitko ne razmišlja mnogo o toj zabludi. Neka slučajno slična crta, držanje

glave, hod ili kosa bili su povod zabuni, te je objašnjavali. Međutim, dolazi vrijeme kad takve zabune postanu učestale. Svugdje vidimo jednog određenog čovjeka. On stoji pred lokalima u koje želimo ući ili na prometnim uglovima ulica. Pojavljuje se više puta na dan; to je, naravno, netko tko nas zaokuplja, koga volimo ili, možda još češće, koga mrzimo. Znamo da se preselio u drugi grad, daleko preko mora. Unatoč tome mislimo da smo ga prepoznali. Zablude se ponavlja, ne odustajemo od nje. Jasno je da tog čovjeka *želimo* naći iza drugih lica. Druge doživljavamo kao varku koja prikriva ono pravo. Mnogi su pogodni za tu varku, i iza mnoštva njih slutimo samo jednog. U tom procesu ima nečeg prisilnog što nam ne da mira: skidamo stotinu lica kao maske da bi se iza njih pojavilo ono koje nam je važno. Kad bismo morali definirati glavnu razliku između tog jednog lica i stotinu njih, onda bismo morali reći: Stotinu njih nam je *nepoznato*, a to jedno nam je *poznato*. Čini se da možemo prihvatiti samo ono poznato. No, ono se skriva, pa ga moramo tražiti u nepoznatom.

Kod paranoika se taj proces koncentrira i zaoštrava. Paranoik pati od nesposobnosti preobražavanja koja potječe od njega samog — ona je od svega naj nepromjenljivi ja — te se otuda širi na sav drugi svijet. On je sklon vidjeti kao *isto* čak i ono što je stvarno različito. On ponovno nalazi svog *neprijatelja* u naj različiti j im likovima. Kad god neke skinu krinku, iza nje stoji njegov neprijatelj. Zbog tajne, koju naslućuje iza svega, i radi demaskiranja, za njega sve postaje maska. On se ne da zavaravati, *on* je taj koji uspijeva *prozreti druge; mnoštvo je jedno*. Što njegov sistem postaje kraći, to svijet postaje siromašniji prepoznatim likovima, te preostaje samo ono što spada u igru njegova ludila. Sve se može utvrditi na isti način i utvrđuje se do (kraja. Na koncu nema više ničega osim njega i onoga čime on vlada.

U suštini je ovdje riječ o izvrnutom preobražaju. Proces raskrinkavanja ili demaskiranja možemo isto tako nazvati i *izvrnutim preobražajem*. Nešto silom vraćamo njemu samom, u određeni položaj, u određeni stav, u kojem to želimo vidjeti, koji smatramo njegovim stvarnim i pravim stavom. Počinjemo kao promatrači; polazimo od promatranja drugih, koji se preobražavaju jedan u drugog. Možda ih kratko vrijeme promatramo kako nose maske; međutim, to ne odobravamo, to nam ne donosi nikakvo zadovoljstvo. Iznenada viknemo: »Stoj!« i zaustavljamo kratki, živi proces. »Raskrinkavanje!« uzvikujemo, i svatko stoji pred nama onakav kakav zaista jest. A onda je dalje preobražavanje zabranjeno. Predstava je gotova. Prozreli smo maske. Taj obrnuti proces, proces *raskrinkavanja*, javlja se samo rijetko u čistom obliku, zato što je uglavnom obojen očekivanjem neprijateljstva. Maske su htjele zavarati paraonika. Njihov preobražaj nije bio dezinteresiran. Njima je važnija od svega bili tajna. Sporedno je bilo u što su se pretvorile, što su trebale predstavljati; bitno je da se nikako nisu mogle prepoznati. Reakcija ugro-

ženoga, skidanje maske, postaje oštra i pakosna; ona je bez sumnje tako žestoka i impresivna da se lako previđa preobražaj koji joj je prethodio.

Schreberova nas »Sjećanja« jako približavaju suštini stvari. On se prisjeća početka bolesti, kad se kod njega sve još razvijalo. U prvoj godini svoje bolesti, u »sveto doba«, proveo je jedan ili dva tjedna u jednom malom privatnom lječilištu, koje su glasovi nazivali »đavoljom kuhinjom«. Bilo je to, kao što on veli, »vrijeme najluđih čuda«. Preobražaji i raskrinkavanja koja je tada doživio, davno prije nego što se njegovo ludilo učvrstilo i smirilo, najbolja su ilustracija spomenutih tvrdnji.

»Danju sam najviše boravio u zajedničkoj društvenoj prostoriji u koju su stalno dolazili i iz koje su stalno izlazili drugi tobožnji pacijenti klinike. Činilo se da je na mene morao posebno paziti jedan čuvar, u kojem sam, kako sam vjerovao, po jednoj možda slučajnoj sličnosti prepoznao slugu apelacionog suda, koji mi je za vrijeme mog rada u Dresdenu donosio spise kući. Usput rečeno, on je imao naviku da tu i tamo oblači moju odjeću. Kao navodni šef klinike povremeno se pojavljivao — uglavnom u večernje sate — jedan gospodin koji me opet podsjećao na dr med. O., kojeg sam ja konzultirao u Dresdenu ... U vrt klinike kročio sam samo jedanput na jednoj šetnji. Tada sam vidio nekoliko dama, među njima i suprugu pastora W. iz Fr., i svoju vlastitu majku i nekoliko gospode, među kojima savjetnika apelacionog suda K. iz Dresdena, doduše s izobličeno povećanom glavom. Mogao bih shvatiti pojavu takvih sličnosti u dva ili tri slučaja, ali ne i činjenicu da su svi pacijenti klinike, dakle nekoliko desetaka ljudi, imali značajke ljudi s kojima sam u životu bio povezan.«

Kao pacijente vidio je »samo neobične likove, među njima ozloglašene momke u platnenim kutama ... Oni su se pojavljivali pri ulazu u društvenu prostoriju, jedan za drugim, potpuno bez riječi, te su se isto tako bez riječi udaljavali a pri tome, kako se činilo, nisu zamjećivali jedan drugog. Pri tome sam svaki put vidio kako neki od njih za vrijeme svog boravka u društvenoj prostoriji *mijenjaju glave*, ne napuštajući sobu, te kako na moje oči iznenada počinju hodati naokolo s drugom glavom.«

»Broj pacijenata koje sam, bilo istodobno, bilo jednog nakon drugog, vidio u toru« — tako on naziva dvorišni prostor kamo se izlazilo da se udahne malo zraka — »i u društvenoj prostoriji, bio je neproporcionalan u odnosu na veličinu prostorija klinike. Uvjeren sam da je gotovo nemoguće da svih četrdeset do pedeset osoba, koje su zajedno sa mnim izvodili u tor i koje su se na dani znak na povratku gurale na vrata klinike, ovdje moglo naći ležaj za noć . . . Prizemlje je uglavnom *vrvjelo* od ljudi.«

U jednom od likova u toru prepoznao je bratića svoje žene, koji se ubio već 1887, i vrhovnog državnog tužioca B., koji je uvijek za-

uzimao pogrbljeno-ponizno držanje kao pri molitvi i onda se nije mićao iz tog položaja. Drugi ljudi, koje prepoznaje, jesu jedan tajni savjetnik, jedan predsjednik senata, još jedan savjetnik apelacionog suda, jedan advokat iz Leipziga, koji je bio njegov prijatelj iz mladosti, njegov nećak Fritz i jedno prolazno ljetno poznanstvo iz Warnemundea. S prozora jedanput zamjećuje svog tasta na putu koji vodi do klinike.

»•Uvijek se iznova događalo da vidim velik broj ljudi, jedanput čak nekoliko osoba, kako ulaze u sobu na uglu pošto su prošle kroz društvenu prostoriju, u kojoj su onda morale nestati. Pri tome sam više puta čuo i karakteristično *hroptanje* koje je bilo povezano s rasplinjavanjem 'površno prurušenih muških likova'.«

»Začudili su me ne samo ljudski likovi već i mrtve stvari. Iako sada, pri preispitivanju svojih sjećanja, pokušavam biti skeptičan, ipak ne mogu izbrisati iz sjećanja određene dojmove, prema kojima se *preobrazila* i odjeća na tijelu ljudi koje sam vidio i hrana na mom tanjuru za vrijeme jela (npr. svinjsko pečenje u teleće pečenje ili obrnuto).«

Ovaj je opis po mnogo čemu zanimljiv. On vidi više ljudi nego što ih tamo stvarno može biti, i sve njih zajedno tjeraju u jedan tor. Dok je zajedno s njima, osjeća se, kao što govori ovaj izraz, *degradiran u životinju*, a to je od svega što kod njega nalazimo još najslabije doživljaju mase. Međutim, Schreber se, naravno, nikada ne gubi čak ni u »toru« pacijenata. On pažljivo promatra igru preobražaja, doduše kritički, ali zapravo ne neprijateljski. Čak se odjeća i jelo mijenjaju. Najviše ga zaokupljaju njegova *prepoznavanja*. Svatko tko se pojavi u stvari je netko drugi koga je on prije dobro poznao. On se brine za to da mu nitko ne ostane stvarno nepoznat. No, sva ta raskrinkavanja još imaju relativno dobrohotan karakter. Jedino o glavnom čuvaru, na jednom mjestu koje ovdje nisam spomenuo, govori s mržnjom. Prepoznaje mnoge vrlo različite ljude, krug još nije sužen ni ekskluzivan. Umjesto da budu demaskirani, ljudi povremeno mijenjaju glave. Teško bi bilo zamisliti zabavniji i velikodušniji način raskrinkavanja.

No, Schreberovi doživljaji imaju samo rijetko taj obijesni i zabavni karakter. Jedna potpuno drukčija vrsta vizija, koje je on češće imao u svoje »sveto doba«, vodi, vjerujem, neposredno do *iskonske situacije paranoje*.

Kod paranoika je osnovni osjećaj — osjećaj da je *opkoljen hajkom neprijatelja* koji ga žele uhvatiti. On najbolje dolazi do izražaja u vizijama očiju: paranoik svugdje, na sve strane, vidi oči, koje ne zanima ništa osim njega, i to je njihovo zanimanje izuzetno opasno. Stvorenja kojima pripadaju te oči žele mu se osvetiti. Predugo ih je nekažnjen prisiljavao da osjete njegovu moć; ako je riječ o životinjama, onda ih je potpuno nemilosrdno progonio te su mu se sada, kad im prijeti istrebljenje, potpuno neočekivano suprotstavi-

le. Ovu iskonsku situaciju paranoje nalazimo u uvjerljivijem i nedvosmislenijem obliku u lovačkim legendama mnogih naroda.

Te životinje ne zadržavaju uvijek lik koji imaju u ljudskim očima kao plijen. Od njih nastaju opasnija stvorenja, kojih se čovjek uvijek boji, i koja još povećavaju njihov strah približavajući mu se, ispunjavajući njegovu sobu i zauzimajući njegov krevet. Sam je Schreber noću osjećao da ga opkoljavaju medvjedi.

Jako je često izlazio iz kreveta i u košulji sjedio na podu spavaće sobe. Onda su mu medvjedolika stvorenja — *crni medvjedi* — s vremena na vrijeme zamjetno dizala ruke, koje je oslonio na pod iza svojih leđa. Drugi crni medvjedi sjajnih očiju, veći i manji, sjedili su u blizini oko njega. Njegova je posteljina poprimila lik »bijelih medvjeda«. Na večer — dok je još bio budan — vidio je mačke sjajnih očiju na drveću u vrtu klinike.

Međutim, nije ostalo na tim *životinjskim hajkama*. Schreberov glavni neprijatelj, psihijatar Flechsig, znao je na posebno podmukao i opasan način stvoriti *nebeske hajke* protiv njega. Tu se radilo o specifičnoj pojavi koju je Schreber nazvao *podvajanjem duše*.

Flechsigova se duša razdijelila da bi cijeli nebeski svod prekrila dijelovima duše, tako da su božanske zrake na sve strane nailazile na otpor. Činilo se da su preko cijelog nebeskog svoda napeti živci, koji su predstavljali mehaničku zapreku božanskim zrakama; ti se živci nisu mogli preskočiti. Nalikovali su na opkoljenu tvrđavu koja je zidinama i jarcima zaštićena od napada neprijatelja. U tu se svrhu Flechsigova duša razdijelila na velik broj dijelova duše; onda je neko vrijeme postojalo četrdeset do šezdeset takvih duša, među kojima i mnogo sasvim malih.

Čini se da su se onda počele dijeliti i druge »iskušeničke duše« po uzoru na Flechsiga; one su postajale sve brojnije i živjele, kako dolikuje pravim hajkama, još samo za zasjede i prepade. Velik dio njih nije se bavio gotovo ničim drugim nego pokretima zaobilaženja, manevrom čiji se cilj sastojao u tome da se nadolazeće božanske zrake napadnu s leđa < i prisile na predaju. Veliki broj tih »iskušeničkih dijelova duša« počeo je na koncu smetati i svemoćnom Bogu. Nakon što je Schreber već uspio privući na sebe dobar dio tih duša, jednog je dana i svemogući Bog organizirao među njima veliku raciju.

Moguće je da je pri »dijeljenju duša« Schreber imao pred očima množenje stanica diobom, koje mu je, naravno, bilo poznato. Primjena tako nastalih gomila u nebeskim hajkama jedna je od najkarakterističnijih tvorevina njegova ludila. Značenje *neprijateljskih hajki* za strukturu paranoje uopće se ne može izraziti jasnije nego na ovom primjeru.

Schreberov složeni i višeznačni odnos prema Bogu, »politika duša« čijom se žrtvom osjećao, nije ga spriječila da Božju *svemoć* do-

živi izvana kao nešto jedinstveno, kao *sjaj*. U svim godinama svoje bolesti Schreber je imao taj doživljaj samo za vrijeme jednog neprekinutog niza dana i noći: bio je potpuno svjestan jedinstvenosti i vrijednosti tog događaja.

Bog se pojavio jedne jedine noći. Dok je Schreber ležao budan u krevetu — blještava slika Božjih zraka postala je vidljiva u njegovu duhu. Istodobno ga je čuo kako govori. To nije bio tih šapat, već je neposredno pred prozorima njegove spavaće sobe odzvanjao njegov snažni bas.

Nekoliko je dana poslije toga vidio Boga svojim pravim očima. Bilo je to sunce, ali ne onakvo kao što se obično javlja, već okruženo srebrnastojajnim morem zraka, koje je prekrivalo šestinu ili osminu neba. Prizor je bio toliko prekrasan i veličanstven da ga je bilo strah stalno u njega gledati te je nastojao skrenuti pogled s te pojave. A to mu je sjajno sunce nešto *govorilo*.

On taj sjaj nije doživio samo kod Boga, već ponekad i na samome sebi, što s obzirom na njegovo značenje i blisku povezanost s Bogom nije nikakvo čudo. »Glava mi je zbog masovnog pritjecanja zraka često bila okružena svjetlucavom svjetlošću, sličnom Isusovom svetokrugom kakav se prikazuje na slikama, samo neusporedivo bogatijem i sjajnijem: takozvanom krunom zraka.«

No, Schreber je još intenzivnije prikazao taj *sveti aspekt moći*. Ona je dostigla savršenstvo u njegovu razdoblju *nepomičnosti*, s kojim ćemo se sada pozabaviti.

Vanjski život koji je on vodio u to doba bio je neizmjereno jednoličan. Dvaput na dan odlazio je u vrt u šetnju. Inače je cijeli dan nepomično sjedio na stolcu za svojim stolom, te nije čak išao ni do prozora. Čak je i u vrtu rado sjedio uvijek na istom mjestu. Tu je apsolutnu pasivnost smatrao tako reći svojom vjerskom obvezom.

Tu su predodžbu izazvali u njemu glasovi koji su mu govorili. »Ni najmanjeg pokreta!« stalno su mu govorili glasovi. On je taj zahtjev objašnjavao time da se Bog ne zna ophoditi sa živim ljudima. Bog je bio naučen dolaziti u dodir samo s leševima. Zato se od njega zahtijevalo da se stalno ponaša kao leš.

Ta je nepomičnost bila pitanje samoodržanja, ali i obveza prema Bogu: trebalo ga je osloboditi od nevolje u koju je dospio zbog »iskušeničkih duša«. »Došao sam do zaključka da se gubici zraka povećavaju kad sam se češće kretao amo-tamo, čak i onda kad je u mojoj sobi bio propuh. Zbog pobožnog straha koji sam onda još osjećao prema božanskim zrakama i zato što nisam bio siguran da li stvarno postoji vječnost i ne bi li zrake iznenada mogle nestati, smatrao sam da je moj zadatak da spriječim rasipanje zraka koliko god mogu.« Bilo mu je lakše da ne miče tijelo i da tako privuče na sebe iskušeničke duše te da ih pusti da se na njemu rasplinu. Samo se tako mogla obnoviti Božja samovlada na nebu. Zato je on preuzeo na sebe

nevjerojatnu žrtvu da se tijekom više tjedana i mjeseci suzdržava od bilo kakvih tjelesnih pokreta. Budući da se rasplinjavanje iskušeničkih duša moglo najprije očekivati u snu, on se čak nije usudio promijeniti noću položaj u krevetu.

To Schreberovo *ukrućenje* tijekom razdoblja od nekoliko tjedana i mjeseci spada u najčudnije stvari o kojima piše. Njegova je motivacija dvostruka. To da se Schreber Bogu za ljubav mora ponašati tiho kao leš, zvuči našim modernim evropskim ušima još čudnije nego što samo po sebi jest, uglavnom zbog našeg puritanskog odnosa prema *lesu*. Naši se običaji brinu za to da se leš brzo ukloni. Oko njega se ne podiže mnogo vike zato što nas svijest o tome da će ubrzo početi truliti, prisiljava da ne poduzimamo ništa protiv toga. Malo ga dotjerujemo, nakratko izlažemo i kasnije onemogućavamo pristup do njega. Ma kako neki pogreb bio svečan, sam se leš uopće ne pojavljuje, i on je svečanost njegova zatajenja i prikrivanja. Da bismo razumjeli Schrebera, moramo se sjetiti egipatskih mumija, kod kojih se ličnost umrloga čuva, njeguje i obožava u mrtvom tijelu. Bogu za ljubav Schreber se mjesecima ponašao kao mumija, a ne kao leš; u ovom slučaju njegov vlastiti izraz za to nije najprikladniji.

Drugi motiv njegove nepomičnosti, strah od rasipanja božanskih zraka, Schreber dijeli s bezbrojnim kulturama raširenim po cijelom svijetu, u kojima se izgradilo sakralno poimanje moći. On sam sebe doživljava kao posudu u kojoj se postupno skuplja božanska esencija. Svaka i najmanja kretnja može dovesti do toga da je prolije, te se zbog toga uopće ne smije micati. Vlastodržac čuva moć kojom je ispunjen: bilo da je doživljava kao bezličnu supstanciju koja bi mogla iz njega isteći, bilo da neka viša instancija od njega očekuje takvo štedljivo ponašanje kao čin poštovanja. On će se polako *ukrutiti* u položaju koji mu se čini najpogodnijim za očuvanje njegove dragocjene supstancije; svako odstupanje je opasno i mora ga ispuniti zabrinutošću. Za njegov opstanak jamči savjesno izbjegavanje odstupanja. Neki od tih stavova su zahvaljujući svojoj jednoobraznosti tijekom stoljeća postali uzorni. Politika struktura mnogih naroda ima jezgru u ukrućenom i točno propisanom držanju *pojedinca*.

I Schreber se pobrinuo za jedan narod, u kojem, doduše, nije važio za kralja, ali ipak za »*narodnog sveca*«. Na nekoj udaljenoj planeti je u stvari učinjen pokušaj stvaranja novog ljudskog svijeta »od Schreberova duha«. Ti su novi ljudi bili fizički mnogo manji od naših ovozemaljskih ljudi. Oni su, unatoč tome, uspjeli dostići zavidnu kulturnu razinu te su, u skladu sa svojim malim rastom, držali manju vrstu stoke. Sam Schreber im je, navodno, postao »narodni svetac« kao predmet štovanja kakvo se iskazuje Bogu, tako da je njegovo *držanje tijela* bilo važno za njihovu vjeru.

Ovdje jasno dolazi do izražaja uzornost određenog držanja, koje treba shvatiti sasvim konkretno i fizički. Ne samo da su ti ljudi

načinjeni od njegove supstancije, već njihova vjera ovisi o njihovu držanju.

Kao što smo vidjeli, Schreberov je *razum* tijekom njegove bolesti morao pretrpjeti najrafiniranije nesreće. No, teško je opisati i zahvate uperene protiv njegova *tijela*. Od toga nije ostao pošteđen nijedan dio njihova tijela. Zrake nisu zaboravljale ni previdale ništa na njemu, doslovce je sve dolazilo na red. Djelovanje njihova zahvata nastupalo je tako iznenadno i neočekivano da ga je mogao smatrati jedino čudom.

Tu su bile najprije pojave povezane s njegovim budućim preobražajem u ženu. On ih je prihvatio te im se više nije opirao. No, i pored toga je nevjerojatno ono što se s njime događalo. U pluća su mu poslali plućnu glistu. Rebra su mu bila privremeno smrskana. Umjesto njegova zdravog, prirodnog želuca jedan mu je bečki psihijatar stavio u tijelo mnogo slabiji »židovski želudac«. Njegov je želudac općenito imao vrlo promjenljivu sudbinu. Često je živio bez želuca te je čuvaru izričito objasnio da ne može jesti zato što nema želuca. Kad je unatoč tome jeo, jelo se slijevalo u trbušnu šuplinu i na bedra. Međutim, on se naviknuo na to stanje te je i kasnije bezbrižno jeo bez želuca. Jednako i crijeva su mu često bili rastrgani ili nestali. A dijelove grkljana je više nego jedanput pojeo zajedno s hranom.

Pomoću »malih ljudi«, koje su mu stavili u stopala, pokušavali su mu ispumpati leđnu moždinu, tako da mu je na šetnjama u vrtu isparivala iz usta u obliku pare. Često je imao osjećaj da mu je cijelo tijelo postalo tanje. Kad je svirao klavir ili pisao, pokušavali su mu ukočiti prste. Neke su duše poprimale oblik malih ljudskih likova, ne većih od nekoliko milimetara, i radile svoje na najrazličitijim dijelovima njegova tijela, djelomice u njemu, a djelomice izvana. Neke su od njih bile zaokupljene otvaranjem i zatvaranjem njegovih očiju: stajale su iznad očiju u obrvama i otuda mu po želji dizale i spuštale očne kapke pomoću finih niti nalik na paučinu. Mali su ljudi tada gotovo uvijek bili okupljeni u velikom broju na njegovoj glavi. Oni su se doslovce šetali po njegovoj glavi, uvijek spremni znatiželjno otrčati tamo gdje je bilo na pomolu neko novo uništavanje. Čak su sudjelovali u njegovim obrocima uzimajući sićušan dio jela koje je on jeo.

Bolnim apscesom kostiju u području peta i u stražnjici pokušali su mu onemogućiti sve, hodanje i stajanje, sjedenje i ležanje. Nije imao mira ni u kojem položaju i ni u kakvom kretanju: kad je hodao, pokušali su ga prisiliti da legne, a kad je ležao, pokušali su ga ponovno podići .s ležaja. »Činilo se da zrake ne shvaćaju da čovjek koji stvarno postoji *mora negdje biti*.«

Kod tih se pojava možda može utvrditi nešto zajedničko: riječ je o *prodiranju* u njegovo tijelo. Ovdje više ne važi fizikalno načelo o neproničnosti tijela. Isto onako kao što se on želi svugdje proteg-

nuti, usred tijela zemlje, tako se sve proteže usred njega i izvodi na i u njemu svoje nepodopštine. On često govori o sebi kao da je nebesko tijelo; no, čak ni njegovo obično ljudsko tijelo nije sigurno. Čini se da je vrijeme njegova protezanja, u kojem se javljaju njegove pretenzije, istodobno i vrijeme u kojem je on izložen prodiranju. Kod njega su *veličina* i *progonjenost* usko povezani, i oboje se izražava u njegovu *tijelu*.

No, budući da je unatoč svim napadima još uvijek bio živ, u njemu se stvorilo uvjerenje da ga zrake i *liječe*. Zrake su ponovno preuzimale sve nečiste tvari iz njegova tijela. Mogao je sebi priuštiti da bezbrižno jede i bez želuca. Zrake su u njemu izazivale klice bolesti i ponovno ih uklanjale.

Zato se u njemu stvara sumnja da je cilj svih tih napada na njegovo tijelo to da ga učine *neranjivim*. Njegovo mu tijelo treba dokazati što sve može podnijeti. Što su ga više uništavali i potresali, to je sigurniji na koncu ostajao.

Schreber je počeo sumnjati u to da je uopće smrtan. Što je bio najjači otrov u usporedbi s povredama koje je pretrpio? Ako padne u vodu i utopi se, onda će vjerojatno oživjeti, čime će se ponovno podstaći rad srca i optok krvi. Ako metkom prosvira sebi glavu, mogu se obnoviti uništeni unutrašnji organi i dijelovi kostiju. Na koncu, živio je dugo vremena bez životno važnih organa. Sve mu je ponovno izraslo. Ni prirodne ga bolesti nisu mogle ugroziti. Nakon mnogih mučnih tjeskoba i sumnji kod njega se onaj snažni nagon za *neranjivošću* pretvorio u neosporno dostignuće.

U tijeku ove knjige pokazali smo kako se taj nagon za neranjivošću i strast za preživljavanjem stapaju jedno u drugo. Paranoik se i u tome pokazuje kao točan odraz vlastodršca. Oni se razlikuju samo po svom položaju u vanjskom svijetu. Po svojoj unutrašnjoj strukturi oni su jedno te isto. Paranoik nam se može činiti impresivnijim zato što je sam sebi dostatan i što se ne da pokolebati vanjskim neuspjehom. Mišljenje svijeta mu ne znači ništa, a njegovo ludilo stoji samo protiv cijelog čovječanstva.

»Sve što se događa«, veli Schreber, »povezano je sa mnom. Ja sam za Boga postao čovjek općenito ili jedini čovjek, oko ikojeg se sve okreće, s kojim se mora povezati sve što se zbiva i koji sa svog gledišta mora sve stvari povezati sa sobom.«

Kao što znamo, njega je godinama zaokupljala ideja da su svi drugi ljudi propali i da je on stvarno jedini čovjek, a ne samo jedini koji je važan. Ta je ideja tek postupno ustupila mjesto jednoj drugoj, smirenijoj ideji. Od jedinog živog Schreber se pretvorio u jedinog važnog. Ne možemo se otrgnuti slutnji da se iza svake paranoje, kao i iza svake moći, krije ista dublja tendencija: čovjekova želja da druge ukloni s puta zato da bi on bio jedini ili, u blažem i često priznatom obliku, njegova želja da se posluži drugima kako bi uz njihovu pomoć postao jedini.

## Epilog

### Rastvaranje preživjeloga

Nakon ove iscrpne analize jednog paranoičnog ludila, koje je pronašlo jednog jedinog sljedbenika, naime svog tvorca, treba se podsjetiti na ono što smo saznali o moći. Naime, svaki usamljeni slučaj, bez obzira na dubinu spoznaja koje nam otkriva, ostavlja u nama i duboku sumnju. Što ga točnije upoznajemo, to postajemo svjesniji njegove neponovljivosti. Čovjek iznenada otkrije u sebi nadu da je samo ovaj put tako, a u svakom drugom slučaju drukčije. To osobito vrijedi za slučajeve duševnih bolesti. Čovjekova se nepokolebljiva oholost grčevito hvata za njihov vanjski neuspjeh. Čak i kad bi se moglo dokazati da se svaka pojedina misao u glavi npr. jednog Schrebera, poklapa s onima u glavi vlastodršca kojeg se svi plaše, čovjek bi se ipak i dalje nadao da su one negdje u osnovi ipak različite. Teško se rastvara poštovanje pred »velikima« ovog svijeta a čovjekova je potreba za obožavanjem neizmjenjarna.

Međutim, naša se analiza, na sreću, nije ograničila samo na Schreibera. Iako se mnogima mogla učiniti vrlo iscrpnom, neke smo stvari tek dotakli a neke, koje bi bile važne, nismo ni spomenuli. Unatoč tome ne možemo zamjeriti čitaocu da već sada, na kraju ove knjige, želi saznati što možemo smatrati sigurnim.

Očito je koje od četiri hajke karakteriziraju naše vrijeme. Moć velikih religija oplakivanja približava se svom kraju. Njih je pre-raslo i polako zagušilo množenje. U modernoj se proizvodnji toliko povećao stari sadržaj hajke množenja da pored njega svi drugi sadržaji našeg života postaju zanemarivi. Proizvodnja se odvija ovdje, u ovozemaljskom životu. Njezina brzina i nepregledna raznolikost ne dozvoljavaju ni trenutak mirovanja ni razmišljanja. Nisu je zagušili ni najstrašniji ratovi. Ona je jednako djelotvorna u svim neprijateljskim taborima, ma kakvi oni bili. Ako postoji jedna vjera koju slijede vitalni narodi na zemlji, onda je to vjera u proizvodnju, u modernu mahovitost množenja.

Posljedica povećanja proizvodnje jest to da je poželjno više ljudi. Što se više proizvodi, to je potrebno više kupaca. Kad bi se prodaja podvrgavala samo svojim vlastitim zakonima, njezin bi cilj bio taj da dostigne kao kupce sve ljude koji se mogu dostići, dakle zapravo sve ljude. U tome je ona, iako samo na površini, ista kao univerzalne religije, koje zanima svaka duša. Svi bi ljudi morali postići neku vrstu idealne jednakosti, naime kao platežno sposobni kup-

ci raspoloženi za kupovanje. Međutim, to ne bi bilo sve, jer kad bi svi bili dostignuti i kad bi svi nešto kupili, proizvodnja bi još uvijek željela rasti. Zato je njezina druga i dublja tendencija porast broja ljudi. Proizvodnja treba *više ljudi*: preko množenja predmeta ona se vraća na izvorni smisao svakog množenja, na množenje samih ljudi.

Proizvodnja je po svojoj suštini miroljubiva. Njoj štete smanjenja koja izazivaju rat i razaranja. U tome se kapitalizam i socijalizam međusobno ne razlikuju: oni su posvađani blizanci jedne te iste vjere. Proizvodnja je i jednome i drugome zjenica oka. Ona objema jednako leži na srcu. Njihovo je suparništvo doprinijelo sumanutom uspjehu množenja. Oni postaju sve sličniji jedan drugome. Zamjećujemo nešto nalik na sve veće uzajamno poštovanje. Ono se odnosi, gotovo bismo mogli reći isključivo, na uspjeh u proizvodnji. Više nije istina da se žele međusobno uništiti: oni žele jedan drugoga nadmašiti.

Danas ima više velikih središta množenja, koja su vrlo djelotvorna i koja se brzo šire. Podijeljena su na različite jezike i kulture; nijedno od njih nije dostatno snažno da prigrabi svu vlast. Nijedno se ne usuđuje samo suprotstaviti mnoštvu drugih. Očita je sklonost prema stvaranju ogromnih dvostrukih masa. One dobivaju imena prema cijelim svjetskim regijama, Istok i Zapad. One u sebi obuhvaćaju tako mnogo da izvan njih ostaje sve manje, a sve što ostaje izvan njih, čini se nemoćnim. Fiksirana suprotstavljenost tih dvostrukih masa, činjenica da jedna drugu fascinira, oboružanost do zuba i, uskoro, sve do *mjeseca*, probudile su u svijetu apokaliptičan strah: rat između njih mogao bi dovesti do uništenja čovječanstva. Međutim, pokazuje se da je tendencija množenja postala tako snažna da je zauzela mjesto iznad tendencije ratovanja; stoga joj se ratovi čine još samo kao neugodna smetnja. Rat kao sredstvo brzog množenja iscrpio se u jednoj provali arhaičnog karaktera u nacističkoj Njemačkoj te je, kao što moramo vjerovati, zauvijek mrtav.

Svaka zemlja danas pokazuje sklonost da svoje ljude štiti još više nego svoju proizvodnju. Ništa nije tako opravdano, ničemu nije zajamčeno takvo opće odobravanje. Još u ovom stoljeću proizvest će se više robe nego što ljudi mogu potrošiti. Međutim, na mjesto rata mogu se staviti drugi sistemi dvostrukih masa. Iskustvo s parlamentima pokazuje da je moguće isključiti smrt iz mehanizma dvostruke mase. Miroljubivo i regulirano izmjenjivanje na vlasti može se uspostaviti i između nacija. Već je u Rimu sport kao masovni događaj velikim dijelom nadomjestio rat. On bi danas mogao poprimiti isto značenje — ali u svjetskim razmjerima. Rat sigurno odumire te bi mu se mogao proreći brz kraj: no, to bi značilo raditi račun bez preživjeloga.

Sto nam je pri svemu tome preostalo od religija oplakivanja? U neshvatljivim ekstremima uništavanja i stvaranja koji karakteri-

ziraju prvu polovicu ovog stoljeća, u tom dvostrukom neumoljivom spoju, koji djeluje čas u jednom, čas u suprotnom smjeru, pružaju nam religije oplakivanja, ukoliko su se održale kao organizacije, sliku potpune bespomoćnosti. Oklijevajući ili susretljivo, iako sigurno uz određene iznimke, one daju blagoslov svemu što se događa.

Unatoč tome njihovo je nasljeđe veće nego što bismo mislili. Slika jednoga čiju smrt kršćani oplakuju već gotovo 2000 godina, ušla je u svijest cijelog civiliziranog čovječanstva. On je smrtnik a ne smije umrijeti. Sa sekularizacijom svijeta njegova je božanska priroda izgubila nešto od svoje važnosti. On je, htjeli mi to priznati ili ne, preostao kao jedini čovjek koji trpi i umire. Zahvaljujući svom božanskom predživotu, on je unutar ovozemaljskog čovječanstva ste kao neku vrstu povijesne besmrtnosti. Ona je dala snagu njemu i svakom pojedincu koji u njemu vidi sebe. Nema nijednog progonjenog, bez obzira na to za što pati, koji u jednom dijelu svoje duše ne vidi sebe kao Isusa. Smrtni neprijatelji, čak i kad se obojica bore za lošu i neljudsku stvar, osjećaju, čim stvari loše krenu, jedno te isto. Slika onoga koji pati, koji umire, ići će, ovisno o tijeku zbivanja, od jednoga do drugoga, tako da se slabiji na koncu može osjećati boljim. No, i najslabiji, koji nikad nije uspio postati ozbiljan protivnik, ima udjela u ovoj slici. Čak ako i ne umre za neku posebnu stvar, samo ga umiranje pretvara u nešto posebno. Isus mu daje žalobnu hajku. Usred mahnitanja množenja, koje se odnosi i na ljude, vrijednost pojedinca nije pala, već porasla. Čini se da zbivanja u našem stoljeću govore suprotno: pa ipak, ni ona nisu promijenila ništa u svijesti čovjeka. Sam je čovjek kakav danas živi uhvaćen indirektno preko duše. Pred njim je opravdana želja za neuništivošću. Svaki je za sebe dostojan predmet oplakivanja. Svaki je tvrdoglavo uvjeren u to da ne smije umrijeti. Taj je dio kršćanskog nasljeđa — i, na ponešto drukčiji način, nasljeđa budizma — neuništiv.

Međutim, ono što se u ovo vrijeme iz temelja promijenilo jest situacija preživjeloga. Sigurno ima malo onih koji su završili čitanje poglavlja o preživjelome ne osjećajući duboku odbojnost. Željeli smo ga pronaći u svim zakucima i prikazati ga onakvim kakav jest i kakav je oduvijek bio. Kao junaka su ga obožavali, a kao vlastodršci mu se pokoravali: u osnovi je uvijek bio isti. U naše je doba, među ljudima kojima pojam čovječnosti mnogo znači, doživio svoje najživije trijumfe. Nije izumro i neće izumrijeti sve dok ne budemo imali snage da ga jasno vidimo, bez obzira na to kako se prurušio i kakvom slavom bio okružen. Preživjeli je nasljedna bolest čovječanstva, njegovo prokletstvo, a možda i njegova propast. Da li ćemo je moći izbjeći u posljednjem trenutku?

Njezino se djelovanje u našem modernom svijetu toliko zaoštrilo da ga se jedva usuđujemo sagledati. Jedan jedini čovjek može bez muke uništiti dobar dio čovječanstva. Pri tome se može poslužiti tehničkim procesima koje sam ne razumije. Može djelovati potpuno skriven; pri tome se čak ne mora izvrgnuti opasnosti. Suprotnost iz-

među njegove jedinstvenosti i broja onih koje uništava više se ne može racionalno shvatiti. Danas jedan čovjek može jednim udarcem nadživjeti više ljudi nego sve prijašnje generacije zajedno. Recepti vlastodršca su jasni, i nije ih teško primijeniti. Njima koriste sva otkrića, kao da su učinjena samo radi njih. Broj ljudi koji sudjeluju je uvišestručen, ima mnogo više ljudi, i svi su zbijeniji na okupu. Sredstva su nekoliko tisuća puta veća. Bespomoćnost žrtava, iako ne i njihova odanost, ostala je u osnovi ista.

Sve bojazni od neke nadnaravne sile, koja se kažnjavajući i razarajući obara na ljude, povezani su s predodžbom o »bombi«. Međutim, pojedinac može njome rukovati. Ona je u njegovoj ruci. Vlastodržac može izazvati uništenje koje nadilazi sve od Boga poslano pošasti zajedno. Čovjek je ukrao svog vlastitog Boga. Ščepao ga je i prisvojio od njega sve što je bilo strašno i sudbonosno.

Danas nam se i najsmjeliji snovi bivših vlastodržaca, kod kojih se preživljavanje pretvorilo u strast i porok, čine jadnim. S našeg gledišta povijest iznenada poprima bezazleno ugodno lice. Kako je *dugo* tada sve trajalo, i kako se *malo* toga moglo uništiti na nepoznatoj zemlji! Danas između odluke i djelovanja stoji samo jedan trenutak. Kakav džingis-kan! Kakav Timurlenk! Kakav Hitler! — u usporedbi s našim mogućnostima oni su jadni naučnici i šeprtlje!

Pitanje da li se može doskočiti preživjelome, koji je narastao do ovakvih čudovišnih razmjera, najveće je i možemo reći — jedino pitanje. Specijaliziranost i dinamika modernog života prikrivaju jednostavnost i koncentriranost tog osnovnog pitanja. Jer, jedino rješenje koje se nudi strastvenom nagonu za preživljavanjem, stvaralačka samoća koja zaslužuje besmrtnost, po svojoj je prirodi rješenje samu za nekolicinu.

Protiv te sve veće opasnosti, koju svatko osjeća u kostima, treba staviti u jednadžbu i drugu, novu činjenicu. I sam preživjeli osjeća strah. On je uvijek osjećao strah. No, strah je zbog njegovih mogućnosti prerastao u neizmjereno i nepodnošljivo. Njegov trijumf može biti pitanje minuta i sati. No, zemlja nigdje nije sigurna, čak ni za njega. Novo oružje stiže svuda, pa može doseći i njega. Njegova se veličina i njegova neranjivost nalaze u suprotnosti. On sam je postao prevelik. Vlastodršci se danas plaše za sebe *drukčije*, kao da su isto što i drugi ljudi. Iskonska struktura moći, njezino srce i jezgra: očuvanje vlastodršca na račun svih drugih, dovedena je do apsurdna i leži u ruševinama. Moć je veća, ali i *prolaznija* nego ikada. Preživjet će ili svi, ili nitko.

Međutim, da bismo doskočili preživjelome, moramo prozreti njegovo djelovanje tamo gdje nam se ono čini najprirodnijim. Ono se intenzivira na neosporan, i zato izuzetno opasan način, u izdavanju zapovijedi. Pokazali smo da zapovijed u svom pripitomljenom obliku, koji je uobičajen u zajedničkom životu ljudi, ne predstavlja ništa drugo nego odgođenu smrtnu presudu. Posvuda su se uvriježili

djelotvorni i akutni sistema takvih zapovijedi. Onaj tko je prebrzo stigao na vrh ili koji na neki drugi način uspije steći vrhovno zapovjedništvo nad takvim sistemom, ispunjen je strahom od zapovijedanja zbog prirode svog položaja, pa će ga se nastojati osloboditi. Neprestana prijetnja kojom se služi i koja čini stvarnu bit tog sistema, na koncu se okreće protiv njega samog. Bez obzira na to da li ga neprijatelji stvarno ugrožavaju ili ne, on će uvijek imati osjećaj ugroženosti. Najveću prijetnju predstavljaju njegovi vlastiti ljudi, kojima stalno zapovijeda, koji se nalaze u njegovoj neposrednoj blizini, koji ga dobro poznaju. Sredstvo za njegovo oslobođenje, za kojim poseže s oklijevanjem, ali kojeg se ipak nipošto ne odriče, jest iznenadna zapovijed za masovno ubijanje. On započinje rat i šalje svoje ljude tamo gdje moraju ubijati. Pri tome mnogi od njih mogu poginuti. Njemu to neće biti žao. Bez obzira na to kako se držao izvana, on osjeća duboku i tajnu potrebu za tim da se prorijede i redovi njegovih vlastitih ljudi. Da bi se oslobodio straha od zapovijedanja, mora umrijeti mnogo onih koji se za njega bore. Suma njegova straha postala je pregusta, i diše zato da bi se prorijedila. Ako je suviše oklijevao, više ne vidi stvari jasno i može prilično naškoditi svom položaju. Onda njegov strah od zapovijedanja poprima razmjere ikoji dovode do katastrofe. No, prije nego što katastrofa dostigne njega, njegovo vlastito tijelo, koje za njega utjelovljuje cijeli svijet, ona dovodi do propasti bezbroj drugih ljudi.

Sistem zapovijedi je općepoznat. On je najizraženiji u vojskama. No, zapovijed zahvaća i karakterizira i mnoga druga područja civiliziranog života. Smrt kao prijetnja jest valuta moći. Ovdje je lako stavljati jedan novčić na drugi i sakupiti ogroman kapital. Onaj tko želi doskočiti moći, mora bez bojazni pogledati u oči zapovijedi i pronaći način kako da se oslobodi njezina žalca.

## Bilješke

- 1 Opis Hake nalazi se u J. S. *Polack*, New Zealand, A narrative of travels and adventure. London 1838. Sv. I, str. 81—84.
- 2 »Stajanje na Arafatu« je često opisivano, najdetaljnije u *Gaudefroy-Demombynes*, Le Pelerinage a la Mekke. Pariz 1923, str. 241—255.
- 3 Bečuana: *Dornan*, Pvgmies and Bushmen of the Kalahari, str. 291.
- 4 Boloki: *Weeks*, Among Congo Cannibals, str. 261.
- 5 Gabonski Pigmejci: Pjesma o pećini mrtvih potječe iz *Trilles*, Les pvgmees de la foret equatoriale. Pariz 1931.
- 6 Duhovi pomoćnici šamana kod Cukča: *Ohlmarks*, Studien zum Problem des Schamanismus, str. 176.
- 7 Vizija eskimskog šamana: *Rasmussens* Thulefahr. Frankfurt 1926. str. 448-49.
- 8 Vojske mrtvih u Škotskom visočju: *Carmichael*, Carmina Gaidelica. Sv. II, str. 357.
- 9 Polarno svjetlo kod Laponaca i Tlinkit-Indijanaca: *Hofler*, Kultische Geheimbiinde der Germanen. Frankfurt 1934. Str. 241-42.
- 10 Stanovnici zraka: *Bin Gorion*, Die Sagen der Juden. Sv. I, Von der Urzeit, str. 348.
- 11 Vojska demona kod Perzijanaca: *Darmesteter*, The Zend-Avesta, Dio II, str. 49.
- 12 *Cdsarius von Heisterbach*: Cjelovit engleski prijevod djela Dialogus Miraculorum objavljen je pod naslovom »The Dialogue on Miracles« kod Routledgea 1929, u Londonu. Citati u ovoj knjizi uzeti su iz Sv. I, str. 322-23, str. 328; Sv. II, str. 294-95.
- 13 Bog i njegov dvor: *Cdsarius*, Sv. II, str. 343.
- 14 Pjesma o skakavcima: *Waley*, The Book of Songs. London 1937, str. 173.
- 15 Madame Jullien svom sinu: Pismo od 2. kolovoza 1791. u *Landauer*, Briefe aus der Franzosischen Revolution, Sv. I, str. 339.
- 16 Camille Desmoulins svom ocu. *Landauer*, Sv. I, str. 144.
- 17 Revival-pokreti: Dobre napise o revival-pokretima, osobito u Americi, nalazimo u *Davenport*: Primitive Traits in Religious Revivals. New York 1905. Jedan od najčuvenijih propovjednika ispričao je cijeli svoj život: The Backwoods Preacher. An Autobiographv by *Peter Cartwright*. London 1858.
- 18 Paklene kazne: *Davenport*, str. 67.
- 19 Skup u Cane Ridgeu: *Davenport*. Str. 73—77.
- 20 Trzanje, lajanje, sveti smijeh: *Davenport*, str. 78—81.
- 21 Prikaz jedne papuanske svečanosti u svim njezinim fazama tema je jedne neobično živopisne knjige *Andrea Dupeyrata*: Jours de Fete chez les Papous. Pariz 1954.
- 22 Svečanost kod naroda Tupinambu: *Jean de Lery*, Le vovage au Bresil 1556—1558. Novo izdanje 1927. kod Pavota, Pariz, str. 223-24.
- 23 Ratnički ples žena kod Kafira u Hindukušu: *Crooke*, Things Indian, str. 124.

- 24 Ratnički ples žena kod naroda Jivaro: *R. Karsten*, Blood Revenge, War and Victory Feasts among the Jibaro Indians of Eastern Ecuador. Washington 1922. Str. 24.
- 25 Mirari na Madagaskaru: *R. Decary*, Moeurs et Coutumes des Malgaches. Pariz 1951. Str. 178-79.
- 26 *Jeremija*: Poglavlje 25, 33.
- 27 Muhamedova propovijed mrtvim neprijateljima: Predanja o životu Muhamedovu prema *Ibn Ishaku* objavljena na njemačkom u *Weilovu* prijevodu 1864. Taj je prijevod nadmašen modernijim engleskim prijevozom *A. Guillaumea*, The Life of Muhammad. A translation of Ibn Ishaqs Sirat Rasul Allah. Oxford 1955. Ovdje nalazimo opise trijumfalne propovijedi mrtvima, str. 305—306.
- 28 Une i njegov zapis, nalazi se u *Erman*, Agvpten und agvptisches Leben im Altertum, str. 689.
- 29 Hvalospjev Ramzesu II: *Erman*, Die Literatur der Agvpter, str. 324.
- 30 Bitka kod Kadeša: *Erman*, Die Literatur der Agvpter, str. 333.
- 31 Merenptahova pobjeda nad Libijcima: *Erman*, Agvpten und agvptisches Leben, str. 710—711.
- 32 Ramzes III i Libijci: *Erman*, ebenda, str. 711.
- 33 Brojanje glava kod Asiraca. — Reljef iz vremena Asurbanipala she matizirano je prikazan u *G. Maspero*, Au Temps de Ramses et d'Assurbanipal, str. 370.
- 34 Vatra u Vedi: *H. Oldenberg*, Die Religion des Veda, str. 43.
- 35 Vatrene ples Navajo-Indijanaca: *Hambly*, Tribal Dancing and Social Development. London 1926. Str. 338—39.
- 36 Piromanka: *Krdpelin* Einführung in die psychiatische Klinik. Sv. II. Slučaj 62. Str. 235—240.
- 37 Bogovi oluje u Vedi. *Macdonell*, Hymns from the Rigveda, str. 56—57.
- 38 *Plutarch*, Leben des Pompejus, Poglavlje II.
- 39 Raspodjela ulovljenog plijena. — Vidi *£. Lot-Falck*, Les Rites de Chasse chez les peuples siberiens. Pariz. Gallimard 1953. Str. 179—183.
- 40 Ratni pohod plemena Taulipang na pleme Pišauko opisan je u *Koch-Griinbeg*, Vom Roroima zum Orinoco. Sv. III. Ethnographie, str. 102 do 105.
- 41 Totemi Australaca. — Pored starijih djela Spencera i Gillena i *C. Strehlowa* naročito su važna: *Elkin*, The Australian Aborigines 1943. *Elkin*, Studies in Australian Totemism. The Oceania Monographs, No. 2. 1933.
- 42 Bivolji ples kod plemena Mandan: *George Catlin*, The North American Indians, sv. I, str. 143—44.
- 43 Ungutnika i divlji psi: *Spencer and Gillen*, The Arunta, str. 169.
- 44 Lovačka hajka i klok: Arunta, str. 170—71.
- 45 Ležati na kandidatu: Arunta, str. 192—93.
- 46 *Spencer and Gillen*, The Arunta. Hodanje u koloni, str. 160. Trčanje u krugu, vrlo često, npr. str. 273. Lijeganje u jednom redu, str. 280, slika 100. Plesanje u slojevitoj formaciji, str. 261—62. Dva reda jedan nasuprot drugome, str. 189. Četverokut, str. 278. Gomila na tlu, str. 286, 290, 292. Vatrene kušnje, str. 294. Bacanje gorućih grana, str. 279, str. 289. Obrezivanje, str. 219.
- 47 *Mary Douglas*, The Lele of Kasai, in African Worlds, edited by *Daryll Forde*. Oxford University Press 1954. Str. 1—26.
- 48 Ugled šume: *M. Douglas* in African Worlds, str. 4.
- 49 Zajednički lov: *M. Douglas*, str. 15—16.

- 50 *R. Karsten*, Blood Revenge, War and Victory Feasts among the Jibaro Indians of Eastern Ecuador, Washington 1922. Novija studija o tome *M. W. Stirling*, Historical and Ethnographical Material on the Jibaro Indians. Washington 1938.
- 51 *Ruth Benedict*, Patterns of Culture, Houghton Mifflin, Boston 1934, str. 57—130. Njemački prijevod: Urformen der Kultur, Rowohlt's Enzyklopadie 1955, str. 48—104.
- 51\*Zazivanje kiše: Urformen der Kultur, str. 53.
- 52 Dahomej: *Dalzel*, The History of Dahomey. 1793. Ova stara dragocjena knjiga sadrži i prvi detaljni opis »Annual Customs«, godišnje svečanosti; str. XX i dalje. Druga djela o Dahomeju: *Burton*, A Mission to Gelele, King of Dahomey, 2 sveska. London 1864. — *Ellis*, The Ewe-speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa 1890. — *Le Herisse*, L'Ancien Royaume du Dahomey. Pariz 1911. — *Herskovits*, Dahomey, an Ancient West African Kingdom. 2 sveska. New York 1938.
- 53 Španjolski hodočasnik Ibn Jubayr. — The Travels of *Ibn Jubayr*. Prijevod R. J. C. Broadhurst. London, Cape 1952. Rasteljivost Meke, str. 174.
- 54 Prorok borbe i rata: *Goldziher*, Predavanja o islamu, str. 22 i 25. »Ubite nevjernike-«: Kuran, Sura 9, stih 5.
- 55 Mahnita Kibela: *Lukian*, Gottergesprache. 12. razgovor, u Wielandovu prijevodu.
- 56 Oplakivanje Izis: *Erman*, Religion der Agvpter, str. 39.
- 57 Pored *Goldziherovih* Predavanja o islamu za ovo smo poglavlje koristili: *Gobineau*, Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale. 1865. Novo izdanje, Pariz 1957. *Donaldson*, The Shiite Religion. London 1933. v. *Grunebaum*, Muhammadan Festivals. London 1958. *Virolleaud*, Le Theatre Persan. Pariz 1950. *Titayna*, La Caravane des Morts. Pariz 1930.
- 58 Muke Husainove: *Donaldson*, str. 79—87.
- 59 Nesreće Prorokova roda: *Goldziher*, str. 212—13.
- 60 Plakati za Husainom: *Goldziher*, str. 213—14.
- 61 Husainov grob u Kerbeli: *Donaldson*, str. 88—100.
- 62 Velika šijitska svečanost, *Grunebaum*, str. 85—94.
- 63 Dvije vrste bratstava: *Gobineau*, str. 334—38.
- 64 »-Kazalište je pretrpano ljudima«: *Gobineau*, str. 353—56.
- 65 Dan krvi: *Titayna*, La Caravane des Morts, str. 110—113; citirano u *De Felice*, Foules en Delire, str. 170—71.
- 66 *Stanley*: Sinai and Palestine, str. 354—58.
- 67 *Curzon*: Visits to Monasteries in the Levant, str. 230—50.
- 68 Ovaj dio knjige obuhvaća samo mali broj poglavlja, koja se sva, uz jednu iznimku, odnose na današnje prilike. Bilo bi preuranjeno ovdje napisati više: čitaocu još nisu poznati zaključci kasnijih dijelova knjige posvećenih analizi moći. Moglo bi se, dakle, opravdano prigovoriti da je naslov »Masa i povijest« preširok. Stečene spoznaje o masi i hajci bit će primijenjene na povijesne pokrete ranih epoha u jednoj drugoj knjizi, koja je djelomice već napisana a djelomice tek skicirana.
- 69 Opis zbivanja kod naroda Ksosa, donekle pojednostavljen, uzet je iz *Theal*, History of South Africa, sv. III, str. 198—207. — Njemački misionar *Kropf*, očevidac tih zbivanja, zabilježio je svoje utiske u jednom kratkom, vrlo slikovitom ali teško dostupnom zapisu: Die Leugenpropheten des Kaffernlandes. (Neue Missionsschriften, 2. izdanje, br. 11, Berlin 1891.) *Katesa Schlosser* daje u svojoj knjizi »Propheten

- in Afrika» (Braunschweig 1949) na str. 35—41. sažetu verziju tih događaja. Ona citira najvažnija mjesta iz *Kropfa*. Najdetajniji moderni prikaz, s novim materijalom, nalazimo u knjizi jednog južnoafričkog provincijalnog pisca, koji je u Evropi ostao nepoznat: *Burton*, Sparks from the Border Anvil, King Williams Town 1950, str 1—102.
- 70 *Zuckermann*: The Social Life of Monkeys and Apes. London, Kegan Paul 1932, str. 57—58.
- 71 *Zuckermann*, str. 268—69; str. 300—304.
- 72 Džingis-kan: prema *Vladimirzov*, The Life of Chingis-Khan. London Routledge 1930. Str. 168.
73. Cezar: *Plutarch*, Leben des Casar, poglavlje 15.
- 74 Domicijanova mrtvačka gozba: *Dio*, Romische Geschichte. Sažetak knjige LXVII, poglavlje 9.
- 75 Taj se opis nalazi u *Josephus*: Geschichte des Jüdischen Krieges Knjiga III, Poglavlje 8.
- 76 »Na koncu je preostao sam Josip, bilo zahvaljujući sretnom slučaju ili Božjoj providnosti, s još jednim pratiocem«. — U slavenskoj verziji židovskog rata, koja se prema mišljenju nekih znanstvenika za sniva na jednom ranom grčkom tekstu, nalazi se umjesto ove rečenice jedna druga, koja cijelu stvar neuvijeno naziva njenim imenom: »Pošto je (Josip) to rekao, lukavo je izračunao brojeve i tako prevario sve njih«. Vidi novi engleski prijevod u Penguin Classics: *Josephus*, The Jewish War, translated by G. A. Williamson, str. 403. Appendix: The Slavonic Additions.
- 77 Muhamad Tughlak: vidi kasnije poglavlje: Delhijski sultan.
- 78 Osvajanje Mudkala. — *Sewell*, A Forgotten Empire, str. 34.
- 79 *Hakim Wolff*, Die Drusen und ihre Vorläufer, Leipzig 1845, str. 286.
- 80 Kratak pregled povijesti mogulskih careva nalazi se u *Smith*: The Oxford History of India, str. 321—468.
- 81 Jezuitski zapis o princu Salimu uzet je iz *Du Jarric*, Akbar and the Jesuits, translated by C. H. Payne. London, Routledge 1926, str. 182.
- 82 Šaka: Najbolji suvremeni opis šake jest opis engleskog putopisca *Henryja Finna*. Njegov je dnevnik, koji je mnogo korišten već i prije, nakon više od 100 godina objavljen kao knjiga: The Diary of *Henry Francis Fynn*, edited by J. Stuart and D. Mek. Malcolm. Pietermaritzburg. Shuter and Shooter 1950. Jedina vrijedna moderna biografija, koja se temelji na svim pisanim izvorima i usmenoj predaji, jest *Ritterova*, Shaka Zulu. London, Longmans Green, 1955.
- 83 Etrušćansko stoljeće: *A. Grenier*, Les Religions étrusque et Romaine. Pariz 1948. Str. 26.
- 84 Mana na Markezaškom otočju: *Handy*, Polynesian Religion, str. 31.
- 85 Ubojica kod naroda Morngin: *Warner*, A Black Civilisation. Harper and Brothers 1958. Str. 163—165. Ova knjiga, objavljena prvi put 1937, predstavlja najispravniji i najznačajniji prikaz jednog australskog plemena koji postoji.
- 86 Junak na otocima Fiji: *Lorimer Fison*, Tales from Old Fiji, str. 51—53, str. XXI.
- 87 Čudovišna zmija i junak kod naroda Uitoto: *K. Th. Preuss*, Religion und Mithologie der Uitoto. Gottingen 1921. Sv. I, str. 220—29.
- 88 Preživjeli kod plemena Taulipang: *Koch-Griinberg*, Indianermarchen aus Sudamerika. Jena, Diederichs 1921. Str. 109—10.
- 89 Porijeklo naroda Kutenaj: *Boas*, Kutenai Tales. Br. 74, The Great Epidemic, str. 269—70. Washington 1918.

- 90 Masovno samoubojstvo kod naroda Ba-ila: *Smith and Dale*, The Illa-speaking Peoples of Northern Rhodesia. London 1920. Sv. I, str. 20.
- 91 Kabrejci i Karajbi: *Humboldt*, Reise in die Aquinoctial-Gegenden des neuen Continents, Sv. V, str. 63.
- 92 Smrt indijanskog djeteta u Demerari: *Roth*, An Inquiry into the Animism and Folklore of the Guiana-Indians. Washington 1915. Str. 155.
- 93 Kult predaka kod naroda Zulu: mrtvi i živi brat. — *Callaway*, The Religious System of the Amazulu. 1870, str. 146—159.
- 94 Kraljevski medij u Ugandi: *N. K. Chadivick*, Poetry and Prophecy, Cambridge 1942. Str. 36—38.
- 95 Kult predaka kod Kineza: *Granet*, La Civilisation Chinoise. Pariz 1929. Str. 300—302. — *Henri Maspero*, La Chine Antique. Novo izdanje. Pariz 1955. Str. 146—155. — *Jeanne Cuisinier*, Sumangat. L'ame et son culte en Indochine et en Indonésie. Pariz, Gallimard 1951. Str. 74—85.
- 96 Kuga u Ateni: *Thukydides*, Geschichte des peloponnesischen Krieges, Knjiga II, Poglavlje 47—54.
- 97 »Predak Džingis-kana bio je od velikog neba stvoreni, od sudbine izabrani sivi vuk«. — Tom rečenicom počinje »Die Geheime Geschichte der Mongolen«, koju je izdao i preveo *Haenisch*. Leipzig 1948.
- 98 Duša rimskog cara leti u nebo kao orao. — Vidi izvanredan opis apoteoze jednog rimskog cara — u ovom slučaju Septimija Severa — u *Herodian*, Geschichte des römischen Kaisertums seit Mark Aurel, Knjiga IV, Poglavlje 2.
- 99 Strah od oluje kod Mongola, u putopisu *Rubruk*: Contemporaries of Marco Polo, edited by Komroff. London 1928. Str. 91.
- 100 »Fulguriales« kod Etruščana: *A. Grenier*, Les Religions étrusque et Romaine, str. 18—19.
- 101 Moć i grom: *Franz Kuhn*, Altchinesische Staatsweisheit, str. 105. — Nestajanje Romula u oluji: *Livius*, Knjiga I. 16. Kako je Tullus Hostilius ubijen gromom: *Livius* I. 31. — Smrt jednog ranog kralja Albe Longe, Romula Silvija, od groma: *Livius* I, 3.
- 102 Prva dječja pitanja: *Jespersen*, Language, str. 137.
- 103 Žena podnevka ispituje do smrti: Wendische Sagen, u izdanju Siebera. Jena 1925. Str. 17.
- 104 Vrač kod naroda Aranda: *Spencer and Gillen*, The Arunta, Sv. II, str. 391—420.
- 105 Nepredvidljivost posljednjeg Viscontija: *Decembrio*, Leben des Filippo Maria Visconti, prijevod Funk. Jena 1913. Poglavlje 43. Str. 29 do 30.
- 106 Tajna iskušavanja Chosroesa II: Le Livre de la Couronne, attribue a Gahiz, traduit par *Ch. Pellat*. Pariz 1954. Str. 118—120.
- 107 Vukuf i Ifadha: vidi već spomenutu knjigu *Gaudefroy-Demombynes* Le Pelerinage a la Mekke. Pariz 1923. Str. 235—303.
- 108 *Lukian*, Von der Svrischen Gottin. Prijevod Wieland. Sv. IV Sabra njih djela, Munchen 1911. Str. 376—77.
- 109 Škopci: Najispravnija, ali pomalo nespretno napisana knjiga o Škopcima jest *Grass*: Die russischen Sekten. Svezak II: Die weißen Tauben oder Skopzen, Leipzig 1914. — *Grass* je preveo i Die geheime heilige Schrift der Skopzen, Leipzig 1904. — Novije djelo s dobrim materijalom jest: *Rapaport*: Introduction a la Psychopathologie Collective. La Secte mystique des Skoptzy. Pariz 1948.
- 110 Asasini: Starija literatura o asasinima dobrim je dijelom prevladana kritičkim djelom *Hodgson*: The Order of Assassins, Haag 1955.
- 111 Robovanje sugestiji: *Krdpelin*; Psychiatrie, III svezak, str. 723.

- 112 Komarči govore itd.: svi ovi citati uzeti su iz *Krapelin*, *Pschiatric* III svezak, str. 673—674.
- 113 U jednoj važnoj raspravi, koja je objavljena pod naslovom »Bhrigu na drugome svijetu« 1950. u »Paideuma«, Svezak 4, *Hermann Lommel* daje sažetak tog putovanja iz Šatapathe-Brahmane, koji ovdje koristi. On je skupio sve ovdje relevantne slučajeve staroindijske književnosti i naknadno ih objavio 1952. u petom svesku »Paideuma« te ih povezo s vjerovanjima drugih naroda u »izvrnuti svijet« mrtvih. Iako ne mogu u potpunosti prihvatiti njegovo tumačenje tih indijskih tekstova i premda dolazim do nekih drugih zaključaka o njima, ipak mnogo dugujem njegovu djelu. U mojim citatima iz Lommela izostavljeno je sve što se čini irelevantnim u kontekstu analize obrata.
- 114 *Bleek and Lloyd*, *Specimens of Bushman Folklore*. London 1911. — *Bushman Presentiments*, str. 330—339.
- 115 Mit naroda Loritija o Tukutitima: C. *Strehloiv*, *Die Aranda-und Loritja-Stämme in Zentral-Australien*, II, str. 2—3. Vidi također *Levy-Bruhl*, *La Mythologie Primitive*. Pariz 1935. Ova je važna knjiga izvanredno poticajna za mnoge aspekte preobražaja. Ona se uglavnom ograničava na mitski svijet Australaca i Papuanaca, donosi vrlo iscrpne citate iz najboljih djela s ovog područja i mnogo toga prepušta samom čitaocu. Možemo je nazvati najmanje problematičnim djelom *Lévy-Bruhla*.
- 116 Majstor i njegov učenik: *Dirr*, *Kaukasische Marchen*. Jena 1922.
- 117 *Protej*: *Odiseja*, IV, 440—460.
- 118 *Histerija: Krdpelin*, *Pschiatric*, svezak IV, str. 1547—1706. *Bleuler*, *Lehrbuch der Pschiatric*. Str. 392—401. *Kretschmer*, *Über Hysterie*. 1927.
- 119 Šamani: *Czaplicka*, *Aboriginal Siberia*. 1914. *Ohlmarks*, *Studien zum Problem des Schamanismus*, 1939. *Illiade*, *Le Chamanisme*. 1951. *Findeisen*, *Schamanentum*. 1957.
- 120 Manija i melankolija: *Krdpelin*, *Pschiatric*, svezak III. *Das manisch-depressive Irresein*, str. 1183—1395. *Bleuler*, *Lehrbuch der Pschiatric*, str. 330—351.
- 121 T. G. H. *Strehloiv*, *Aranda Traditions*. Melbourne University Press 1947.
- 122 Mit o bandicootima: *Strehloiv*, str. 7—10.
- 123 Mit o Lukari: *Strehloiv*, str. 15—16.
- 124 »Poredak kao sveukupnost žive esencije«: *Strehloiv*, str. 17.
- 125 Predak-ličinka iz Mboringke: *Strehloiv*, str. 12.
- 126 Halucinacije u deliriju tremensu: *Krdpelin*, *Pschiatric*, svezak II, str. 132 i dalje. *Bleuler*, *Lehrbuch der Pschiatric*, str. 227—28, str. 233.
- 127 Gostioničar: *Krdpelin*, *Einführung in die Pschiatriche Klinik*, svezak II, slučaj 43, str. 157—61.
- 128 Shizofreni delirant: *Bleuler*, *Lehrbuch der Pschiatric*, str. 234—35.
- 129 Magarac u tigrovoj koži: *Hertel*, *Indische Marchen*. Diederichs, Jena 1921. Str. 61—62.
- 130 *Liudprand* iz *Cremone*; *Das Buch der Vergeltung*, Knjiga VI, Po glavlje 5.
- 131 Klasična paraliza: *Krdpelin*, *Einführung in die Pschiatriche Klinik*, Svezak II, Slučaj 26, str. 93—97.
- 132 Agitirana paraliza: *Krdpelin*, ebenda, Slučaj 28, str. 101—102.
- 133 *D. Westermannova* *Geschichte Afrikas*, Köln 1952, knjiga koja obrađuje zaista ogroman materijal i koja je ovdje obilno korištena.

- 134 Smrt i biranje kralja u Gabonu: *Du Chaillu* *Explorations and Adventures in Equatorial Africa*. 1861. Str. 18—20.
- 135 Jukunski kralj: *Meek*, *A Sudanese Kingdom*. London. Kegan Paul 1931. Str. 120—177, str. 332—353.
- Vrlo kratko kod *Westermann*, str. 34—43.
- 136 Oponašanje kraljeva. — Monomotapa: *Westermann*, str. 413—14. Etiopija: *Diodor*, III, 7. *Strabo*, XVII 2, 3. Darfur, *Travels of an Arab Merchant in Soudan*. London 1854. Str. 78. Uganda, Boni, Kina: *Frazer*, *The Dying God*, str. 39—40.
- 137 Sam kralj određuje trajanje svoje vladavine: *Monteil*, *Les Bambara du Segou*. Pariz 1924. Str. 305.
- 138 Anarhija nakon kraljeve smrti: kod naroda Mozi u Vagadugu: *Westermann*, str. 185; u Ashantiju: ebenda, str. 222; u Ugandi: *Roscoe*, *The Baganda*, London 1911. Str. 103—104.
- 139 Države Hima nastale su osvajanjem na području današnje Ugande i južno od nje. Ratoborni nomadi hamitskog podrijetla, koji se također zovu Hima, došli su sa sjevera i pokorili crnce koji su tamo živjeli i bavili se zemljoradnjom. Njihova se kraljevstva ubrajaju u najzanimljivija u Africi: odlikuju se strogom podjelom na kastu gospodara i kastu slugu.
- 140 Nasljeđivanje u kraljevstvu Ankole: *Oberg*, *The Kingdom of Ankole in Uganda*, u: *African Political Systems*, edited by *Fortes and Evans-Pritchard*, Oxford University Press. 1954. Str. 121—62. Ulomak o nasljeđivanju, str. 157—61. — Ne toliko koncizna, ali vrijedna čitanja jest starija knjiga *Roscoe*, *The Banvankole*, Cambridge 1923. O južnoj Hima-državi Ruandi postoji izvanredno novo djelo: *Maquet*, *The Kingdom of Ruanda*, in: *African Worlds*, edited by *Darrell Forde*, str. 164—89.
- 141 Žrtvovanje mladog princa pri krunjenju kralja u Kitari: *Roscoe*, *The Bakitara*. Cambridge 1923. Str. 129—30.
- 142 Luk kitaraskog kralja: *Roscoe*, *Bakitara*, str. 133—34. »Ubijam narode«: *Roscoe*, ebenda, str. 134.
- 143 Uganda: Bubnjevi, *Roscoe*, *The Baganda*, str. 188.
- 144 »Živjet ću dulje od svojih predaka«. — *Roscoe*, *The Baganda*, str. 194. Hvatanje dvojice prolaznika: *Roscoe*, ebenda, str. 197. Žrtveni jarac i čuvar, *Roscoe*, str. 200.
- 145 Dvostruka žrtva: jednoga ubijaju, drugi je pomilovan. *Roscoe*, str. 210.
- 146 »Sada si ti Ata«: *Westermann*, *Geschichte Afrikas*, str. 39.
- 147 Kralj Ugande jede sam — kao lav: *Roscoe*, *The Baganda*, str. 207.
- 148 Kuhar hrani kitaraskog kralja: *Roscoe*, *The Bakitara*, str. 103.
- 149 Sumarna pravda: *Roscoe*, *Bakitara*, str. 61 i 63.
- 150 Putovanje Arapina *Ibn Batute* po Indiji i Kini. Obradio H. v. Mžik, 1911. — *Ibn Batuta*. *Travels in Asia and Africa*. 1325—1354. Translated and selected by H. A. R. Gibb. London, Routledge 1929. — Citati su uzeti iz ovog engleskog izdanja.
- 151 Povijest Ziaud-din Baranija nalazi se u III svesku *Elliot and Dowson*: *The History of India as told by its own Historians*. 1867—77. Sada je objavljena posebno kao *Later Kings of Delhi* u izdanju S. Gupta u Kalkiti. Muhamad Tughlak je opisan na str. 159—192.
- 152 Kao primjer modernog zagovornika sultana može nam poslužiti indijski povjesničar *Ishvari Prasad*: *L'Inde du Vile au XVIe Siecle* (u zbirci *Histoire du Monde*). Pariz 1930. Str. 270—300. On ga nazi-

va »nesretnim idealistom«, »bez sumnje najsposobnijim čovjekom srednjega vijeka«.

153 Sjećanja duševnog bolesnika, *Dr. jur. Daniel Paul Schreber*, Leinizis<sub>p8</sub> 1903.

## Bibliografija

Ne mogu nabrojiti sve knjige koje su tijekom godina utjecale na pisanje ovog djela. Izbor literature dan je na temelju tri kriterija. Najprije su spomenuta sva djela iz kojih su uzeti citati za prvi svezak »Mase i moći«. Zatim su navedene knjige koje su bile odlučujuće za stvaranje određenih misli kod autora, bez kojih bi mu neke spoznaje ostale uskraćene. Ovdje je — uglavnom — riječ o najrazličitijim izvorima: o mitskim, religioznim, povijesnim, etnološkim, biografskim i psihijatrijskim. Razumljivo je da se među njima nalaze i mnoga djela iz prve grupe. I treće, spomenuta su još neka novija djela koja daju dobar pregled drugih kultura i koja bi mogla koristiti čitaocu isto onako kao što su koristila autoru.

Albert von Aachen, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*. "Übersetzt von H. Hefele. 2 sveska. Jena 1923.

*Ammianus Marcellinus*, 3 sveska. Loeb Classical Library. London 1950.

Appian, *Roman History*. 4 sveska. Loeb Classical Library. London 1933.

*Arabshah, Ahmed Ibn, Tamerlane*, translated by Sanders. London 1936.

Baumann, H., Thurnwald, R., i Westermann, D., *Volkerkunde von Afrika*. Essen 1940.

Benedict, Ruth, *Patterns of culture*. Boston 1934. —, *Deutsch als Urformen der Kultur*, Hamburg 1955. Bernier, F., *Travels in the Moghul Empire*

1656—1668. London 1914. Bezold, F. v., *Zur Geschichte des Husitentums*.

München 1874. Bland and Backhouse, *China under the Empress*

*Dowager*. Boston 1914. Bleek and Lloyd, *Bushman Folklore*. London 1911.

Bleuler, E., *Lehrbuch der Psychiatrie*. Berlin 1930. Boas, F., *Kutenai Tales*.

Washington 1918. Bouvat, L., *L'Empire Mongol* (zeme phase). Pariz 1927.

Brandt, O. H., *Die Limburger Chronik*. Jena 1922. —, *Der grosse Bauernkrieg*. Jena 1925.

Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, sv. I—IV. Cambridge 1951.

Brunel, R., *Essai sur la Confrerie Religieuse des Aïssou au Maroc*. Pariz 1926.

Brvant, A., *Olden Times in Zululand and Natal*. London 1929.

Biicher, K., *Arbeit und Rhythmus*. Leipzig 1909. Buhler, G., *The*

*Laws of Manu*. Oxford 1886. Burckhardt, Jacob, *Griechische*

*Kulturgeschichte* Sv. I—IV. —, *Die Kultur der Renaissance in*

*Italien*. —, *Die Zeit Konstantins des Grossen*. —,

*Weltgeschichtliche Betrachtungen*.

Burton, A. W., *Sparks from the Border Anvil*. King Williams' Town 1950.

Burton, Richard, *A Mission to Gelele, King of Dahomey*. London 1864.

Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire*. 2 sveska. Novo izdanje. New York 1958.

Cabeza de Vaca, *Naufragios y Comentarios*. Buenos Aires 1945. Callaway,

H., *The Religious System of the Amazulu*. Natal 1870. Calmeil, L. F., *De la Folie*. 2. sveska. Pariz 1845. Carcopino, J., *Daily Life in Ancient Rome*.

London 1941. Cartwright, Peter, *The Backwoods Preacher*. An

Autobiography, London 1858.

Caesarius von Heisterbach, *The Dialogue on Miracles*. 2 sveska, London 1929.

Casalis, E., *Les Bassoutos*. Pariz 1860.  
Catlin, George, *The North American Indians*. 2 sveska. Edinburgh 1926  
Chadwick, N. K., *Poetry and Prophecy*. Cambridge 1942.  
Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*. 4. izdanje 2 sveska. Tiibingen 1925.  
Chamberlain, B. H., *Things Japanese*. London 1902.  
Cieza de Leon, *Cronica del Peru*. Buenos Aires 1945.  
Codrington, R. H., *The Melanesians*. Oxford 1891.  
**Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millenium*. London 1957.**  
**Contenau, G., *La Divination chez les Assyriens et les Babyloniens*. Pariz 1940.**  
Constantin VII. Porphyrogenete, *Le Livre des Ceremonies*. Traduit par A. Vogt. Sv. I i II. Pariz 1935. do 1939.  
Commvnes, Ph. de, *Memoires*, sv. I—III. Pariz 1925.  
Cortes, Hernando, *Five Letters 1519 to 1526*, translated by Morris. London 1928.  
**Coxwell, C. F., *Siberian and Other Folk-Tales*. London 1925.**  
Crooke, W., *Things Indian*. London 1906.  
**Cuisinier, Jeanne, Sumangat. *L'Ame et son Culte en Endochine et Indonésie*. Pariz 1951.**  
Cunha, Euclides da, *Rebellion in the Backlands*, translated by Putnam. Chicago 1944.  
Cumont, Franz, *The Mysteries of Mithra*. New York 1956.  
—, ***Oriental Religions in Roman Paganism*. New York 1956.**  
**Curzon, Robert. *Visits to Monasteries in the Levant*. London 1850.**  
Czaplicka, M. A., *Aboriginal Siberia*. Oxford 1914.  
Dalzel, A., *The History of Dahomey*. London 1793.  
Darmesteter, J., *The Zend-Avesta*. Dio II. Oxford 1883.  
**Davenport, F. N., *Primitive Traits in Religious Revivals*. New York 1905.**  
**Decarv, R., *Moeurs et Coutumes des Malgaches*. Pariz 1951.**  
Decembrio, Pier Candido, *Leben des Filippo Maria Visconti*. Ubersetzt von Funk. Jena 1913.  
**Depont et Coppelani, *Les confreries Religieuses Musulmanes*. Alžir 1897.**  
**Dhorme, Ėd., *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie Mana*, Sv. I. II., Pariz 1945.**  
**Diaz, Bernal, *Historia Verdadera de la Conquista de Nueva Espana*. Mexico 1950.**  
Dio, Cassius, *Roman History*. Loeb Classical Librarv, 9 svezaka. London 1955.  
**Dirr, A., *Kaukasische Mdrchen*. Jena 1922.**  
Donaldson, D. M., *The Shiite Religion*. London 1933.  
**Dornan, *Pygmies and Bushman of the Kalahari*. London 1925.**  
**Douglas, Mary, *The Lele of Kasai, in African Worlds*, edited by Darvll Forde. Oxford 1954.**  
**Dubois, Abbe, *Hindu Manners, Customs and Ceremonies*. Oxford 1906.**  
**Du Chaillus, *Explorations and Adventures in Equatorial Africa*, London 1861.**  
Du Jarric, Akbar *and the Jesuits*, translated by Payne. London 1926.  
Dumézil, Georges, *Mitra-Varuna*. Pariz 1948.  
—, ***Mythes et Dieux des Germains*. Pariz 1939.**  
Dupevrat, Andre, *Jours de Fete chez les Papous*. Pariz 1954.  
Eisler, R., *Man into Wolf*. London 1951.  
Eliade, M., *Le Chamanisme*. Pariz 1951.  
—, ***Traite d'Histoire des Religions*. Pariz 1953.**  
Elkin, A. P., *Studies in Australian Totemism*. Oceania Monographs Br. 2, Sidney 1933.  
—, ***The Australian Aborigines*. Sidney 1943.**  
**Elliot and Dowson, *The History of India as told by its own Historians*. 8 svezaka. London 1867—1877.**

**Ellias, A. B., *The Ewe-speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa*.**  
**Ermann, Ad., *Agypten and ägyptisches Leben in Altertum*. Tiibingen 1885.**  
— ***Die ägyptische Religion*. Berlin 1909.**  
—' ***Die Literatur der Ägypter*. Leipzig 1923.**  
Evans-Pritchard, Witchcraft, *Oracles and Magic among the Azande*. Ox-  
**Felice, Philippe de, *Foules en Delire. Extases Collectives*. Pariz 1947.**  
Findeisen, H., *Schamanentum*. Stuttgart 1957.  
Fison, Lorimer, *Tales from Old Fiji*. London 1904.  
**Florenz, Karl, *Geschichte der japanischen Literatur*. Leipzig 1909.**  
**Forde, Daryll C., *Habitat, Economy and Society*. London 1950.**  
— Editor: *African Worlds*. London 1954.  
Fortes and Evans-Pritchard, *African Political Systems*. Oxford 1940.  
Fortune, R. G., *Sorcerers of Dobu*. London 1932.  
Fox, George, *The Journal*. Cambridge 1952.  
**Franke, O., *Studien zur Geschichte der konfuzianischen Dogmas und der chinesischen Staatsreligion*. Hamburg 1920.**  
^ ***Geschichte des chinesischen Reiches*. 5 svezaka. Berlin 1930—1952.**  
Frankfort, Henri, *Kingship and the Gods*. Chicago 1948.  
Frazer, J. G., *The Golden Bough*. Sv. I—XI. London 1913. i dalje.  
ı ***The Year of the Dead in Primitive Religion*. I, II i III. London 1933—1936.**  
—, ***The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*. Sv. I—III. London 1913—1924.**  
**Friedlander, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. Sv. I—IV. Leipzig 1922.**  
**Frobenius, Leo, *Atlantis, Volksmdrchen und Volksdichtungen Afrikas*. Sv. I—XII. Jena 1921—1928. —, *Kulturgeschichte Afrikas*. Beč 1933.**  
Fung Yu-Lan, *A History of Chinese Philosophy*, Sv. I—II. Princeton 1952—1953.  
**Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn*. Pietermaritzburg 1950.**  
Garcilasso de la Vega, *Comentarios Reales*. Buenos Aires 1942.  
Gaudefroy-Demombynes, M., *Le Pelerinage a la Mekke*. Pariz 1923. —, ***Les Institutions Musulmanes*. Pariz 1921.** Gesell, A., ***Wolf Child and Human Child*. London 1941.** Gobineau, ***Religions et Philosophies dans VAsie Centrale*. 1865.** Novo izdanje. Pariz 1957.  
**Goeje, de, *Memoire sur les Carmathes du Bahrein*. Leiden 1886.**  
Goldenweiser, A., *Anthropology*. New York 1946. Goldziher, J., *Vorlesungen uber den Islam*, Heidelberg 1910. Gorion, bin. *Die Sagen der Juden: osobito I. Von der Urzeit*. Frankfurt 1919.  
**Granet, M., *La Civilisation Chinoise*. Pariz 1929.**  
—, ***La Pensee Chinoise*. Pariz 1934.**  
Grass, K., *Die russischen Sekten*. 2 sveska. Leipzig 1907. i 1914. —, ***Die geheime heilige Schrift der Skopzen*. Leipzig 1904.** Gregor von Tours, ***Zehn Bücher Frdnkischer Geschichte*. Ubersetzt von Giesebrecht. Berlin 1851.**  
Grenier, A., *Les Reliqions Ėtrusque et Romaine*. Mana. Sv. 2. III. Pariz 1948.  
**Grey, G., *Polynesian Mythology*. London 1855.** Grousset, R., *L'Empire des Steppes*. Pariz 1939. —, ***L'Empire Mongol, lere phase*. Pariz 1941.** Grube, W., ***Religion und Kultur der Chinesen*. Leipzig 1910.** Grunebaum, von, *Muhammadan Festivals*. London 1958. Guillaume, A., *The Life of Muhammad*, A translation of Ibn Ishaq's Sirat Rasul Allah. Oxford 1955.

- Guyard, St., *Un Grand Maitre des Assassins au temps de Saladin*. Pariz 1877.
- Plaenisch, Erich, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig 1948.
- Hambly, W. D., *Tribal Dancing and Social Development*. London 1946.
- Handy, E. S. C., *Polynesian Religion*. Honolulu 1927. Harris, Sarah, *The Incredible Father Divine*. London 1954. Hecker, J. C. F., *Die Grossen Volkskrankheiten des Mittelalters*. 1865. Hefele, H., *Alfonso I. und Ferrante I. von Neapel*. Schriften von Corao ciolo, Beccadelli und Porzio. Jena 1912.
- Hepding, Hugo, *Attis, seine Mythen und sein, Kult*. Gießen 1903.
- Herodian, *Geschichte der römischen Kaisertums seit Mark Aurel*. Deutsch von Adolf Stahr.
- Herodot, *Neun Bücher der Geschichte*. 2 sveska, München 1911.
- Herskovits, M. J., *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*. 2 sveska. New York 1938.
- Hertel, Joh., *Indische Mdrchen*. Jena 1921.
- Histoire Anonyme de la Premiere Croisade*. Traduite par L. Brehier. Pariz 1924.
- Historiae Augustae Scriptores*. 3 sveska. Loeb Classical Library. London 1930.
- Hitti, Ph. K., *History of the Arabs*. London 1951. Hodgson, M. G. S., *The Order of Assassins*. Haag 1955. Hofler, O., *Kultische Geheimbiinde der Germanen*. Frankfurt 1939. Hofmavr, W., *Die Schilluk*. Modling 1925.
- Humboldt, A. v., *Reise in die Aquinoctial-Gegenden des neuen Continents*. Stuttgart 1861.
- Hutton, J. H., *Caste in India*. Cambridge 1946.
- Huizinga, J., *Herbst des Mittelalters*. München 1931.
- , *Homo Ludens*. Hamburg 1956.
- Ibn Batuta, *Die Reise des Arabers Ibn Batuta durch Indien und China*. Bearbeitet von H. v. Mžik. Hamburg 1911.
- Ibn Batuta. *Travels in Asia and Africa 1325—1354*, translated and selected by Gibb. London 1939.
- Ibn Ishaq, *The Life of Muhammad*, translated by G. Guillaume. Oxford 1955.
- Ibn Jubavr, *The Travels of I. Jub.*, translated by Broadhurst. London 1952.
- Ideler, K. W., *Versuch einer Theorie des religiösen Wahnsinns*. I dio. Halle, 1848.
- James, William, *The Varieties of Religious Experience*. London 1911.
- Jeanne des Anges, Soeur: *Autobiographie d'une Hysterique Possedee*. Pariz 1886.
- Jeanmaire, H., Dionysos. *Histoire du Culte de Bacchus*. Pariz 1951.
- Jensen, Ad. E., Hainuwele, *Volkserzählungen von der Molukken-Insel Ceram*. Frankfurt 1939.
- , *Mythus und Kult bei Naturvölkern*, Wiesbaden 1951. Jespersen, O., *Language, its Nature, Development and Origin*. London 1949.
- Jeřower, J., *Das Buch der Traume*. Berlin 1928.
- Josephus, Flavius, *Geschichte des Jüdischen Krieges*. {Übersetzt von Clementz. Wien 1923.
- , *The Jewish War*, translated by Williamson. Penguin Classics London 1959.
- Joset, P. E., *Les Societes Secretes des Hommes Leopards en Afrique Noire*. Pariz 1955.
- Junod, H. A., *The Life of a South African Tribe*, 2 sveska. London 1927.
- Juvaini, *The History of the World Conqueror*. Translated from the Persian by J. A. Boyle. 2 sveska. Manchester 1958.
- Kalewala, *Das National-Epos der Finnen*. "Übersetzung von Schiefner. München 1922.

- Karsten, R., *Blood Revenge, War, and Victory Feasts among the Jibaro Indians of Eastern Ecuador*. Washington 1922.
- Kautilya, Arthashastra*. Translated by R. Shamasastri. Mysore 1929. Koch-Griinberg, Th., *Vom Roroima zum Orinoco*. Sv. I—V. Stuttgart 1917—1928.
- , *Zwei Jahre unter den Indianern Nordwest-Brasiliens*. Stuttgart 1923.
- , *Indianermdrchen aus Siidamerika*. Jena 1921.
- Komroff, M., *Contemporaries of Marco Polo*. London 1928. Krapelin, E. *Psuchiatric*. 8. izdanje. Sv. I—IV. Leipzig 1910—1915.
- , *Einführung in die psychiatrische Klinik*. Sv. II i III. Leipzig 1921.
- Kremer, A. v., *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. 2 sveska. Beč 1875.
- Kretschmer, E., *Über Hysterie*. Leipzig 1927. —, *Der sensitive Beziehungsvivahn*, Berlin 1918. Krickeberg, W., *Indianer mdrchen aus Nordamerika*. Jena 1924. —, *Mdrchen der Azteken und Inkaperuaner, Maya und Muisca*. Jena 1928. Kropf, A., *Das Volk der Xosa-Kaffern*, Berlin 1889.
- , *Die Lugenpropheten des Kaffernlandes*. Neue Missionsschriften. 2. izdanje. Br. 11. Berlin 1891.
- Kuhn, F., *Altchinesische Staatsvoeisheit*. Zürich 1954.
- Kunike, H., *Aztektische Mdrchen nach dem Spanischen des Sahagun*. Berlin 1922.
- Landa, Fr. D. de, *Relacion de las cosas de Yucatan*. Pariz 1864.
- Landauer, Gustav, *Briefe aus der Franzosischen Revolution*, 2 sveska. Frankfurt 1919.
- Landtman, G., *The Origins of the Inequality of the Social Classes*. London 1938.
- Lane, E. W., *Manners and Customs of the Modern Egyptians*. London 1895.
- Lane-Poole, St., *A History of Egypt in the Middle Ages*. London 1901.
- O'Leary, De Lacy. *A Short History of the Fatimid Khalifate*. London 1923.
- Leenhardt, M., *Gens de la Grande Terre*. — *Nouvelle Caledonie*, Pariz 1937.
- Lefebvre, G., *La Grande Peur de 1789*. Pariz 1932. —, *La Revolution Francaise*. Pariz 1957. —, *Etudes sur la Revolution Frangaise*. Pariz 1954.
- Legge, J., *The Sacred Books of China*. Dio I: *The Shu-King*. Oxford 1899.
- Le Herisse, A., *L'Ancien Royaume du Dahomey*. Pariz 1911. Leiris, Michel, *La Possession et ses Aspects Thedtraux chez les Ethio-piens de Gondar*. Pariz 1958.
- Lery, Jean de, *Le voyage au Bresil 1556—1558*. Pariz 1927.
- Levy—Bruhl, L., *La Mythologie Primitive*. Pariz 1935. Lewis, B., *The Origins of Ismailism*. Cambridge 1940. Lindner, K., *Die Jagd der Vorzeit*. Berlin 1937. Liudprand von Cremona, *Das Buch der Vergeltung*. Berlin 1853. Livius, Titus, *Römische Geschichte*. Löffler, Kl., *Die Wiedertdufer in Münster*. Jena 1923. Lommel, H., *Bhrigu im Jenseits. Paideuma 4*. Bamberg 1950. Dodatak: *Paideuma 5*. Bamberg 1952.
- Lot-Falck, E., *Les Rites de Chasse chez les peuples siberiens*. Pariz 1953.
- Lowie, R. H., *Primitive Society*. London 1920. —, *Primitive Religion*. London 1924.
- Ludwig II. von Bayern, *Tagebuch-Aufzeichnungen*. Liechtenstein 1925.
- Lukian, *Gottesgesprdche*, Sv. II Sabranih djela, München 1911. —, *Von der Syrischen Gottin*. Sv. IV Sabranih djela. Übersetzung von Wieland. München 1911.
- Machiavelli, Niccolo, *Gesammelte Schriften*. 5 svezaka. München 1925.
- Macdonell, A. A., *Hymns from the Rigveda. The Heritage of India Series*. Kalkuta. Malinowski, Br., *Magic, Science and Religion*. New York 1955.

Maquet, J. J., *The Kingdom of Ruanda*, in: *African World*, edited by Daryll Forde. London 1954. Marco Polo, *The Travel of M. P.* London 1939. Mason, J. A., *The Ancient Civilisations of Peru*. London 1957. Maspero, Henri, *La Chine Antique*. Pariz 1955. —, *Les Religions Chinoises*. Pariz 1950. Mas'udi, *Les Prairies d'Or*. Texte et traduction par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. 9 svezaka. Pariz 1861—1877. Mathieu, P. F., *Histoire des Miracles et Convulsionnaires de Saint-Medard*. Pariz 1864. Mathiez, A., *La Revolution Francaise*. I—III. Pariz 1922—1927. Meek, C. K., *A Sudanese Kingdom*. London 1931. Meier, Jos., *Mythen und Erzählungen der Küstenbewohner der Gazelle-Halbinsel* (Neupommern). Münster 1909. Misson, Maximilien, *Le Theatre Sacre des Cevennes*. London 1707. Mooney, J., *The Ghost-Dance Religion*. Washington 1896. Nadel, S. F., *A Black Byzantium. The Kingdom of Nupe in Nigeria*. London 1946. Nihongi, *Chronicles of Japan*, translated by W. G. Aston. London 1956. Oberg, K., *The Kingdom of Ankole in Uganda*, in: *African Political Systems*, edited by Fortes and Evans-Pritchard. Oxford 1940. Ohlmarks, A., *Studien zura Problem des Schamanismus*. Lund 1939. D'Ohsson, C., *Histoire des Mongols*, 4 sveska. Haag 1834—1835. Oldenberg, H., *Die Religion des Veda*. Stuttgart 1917. Olmstead, A. T., *History of the Persian Empire*. Chicago 1948. Pallottino, M., *The Etruscans*. London 1955. Pan. KU, *The History of the Former Han-Dynasty*. Translated by Homer H. Dubs, sv. I—III, 1938—1955. Pariz, Matthew, *Chronicles*. 5 svezaka. London 1851. Pellat, Ch., *Le Livre de la Couronne, attribue a Gahiz*. Pariz 1954. Pelliot, P., *Histoire Secrete des Mongols*. Pariz 1949. Plutarch, *Lebensbeschreibungen*, 6 svezaka. München 1913. Polack, J. S., *New Zealand, A Narrative of Travels and Adventure*. 2 sveska. London 1838. Polybius, *The Histories*. 6 svezaka. Loeb Classical Library. London 1954. Porzio, C., *Die Verschwörung der Barone des Kbnigreichs Neapel gegen Ferrante L*, in: *Hefe, Alfonso I. und Ferrante I.* von Neapel. Jena 1912. Prasad, Ishwari, *L'Inde du Vile au XVIe Siecle*, Pariz 1930. Preuss, K. Th., *Religion und Mythologie der Uitoto*. 2 sveska. Gottingen 1921. Pritchard, J. B., *The Ancient Near East*. An Anthology of Text and Pictures. Princeton 1958. Procopius, *History of the Wars*. 5 svezaka. *The Anecdota or Secret History*, 1 sv. Loeb Classical Library. London 1954. Psellos, Michael, *Chronographie ou Histoire d'une Siecle de Byzance (976—1077)*. Traduit par f. Renauld. 2 sveska. Pariz 1926. Puech, H., *Le Manicheisme*. Pariz 1949. Radin, P., *Primitive Man as a Philosopher*. New York 1927. —, *Primitive Religion*. New York 1937. —, *The Trickster*. London 1956. Radloff, W., *Aus Sibirien*. 2 sveska. Leipzig 1884. Rambaud, A., *Le Sport et L'Hippodrome a Constantinople*. 1871. In: *Eiudes sur V Histoire Byzantine*. Pariz 1912. Rapaport, J., *Introduction a la Psychopathologie Collective. La Secte my\$-tique des Skoptzy*. Pariz 1948. Rasmussen, Knud, *Rasmussens Thulefahr*. Frankfurt 1926. Rattrav, R. S., *Ashanti*. Oxford 1923. —, *Religion and Art in Ashanti*. Oxford 1927. Recinos, A., Goetz, D. and Morlev, S. G., *Popol Vuh. The Sacred Book of the ancient Quiche Maya*. London 1951.

Ritter, E. A., *Shaka Zulu*. London 1955. Roeder, G., *Urkunden zur Religion des alten Agypten*. Jena 1915. Roscoe, J., *The Baganda*. London 1911. —, *The Bakitara*. Cambridge 1923. Roscoe, J., *The Banyankole*. Cambridge 1923. Roth, W. E., *An Inquiry into the Animism and Folk-Lore of the Guiana--Indians*. Washington 1915. Runciman, St., *The Medieval Manichee*. Cambridge 1947. Riisch, E., *Die Revolution von Saint Domingue*. Hamburg 1930. Sacy, S. de, *Expose de la Religion des Druses*. 2 sveska, Pariz 1836. Salimbene von Parma. *Die Chronik des S. v. P.*, bearbeitet v. A. Doren. 2 sveska. Leipzig 1914. Sahagun, Bern. de, *Historia General de les Cosas de Nueva Espaha*. 5 svezaka. Meksiko 1938. —, *Einige Kapitel aus dem Geschichtsvoerk des Fray Bernardino de Sahagun*. Übersetzt von Eduard Seler. Stuttgart 1927. Sansom, G., Japan. *A Short Cultural History*. London 1936. Schlosser, Katesa, *Propheten in Afrika*. Braunschweig 1949. Schmidt, K., *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeos* 2 sveska. Pariz 1848—1849. Schnitzer, J., *Hieronymus Savonarola*. Auswahl aus seinen Predigten und Schriften. Jena 1928. Schreber, Daniel Paul, *Denkmurdigkeiten eines Nervenkranken*. Leipzig 1903. Seligman, C. G. and B. C., *The Vedas*. Cambridge 1911. Senart, f., *Časte in India*. Translated by E. Denison Ross. London 1930. Sewell, A. *Forgotten Empire (Vijaya-nagar)*. London 1900. Shapera, J., *The Khoisan Peoples of South Africa*. London 1930. —, Editor: *The Bantu-Speaking Tribes of South Africa*. London 1937. Sighele, Se., *La Foule Criminelle*. Pariz 1901. Singh, T. A. L., and Zingg, R. M., *Wolf Children and Feral Man*. Denver 1943. Sjoestedt, M. L., *Dieux et Heros des Celtes*. Pariz 1940. Smith, V. A., *The Oxford History of India*. Oxford 1923. Smith, E. W., and Dale, A. M. *The Ila-Speaking Peoples of Northern Rhodesia*, 2 sveska. London 1920. Spencer, B., and Gillen, F. J., *The Arunta*. London 1927. —, *The Northern Tribes of Central Australia*. London 1904. Sprenger und Institoris, *Der Hexenhammer*. Übersetzt v. Schmidt. Berlin 1923. Stahlin, K., *Der Briefvoechsel Ivoans des Schrecklichen mit dem Fursten Kurbsky (1564—1579)*. Leipzig 1921. Stanlev, A. P., *Sinai and Palestine*. London 1864. Steinen, K. von den, *Unter den Naturvolkern Zentral-Brasiliens*. Berlin 1894. Stirling, M. W., *Historical and Ethnographical Material on the Jivaro Indians*. Washington 1938. Stoll, O., *Suggestion und Hypnotismus in der V6lkerpsychologie*. Leipzig 1904. Strehlow, C., *Die Aranda-und Loritja-Stdmme in Zentral-Australien*. I—III. Frankfurt 1908—1910. Strehlow, T. G. H., *Aranda Traditions*. Melbourne 1947. Sueton, *Die zvoolf Cdsaren*. Übersetzt von A. Stahr. München 1912. *Tabari, Chronique de Tabari*, traduit par H. Zotenberg, 4 sveska. Pariz 1867-1879. Tacitus, *Annalen und Historien*. Übersetzung von Bahrdr. 2 sveska. München 1918. Talbot, P. A., *In the Shadom of the Bush*. London 1912. Tavernier, J. B., *Travels in India*. 2 sveska. London 1925. Tertullian, *De Spectaculis*, Loeb Classical Library, London 1931.

vna, *La Caravane des Morts*. Pariz 1930.

al, G. McCall, *History od South Africa from 1795—1872*, osobito sv. London 1927.

kydides, *Geschichte des Peloponesischen Krieges*. Deutsch von Hell- n. 2 sveska. Miinchen 1912.

rnwald, R., *Reprdsentative Lebensbilder von Naturvolkern*. Berlin .

earne, A. J. N., *The Ban of the Bori*. London 1914.

les, R. P., *Les Pygmees de la Foret £quatoriale*, Pariz 1931.

ter, W., *The Instincts of the Herd in Peace and War*. London 1919.

, Johann, *Das Buch des Lappen*. Johann Turi. Frankfurt 1912.

ier, G., *Samoa*. London 1884.

r, E. B., *Primitive Culture*, London 1924.

nad, A., *Die Religionen der Babylonier und Assyirer*. Jena 1921.

lant, G. C., *The Aztecs of Mexico*. London 1950.

der, H., *Die Bergdama*, 2 sveska. Hamburg 1923.

drves, J., Tonnelat, £., Unbegaun, B. O., *Les Religions des Celtes, des nains et des Anciens Slaves*. Mana Tome 2, III. Pariz 1948.

lleaud, Ch., *Le Thedtre Persan ou le Drame de Kerbela*. Pariz 1950.

ardt, E., *Kannibalismus*. Stuttgart 1939.

ey, Arthur, *The Travels of an Alchemist*. London 1931.

*The Book of Songs*. London 1937.

*The Analects of Confucius*. London 1938.

ey, Arthur, *Three Ways of Thought in Ancient China*. London 1919.

*The Real Tripitaka*. London 1952.

iszewski, K., *Ivan le Terrible*. Pariz 1904.

*Peter the Great*. London 1898.

neck, Joh., *Die Religion der Batak*. Gottingen 1909.

ner, W. Ll., *A Black Civilisation*. New York 1958.

ks, J. H., *Among Congo Cannibals*. London 1913.

l, Gustav, *Geschichte der Chalifen*. Sv. I—III. Mannheim 1846—1851.

*dische Sagen*, herausgegeben von Fr. Sieber. Jena 1925.

ley, John, *The Journal*. London 1836.

termann, D., *The Shilluk People*. Berlin 1912.

*Die Kpelle*. Gottingen 1921.

*Geschichte Afrikas*. Koln 1952.

termarck, E., *Ritual and Relief in Morocco*. 2 sveska. London 1926.

helm, Richard, Li Gi. *Das Buch der Sitte*. Neue Ausgabe. 1958.

*Kung Futse*, Gespräche. Jena 1923.

*Mong Dsi*. Jena 1921.

*Frühling und Herbst des Lii Bu We*. Jena 1928.

iams, F. E., *Orokaiva Magic*. London 1928.

*The Vailala Madness and the Destruction of Ceremonies*. Port Moresby .

*The Vailala Madness in Retrospect*, in: *Essays Presented to Ch. G. jman*. London 1934.

ternitz, M., *Geschichte der Indischen Literatur*. 3 sveska. Leipzig —1922.

z, Paul, *Die Marind — anim vod Holldndisch — Sud — Neu-Guinea*, I i II. Hamburg 1922. i 1925.

dimirzov, *The Life of Chingis-Khan*. London 1930.

ff, O., *Geschichte der Mongolen oder Tataren, besonders ihres Var gens nach Europa*. Breslau 1872.

ff, Ph., *Die Drusen und ihre Vorldufer*. Leipzig 1845.

'sley, P., *The Trumpet Shall Sound: A Study of 'Cargo' Cults in Me- sia*. London 1957.

kermann, S., *The Social Life of Monkeys and Apes*. London 1932.